

ISSN 2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

100 *Років*
ХЕРСОНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ
УНІВЕРСИТЕТУ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 4
Том 1

Херсон-2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

Заступник головного редактора:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, доцент, декан факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Відповідальний секретар:

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету

Члени редакційної колегії:

Бех Іван Дмитрович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України;

Бистрова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Запорізького національного технічного університету;

Бурлачук Леонід Фокович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Засекіна Лариса Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Кікінежді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Клименко Віктор Васильович – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України;

Кравцова Наталія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри клінічної психології ФДБОЗ ВПО «Тихоокеанський державний медичний університет» Міністерства охорони здоров'я Російської Федерації (Російська Федерація);

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

Поваренков Юрій Павлович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та соціальної психології ФДБОЗ ВПО «Ярославський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Російська Федерація);

Стратонов Василь Миколайович – доктор юридичних наук, професор, ректор Херсонського державного університету;

Федяєва Валентина Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету;

Швалб Юрій Михайлович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Яковлева Світлана Дмитрівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Янчук Володимир Олександрович – доктор психологічних наук, професор, декан факультету професійного розвитку фахівців освіти Академії післядипломної освіти (Республіка Білорусь).

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» включено до переліку наукових фахових видань України з психології на підставі Наказу МОН України від 4 липня 2014 року № 793 (додаток № 8)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Рекомендовано до друку відповідно до ухвали вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 25 вересня 2017 р. № 2)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 20082-9882Р від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Херсонський державний університет – провідний науково-освітній центр Півдня України, який у 2017 році святкує свій 100-літній ювілей. Це не просто значний відтинок часу, а ціла епоха для нашого університету. Це шлях наполегливої праці багатьох поколінь досвідчених, творчих, талановитих фахівців. Це шлях утвердження власних принципів, пошуків, звершень, зростання та примноження здобутків.

Херсонський державний університет відомий своїми науковими школами, які розвиваються та виховують молодих науковців. За керівництва відомих учених у нашому навчальному закладі підготовлено не одне покоління висококваліфікованих фахівців. Серед них – народні й заслужені вчителі, артисти, народні депутати України, олімпійські чемпіони, чемпіони Європи та світу, видатні вчені, письменники, журналісти, економісти, менеджери, юристи, державні й політичні діячі тощо.

Університет є засновником багатьох журналів, 12 з яких – фахові наукові видання України. Філософія збірника наукових праць «Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки» полягає в науковому осмисленні та практичному застосуванні кращих світових, європейських і вітчизняних тенденцій психологічної науки.

Упевнений, що високий професіоналізм та самовіддана праця вчених Херсонського державного університету сприятимуть подальшому розвитку і примноженню освітнього й наукового потенціалу нашої держави.

Щиросердно вітаю редакційний колектив, авторів і читачів «Наукового вісника Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки» з ювілейною датою. Хвала і шана талановитим і невтомним творцям цього видання!

З повагою,

Ректор Херсонського державного університету
Василь СТРАТОНОВ

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Байєр О.О., Познякова Г.Л. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ, СХИЛЬНИХ ДО АВТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	8
Бойко-Бузиль Ю.Ю. ОСОБИСТІСТЬ ЯК ЦЕНТРАЛЬНА КАТЕГОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ.....	13
Больман С.Ю. РЕГУЛЯТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ ПОЧУТТЯ СОРОМУ: ПРИРОДА ТА ФУНКЦІЇ.....	19
Бончук Н.В. РОЛЬ СІМ'Ї В РОЗВИТКУ МАТЕМАТИЧНОЇ ОБДАРОВАНOSTІ ДИТИНИ.....	24
Кудріна Т.С., Вавілова А.С. ТРИВОЖНО-ДЕПРЕСИВНІ ПРОЯВИ В ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕСТРУКТИВНИМ ПЕРФЕКЦІОНІЗМОМ.....	30
Гант О.Є. ВПЛИВ ЕКСТРЕМАЛЬНОСТІ СПОРТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ГЕНДЕРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СПОРТСМЕНOK.....	36
Дметерко Н.В. ЗНАЧЕННЯ ВІЗУАЛІЗОВАНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ДЛЯ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ СУБ'ЄКТА.....	42
Емішянц О.Б. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	47
Карсканова С.В. РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ФОРМУВАННІ ПАТРІОТИЧНО НАЛАШТОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	53
Клименко М.Р. «СВІТЛО» НАРЦИСІЗМУ В СТРУКТУРІ «ТЕМНОЇ ТРІАДИ».....	58
Кононенко А.О., Кононенко О.І. ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА СЕЛФІ.....	64
Кузнецов О.І. ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	69
Марциняк-Дорош О.М. НООДИНАМІКА ТА СПРИЙНЯТТЯ СЕБЕ У ЖІНОК З ОЖИРІННЯМ.....	74
Мірошниченко О.М. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК В УМОВАХ ІЗОЛЯЦІЇ ВІД СУСПІЛЬСТВА.....	79
Свідерська Г.М. РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ ДІВЧАТ І ХЛОПЦІВ СТУДЕНТСЬКОГО ВІКУ.....	84
Стельмашук Х.Р. ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ ТА МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ДІТЕЙ-СИРИТ, ЩО ВИХОВУЮТЬСЯ В ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ.....	91
Стець В.І., Гера Т.І. ПРЕДМЕТНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ МІГРАНТІВ.....	97
Філоненко Д.В. ОСОБИСТІСНИЙ ПОРТРЕТ ПРЕДСТАВНИКА ІТ-СФЕРИ.....	102
Харченко С.В. СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ЙОГО РОЗВИТОК У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	108
Шестопалова М.Ю. АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДИ РОЗВИТКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-ЗВ'ЯЗКІВЦІВ.....	113
Шиліна А.А. СПЕЦИФІКА РЕФЛЕКСИВНОСТІ СТУДЕНТІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ МЕТАКОГНІТИВІЗМУ.....	118

Ющенко І.М. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ЧИННИК ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТІВ-ВИПУСКНИКІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	123
---	------------

СЕКЦІЯ 2 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Велиева В.И. МЕНТАЛЬНІЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО САМОСОЗНАНИЯ В МОЛОДОМ ВОЗРАСТЕ.....	129
Дроздов О.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ МОЛОДІЖНИХ МЕНТАЛЬНИХ КАРТ УКРАЇНИ.....	138
Завацький В.Ю. ВПЛИВ СТРАТЕГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ НА ЇЇ ЗДАТНІСТЬ ДО АНТИЦИПАЦІЇ.....	143
Катасанов О.М. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ОСІБ ІЗ РОЗЛАДАМИ МИСЛЕННЯ.....	147
Каширіна Є.В. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОФЕСІЙНИХ СТРЕСІВ У ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ.....	152
Кім О.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТРАВМУЮЧИХ ПОДІЙ У ШКОЛЯРІВ.....	157
Настояща У.В. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СУБКУЛЬТУРИ ЗАСУДЖЕНИХ НА ОСОБИСТІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ.....	164
Подофєй С.О. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ.....	169
Савчук О.А. СУЧАСНИЙ СТАН ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ.....	174
Смирнова О.О. ТРАНСФОРМАЦІЯ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ЦІННОСТЕЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ВНЗ.....	178
Спицька Л.В. АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ ОСОБИСТОСТІ ЗРІЛОГО ВІКУ.....	183
Товстоко́ра Ю.В. «СПІЛКУВАННЯ» ТА «КОМУНІКАЦІЯ»: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ В ПРОСТОРІ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	187
Чепурна Г.Л. ПЕРФЕКЦІОНІСТСЬКА САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ ЖІНОК: ВІКОВИЙ АСПЕКТ.....	192
Чуловський В.Е. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ОСВІТНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....	198

CONTENTS

SECTION 1

GENERAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Baiier O.O., Pozniakova H.L. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF YOUNG AGE UNIVERSITY, STRONGLY TO AUTOAGRESSIVE BEHAVIOR.....	8
Boiko-Buzyl Yu.Yu. PERSONALITY AS A CENTRAL CATEGORY OF PSYCHOLOGY.....	13
Bolman S.Yu. REGULATORY PROPERTIES OF SENSE OF SHAME: ETHIOLOGY AND FUNCTIONS.....	19
Bonchuk N.V. THE FAMILY'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF A CHILD'S MATHEMATICAL GIFTEDNESS.....	24
Kudrina T.S., Vavilova A.S. ANXIETY AND DEPRESSION MANIFESTATIONS IN CHILDREN AND TEENAGERS WITH DESTRUCTIVE PERFECTIONISM.....	30
Hant O.Ye. INFLUENCE OF EXTREME SPORTS ACTIVITIES ON ATHLETES' GENDER CHARACTERISTICS.....	36
Dmeterko N.V. CONTRIBUTION OF VISUALIZED REPRESENTATION TO DEVELOPMENT OF A PERSON'S REFLEXIVE THINKING.....	42
Emishyants O.B. FEATURES OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF PERSONALITY.....	47
Karskanova S.V. THE ROLE OF SOCIAL STEREOTYPES IN THE FORMATION OF PATRIOTICALLY MINDED PERSONALITY.....	53
Klymenko M.R. THE "LIGHT" OF NARCIISM IN THE STRUCTURE OF "DARK TRIAD"	58
Kononenko A.O., Kononenko O.I. PSYCHOLOGICAL NATURE OF "SELFIE".....	64
Kuznetsov O.I. CHARACTERISTICS OF MODERN PSYCHODIAGNOSTIC METHODOLOGY FOR THE INVESTIGATION OF RELIGIOUSITY	69
Martsynyak-Dorosh O.M. NOODYNAMIKS AND PERCEPTION YOURSELF IN WOMEN WITH OBESITY.....	74
Miroshnychenko O.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SELF-ATTESTATION OF ADULTS OF WOMEN IN THE CONDITIONS OF ISOLATION FROM SOCIETY.....	79
Sviderska H.M. RELIGIOSITY AS A SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECT OF THE PERSONAL DEVELOPMENT OF GIRLS AND BOYS DURING THE STUDENT AGE.....	84
Stelmashchuk K.R. FEATURES OF SELF-RELATIONSHIP AND INTERPERSONAL INTERACTION BETWEEN ORPHANS WHO ARE RAISED IN RESIDENTIAL CARE FACILITIES.....	91
Stets V.I., Hera T.I. SUBJECT DIRECTIONALITY OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL MIGRANTS SUPPORT.....	97
Filonenko D.V. PERSONAL PORTRAIT OF THE REPRESENTATIVE OF THE IT SPHERE.....	102
Kharchenko S.V. SOCIAL INTELLIGENCE AND ITS DEVELOPMENT IN PRESCHOOL AGE.....	108
Shestopalova M.Yu. ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES TO THE RESEARCH OF THE NATURE OF THE DEVELOPMENT OF STRESS-RESISTANCE OF THE COMMUNICATIONS SERVICEMEN.....	113
Shylina A.A. SPECIFIC OF REFLECTION OF STUDENTS WITH THE DIFFERENT LEVEL OF METACOGNITION.....	118
Yushchenko I.M. TOLERANCE TO UNCERTAINTY AS A FACTOR IN THE PSYCHOLOGICAL WELL-BEIHG OF GRADUATE STUDENTS.....	123

SECTION 2 SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Veliyeva V.I. MENTAL DETERMINANTS OF THE DEVELOPMENT OF CIVIC CONSCIOUSNESS AT A YOUNG AGE.....	129
Drozdov O.Yu. THE PECULIARITIES OF THE DYNAMIC OF THE YOUTH'S MENTAL MAPS OF UKRAINE.....	138
Zavatsky V.Yu. INFLUENCE OF STRATEGIES OF SOCIAL PERSONAL ACTIVITY ON ITS ABILITY TO ANTICIPATION.....	143
Katasanov O.M. THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASES OF STUDY OF CONFLICTOLOGICAL COMPETENCE IN INDIVIDUALS WITH DISADVANTAGES OF INSPIRATION.....	147
Kashirina E.V. MODERN APPROACHES TO THE PROBLEM OF STUDYING THE ORGANIZATIONAL-PROFESSIONAL STRESS IN SPECIALISTS OF THE SENIOR SOCIETY.....	152
Kim O.V. SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TRAUMATIC EVENTS AMONG SCHOOLCHILDREN.....	157
Nastoiashcha U.V. THEORETICAL ASPECTS OF THE INFLUENCE OF SUBCULTURE OF PERSONNEL OF PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE.....	164
Podofiei S.O. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL BASIS OF INTERACTION.....	169
Savchuk O.A. MODERN STATUS OF READINESS OF FUTURE SPECIALISTS OF THE SOCIAL SPHERE TO PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION.....	174
Smirnova O.O. TRANSFORMATION OF THE MEANINGFUL ORIENTATIONS AND VALUES OF STUDENT YOUTH IN THE MULTICULTURAL ENVIRONMENT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	179
Spitska L.V. ANALYSIS OF SCIENTIFIC ATTITUDES TO DETERMINATION OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF STRESS DISORDERS OF PERSONALITY IN MATURE AGE.....	183
Tovstokora Yu.V. „INTERCOURSE” AND „COMMUNICATION”: INTERPRETATIONAL FEATURES IN SPACE OF SOCIAL PSYCHOLOGY.....	187
Chepurna G.L. PERFECTIONIST SELF-PRESENTATION OF WOMEN: THE AGE ASPECT.....	192
Chulovsky V.E. FORMATION OF SOCIAL COMPETENCE OF STUDENT YOUTH IN THE CONDITIONS OF EDUCATIONAL INTERACTION.....	198

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.99

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ, СХИЛЬНИХ ДО АВТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Байер О.О., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Познякова Г.Л., студентка
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Наведено аналіз феномена автоагресії та його складників. Уточнено психологічні риси юнаків з різними проявами автоагресії. Розглянуто зв'язок автоагресії з індивідуальними особливостями на прикладі студентів комп'ютерних спеціальностей. У результаті емпіричного дослідження виявлено зв'язок автоагресії з такими рисами, як відомість, дезадаптивність, депресивність, зовнішній контроль та несприйняття себе. Визначено перспективи подальшого емпіричного дослідження.

Ключові слова: автоагресія, автоагресивний патерн особистості, автодеструкція, деструкція, суїцид.

Приведен анализ феномена аутоагрессии и его составляющих. Уточнены психологические черты юношей с различными проявлениями аутоагрессии. Рассмотрена связь аутоагрессии с индивидуальными особенностями на примере студентов компьютерных специальностей. В результате эмпирического исследования выявлена связь аутоагрессии с такими чертами, как ведомость, дезадаптивность, депрессивность, внешний контроль и неприятие себя. Определены перспективы дальнейшего эмпирического исследования.

Ключевые слова: аутоагрессия, аутоагрессивный паттерн личности, аутодеструкция, деструкция, суицид.

Baiier O.O., Pozniakova H.L. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF YOUNG AGE UNIVERSITY, STRONGLY TO AUTOAGGRESSIVE BEHAVIOR

The analysis of the phenomenon of self-aggression and its parts is given. The psychological traits of youngsters with different autoaggression manifestations are specified. The relation between autoaggression and different individuals characteristics on the example of computer speciality is considered. As the result of empirical research the relationship of autoaggression with conformity, lack of adaptation, depression, external control, and misperception of the self. The perspectives of further research are singled out.

Key words: autoaggression, autoaggressive pattern of the personality, self-destruction, destruction, suicide.

Постановка проблеми. Агресія – широко відомий феномен у психології. Але агресія, спрямована на себе, – автоагресія як зовнішньо безпечна для соціуму поведінка – виявилась не такою досліджуваною, як гетероагресія. Досі не існує єдиного визначення та тлумачення цього поняття, досліджень даного феномена в сучасній психологічній науці вкрай небагато [15; 19]. Між тим автоагресія може набувати крайніх форм і виражатись у таких проявах, як психосоматичні та психічні захворювання, алкоголізм, наркоманія, девіації, навіть суїцид. Усі ці форми є не тільки актуальними темами сучасної психологічної науки, але й проблемними питаннями практичної психології. Автоагресія як широкий складний феномен так і залишається невисвітленою.

Автоагресивна поведінка досить часто зустрічається саме в юнацькому віці, оскільки

психологічні проблеми, які виникають при дорослішанні (інтимно-особистісні та професійні), в сукупності з психологічною залежністю від батьків можуть сприяти формуванню захисного механізму уникнення, у тому числі різних форм автоагресії [5; 11; 18]. Крім того, автоагресивні акти підвищують власну самооцінку в очах інших людей і допомагають юнакам соціалізуватися [5; 17]. Такими актами можуть бути вживання шкідливих речовин, заняття небезпечними видами спорту тощо. Через те, що прояви автоагресії поширені саме у юнацтві, саме цій віковій групі особливо потрібна психологічна профілактика автоагресії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Автоагресія є феноменом, який має різноманітне трактування у наукових дослідженнях (Г.Я. Пілягіна, Н.О. Польська, А.О. Реан, В.О. Руженков, Д.І. Шустів) й,

відповідно, в залежності від її трактування описуються різні характерологічні особливості автоагресивних осіб (Є.П. Ільїн, В.Д. Менделевич, А.О. Реан тощо) та психологічні властивості юнаків, схильних до автоагресивної поведінки (В.В. Герасимова, О.Г. Єфремов, М.І. Черепанова тощо).

Автоагресія (від лат. «агресія» – напад, «авто» – на себе) – поведінка, ціллю та кінцевим результатом якої є завдання собі фізичної або психологічної шкоди. У нормі автоагресія притаманна усім біологічним істотам – як поведінкова стратегія саморуйнування з метою подолання проблеми. Зовсім інше явище уявляє собою патологічне вживання даної поведінкової стратегії. Г.Я. Пилягіна розмежовує вищезазначені явища, вводячи в науковий обіг такі поняття, як «автоагресивна поведінка» та «автоагресивна спрямованість поведінки» [14]. Автоагресивна спрямованість поведінки – це будь-які особистісні зміни з метою конструктивного вирішення проблеми. Автоагресивна поведінка – це патологічна спрямованість особистості, «яка завжди носить деструктивний характер й не може сприяти конструктивному вирішенні ситуації» [14, с. 26]. У такому випадку автоагресія являє собою не тимчасово обрану стратегію, а патологічне її вживання. Особистість набуває патологічної спрямованості, її кінцевою метою є саморуйнування [15].

Питання саморуйнування цікавить людство давно, воно й нині є одним із найактуальніших питань психологічної науки. Саморуйнування може виражатися не тільки у суїцидальній поведінці. Автоагресія може набувати складних, опосередкованих форм. У зв'язку з таким різноманіттям автоагресивної поведінки виникла потреба у відокремленні різних її видів. Існує багато класифікацій автоагресивної та автодеструктивної поведінки, але найбільш повною, на нашу думку, є класифікація В.О. Руженкова та співавторів [19]. Дослідники поділяють автоагресію на два типи: суїцидальна та автодеструктивна поведінка (відстрочений суїцид). Автодеструктивна поведінка підрозділяється на пряму (самоушкодження) та непряму (надання собі шкоди непрямыми засобами: захоплення екстремальними хобі, алкоголізм та наркоманія, розлади харчової поведінки, психосоматичні захворювання тощо). Непряма автодеструкція підрозділяється на усвідомлювану активну – алкогольна і наркотична залежність, заняття небезпечними видами спорту тощо – та неусвідомлювану пасивну – психосоматичні захворювання, підсвідомий травматизм тощо [15; 17; 29].

Постановка завдання. Заданням даного дослідження є теоретичне та емпіричне дослідження психологічних особливостей, притаманних юнакам, схильним до автоагресивної поведінки.

Гіпотезою дослідження є припущення, що існують певні психологічні особливості, притаманні юнакам з автоагресивною поведінкою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Автоагресія як окремих феномен особистості отримала популярність завдяки дослідженням А.О. Реана (науковець, що характерно, відокремив автоагресивний патерн вперше саме у підлітків). У своїй праці «Психологія людини від народження до смерті» автор вводить поняття «автоагресивний паттерн особистості», акцентуючи увагу на тому, що автоагресія є не ізольованою рисою особистості, а являє собою складний комплекс, який функціонує і виявляється на різних рівнях [18]. Цей паттерн включає в себе характерологічний, самооцінковий, інтерактивний і соціально-перцептивний субблоки. Перший рівень пов'язаний з такими рисами, як інтроверсія, педантичність, депресивність; другий – з низькою самооцінкою; третій – з низькою адаптивністю, нетовариськістю, сором'язливістю; четвертий – з такою особливістю сприйняття, як позитивна оцінка інших людей, у той час коли автоагресор оцінює себе негативно.

Схожі та суміжні характерологічні особливості в автоагресорів юнацького віку виявляли й інші дослідники. У стресових ситуаціях юнаки-автоагресори віддають перевагу стратегії уникнення, вони вважають за краще не вирішувати проблему, а знижувати власне психоемоційне напруження. У молодих людей переважає мотивація невдачі, співіснують в одній структурі такі поняття, як «самосимпатія» і «самоприпущення». У цих юнаків спостерігаються такі характерологічні риси, як інтернальний локус контролю, низький рівень емпатії, слабо сформульована Я-концепція, соціальна дезадаптивність, нейротизм, напруга та низька самооцінка [5; 8–9].

Більшість науковців досліджують окремі групи автоагресорів та їх психологічні особливості [1; 3; 5; 17]. Крім того, деякі автоагресивні прояви досить складні для дослідження – віктимна поведінка, керування автомобілем у стані сп'яніння, підсвідомий травматизм тощо.

Захоплення екстремальними видами спорту є найбільш соціально схвалюваним різновидом автоагресивної поведінки. Він частіше зустрічається в чоловіків, ніж у дівчат, частково через фізіологічні особли-

вості, частково – через те, що для юнаків більш характерна така риса, як пошук нових відчуттів. Так, юнаки, які захоплюються екстремальними видами спорту, мають такі характерологічні особливості, як нарцисизм, імпульсивність, домінантність, асоціальність, практичність, схильність до контролю і макіавеллізм; у деяких екстремальних спортсменів наявна демонстративність [2; 17; 24]. При цьому слід зауважити, що дані дослідження стосуються спортсменів-аматорів, а не спортсменів-професіоналів, оскільки останні проходять через професійний відбір й особистісно змінюються в процесі професійної діяльності.

Для людей, які хворіють на *психосоматичні захворювання*, також характерні певні спільні риси особистості. Так, Л.В. Бороздіна виокремлює «тріаду ризику» розвитку психосоматичних захворювань: висока особистісна тривожність, високий рівень домагань і низька самооцінка [3]. Також для психосоматичних хворих характерними є такі риси, як нейротизм, чутливість, інтроверсія, інфантилізм, педантизм [11–12].

Розлади харчової поведінки є, на відміну від надання переваги екстремальним видам спорту, більш характерними для жіночої статі. Це пов'язано з високими вимогами соціуму до зовнішності жінок і зосередженістю на зовнішності в підлітковому і юнацькому віці. Юнаки, які страждають на розлади харчової поведінки, мають такі психологічні особливості, як недовіра,

замкнутість, низька самооцінка, перфекціонізм, понадконтроль [16; 21–22].

Одним з найпоширеніших проявів автоагресії вважається *залежність від алкогольних та наркотичних речовин*. Представники цієї групи автоагресорів мають схильність до самозвинувачення і депресивних реакцій. Залежні від психоактивних речовин демонструють такі риси, як висока тривожність, невдоволення собою, відхід від відповідальності, залежність від думки оточуючих [5; 25].

Суїцид – крайня форма прояву автоагресії. Сучасні дослідники зауважують, що юнацький вік є одним із найнебезпечніших для суїцидів, тому суїцидальна поведінка найбільш характерна саме для жінок 15-24 років і для чоловіків у віці 12-34 років [5]. Юнацький вік тісно пов'язаний із входженням у доросле життя, першими спробами професійного становлення і побудови інтимно-особистісних стосунків. На тлі невдач і можливих конфліктів у соціумі може розвинути низька самооцінка і почуття власної меншовартості, які можуть привести до суїцидальних настроїв. Так само на цьому тлі можливе виникнення депресії, безпосередньо пов'язаної з суїцидом. Для суїцидентів є характерними такі особливості, як висока тривожність, імпульсивність, чутливість, дратливість, дезадаптація [1; 6; 26–27].

Для перевірки висунутої нами гіпотези було проведене **емпіричне кореляційне дослідження**. Вибірка становила 30 сту-

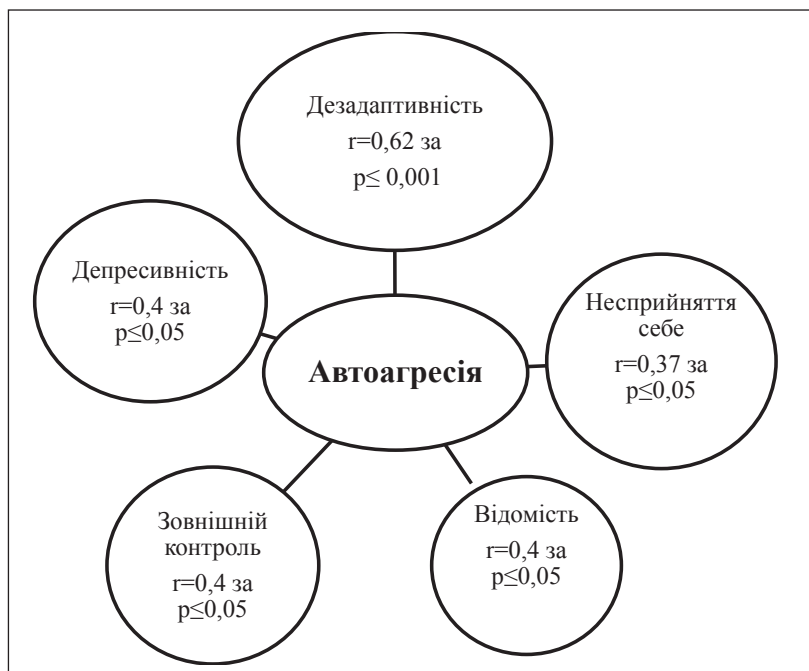

Рис. 1. Зв'язок автоагресії із індивідуально-психологічними особливостями юнаків

дентів комп'ютерних спеціальностей віком від 17 до 22 років. Статистичний аналіз проводився в програмі Microsoft Excel 2010 за допомогою критерія r-Пірсона.

В емпіричному дослідженні було використано такі **методики**: опитувальник агресивності Басса–Даркі, методика дослідження самооцінки С. Будассі, методика дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса–Р. Даймонд, багатовимірний шкала перфекціонізму П. Л. Хьюїтта і Г. Л. Флетта, опитувальник депресивних станів інституту ім. М.В. Бехтерева.

Результати емпіричного дослідження. За методикою дослідження самооцінки С. Будассі при обробці результатів було виявлено, що кореляційний зв'язок між самооцінкою та автоагресією знаходиться поза зоною значущості ($r=-0,26$). Отже, кореляційного зв'язку між самооцінкою та автоагресією не було знайдено. При цьому слід зауважити, що винайдене значення близьке до критичного (0,306) й існує тенденція до негативного зв'язку між автоагресією й самооцінкою. Можливо, на більшій вибірці зв'язок буде винайдений. Крім того, протиріччя між теоретичними та емпіричними даними може бути пояснено тим, що в осіб, схильних до автоагресивної поведінки, зустрічається як неадекватна занижена, так і неадекватна завищена самооцінка. Так, наприклад, нарцисичний тип особистості часто спостерігається у спортсменів-екстремалів [16].

Згідно з результатами за методикою дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса–Р. Даймонд були виявлені зв'язки між автоагресією та дезадаптивністю ($r=0,62$ за $p\leq 0,001$), відомістю ($r=0,4$ за $p\leq 0,05$), неприйняттям себе ($r=0,37$ за $p\leq 0,05$) та зовнішнім контролем ($r=0,48$ за $p\leq 0,01$). Таким чином, наведені при аналізі останніх досліджень дані про взаємозв'язок автоагресії з дезадаптивністю та несприйняттям себе були підтверджені [5; 8; 18]. Несприйняття, негативне ставлення до себе прямо пов'язані з напрямом агресії, оскільки особистість сприймає себе як поганий, винний об'єкт й спрямовує агресію на себе. Дезадаптивність, асоціальність часто спостерігаються при різних проявах автоагресії (захоплення екстремальними видами спорту, суїцидальна поведінка), а в деяких випадках, як наприклад у випадку з алкоголізмом, зростають, якщо автоагресивна поведінка починає прогресувати.

Така характеристика, як зовнішній контроль, тобто схильність контролювати зовнішні події, описується багатьма авторами [5; 17; 18]. Ця риса пов'язана з високою

інтровертованістю особистості, зосередженістю на собі й схильністю покладатися на себе. У той же час в автоагресорів спостерігається і відомість. Вона може бути пов'язана з такими рисами, як інфантильність, безвідповідальність тощо. Вони особливо характерні для психосоматичних хворих та залежних від психоактивних речовин [5; 12]. Крім того, ці риси особистості взагалі є притаманними юнацькому віку через несамостійність й психологічну залежність від дорослих [20].

За результатами аналізу даних за шкалою перфекціонізму П. Л. Хьюїтта і Г. Л. Флетта зв'язку між автоагресією та перфекціонізмом (як загальним, так його окремими різновидами) встановлено не було. Таким чином, були отримані протилежні теоретичним даним результати [21]. Даний факт можливо пояснити тим, що перфекціонізм зустрічається тільки при окремих проявах автоагресії (наприклад, при розладах харчової поведінки та алкоголізмі) [4; 16; 21–22]. Неможливо казати про перфекціонізм як про рису, притаманну усім автоагресорам.

При вивченні зв'язку даних за опитувальником депресивних станів та вираженістю автоагресивного поведінкового патерну була встановлена кореляція між автоагресією та депресивністю ($r=0,4$ за $p\leq 0,05$), тобто чим вище рівень депресивності, тим більше юнаки схильні до автоагресії. Песимізм, самозвинувачення, які супроводжують депресивність в поєднанні з негативним сприйняттям себе, ведуть до несвідомого бажання самопокарання й направленості агресії на себе. Ці результати підтверджують вищенаведені теоретичні дані [18].

Висновки з проведеного дослідження. Автоагресія є характерологічним утворенням, яке пов'язане з певними психологічними особливостями. При дослідженні осіб юнацького віку був виявлений зв'язок автоагресії з такими якостями, як дезадаптивність, відомість, зовнішній контроль, неприйняття себе та депресивність.

Розходження теоретичних даних та отриманих результатів (так, у ході дослідження не було виявлено зв'язку між автоагресією та рівнем самооцінки) свідчить про те, що потребується повторне дослідження. На більшому обсязі вибірки зв'язок може бути виявлений, оскільки отриманні результати свідчать про наявну тенденцію до зв'язку. Крім того, виправданою здається перспектива виділення нееквівалентних груп за адекватністю самооцінки (адекватна, завищена неадекватна, занижена неадекватна) та їх співставлення за притаманними їм виявленнями автоагресивних поведінкових патернів. У перспективі можливо

проведення порівняльного дослідження юнаків, які демонструють різні типи автоагресивної поведінки, що дозволить відокремити загальні та специфічні якості, притаманні різним автоагресорам. Крім того, автоагресія є складним не тільки психологічним, но й соціальним феноменом і потребує комплексного аналізу психологічних й соціальних факторів, з ним пов'язаним. У майбутньому таке дослідження дозволить комплексно зрозуміти даний феномен й встановити групи ризику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Банников Г.С. Потенциальные и актуальные факторы риска развития суицидального поведения подростков (обзор литературы) / Г.С. Банников, Т.С. Павлова, К.А. Кошкин и другие // Суицидология. – 2015. – № 4. – С. 21–32.
2. Бузинова А.А. Личностные особенности людей, имеющих экстремальные увлечения / А.А. Бузинова, Т.Ю. Сычева // Смальта. – 2015. – № 4. – С. 18–21.
3. Бороздина Л.В. Опыт коррекции «триады риска» / Л.В. Бороздина, Н.Н. Волкова // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. – 2014. – № 1. – С. 72–86.
4. Гаранян Н.Г. / Перфекционизм, депрессия и тревога / Н.Г. Гаранян, А.Б. Холмогорова, Т.Ю. Юдеева // Московский психотерапевтический журнал. – 2001. – № 4. – С. 18–48.
5. Герасимова В.В. Социально-психологические особенности студентов с аутоагрессивностью и склонностью к алкогольной и наркотической зависимости : автореферат на соискание учеб. степени канд. псих. наук: спец. 19.00.05. «Социальная психология» / В.В. Герасимова. – Казань, 2013. – 18 с.
6. Говорин Н.В. Суицидальное поведение: типология и факторная обусловленность / Н.В. Говорин, А.В. Сахаров. – Чита : Иван Федоров, 2008. – 178 с.
7. Грачева И.И. Адаптация методики «Многомерная шкала перфекционизма» П. Хьюитта и Г. Флетта / И.И. Грачева // Психологический журнал. – 2006. – № 6. – С. 73–80.
8. Ефремов А.Г. Системы субъективных значений у лиц с аутоагрессивными попытками: автореферат на соискание учеб. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.04. «Медицинская психология» / А.Г. Ефремов. – Москва, 2006. – 23 с.
9. Иванов А.В. Некоторые результаты изучения лиц молодого возраста, склонных к рискованному поведению / А.В. Иванов // Здоровье и образование в XXI веке. – 2009. – Т. 11, № 1. – С. 28–29.
10. Корчуганова И.П. Профессиональное развитие и поддержка педагогов, работающих с детьми группы риска (Методическое пособие) / под науч. ред. С.А. Лисицына, С.В. Тарасова. – СПб. : ЛОИРО, 2006 г. – 172 с.
11. Косенков Н.И. Физиологические механизмы психологической адаптации при психосоматической патологии : дис. ... д-ра мед. наук / Н.И. Косенков. – СПб., 1997. – 298 с.
12. Макарова М.В. Личностные факторы психосоматических заболеваний студентов / М.В. Макарова // Материалы конференция научных студенческих работ. Пензенский государственный университет. – 2013. – С. 25–29.
13. Осницкий А.К. Определение характеристик социальной адаптации / А.К. Осницкий // Психология и школа. – 2004. – № 1. – С. 43–56.
14. Пилягина Г.Я. Аутоагрессия: биологическая целесообразность или психологический выбор? / Г.Я. Пилягина. // Таврический журнал психиатрии. – 1999. – Т. 3, № 3. – С. 24–27.
15. Пилягина Г.Я. Многоликость саморазрушения (особенности патогенеза аутодеструктивных эквивалентов) / Г.Я. Пилягина // Таврический журнал психиатрии. – 2002. – Т. 6, № 2. – С. 52–56.
16. Пономарева Л.Г. Современные представления о расстройствах пищевого поведения / Л.Г. Пономарева // Молодой ученый. – 2010. – № 10. – С. 274–276.
17. Рабинович М.И. Преднамеренный спортивный и дорожно-транспортный риск у подростков и молодежи (по материалам франкоязычной периодики 2000-х) / М.И. Рабинович // Современная и зарубежная психология. – 2003. – № 2. – С. 101–117.
18. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти / под ред. А.А. Реана. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 656 с.
19. Руженков В.А. К вопросу об уточнении содержания понятия «аутоагрессивное поведение» / В.А. Руженков, Г.А. Лобов, А.В. Боева // Научно-медицинский вестник Центрального Черноземья, 2008. – № 32. – С. 20.
20. Сабельникова Е.В. Инфантилизм: теоретический конструкт и операционализация / Е.В. Сабельникова, Н. Л. Хмелева // Образование и наука. – 2016. – № 3. – С. 89–105.
21. Сидоров В.А. Исследование стилей пищевого поведения и психологических особенностей клиентов с алиментарным ожирением / В.А. Сидоров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://mprj.ru/archiv_global/2012_5_16/nomer/nomer18.php.
22. Фильштинская Е.Г. Факторы риска развития анорексии у девушек / Е.Г. Фильштинская, М.В. Аборина, М.Т. Беленова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://7universum.com/ru/psy/archive/item/2630>.
23. Хван А.А. Стандартизированный опросник измерения агрессивных и враждебных реакций А. Басса и А. Дарки / А.А. Хван, Ю.А. Зайцев, Ю.А. Кузнецова. – Кемерово : КРИПКИПРО, 2005. – 69 с.
24. Хох И.Р. Личностные особенности индивидов, склонных к рискованному поведению (на примере факиров) / И.Р. Хох, А.К. Фарахьянова // Смальта. – 2014. – № 1. – С. 21–25.
25. Чеверикина Е.А. Социально-психологические особенности студентов вузов, склонных к зависимости от психоактивных веществ / Е.А. Чеверикина // Казанский педагогический журнал. – 2012. – № 5–6. – С. 126–132.
26. Черепанова М.И. Основные тенденции суицидального поведения молодежи Алтайского края / М.И. Черепанова, Э.О. Эбелинг [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-tendentsii-suicidalnogo-povedeniya-molodezhi-altayskogo-kraja>.
27. Шелехов И.Л. Суицидология: учебное пособие / И.Л. Шелехов, Т.В. Каштанова, А.Н. Корнетов, Е.С. Толстолес. – Томск : Сибирский государственный медицинский университет, 2011. – 203 с.
28. Шкала для экспресс психологической диагностики слабоструктурированных депрессивных расстройств / под науч. редакц. Л.И. Вассермана. – СПб. : Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева, 2004. – 26 с.
29. Шустов Д.И. Аутоагрессия, суицид и алкоголизм / Д.И. Шустов. – М. : Когито-центр, 2005. – 214 с.

УДК 159.9.01

ОСОБИСТІТЬ ЯК ЦЕНТРАЛЬНА КАТЕГОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Бойко-Бузиль Ю.Ю., к. психол. н., доцент,
професор кафедри практичної психології
Інститут кримінально-виконавчої служби

У даній статті представлено узагальнені результати теоретико-пошукового аналізу поняття «особистість» як центральної категорії психології. Проаналізовано догматичні наукові тлумачення центральної дефініційної конструкції, отримані в спадщину в ході теоретико-методологічних розробок видатних зарубіжних і вітчизняних вчених психологів, педагогів.

Ключові слова: *категорія, аналіз, спадщина, поняття, особистість.*

В данной статье представлены обобщенные результаты теоретико-поискового анализа понятия «личность» как центральной категории психологии. Проанализированы догматические научные толкования центральной дефиниционной конструкции, полученные в наследие в ходе теоретико-методологических разработок выдающихся зарубежных и отечественных ученых психологов, педагогов.

Ключевые слова: *категория, анализ, опыт, наследие, понятие, личность.*

Boiko-Buzyl Yu. Yu. PERSONALITY AS A CENTRAL CATEGORY OF PSYCHOLOGY

The generalized results of a theoretical and research analysis of the notion of the personality as the central category of psychology have been introduced in this article. The dogmatic scientific interpretations of a central definitional construction, inherited in the course of theoretical and methodological developments of prominent foreign and domestic scientists of psychology and pedagogues have been analyzed.

Key words: *category, analysis, inheritance, notion, personality.*

Постановка проблеми. Можливість вивчення явища визначається розглядом його в системі категорій, за допомогою яких досягається дійсність. Категорія – це рамочні, найбільш загальні одиниці методологічного знання, які в сукупності необхідні та достатні для повноти осмислення сутності об'єкта, який вивчається [7, с. 17]. Прагнення до вивчення явища вимагає аналізу категоріального апарату. Сьогодні загальновизнаним є постулат про те, що поняття «особистість» є центральною категорією психології, на основі якої будується весь понятійний апарат психологічної науки та суміжних її галузей. У зв'язку із цим важливо акцентувати увагу на вже догматичних наукових тлумаченнях центральних дефініційних конструкцій, які отримані в спадщину в ході теоретико-методологічних розробок видатних зарубіжних і вітчизняних вчених психологів та педагогів. Основу нашого дослідження склали положення В. Е. Франкла, А. Х. Маслоу, К. Р. Роджерса, Г. В. Олпорта, В.М. Бехтерева, О.Ф. Лазурського, Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, Б.Г. Ананьєва, Г.С. Костюка, А.В. Петровського та С.Д. Максименка.

Постановка завдання. Відтак мета статті полягає в представленні результатів теоретичного пошукового аналізу поняття «особистість» як центральної категорії психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Визначення особистості є стис-

лим вихідним положенням про її сутність, які входять в склад теорій та конкретизуються в подальших розділах ... виходячи з особливого, за головним предметом дослідження – особистістю, персоніологічного мислення її автора» [20, с. 128–129]; «та виступає її образно-понятійною формулою або вербальною схемою» [20, с. 130], як зазначає видатний учений в царині дослідження теорій особистості В. В. Рибалка.

Особистість – один із класичних заголовків в психології. Термін настільки складний для визначення та має настільки широку область застосування, що «мудрий вчений» використовує його як назву глави, а потім вільно пише про це, не приймаючи на себе жодної відповідальності за визначення, якщо вони і представлені в тексті [4, с. 411]. Тому серед багатоманіття поглядів на «особистість» відзначимо лише ті класично-концептуальні підходи, які найбільшою мірою розкривають цілісну картину досліджуваного нами явища у всіх спектрах її сутності.

В. Е. Франкл вважав, що кожна людина з народження вже є особистістю, рушійною силою людської поведінки є пошук Логосу, сенсу життя, що має здійснюватися конкретно людиною за її власною потребою. Для В. Е. Франкла категорія особистості має системоутворююче значення для практики логотерапії, де становлення особистості (сходження людини до особистіс-

ного рівня буття) він розумів як розвиток здібності людини актуалізувати та проживати свій духовно-особистісний початок. Уявлення про особистість В. Е. Франкл опублікував в 1951 році в роботі під назвою «Десять тезисів про особистість» [18]. Науковець вважав, що особистість – це абсолютно нова [18, с. 7], єдино неподільна, [18, с. 5] духовна, [18, с. 8], екзистенційна [18, с. 10], динамічна [18, с. 12] цілісність [18, с. 6], яка сама створює і забезпечує тілесно-душевно-духовну єдність та цілісність [18, с. 11], при цьому є особистістю лише в тій мірі, в якій сама себе персонізує через трансцендентне [18, с. 12].

А. Х. Маслоу джерелом психічного розвитку особистості бачив прагнення до самоактуалізації як найповнішого виявлення особистісних можливостей. Саме самоактуалізація є вершиною славнозвісної «піраміди Маслоу», яку він ототожнював з процесом постійного вдосконалення особистості, який і дає людині відчуття щастя особистості. Однак був переконаний, що безперервна реалізація потенційних можливостей, з метою пошуку і подальшого втілення свого покликання, можлива лише в сприятливих соціально-історичних умовах. А. Х. Маслоу досить емно говорить: «Людина повинна бути такою, якою вона може бути» [13, с. 177] та вводить поняття внутрішнього становлення, під яким розуміє існування, самовираження, розвиток та самоактуалізацію [13, с. 116], і бачить особистість єдиною, в якій все взаємозв'язане [13, с. 21, с. 46]. Тільки достатньо повноцінна особистість може оволодіти владою над своєю долею [13, с. 34], застосовуючи вісім типів поведінки, які ведуть до само актуалізації, такі як: концентрація, вибір зростання, самопізнання, чесність, судження, саморозвиток, вершинні переживання, відчутність захисту для власного «Я» [19, с. 112–114]. За А. Х. Маслоу, структура особистості передбачає наявність рівнів. Рівень свідомого та рівень несвідомого існують, хоча і можуть при цьому знаходитися в протистоянні один з одним. Один існує (в одному сенсі), другий теж існує (в іншому, більш глибокому сенсі) і може одного разу вийти на поверхню та стати свідомим і почати існувати в цьому сенсі [13, с. 177].

К. Р. Роджерс вважав, що кожна особистість є цінною і унікальною та шукає контакту зі своєю індивідуальністю, тобто прагне до самоактуалізації, яка є головною потребою і рушійною силою розвитку. Центральною ланкою особистості науковець вважав самооцінку, уявлення людини про себе, Я-концепцію, які формуються під впливом особистого досвіду людини і по-

роджуються у взаємодії з іншими людьми, де основою особистості виступає психологічна реальність, як суб'єктивний досвід інтерпретації дійсності. К. Р. Роджерс розумів «цілісну особистість як таку, яка може бути тим, ким вона є глибини душі» [16, с. 70]. Особистість – це самоактуалізований процес становлення [16, с. 399]. Самоактуалізація – це прагнення до зростання, розвитку, самостійності, самовираженні, активізації всіх можливостей [19, с. 22]. Особистість по своїй суті добра та рухається в напрямку самореалізації, якщо їй надати таку можливість [19, с. 8]. Стати особистістю означає знайти своє обличчя [16, с. 152]. Наша особистість стає видимою нам самим тільки у взаємовідносинах з іншими людьми [19, с. 37]. Повноцінно функціонуюча особистість характеризується: відкритістю до переживань; повним усвідомленням кожного моменту; вірою в свої внутрішні спонукання та інтуїтивну оцінку [19, с. 46].

«Архітектор психології особистості» Г. В. Олпорт був переконаний, що кожна людина особлива та володіє унікальним набором рис, які визначають її поведінку в різноманітних ситуаціях. У світі неможливо знайти людей абсолютно ідентичних одна одній. Особистість – це динамічна система, основною формою існування якої, як відкритої системи є її постійний розвиток. Науковець терміни особистість і характер часто використовував як синоніми, хоча їх розділяв: характер – це поняття, оціночно навантажене, а особистість – теж саме, але позбавлене оцінки. На думку, Г. В. Олпорта, «особистість – це динамічна організація психофізичних систем індивіда, яка обумовлює характерну для неї поведінку та мислення». Людська особистість – це важлива система (унікальна, особлива, однак система); яка володіє дивовижно різноманітними можливостями. Це одухотворена відкрита система, яка саморегулюється у відповідності до принципу гомеостазу. Вона володіє здібністю незмірно великої диференціації і невпинно саморозвивається через передбачення, уяву і прагнення до ідеалу. Її взаємодія із середовищем та з іншими людськими системами надзвичайно складна [14, с. 98]. Особистість (в цілому) – це цікавий предмет вивчення. Але тільки маючи розроблені морфогенетичні методи, ми зможемо віддати належне цій дивовижній своєрідності, яка відзначає особистості Білла, Джона і Бетті [14, с. 86]. Особистість – це щось набагато більше, ніж набір деяких перемінних. Особистість – це не просто набір балів по мотивації досягнення, домінантності, інтроверсії, інтелек-

ту, нейротизму або факторів А, В і С. Це їхня взаємодія один з одним у власній динамічній системі [14, с. 91].

В.М. Бехтерев розглядав особистість як інтегративне ціле та підкреслював роль соціальної сфери. Науковець був переконаний, що розвиток особистості неможливий без колективу, вплив якого може бути різний. Однак особистість у взаємовідносинах з оточуючим світом завжди має пріоритет, обираючи приймати або не приймати запропоновані оточенням соціальні норми. В.М. Бехтерев під особистістю, окрім «об'єднуючого начала», розумів і «спрямовуюче начало», яке керує думками, діями та вчинками людини. Таким чином, крім внутрішнього об'єднання та координації, особистість містить у собі активне відношення до оточуючого світу, засноване на індивідуальному перетворенні зовнішніх впливів [3, с. 99]. Особистість – це не що інше, як самодіяльна особа зі своїми психічним укладом та з індивідуальним відношенням до оточуючого світу [3, с. 101].

О.Ф. Лазурський вперше запропонував ідею про стосунки (відносини) особистості, які представляють собою ядро особистості. Особистість є насправді єдністю ендо- (вроджені риси, основа) та екзо- (відношення до зовнішнього середовища) комплексів. Особистості необхідно пристосуватися до оточуючого середовища, причому ступінь активності особистості може бути абсолютно різним, що фактично відображає процес психічного розвитку людини. О.Ф. Лазурський поняття особистості розкриває шляхом аналізу та порівняння між собою всіх її проявів, різноманітних за змістом та за ступенем складності. Всю сукупність цих проявів О.Ф. Лазурський ділить на дві головні групи: ендопсихічні, які засвідчують розвиток і способи взаємного поєднання тих чи інших внутрішніх, психофізіологічних елементів особистості, складають внутрішній механізм особистості (темперамент, характер, розумова обдарованість [10, с. 10]; екзопсихічні, що визначаються всією сукупністю відношень людини до оточуючого середовища [10, с. 13]. Ендопрояви характеризують внутрішній механізм особистості, індивідуальні особливості організації людини, які тісно пов'язані з особливостями центральної нервової системи. Екзопрояви відображають зовнішні умови, все середовище (це не лише речі, природа, люди та людські взаємовідносини, але і ідеї, духовні блага, естетичні та моральні цінності), в якому особистість живе та діє. Сполучивши величезний досвід своїх попередників та взявши за основу екзо- та ендоконспекти, науковець створив

єдину у своєму роді психосоціальну класифікацію особистості («... класифікація особистостей повинна бути не тільки психологічною, але і психосоціальною в широкому сенсі цього слова» [10, с. 46]) і тим самим зробив величезний крок у розвитку теорії особистості, здійснивши впевнений акцент на взаємовідносини особистості та середовища, на гармонію та дизгармонію цих відносин, на принцип «... активного пристосування особистості до оточуючого середовища» [10, с. 46].

Згідно з Л.С. Виготським особистість є носієм вищих психічних функцій і виникає в результаті суспільно-історичного розвитку. Суть цього розвитку полягає в тому, що спочатку елементарні психічні функції, опосередковуючись у процесі діяльності та спілкуванні, змінюють свій зміст і будову, породжуючи специфічну, властиву лише людині, як суспільній істоті, психіку. Розуміння особистості за Л.С. Виготським вважається унікальним, оскільки: по-перше, для Л.С. Виготського особистість – це первинне, що створюється разом із вищими функціями, а ці самі функції – це перенесені в особистість інтеріоризовані відносини соціального порядку, тобто особистість є основою, навколо якої будується вся психіка людини, включаючи діяльність та свідомість, це те в конкретній людині, що є безпосереднім продуктом, кристалізацією його соціального життя; по-друге, Л.С. Виготський у Ж. Поліцера взято ідею «драми». З особистістю як драмою в психологію вторгається ідея діалектики, внутрішньої боротьби, складної динаміки, злиття та взаємопереходів психічних процесів, функцій та станів; по-третє, Л.С. Виготський вважає, що пізнавальні процеси є тільки частиною процесів інтеріоризації, вони підпорядковуються особистості, яка їх визначає та регулює. Однак у власне психологічному плані особистість для Л.С. Виготського – це динамічна смислова система, яка включає мотиваційні, вольові, емоційні процеси, динаміку дії та динаміку думки [6, с. 12]. Особистість стає для себе тим, ким вона є в собі, через те, що вона пред'являє до інших. Це і є процес становлення особистості [6, с. 354].

С.Л. Рубінштейн звернув увагу психологічної думки на те, що між людьми існують індивідуально-деференційовані відмінності, всі психічні властивості особистості одночасно проявляються та формуються в її поведінці, діях та вчинках, тобто в діяльності. Науковець переконаний, що зрозуміти та вивчити особистість можливо лише в її діяльності, відповівши на питання: що хоче особистість, що може особистість та ким

вона насправді є. На переконання С.Л. Рубінштейна, особистість є суб'єктом діяльності та свідомості, тим, хто мислить, відчуває, діє, від кого виходять дії [17, Т. 1. с. 207], це свідомо, мисляча істота [17, Т. 1. с. 193], суб'єкт практичної та теоретичної діяльності [17, Т. 1. с. 190], суб'єкт практики та історії [17, Т. 1. с. 194]. С.Л. Рубінштейн вважав, що дослідження конкретної особистості доцільно здійснювати в конкретній ситуації [17, Т. 1. с. 49]. Особистістю є лише людина, здібна виділити себе з свого оточення з метою по-новому, суто вибірково зв'язатися з ним [17, Т. 2. с. 242]. Особистістю людина не народжується, особистістю вона стає [17, Т. 2. с. 245]. Науковець одним з перших звертає увагу на те, що саме поняття «особистість» (з латинської мови – *persona*) взяте римлянами в етрусків та спочатку означало «роль» (і до того – маску актора); римлянами воно використовувалося для позначення суспільної функції особи (*persona patris, regis, accusatoris*). Перехід цього слова для позначення особистості в сучасному розумінні відображає суспільну практику, яка судить про особистість по тому, як вона виконує свої суспільні функції, яка вона справляється з роллю, яка покладена на неї життям [17, Т. 2. с. 70].

У О.М. Леонтьєва основоположною для аналізу особистості виступає категорія діяльності. Розвиток людини розглядається як процес розвитку її діяльності, свідомості та особистості. Важливо, що розвиток особистості відбувається лише в процесі включення її в різні види діяльності, бо особистість формується суспільними відносинами, в які індивід вступає у виконуваний діяльності, тому особистість як особливе утворення (особлива цілісність) виникає на більш пізніх етапах онтогенетичного розвитку. Теорія діяльності О.М. Леонтьєва, яку сам науковець називав «теорією діяльності, свідомості, особистості» [11, с. 3], завжди асоціюється вже нині з найпопулярнішою догматичною тезою, що «особистістю не народжуються, особистістю стають» [11, с. 134]. Особистість народжується двічі: перший раз – коли в дитині з'являються в явних формах полімотивованість та супідрядність її дій; другий раз – коли виникає усвідомлена особистість, тобто особлива перебудова свідомості [11, с. 160–161]. О.М. Леонтьєв наполягав на тому, що поняття особистості виражає цілісність суб'єкта життя, що особистість не складається з кусочків (це не «поліпняк»), а представляє собою цілісне утворення особливого роду, оскільки особистість не є цілісністю, обумовленою генотипічно [11, с. 134]. Особистість

створюється об'єктивними обставинами, через цілекупність діяльності, що здійснюється по відношенню до світу [11, с. 165]. Особистість – це вища єдність, історична (суспільна) за своєю природою. Однак дана єдність не задано від початку, бо: особистість людини виникає в ході розвитку її життя; особистість розвивається; особистість має будову особливого порядку, що і є самою особистістю [11, с. 217]. Індивід перетворюється в особистість в ході свого розвитку [11, с. 219], де діяльність виступає одиницею життя [11, с. 3]. Розвиток особистості відбувається через діяльність, під якою розуміється більш/менш складна сукупність або система процесів, які здійснюють певні життєві відносини індивіда [11, с. 274–275].

За Б.Г. Ананьєвим, кожна людина постає у вигляді певної цілісності як індивід, як особистість та як суб'єкт і обумовлена єдністю біологічного та соціального. Науковець надавав великого значення діяльності (індивідом народжуються, особистістю стають, а індивідуальність відстоюють), зокрема предметній діяльності, основу якої складає праця; теоретичній – де основою є пізнання (або активність); комунікативній – в основі якої лежить спілкування. Розроблена Б.Г. Ананьєвим теорія особистості переконливо доводить, що особистість є суб'єктом діяльності. Особистість формується та розвивається через діяльність в суспільстві [2, с. 169], де вихідним моментом структурно-динамічних властивостей особистості виступає її статус в суспільстві [2, с. 146]. На основі статусу та в постійному взаємозв'язку з ним будуються дві системи: а) суспільних функцій-ролей та б) цілей і ціннісних орієнтацій, які утворюють первинний клас особистісних властивостей, що інтегруються певною структурою особистості [2, с. 146]. Ці особистісні характеристики визначають особливості мотивації поведінки, структуру суспільної поведінки та складають другий ряд особистісних властивостей. Вищим інтегрованим ефектом взаємодії первинних та вторинних особистісних властивостей є характер людини, з одного боку, та схильності – з іншого. Основна форма розвитку особистісних властивостей людини – життєвий шлях в суспільстві, його соціальна біографія [2, с. 147]. Структура особистості – це продукт індивідуально-психічного розвитку, який виступає в трьох планах: онтогенетичної еволюції психофізіологічних функцій, становлення діяльності та історії розвитку людини як суб'єкта праці, пізнання та спілкування, як життєвого шляху людини, тобто історії особистості [1, с. 217]. Разом із

тим структура особистості, яка склалася в процесі індивідуального розвитку людини, сама детермінує напрямок, ступінь змін та рівень розвитку всіх феноменів психічного розвитку [1, с. 218].

Г.С. Костюк розробив концепцію особистості, де чітко розрізняв поняття «індивід» і «особистість», та був переконаний, що індивід стає особистістю в міру того, як у нього формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції. Найбільш продуктивним підходом до вивчення особистості вважав аналіз її діяльності, спираючись на думку про те, що в особистості як соціалізованому індивіду суспільні умови визначають психічні якості особистості саме через її дії. На переконання Г.С. Костюка, «людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу та при всіх умовах, а особистістю стає і може перестати нею бути. Однак ставши особистістю, вона не тільки не перестає бути індивідом, а повніше виступає у своїй індивідуальній своєрідності» [8, с. 80]. У своїх роботах науковець писав, що особистість – це цілісна система, складна структура психічних властивостей, яка робить її здатною виконувати свої суспільні функції, виділяти себе із середовища, усвідомлювати себе як єдине ціле, діяти згідно з власними поглядами і переконаннями, моральними вимогами й оцінками, свідомо поставленими цілями і прийнятими рішеннями [9, с. 63–64]. З утворенням системи психічних властивостей, яка являє собою потенційну форму існування процесів і дій, що зберігаються й тоді, коли актуально вони не функціонують (розумові, емоційні, вольові, моральні й трудові якості індивіда, характерні риси свідомості і самосвідомості) [5, с. 30], людський індивід стає особистістю, здатною усвідомлювати навколишнє буття, виділяти себе із середовища, виходити за межі минулого і теперішнього, проектувати своє майбутнє, передбачати не тільки ближчі, а й віддалені результати своїх дій, усвідомлювати норми та правила суспільної поведінки і керуватися ними [5, с. 31].

А.В. Петровський наполягав, що особистість наділена тільки їй притаманним поєднанням психологічних рис та особливостей, які утворюють її індивідуальність та відрізняють її від інших. Особистість – немов би особлива якість, яка набувається індивідом лише в суспільстві, тому особистість можливо зрозуміти та вивчити лише в контексті конкретних соціальних умов та взаємодії. А.В. Петровський у своїй дещо сатиристичній книзі під кричущою назвою «Бути особистістю» пише: «Особистість

це не маска, а якраз те, що приховується під маскою, якщо людина її одягає» [15, с. 3]. Науковець єдиний розглядає людину через призму семи іпостасей: людина як роль; людина як індивід; людина як організм; людина як індивідуальність; людина як Я; людина як особистість; людина як фізичне тіло [15, с. 9] та наголошує, що загалом особистість невід’ємна від системи соціальних зв’язків, в які вона включена [15, с. 13]. У систему цих зв’язків входить три «простори» існування особистості: в самому індивіді, в міжіндивідуальних відносинах, в інших людях [15, с. 23], які утворюються єдністю [15, с. 24] та визначають потребу бути особистістю, саме реалізуючи прагнення бути «представленим» в інших [15, с. 41]. А.В. Петровський наголошує, що особистість формується в групах, які послідовно змінюють одна одну від віку до віку. Характер розвитку особистості задається рівнем розвитку групи, в яку вона включена і в якій вона інтегрована [15, с. 83].

Абсолютно інше, дещо метафоричне бачення особистості знаходимо в засновника генетичної психології С.Д. Максименка, який одним із перших звернув увагу на те, що кожна особистість має свій унікальний та неповторний внутрішній світ та через призму категорії «нужди» розкрив доцільність дослідження здатностей особистості до саморозвитку, самовизначення, свідомої діяльності та саморегуляції. С.Д. Максименко переконливо доводить, що особистість створюється (в тому сенсі, що вона – витвір) двома іншими люблячими особистостями, і як така вона постає постійним продовженням і довічним рухом-поступом людського духу, культури, цивілізації [12, с. 8]. Дослідження особистості як саморуху унікальної цілісності не може бути достатнім без виділення вихідних рушійних сил. Рушійною силою є нужда, точніше нестача, як особливе універсальне енергетично-інформаційне утворення, що є носієм і чинником соціальної життєвої насаги людини. В її основі перебуває суперечлива єдність могутніх біосоціальних процесів, яка «запліднює» собою і визначає нескінченний рух-поступ людського життя у Всесвіті. Енергетичне й інформаційне сплавляються в цілісність у нужді-нестачі, чим забезпечують не просто незмінний перебіг, а й розвиток людини як особистості, оскільки накопичений в її індивідуальному існуванні досвід завдяки цій пульсуючій нужденності стає надбанням усього людства [12, с. 9]. Особистість повинна бути не предметом теоретизування та узагальнення нескінченного сонму емпіричних даних, а пред-

метом справжнього науково-експериментального дослідження, адже структура цього предмета значною мірою залежить від рівня пізнання, на якому відбувається його формування [12, с. 10]. Реально психологія оперує трьома об'єктами, такими як: загальний (гносеологічний) об'єкт (сукупні уявлення про об'єкт дослідження); об'єкт-даність (реальний об'єкт, що породжений предметно-практичною діяльністю в просторі конкретно-історичних умов); об'єкт-конструкт (ідеальний, універсальний об'єкт, цілісна істота, яка формується програмою віддалених цілей) [12, с. 11]. Головне – спробувати не пояснити, а зрозуміти психологію особистості, саму логіку її виникнення, становлення та існування, відкрити психологічні механізми цього грандіозного явища, цього дива, яким є особистість людини [12, с. 12]. Особистість має бути пізнавана такою, якою вона існує, – живою, єдиною, цілісною, тобто тією, котра постійно розвивається [12, с. 14]. Саме особистість об'єднує і вибудовує психічний світ людини, утворюючи неповторний візерунок, властивий окремому індивіду [12, с. 14]. Нужда діє як стрижень, що пронизує особистість упродовж її життя, поєднуючи в складну цілісність біологічне і соціальне. Вона – це той вектор, на якому сходяться і виявляються в єдиному джерелі біологічне і соціальне, а з іншого боку, він свідчить про вичерпність життя. Нужда завжди є конституантом – і в соціальному довір'ї, і в самому існуванні, і в тілесній організації людини. Вона – засадничий вододіл, що дає змогу по-іншому подивитися на всі теорії. Як категорія вона ніби охоплює всі парадигми й утворює ту хвилю нового підходу до розуміння особистості, що не вичерпується потребова-мотиваційною сферою та іншими окремими локонами цього грандіозного «задуму» життя. Нужда – це науковий факт, тобто те, що описує реальність, яка не лише існує в особистості, а й конститує її [12, с. 20–21]. Особистість – це форма існування психіки людини, яка становить цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, яка має свій унікальний і неповторний внутрішній світ [12, с. 31].

Висновки. Проаналізувавши розуміння основоположних засад психології особистості, ми можемо констатувати, що всі тлумачення однозначно стверджують, що особистість – це неповторно-динамічна єдність, яка розвивається у діяльності. Тому перспективи подальших розвідок вбачаємо в аналізі діяльності як другої, не менш важливої, центральної категорії психології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания: избр. психол. труды / под ред. А.А. Бодалева. – Акад. пед. и соц. наук. – Моск. психол.-соц. ин-т. Москва; Воронеж : Ин-т практ. психологии: МОД-ЭК, 1996. – 384 с.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 272 с.
3. Бехтерев В.М. Проблемы развития и воспитания человека: Избр. психол. тр. / под ред. Брушлинского А.В. и Кольцовой В.А.; сост. и коммент. В.А. Кольцовой. – Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т. – Москва : Изд-во «Ин-т практ. психологии»; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 416 с.
4. Большой толковый психологический словарь. Т. 2 (П-Я; Пер с англ. / Ребер Артур. – ООО «Издательство АСТ»; «Издательство «Вече», 2003. – 560 с.
5. Вікова психологія: навчальний посібник / За ред. Г.С. Костюка. – Київ : Радянська школа, 1976. – 269 с.
6. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. Москва : Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с.
7. Колесникова И.А. Педагогическая праксеология. Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / И.А. Колесникова, Е.В. Титова – Москва : Издательский центр «Академия», 2005. – 256 с.
8. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк. – Москва : Педагогика, 1988. – 304 с.
9. Костюк Г.С. Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности. / Под ред. Л.Н. Прокопенко; Сост. В.В. Андриевская, Г.А. Балл, А.Т. Губко, Е.В. Проскура. – Київ : Радянська школа, 1989. – 608 с.
10. Лазурский А.Ф. Классификация личностей / под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясищева; со ст. проф. М.Я. Басова «Новые идеи в учении о личности». –Изд. 3-е, перераб. – Ленинград : ГИЗ, 1924. – 290 с.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – Москва : Смысл; Издательский центр «Академия», 2004. – 352 с.
12. Максименко С.Д. Психологія особистості: парадигма життєтворення / С.Д. Максименко // Психологія і суспільство: український теоретико-методологічний соціо-гуманітарний часопис. – 2006. – № 4(26) – С. 8–52.
13. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу. – 3-е изд. / Пер. с англ. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 352 с.
14. Оллпорт Г. В. Личность в психологии / Г. В. Оллпорт / Пер. с англ. И. Ю. Авидона; Ред. Л. М. Шлионский. – Москва : КСП+; Санкт-Петербург : Ювента, 1998. – 345 с.
15. Петровский А.В. Быть личностью / А.В. Петровский. – Москва : Педагогика, 1990. – 112 с.
16. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс // Пер.с англ М.М. Исениной; Общ.ред. Е.И. Исениной. – Москва : Прогресс, 1994. – 478 с.

17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: в двух томах / С.Л. Рубинштейн. – Москва : Педагогика, 1989. – Т. 1. – 488 с. – Т. 2. – 328 с.

18. Франкл В. Десять тезисов о личности // Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия / В. Франкл / Перевод Е. Патяевой под ред. Д. Леонтьева. – 2005. – № 2. – С. 4–13.

19. Фрейджер Р. Гуманистическая, трансперсональная и экзистенциальная психология / Р. Фрейджер, Д. Фейдимен, К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мэй. – Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2007. – 221 с.

20. Rybalka V. Scientific definition of personality, its content frequency and antinomian formulas, personological intelligence of psychologists and educators. Future Human Image, 2014. – № 1(4). – P. 127–147.

УДК 159.32

РЕГУЛЯТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ ПОЧУТТЯ СОРОМУ: ПРИРОДА ТА ФУНКЦІЇ

Больман С.Ю., аспірант
кафедри загальної психології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано наукові підходи до дослідження регулятивних властивостей почуття сорому. Розглянуто психічний феномен почуття сорому як соціальний регулятор поведінки та його вплив на самоусвідомлення особистості. Також було визначено загальні регуляційні механізми почуття сорому.

Ключові слова: *почуття сорому, хронічний сором, моральний регулятор, Я-концепція, самоусвідомлення.*

В статье проанализированы научные подходы к исследованию регулятивных свойств чувства стыда. Рассмотрен психический феномен чувства стыда как социальный регулятор поведения и его влияние на самоосознание личности. Также были определены общие регуляционные механизмы чувства стыда.

Ключевые слова: *чувство стыда, хронический стыд, нравственный регулятор, Я-концепция, самоосознание.*

Bolman S. Yu. REGULATORY PROPERTIES OF SENSE OF SHAME: ETHIOLOGY AND FUNCTIONS

In the article were analyzed the scientific approaches to the study of the regulatory properties of sense of shame. The psychological phenomenon of a sense of shame was considered as a social regulator of behavior and was studied its influence on the self-awareness of personality. Also general regulatory mechanisms of sense of shame were defined.

Key words: *shame, chronic shame, moral regulator, self-concept, self-awareness.*

Постановка проблеми. Проблема почуття сорому як психічного феномену розгортається на перетині психологічних, соціальних, біологічних та суспільних дисциплін. Еволюційний розвиток феномену почуття сорому, а також його особливості зумовлені культурними засадами, додають шарів та рівнів даній проблематиці та розширюють спектр питань, які розглядаються психологією особистості та поведінковими науками. Насиченість та негативний вектор емоційного переживання почуття сорому, прояви його в ситуаціях виключно соціальної взаємодії (наявної, очікуваної чи ретроспективно проживаємої) та еволюційно сформоване планування поведінкових репертуарів на основі аналізу попереднього досвіду [1, с. 118] – все це дозволяє нам розглядати почуття сорому як регулятор поведінки особистості і, як наслідок, важливий предиктор власного образу особистості.

Використання сорому в якості регуляції дотримання соціальних норм та формування

системи суспільнотворчих уявлень зауважувалось численними дослідниками та філософами від античності до нашого часу. Оцінка переживання почуття сорому та спорідненим йому почуттям вини та страху насамперед проводилась через поняття добра і зла, категорій «гарно-погано». Згодом почуття сорому почали розглядати не лише як засіб обмеження небажаної поведінки, а як передумову/складову формування моральних якостей, самосвідомості і самоконтролю особистості через інтерналізацію зовнішньої оцінки ненормативних вчинків у внутрішніх судженнях стосовно запланованих дій [2, с. 4].

Постановка завдання. Метою даної роботи є теоретичний аналіз публікацій, які розглядають психічний феномен почуття сорому як соціальний регулятор поведінки, передумови становлення такої його ролі та функціональні зв'язки, які він має відносно інших психічних складових особистості.

Виклад основного матеріалу. Почуття сорому є частиною соціального буття

людини. Формування в суб'єкта здатності переживати сором обумовлено його включеністю в соціальну взаємодію та визначається як зовнішніми, так і внутрішніми причинами. Поведінку людини в будь-якій ситуації можна описати через дотримання та порушення нормативних правил, які діють у її культурному просторі. У сучасному суспільстві важливо визначити, які саме характеристики стають психологічними детермінантами виникнення почуття сорому та які з них ведуть до дезадаптивного впливу почуття сорому. Відповіді на ці питання тягнуться до первісно-общинного ладу – колиски сучасної цивілізації та психічної структури сучасної людини. Винагорода за соціально прийнятну (тим паче корисну) та покарання за невідповідну усталеним правилам поведінку існує у всіх без виключення суспільствах.

Нещодавно дослідники висунули теорію, що почуття сорому з'явилося аби попередити псування важливих соціальних відносин [3, с. 2626; 4, с. 357]. Осуд із боку спільноти з приводу крадіжки, боягузтва позбавляє людину соціальної підтримки, робить її вигнанцем із ситуації соціальної взаємодії. Еволюційний розвиток почуття сорому, на думку дослідників, постає своєрідною профілактикою, за допомогою якої можна уникнути або приховати щось, що може призвести до знецінення особи представниками з її соціальної групи.

П'ятдесят років досліджень у сфері еволюції системи прийняття рішень визначили низку ключових факторів щодо взаємовигідного обміну в общині [5, с. 3]. Соціальна прийнятність диктує ступінь цінності добробуту одного індивіда для всієї групи та обумовлює правочинність доступу до спільних ресурсів (від більш істотних – таких як їжа, одяг, безпека, до більш абстрактних – підтримки в ситуаціях конфлікту тощо). Натомість знецінення добробуту індивіда на основі отриманої від нього інформації (поведінкової чи вербальної) загрожує втратами ресурсів та важкими зусиллями задля підтримки належного рівня добробуту [6, с. 380]. Таким чином, інформація, яка змусила одноплемінників знецінити індивіда та його життєво необхідні потреби, «вписалася» до системи прийняття рішень на нейронному рівні.

Згідно з теорією інформаційної загрози (information threat theory of shame) почуття сорому визначається як еволюційно сформована програма емоційної відповіді на загрозу знецінення внаслідок того, що до інших дійшла шкідлива, загрозна особистісному добробуту, інформація про індивіда [4, с. 358]. Ця теорія протиставля-

ється розумінню іншими дослідниками сорому як дезадаптивного та патологічного феномену [7, с. 27].

За допомогою розвитку почуття сорому наші предки забезпечували своє виживання через уникнення групової ізоляції. Виходячи із цього, важливим аспектом мотивації стає потреба чинити так, як того вимагають суспільні норми. Ефективність такої стратегії поведінки прослідковується лише в общинах з усталеними моральними нормами та переліком «заборонених» вчинків та поведінкових моделей. Різноманітні культури в усі часи швидко опановували регулятивну функцію сорому та провини для формування патернів соціальної поведінки [8, с. 135]. Першопочатковий важіль для регуляції поведінки за допомогою зовнішніх факторів – страх. Страх втрати переваг і привілеїв, осуду та описаного вище доступу до цінних ресурсів. Страх виступає першою ланкою в процесі інтеріоризації регулятивних механізмів поведінки від зовнішнього (соціального) контролю до внутрішніх (індивідуальних) мотивів, які формуються частково через переживання сорому та провини та становлять основу для морального розвитку та становлення особистості. Сором та провини розглядаються дослідниками як такі почуття, що виникають на стику протиріч між морально-етичними нормами суспільної чи релігійної групи та фактичним вчинком або наміром вчинити протиправну дію. Ці почуття пов'язані з формуванням понять та психологічних феноменів відповідальності, справедливості та потреби в дотриманні суспільних норм. Зовнішні вимоги до поведінки, узгодженої з моральними принципами, засвоюються особистістю в перелік власних правил та принципів стосовно прийнятності чи неприйнятності своїх дій та вчинків. Оцінка правомірності дій виходить тепер не лише з позиції страху перед зовнішнім осудом, а шляхом співставлення з власними уявленнями щодо належної (ідеальної) поведінки у конкретній ситуації [9, с. 343]. Невідповідність власних дій чи намірів цьому ідеальному образу поведінки переживається через провину як розчарування в собі і через сором – як відразу до себе [10, с. 1261].

Порівняння ефекту провини та сорому на поведінку людини також має певні особливості в контексті мотивації, яку вони викликають. Традиційно дослідники розділяють мотивацію зближення (досягнення) та уникнення. Спочатку переважала думка, що мотивацію зближення можуть викликати лише позитивні емоції (людина відтворює дії, які, з її досвіду, призводили до переживання радості, задоволення, збудження

тощо), а мотивація уникнення з'являлась задля попередження переживання негативних афективних станів. Згодом були проведені дослідження [11, с. 56], які спростували цю гіпотезу, довівши, що в той час, коли певні негативні емоції, такі як страх, сум, відраза, викликають реакцію уникнення, інші (наприклад, гнів) – викликають мотивацію зближення з джерелом-тригером даної емоції. Схожим чином, за даними, отриманими від однієї групи дослідників, функція провини полягає в запуску стимульної реакції на покарання, яка запускає механізми поведінкових стратегій пошуку винагороди і пригнічення протиправної поведінки. Таким чином, поведінка зазнає регуляції з боку мотивації уникнення небажаних результатів власних дій [12, с. 472].

Згідно з іншою теорією функцією провини є сприяння просоціальній (схвальній общиною) поведінці [13, с. 722]. Ретроспективне дослідження поведінки людей у ситуаціях, що провокують почуття провини, встановило, що переживання провини було пов'язане з прикладеними зусиллями покращити соціальні взаємовідносини [14, с. 193]. На відміну від попереднього підходу, провинна виступає в якості регулятора поведінки за допомогою мотивації досягнення. Таким чином, обидві функціональні ролі провини – пригнічення протиправної поведінки та заохочення просоціальної – взаємодоповнюють одна одну. Почуття сорому також супроводжуються пригніченням поведінки та підвищеною увагою до стимулів, що можуть спровокувати правопорушення. Проте дослідники більшою мірою закріплюють за провинною бажання виправити скоєну помилку, в той час як переживання сорому асоціюється більше зі страхом та бажанням втекти від суспільного осуду [10, с. 1258].

Сором та провинна зазвичай розглядаються як негативні емоції, які мають регулятивну функцію стосовно поведінки людини. Проте багато дослідників наполягають на тому, що відмінності між соромом та провинною можна розглядати через тип мотивації, яку вони викликають [10, с. 1263; 15, с. 32]. Вважається, що провинна провокує реакцію зближення з метою виправити шкоду, нанесену вчинком, який викликав переживання провини. З іншого боку, сором пов'язується більше з реакціями уникнення, спрямованими на захист від негативної оцінки, бажанням зникнути чи сховатись. Погляд на провинну, що пов'язується зі зближенням, та сором, що призводить до уникнення, став настільки популярним у науковому середовищі, що багато дослідників просто приймають

це як факт. Проте насправді існує зовсім небагато досліджень, які б тестували цю гіпотезу.

Деякі дослідники розглядали сором та провинну не як окремі емоції, а як індивідуальні відмінності, що зумовлюють тенденції відчувати сором або провинну за неправильний вчинок [16, с. 47]. Суперечливі результати були отримані в прихильників погляду, що провинна провокує мотивацію зближення/досягнення, а сором – мотивацію уникнення [10, с. 1264; 15, с. 29]. У ситуаціях, які викликали сором, досліджувані частіше були схильні до реакції уникнення, порівняно із ситуаціями, які викликали провинну. Проте гіпотеза не підтвердилася стосовно того, що мотивація зближення/досягнення частіше демонструється в ситуаціях, провокуючих почуття провини, порівняно із ситуаціями, провокуєчими сором [16, с. 42].

Подальші дослідження не привели до єдиного висновку стосовно відмінностей у типі мотивації, яку породжують почуття провини чи сорому. Кроскультурне дослідження в 37 країнах встановило, що сором і провинна не відрізняються взагалі з позиції мотивів досягнення/зближення або уникнення. Інші автори [17, с. 217] встановили, що сором провокує сильніше бажання зникнути, але ці дані не розповсюдились стосовно інших тенденцій прояву мотиваційних типів.

Такі результати наштовхнули науковців шукати нові фактори, які могли б точніше описати відмінності і взаємодію сорому та провини в регуляції поведінки людини. Наприклад, було встановлено, що оцінка власної відповідальності за ситуацію, яка склалася, є характеристикою обох емоцій. Еволюційні передумови такого зв'язку описані вище. Міжособистісна взаємодія в ситуації соціального конфлікту передбачає складні патерни та стратегії вчинків кожного індивіда та ступеню особистої відповідальності не лише за власні дії, але й за вчинки інших його учасників. Через сам факт можливості таких проєкцій особистість здатна почувати сором та/або провинну за вчинки інших людей. Спостереження за неправомірним, вартим осуду вчинком іншої людини може викликати почуття провини в людини, якщо вона вважає, що могла б передбачити злочин або навіть завадити йому. Якщо ж ця людина помічає в неправомірному вчинку (який вона власне не скоїла, а лише спостерігала) відображення особистісних характеристик, які їй також властиві, вона може відчувати сором. Таким чином, мотиваційні аспекти відмінностей між провинною та соромом можуть

краще проявлятися як реакція на неправомірний вчинок, скоєний кимось іншим, аніж на власне скоєний.

Повертаючись до визначення сорому та провини через оцінку особистістю ситуації відносно себе та свого образу, можемо заключити, що людина почуває сором, коли вважає, що її поведінка викриває ваду в її особистості, і провину, коли вона вважає, що могла попередити скоєне, якби краще проконтролювала свою поведінку. Перефразуючи дану тезу, можна сказати, що людина відчуває сором за те, ким вона є, а провину – за те, що вона робить. Таким чином, можна припустити, що у відповідь на скоєне люди мають змішане почуття провини та сорому, які важко відокремити через спостереження або самоспостереження. Коли ж об'єктом спостереження виступає інший, то легше відокремити почуття, викликане оцінкою, що можна було б втрутитись та завадити неправомірному вчинку (провина), та почуття ідентифікації з порушником та його моральними цінностями (сором). У такому разі можливо уявити ситуацію, коли почуття сорому викликане вчинком незнайомця, на поведінку якого в спостерігача немає жодних важелів, а отже, немає і провини за скоєний вчинок. І навпаки: людина може почувати провину, якщо вірить, що допустила скоєння правопорушення іншою людиною, але через брак ідентифікації з порушником почуття сорому не виникає. Експериментальне дослідження сорому та провини в контекстах оцінки власних вчинків та вчинків інших людей [16, с. 51] встановило, що люди демонстрували чіткіший розподіл у мотивації досягнення/зближення в ситуаціях провини та мотивації уникнення в ситуації переживання сорому, коли вони оцінювали вчинки інших людей, і більше амбівалентних емоцій, коли оцінювали власні вчинки.

Участь почуття сорому в процесі становлення морального аспекту поведінки особистості розгортає перед нами проблему постановки ролі цієї моральної емоції у становленні Я-концепції особистості. Радянська школа психології оперує поняттями соціальної особистості, ролі діяльності та соціальних взаємовідносин у становленні Я-концепції особистості. Л.С. Виготський наголошував на суспільно-історичному аспекті становлення особистості та ролі культури, її норм та моральних цінностей (Л.С. Виготський). У рамках діялісного підходу О.М. Леонтьєв розглядав цілісну особистість як таку, що ідентифікує себе не лише через свій образ, а й через те, в якій мірі вона визнає себе відповідальною

за власні вчинки перед внутрішнім моральним законом [18, с. 183].

Розглядаючи вище сором та провину в контексті культурно-обумовлених регуляторів поведінки людини, ми можемо наголосити на ролі моральних емоцій не лише в регуляції ситуаційної поведінки, але й у розвитку структурних якостей особистості. Д.Я. Райгородський [19, с. 184], аналізуючи праці Виготського, розглядав основу особистості через сукупність своїх, соціальних за природою, зв'язків зі світом та реалізацію цих зв'язків через діяльність. Описана вище регуляція поведінки за допомогою почуттів сорому та провини, викликаних внаслідок не лише ситуацій, в яких людина приймала безпосередню участь, а й таких, в яких виступала в якості спостерігача, підтверджує положення Д.Я. Райгородського.

Дослідження регуляційних механізмів почуття сорому потребує кращого вивчення у вітчизняній психології. Наукові роботи С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, Л.С. Виготського, В.М. Мясищева та ін. дозволяють побудувати розгорнуту теоретичну базу для вивчення ролі сорому у функціонуванні особистості.

Висновки. Емоції є складними психофізіологічними процесами, які виникають як реакції на ситуації взаємодії індивіда із середовищем та викликають відповідні поведінкові реакції в залежності від мотиваційного компоненту цих емоцій. Ранні дослідження розглядали емоції в якості простих процесів із чітко детермінованим типом мотивації (досягнення/зближення або уникнення), який закріплений за модальністю емоційних станів. Соціальні емоції сорому та провини є складними психологічними феноменами, які можливо зрозуміти лише в динамічному контексті соціальних взаємовідносин.

Почуття сорому розглядається в якості негативно забарвленої емоційної орієнтації на зовнішню оцінку. Еволюційні психологи наголошують на важливості сорому в побудові (і збереженні) суспільно значимих взаємовідносин, які напряду впливали на рівень добробуту індивіда в окремій групі. Разом із провинною сором відіграє важливу роль у соціалізації сучасної особистості, виступає як механізм соціального контролю поведінки. Методи та способи формування почуття сорому індивіда регламентується культурою через покарання небажаної та заохочення бажаної поведінки. Переживання провини традиційно викликає бажання виправити наслідки «неправильного» вчинку, обумовлене мотивацією досягнення/зближення. Почуття сорому більше пов'я-

зане зі страхом осуду та викриття власних особистісних характеристик, які потенційно можуть розладити соціально-важливі відносини. Переживаючи сором, людина схильна керуватись мотивацією уникнення – сховатись, не допустити розголосу, втекти. Постійне переживання яскраво вираженого почуття сорому може призводити до переходу цього феномену із рівня емоції на рівень особистісної риси, і в такому випадку мова буде йти про хронічний сором [22, с. 39].

Почуття сорому безпосередньо приймає участь у моральному становленні особистості. Через інтеріоризацію культурних норм та правил відбувається засвоєння моральних принципів, якими людина керується у виборі поведінкових реакцій у різноманітних соціальних ситуаціях.

Для подальшого емпіричного вивчення особливостей феномену почуття сорому слід спиратися на надбання міждисциплінарних досліджень, а саме соціальні, біологічні та психологічні аспекти регулятивних властивостей почуття сорому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зазульская А.А. Вина и стыд как регуляторы социального поведения / А.А. Зазульская // Наука вчера, сегодня, завтра: сб. ст. по матер. VI междунар. науч.-практ. конф. № 6(6). – Новосибирск : СибАК, 2013.
2. Горнаева С.В. Специфика переживания вины и стыда у лиц с различными социально-психологическими характеристиками / С.В. Горнаева, Т.Н. Смотров // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – № 3(11). – 2012. – 15 с.
3. Sznycer D, Tooby J, Shame closely tracks the threat of devaluation by others, even across cultures. *Proc Natl Acad Sci USA*. 2016 Mar 8; 113(10): 2625–2630.
4. Sznycer D, et al. Cross-cultural differences and similarities in proneness to shame: An adaptationist and ecological approach. *Evol Psychol*. 2012; 10(2): p. 352–370.
5. Hamilton W.D. The genetical evolution of social behaviour. I. *J Theor Biol*. 1964v;7(1): p. 1–16.
6. Sugiyama L.S. Illness, injury, and disability among Shiwi forager-horticulturalists: Implications of health-risk buffering for the evolution of human life history. *Am J Phys Anthropol*. 2004; 123(4): P. 371–389.
7. Tangney J.P., Dearing R.L. Shame and Guilt. The Guilford Press, New York. – 2003. – 272 p.
8. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда / К. Муздыбаев. – СПб. : Институт социологии РАН, 1995. – 39 с.
9. Бреслав Г.М. Психология эмоций / Г.М. Бреслав. – М. : Смысл; Издательский центр «Академия», 2007. – 544 с.
10. Tangney J. P., Miller R. S., Flicker L., & Barlow D. B. Are shame, guilt, and embarrassment distinct emotions? *Journal of Personality and Social Psychology*, 1996; 70: P. 1256–1269.
11. Harmon-Jones E. Contributions from research on anger and cognitive dissonance to understanding the motivational functions of asymmetrical frontal brain activity. *Biological Psychology*, 2004; 67: P. 51–76.
12. Monteith M.J. Self-regulation of stereotypical responses: Implications for progress in prejudice reduction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1993; 65: P. 469–485.
13. Maitner, A.T., Mackie, D.M., & Smith, E.R. Evidence for the regulatory function of intergroup emotion: Emotional consequences of implemented or impeded intergroup action tendencies. *Journal of Experimental Social Psychology*, 2006, 42, P.720–728.
14. Baumeister R.F., Stillwell A.M. & Heatherton T.F. Personal narratives about guilt: Role in action control and interpersonal relationships. *Basic and Applied Social Psychology*, 1995; 17: P. 173–198.
15. Wicker F. W., Payne G. C., Morgan R. D. Participant descriptions of guilt and shame. *Motivation and Emotion*, 1983; 7: P. 25–39.
16. Schmader T., Lickel B. The approach and avoidance function of guilt and shame emotions: Comparing reactions to self-caused and other-caused wrongdoing. *Motivation and Emotion*, 2006; 30(1): P. 42–55.
17. Frijda N. H., Kuipers P. & ter Schure E. Relations among emotion, appraisal, and emotion action readiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1989; 57: P. 212–228.
18. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М., 1975. – 420 с.
19. Райгородский Д.Я. Психология личности / Д.Я. Райгородский. – Самара : Издат. дом «Бахрах – М», 2006. – Т. 2. Отечественная психология. – 544 с.
20. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6-ти т. / Л.С. Выготский. – М., 1982. – 198 с.
21. Мясичев В.Н. Психология отношений / Под ред. А.А. Бодалева. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж. : НПО «МОДЭК», 2004. – 400 с.
22. Stephen Pattison Shame: Theory, Therapy, Theology / Cambridge University Press, 2003. – 354 p.

УДК 159.99

РОЛЬ СІМ'Ї В РОЗВИТКУ МАТЕМАТИЧНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ ДИТИНИ

Бончук Н.В., аспірант
кафедри загальної психології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
практичний психолог

Державний професійно-технічний навчальний заклад
«Міжрегіональний центр ювелірного мистецтва м. Києва»

У статті розглядається психолого-педагогічна проблема впливу родини на формування й розвиток математичних здібностей дитини та її обдарованості. Виділено родинні патерни, що обумовлюють розвиток чи гальмування розвитку математичної обдарованості у дитини. В якості первинних умов впливу на формування й розвиток математичних здібностей розглянуто особливості стилів батьківсько-дитячої взаємодії, структурні характеристики родини, специфіку відносин між її членами, емоційний клімат у сім'ї та ін. Висвітлено питання психологічної підтримки родини, де зростає математично обдарована дитина, окреслено можливі дієві шляхи взаємодії сім'ї та школи із цього питання.

Ключові слова: математична обдарованість, обдарована дитина, батьківський вплив, родинний вплив.

В статье рассматривается психолого-педагогическая проблема влияния семьи на формирование и развитие математических способностей ребенка и его одаренности. Выделены семейные паттерны, обуславливающие развитие или торможение развития математической одаренности у ребенка. В качестве первичных условий влияния на формирование и развитие математических способностей рассмотрены особенности стилей родительско-детского взаимодействия, структурные характеристики семьи, специфика отношений между ее членами, эмоциональный климат в семье и др. Освещены вопросы психологической поддержки семьи, где растет математически одаренный ребенок; обозначены возможные действенные пути взаимодействия семьи и школы по этому вопросу.

Ключевые слова: математическая одаренность, одаренный ребенок, родительское влияние, семейное влияние.

Bonchuk N.V. THE FAMILY'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF A CHILD'S MATHEMATICAL GIFTEDNESS

The article deals with the psychological and pedagogical problem of the influence of the family on the formation and development of the mathematical abilities of the child and his/her giftedness. Family patterns are identified, which determine the development or inhibition of the development of mathematical giftedness of a child. As the primary conditions for influencing the formation and development of mathematical abilities, the peculiarities of parent-child interaction styles, structural characteristics of the family, the specifics of relations between its members, the emotional climate in the family, and others are considered. The questions of psychological support of the family, where a mathematically gifted child grows, are highlighted; possible ways of interaction of family and school on this issue are outlined.

Key words: mathematical giftedness, gifted child, parent influence, family influence.

Постановка проблеми. Дитяча математична обдарованість є одним із найбільш цікавих та загадкових феноменів, що завжди знаходиться під прицілом дослідників у педагогічній та психологічній науці. Інтерес до неї в наш час є надзвичайно високим. Пришвидшений розвиток нових технологій зумовив потребу суспільства в людях, які здатні нестандартно вирішувати нові проблеми, вносити новий зміст в усі сфери життєдіяльності. Задовольнити цю потребу можливо тільки шляхом збереження і примноження інтелектуального потенціалу країни. Саме обдаровані діти створюють унікальну можливість для соціуму зберегти й відтворити інтелектуальний людський ресурс. При вдалому розкритті потенціалу математично обдаро-

ваного, а також завдяки його бажанню і зусиллям, він отримує можливість долучитись до інтелектуальної еліти країни.

Запит суспільства на людей із високим рівнем когнітивних здібностей поглиблює тенденцію в сучасній науці та освіті до набуття математичною обдарованістю статусу особливої суспільної цінності. Тому інтелектуальна обдарованість дитини є предметом особливої уваги в усіх соціальних інституціях, де вона виховується і навчається. Оскільки родина є первинною ланкою соціалізації дитини, де вперше проявляються її задатки, що згодом проростають у здібності, можна стверджувати про вагомий, а в частині випадків – визначний вплив сімейного оточення на розвиток обдарованості в дитини.

Саме батьки, люблячі, уважні і турботливі, найпершими помічають обдарованість власної дитини. Батьки – головна опора обдарованих дітей. Від них великою мірою залежить, наскільки успішно буде виконане завдання розвитку здібностей і виховання дитини. Батькам під силу виростити обдаровану дитину щасливою і добре пристосованою, якщо вони чуйно сприймають всі аспекти її особистості. Іншими словами, родинне виховання є тією базою, на ґрунті котрої розвиваються її здібності, оскільки за їх розвиток несе відповідальність насамперед сім'я. Під час дорослішання все більше в цьому процесі набувають важливості зовнішні чинники, тобто суспільство, яке відіграє роль у становленні здібностей обдарованого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обдарованість як психологічний феномен досліджувалась такими вченими, як Д.Б. Богоявленська, Ю.Д. Бабаєва, Л.А. Венгер, Дж. Гілфорд, Е. Клапаред, К.І. Ларіонова, Н.С. Лейтес, О.М. Леонт'єв, О.М. Матюшкін, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов, О.І. Савенков, Ч. Спірмен, В.Д. Шадріков, М.О. Холодна, К.А. Хеллер, В.С. Юркевич та ін.

В Україні проблемі обдарованості присвячені дослідження В.О. Моляко, А.Б. Коваленко, О.І. Кульчицької, В.В. Клименка, Г.С. Костюка, О.Л. Музики, О.В. Бобир.

За кордоном найбільш значні дослідження математичних здібностей були здійснені психологами А. Біне, Т. Симоном, Е. Трондайком, Л. Терменом, Верноном, Г. Ревешем і математиками Ж. Адамаром і А. Пуанкаре. Психологічні моделі обдарованості були розроблені в роботах Е. де Боне, Дж. Рензуллі, П. Торренса.

Феномен математичних здібностей та обдарованості розглянуто в працях С.Г. Бутоліна, Е.О. Голубевої, О.П. Гусевої, В.М. Дружиніна, І.В. Дубровіної, С.О. Ізюмової, В.А. Крутецького, А.П. Капалайте, Ю.П. Козловської, А.Г. Колзіної, І.А. Львовичкіної, В.М. Сапожнікова, В.В. Суворової, Т.М. Хрустальнової, Є.І. Сибірякової та ін.

Питання впливу середовища на розвиток особистості досліджували В. Іттельсон, Дж. Вінкель, С. Мілгрем, Н. Міллер, Дж. Гібсон, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, Л.А. Венгер, М.С. Лейтес, Р. Пломін. Роль родини в розвитку дитячої обдарованості вивчали А.І. Савенков, Н.Б. Шумакова, А.І. Лісіна, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін та ін.

Дослідження Ю.З. Гільбуха, О.М. Гарнець, С.Л. Коробко у 80-х роках минулого століття підтвердили гіпотезу про соціальну спадковість як основний чинник, що обумовлює виникнення обдарованості.

Постановка завдання. Мета статті – розгляд основних аспектів родинного виховання, що здійснюють вплив на розвиток чи згасання математичних здібностей та обдарованості дитини.

Незважаючи на інтерес дослідників до проблеми математичної обдарованості, в науковій літературі досі недостатньо розкрита тема родинного впливу на розвиток інтелектуальних здібностей дитини. Вимагає поглибленого розгляду проблема організації систематичної взаємодії психологів та педагогів із родиною, в якій виховується математично обдарована дитина. Бракує праць, присвячених методам психоедукації сім'ї та школи відносно питань виховання математично обдарованих дітей. Розгляд цих тем – в основі завдання для даної статті.

Виклад основного матеріалу. Проблема обдарованості має давню історію й турбує людство протягом багатьох віків. Проте оскільки вона є специфічним рідкісним психічним утворенням, що значною мірою обумовлене індивідуальними особливостями людини, дослідники обдарованості мають досі доволі питань щодо її причин, природи, умов та особливостей розвитку.

Обдарованість – це структура психічної якості особистості, яка розвивається протягом її життя і детермінує можливість досягнення індивідом більш високих (незвичайних, неабияких) результатів в одному або декількох видах діяльності порівняно з іншими людьми.

Обдарована дитина – це дитина, яка виділяється яскравими, очевидними, іноді видатними досягненнями (або має внутрішні передумови для таких досягнень) в тому чи іншому виді діяльності [1].

Д.Б. Богоявленська, О.М. Матюшкін, А. Тенненбаум, Дж. Рензуллі та ін. розглядають обдарованість як системну якість, що не зводиться до інтелектуальних або особистісних характеристик, а інтегрує фактори різної природи. В.А. Крутецький відзначає, що людина не народжується здібною до тієї чи іншої діяльності, оскільки її здібності формуються, складаються, розвиваються в правильно організованій відповідній діяльності, протягом всього її життя, і під впливом навчання і виховання [3]. Пріоритетною галуззю виховання можна назвати процес становлення людини, допомога в набутті нею самої себе.

У вітчизняній психології сформувався погляд на математичну обдарованість як на високий рівень математичних здібностей. В.А. Крутецький під здібностями розуміє «індивідуально-психологічні особливості людини, які сприяють швидкому і легкому опануванню певної, наприклад, математичної

діяльності, оволодіння відповідними навичками та вміннями» [2]. Він також вважає, що математичні здібності не є вродженими, а сформованими індивідом протягом життя.

Математично обдаровані діти відрізняються від інших високим рівнем здібностей логічно-абстрактного, образно-просторового та символічно-числового мислення. Батьки першими помічають ознаки обдарованості в дитині, від їх реакції стосовно поміченого й подальшого ставлення багато в чому залежить ймовірність реалізації потенціалу обдарованості.

Унікальне поєднання здібностей та потенціал їх розвитку визначаються двома основними факторами: задатками і впливом навколишнього середовища. Зокрема, британський психолог Д. Шаттлворт (1935) запропонував кількісні пропорції впливу середовища і спадковості на розумовий розвиток: 64% – спадковий вплив, 16% – специфіка родинного середовища, 3% – особливості виховання дітей в сім'ї, 17% – змішані фактори (взаємодія спадковості з середовищем). Він дійшов висновку, що найбільшого розквіту здібностей досягають ті люди, що перебували в максимальному сприятливому для цього середовищі.

Вітчизняні вчені Л.С. Виготський та О.Р. Лурія вважали, що багате культурне середовище, де перебуває і виховується дитина, є запорукою успішного розвитку її здібностей та обдарованості. Саме тому родина грає чи не головну роль у розвитку обдарованості особистості, оскільки основні її якості, характеристики, психологічний кістяк особистісної структури закладаються в дитинстві, коли дитина росте, розвивається й пізнає світ навколо себе. Незважаючи на те, що в майбутньому на становлення особистості впливають й інші чинники, все ж перші етапи її розвитку є визначальними. Тобто, якість й характер родинного виховання неминуче відкладає відбиток на все подальше життя людини.

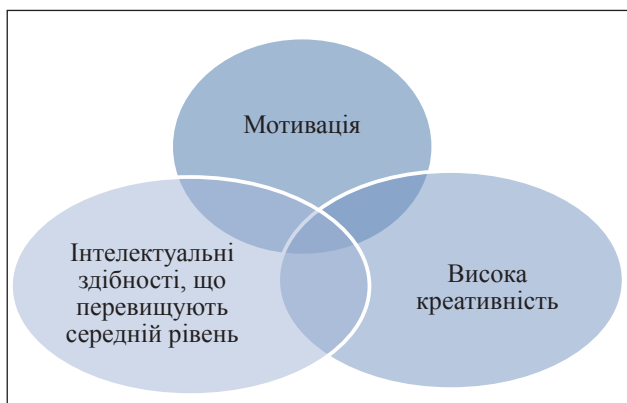

Рис. 1. Модель обдарованості за Дж. Рензуллі

Спочатку батьки відзначають інтерес дитини до обчислень, математичних дій, помічаючи, що скоро цей вид діяльності для дитини стає пріоритетним і улюбленим. Дитина демонструє значну мотивацію до занять математикою, охоче займаючись значну кількість часу без помітних ознак втоми. Вслід за цим батьки помічають, що розумовий рівень розвитку їх дитини в цілому випереджає рівень її однолітків, і з часом такий розрив збільшуватиметься. Однією з проблем сімейного виховання є неухвага до здібностей, потенцій обдарованості майбутнього фахівця в дорослому житті [4].

Уважні батьки відзначають, що їхня дитина, займаючись математикою, прагне знайти більш економне, «красиве» рішення, що іноді йде врозріз із шкільними рекомендаціями до виконання завдань. Вказані психологічні елементи мотиваційної й когнітивної сфер, креативний підхід до вирішення розумових завдань, за моделлю Дж. Рензуллі (рис. 1), є маркерами обдарованості дитини. В одних випадках батьки, спостерігаючи за дитиною, доходять такого висновку самостійно, в інших – отримують інформацію про її математичну обдарованість від педагогів. Позиція батьків відносно факту обдарованості їхньої дитини теж часто визначає, яким шляхом піде розвиток її математичних здібностей. Амплітуда можливих реакцій простягається від ігнорування їх наявності до гіперопіки й підвищеного контролю.

У науці є загальноприйнятою точка зору, що задатки, на основі яких розвиваються здібності, можуть успадковуватись від батьків, але для розвитку їх до обдарованості вагомий вклад вносить насамперед оточення дитини. Дотримуючись моделі Дж. Рензуллі, подивимось, яким чином здійснюється вплив батьків на розвиток компонентів математичної обдарованості.

Когнітивна сфера (розвинені інтелектуальні здібності вище середніх). Відомо, що математично обдаровані діти найчастіше виховуються в сім'ях, де батьки є добре освіченими. Як правило, в сім'ях обдарованих дітей чітко простежується висока цінність освіти, а самі батьки найвірогідніше зайняті у сфері інтелектуальних професій, мають високий IQ і різноманітні інтелектуальні захоплення. У рамках вивчення стратегій виховання потенційно обдарованих дітей та зв'язку їх із наявністю пізнавального інтересу в їх батьків цікаві спостереження В.С. Юркевич, які свідчать про те, що обдаровані діти, як правило, виростають у сім'ях, безумовно, інтелектуальних, радше навіть у сім'ях інтелектуалів. І справа тут не в

успадкованих генах, а в родинному кліматі, особливостях дитячо-батьківських відносин, ціннісних орієнтирах батьків [6, с. 14].

Змалку перебуваючи в середовищі, де заохочується розумова діяльність, існує інтерес до науки й літератури, де є книги, де є цікаві й змістовні розмови, а батьки проводять час із дітьми в спільних заняттях, що мають розвивальний вплив, діти отримують напрочуд сприятливе підґрунтя до розвитку власних спеціальних здібностей, у тому числі й математичних. Батьки, що глибоко цікавляться математикою, безперечно, транслюють свій інтерес дитині. Майбутня сфера захоплень дитини повинна бути для неї дотичною в родині. Так, знаменита вчена-математик Софія Ковалевська зацікавилась математикою в ранньому дитинстві, розглядаючи стіни кімнати, на яких замість шпалер наклеїли аркуші з батьківських математичних лекцій. Нерідко батьки самі починають навчати свою дитину математиці і дуже часто стають справжніми її наставниками на довгі роки.

Мотиваційна сфера. Математично обдаровані діти мають стійку мотивацію до саморозвитку в цікавій сфері, наполегливість у вирішенні завдань, але такий високий рівень мотивації – це не лише прояв палкого внутрішнього прагнення, а й наслідок мудрої позиції батьків, які, з одного боку, не примушують дитину до занять, з іншого, – роблять все, щоб підтримати її інтерес до математики.

Висока креативність. Креативність як творчий підхід реалізується в математиці в пошуку нових нестандартних рішень. У родині, де батьки не заважають дитині йти власним шляхом і не висловлюють несхвалення в разі невдачі, а за пошук нового, незвичного у своїй навчально-розвивальній діяльності висловлюють їй заохочення, здібна дитина швидше знайде сміливість вирішувати завдання не як усі, а своїм власним, особливим способом.

Родина є тим середовищем, в якому складаються умови фізичного, психічного, емоційного та інтелектуального розвитку дитини. У родині (за умови її повноцінності й функціональності) відбувається задоволення практично всіх ранніх дитячих потреб, у тому числі потреб у любові й прихильності, в безпеці та захисті. Важливою умовою обдарованості, зокрема математичної, дитини є такі аспекти її взаємодії із членами родини, як: *структура родини та емоційний клімат у ній; стилі дитячо-батьківських відносин; ставлення батьків до обдарованості дитини.*

Ми поділяємо думку ряду дослідників про те, що структура родини обдаровано-

го теж має вплив на ступінь прояву в нього здібностей. Щодо структури родини, то загалом прийнято вважати, що найбільш сприятливими факторами для розвитку обдарованості є виховання в повній родині та відсутність молодших сиблінгів. Ряд науковців дійшли висновку, що більшість досліджуваних обдарованих (87%) виховувалося в повних сім'ях (О.М. Дьяченко, О.С. Белова, І.П. Іщенко та ін.). Дослідження Р. Зайонца показали наявність залежності стану розвитку інтелектуальної обдарованості дитини від кількості дітей у родині. Ним було також з'ясовано, що чим більше дітей у родині, тим нижчим є коефіцієнт їх інтелектуальності. Первістки зазвичай більше взаємодіють із батьками, ніж пізніше народжені їх брати й сестри, що і дозволяє їм краще розвиватися інтелектуально. Інколи в особливо обдарованих дітей виявляються літні батьки, для яких дитина є сенсом життя. Тобто вищевказані фактори свідчать про залежність розвитку здібностей дитини від кількості уваги батьків, яку вони приділяють їй, займаючись разом із нею діяльністю, що розвиває математичний інтелект.

Емоційний клімат у сім'ї відображує характер комунікацій між її членами та ступінь їх задоволення рівнем родинних стосунків. Конфліктні сімейні відносини особливо негативно позначаються на розвитку обдарованості дитини. Відомим є факт, що несприятливий емоційний клімат дисфункціональних родин породжує високий рівень тривожності дітей, проблеми з поведінкою, емоційну збудливість. Зрозуміло, що такий стиль відносин у родині негативно позначається на розвитку дитячої обдарованості. Натомість благополучні родини із теплими й міцними стосунками більш сприятливі для розвитку здібностей юного математика.

Розглянемо детальніше вплив на математичну обдарованість стилів дитячо-батьківських відносин. Тут йтиметься про виховальні позиції батьків відносно обдарованих дітей. Більшість педагогів та психологів сходяться на думці, що математично обдарована дитина потребує від батьків прийняття, ласки, схвалення та підтримки, оскільки повноцінний розвиток здібностей відбувається за умови емоційної рівноваги та цілковитій концентрації дитини на вибраній навчально-розвивальній діяльності. Окремі дослідники вказують на продуктивність впливу на розвиток обдарованості батьків протилежної статі. Цікаво, що Дж. Фрімен, С.Л. Бем пишуть про те, що обдаровані люди наділені психологічною андрогінією, тут маєється на увазі поєднання жіночих і чоловічих рис характеру й поведінки. Гнучкість пове-

дінки, незасвоєння соціальних гендерно-рольових шаблонів надає їм можливість освоювати найрізноманітніші сфери діяльності. Значна частка досліджуваних із цих обдарованих в автобіографічних звітах писали про те, що основну підтримку і вплив на них чинили батьки протилежної статі. Особливо це стосувалося батьків обдарованих дочок. Вважаємо, що у випадку, коли математично обдарованою є дівчинка, така ситуація має цілком реальне підґрунтя: підтримка батька обдарованої дочки позитивно впливає на сталість її самооцінки та мотивації до розвитку в математиці, що попереджує втрату обдарованості (досить звичне явище для дівчат-підлітків, інтерес яких до математики згасає під впливом гендерно-рольових стереотипів, наявних у масовій свідомості).

Стилі виховання, засновані на жорсткому контролі, силовому тиску або ігноруванні, мають негативний вплив на розвиток здібностей обдарованої особистості. Р. Хесс та В. Шипман розділили батьківські стилі взаємодії на імперативний та інструктивний. Для імперативного стилю характерні такі особливості комунікації, коли від дитини вимагають цілковитої слухняності аж та слідуванню командам дорослого: «роби так, як я тобі казав», «не крутись», «йди сюди негайно» і т. ін. Виявлено, що імперативний стиль взаємодії розвиває в обдарованій дитині пасивну поступливість разом із залежністю та конформізмом. Такий стиль взаємодії перешкоджає розвитку ініціативності й креативності в дитини, що негативно позначається на розвитку її здібностей. Інструктивний стиль комунікації з дитиною є поміркованим: у стосунках більше рівноправ'я, з вуст батьків звучать прохання з поясненнями, а не команди, наприклад: «Прибери свої іграшки, будь ласка, бо зараз йдемо на прогулянку». Батьки спілкуються з дитиною «на рівних», їх розмови і вчинки свідчать про те, що їх вимоги до дитини обґрунтовані й виважені. Звісно, в даному випадку батькам набагато складніше впоратись із обдарованою дитиною, що не боїться піти на відкритий конфлікт з ними. Водночас вона усвідомлено виконує те, про що просять батьки і робить це набагато охочіше. У таких родинах дитина зростає небоязкою, ініціативною, чесною, вона не боїться дискутувати, відстоювати власну думку, що є сприятливими характеристиками для розвитку будь-яких здібностей, в тому числі математичних.

Одним із чільних факторів впливу родини на розвиток обдарованості є саме ставлення батьків до факту її наявності в дитини. Можна виділити такі різновиди ставлення:

- 1) негативне (різке неприйняття батьками факту обдарованості дитини);
- 2) байдуже (батьки не виявляють цікавості до здібностей дитини);
- 3) позитивне (батьки радіють обдарованості дитини і сприяють її розвитку);
- 4) надцінне (коли обдарованість дитини стає предметом гордості батьків, засобом втілення їх амбіцій та мрій).

Отже, в родинах, де любов та схвалення дитини не залежать від її успіхів у математиці, хоча рідні радіють її обдарованості, допомагають її розвинути, обдарована дитина має кращі стартові можливості розвитку власних здібностей. І навпаки – негативне або байдуже ставлення до дитячої обдарованості з боку близьких у більшості випадків призводить до її згасання. Найбільш виразно це простежується у втраті інтересу до математики з боку обдарованих дівчат-підлітків, що менше отримують підтримки для розвитку здібностей у математиці як із боку батьків, так і з боку соціуму загалом.

Тривале несхвальне батьківське ставлення до розвитку наявної обдарованості в дітях також може привести до емоційних розладів, неврозів і навіть психозів. Батьківська байдужість гальмує потенціал обдарованого, оскільки дитина не вважає захоплення математикою одним із перспективних напрямків її розвитку та можливої професіоналізації. Недостатність уваги до обдарованої дитини призводить до появи в неї внутрішніх конфліктів, що спричиняє зміни поведінки: боязкість, агресію і т.д. [5, с. 3]. Це саме відбувається, якщо члени родини намагаються реалізувати власні амбіції за рахунок обдарованої дитини, така їх поведінка теж зумовлює зниження самооцінки обдарованого, тривожність, недовірливість, коливання настрою. Тут можемо говорити про надвисокий рівень очікувань батьків від дитини та їх слабке розуміння обмеженості дитячих психофізіологічних можливостей. Ця неконструктивна батьківська позиція породжує в дітях болючий перфекціонізм, прагнення конкурувати, зумовлює навчальне перевантаження, що швидше гальмує розвиток математичної обдарованості, а не навпаки. Дослідницею Дж. Фрімен було виявлено, що надмірні батьківські амбіції породжують підвищення рівня агресивності в дітей. Як наслідок – у дорослому віці вони можуть відчувати незадоволення собою, неадекватність у сприйнятті себе. Емоційні порушення стають стіною для обдарованого математика на шляху до подальшого розвитку, адже просування й розвиток здібності в цій науці неможливі без врівноваженості, концентра-

ції уваги, повного заглиблення в завдання, коли дитина не відволікається на те, щоб отримати схвалення.

Можна зробити висновок, що ставлення батьків до математичної обдарованості в дитини – це один з основних факторів, що впливають на реалізацію її потенціалу в майбутньому, розширення її можливостей, і насамперед родина відіграє найважливішу роль у розвитку здібностей на найважливішому і ранньому етапі.

Слід брати до уваги те, що однією з основних проблем втрати потенціалу юного обдарованого математика є незнання батьків щодо особливостей виховання здібної дитини, особливо якщо йдеться про неявну обдарованість на фоні проблем із поведінкою, що у випадку обдарованих дітей є досить поширеним явищем. Якщо при цьому в школі дитина опиняється в педагогів, де зразкова поведінка є одним із основних чинників успішності, можемо прогнозувати, що здібності дитини в математиці на якомусь етапі згаснуть.

Вважаємо, що робота психологів та педагогів, які працюють з обдарованими дітьми, повинна включати програми психологічного супроводу родин, в яких вони виховуються. Це включатиме зустрічі з батьками в навчальному закладі, відвідування їх на дому з метою аналізу психологічного клімату родини, освітні лекції для батьків обдарованих, розширену консультаційну допомогу родинам у вихованні й навчанні математично обдарованого. У рамках психоедукації сім'ї та школи в рамках навчальних програм з підготовки вчителів у педагогічних університетах є необхідним спецкурс, який допоможе педагогу в практичній діяльності розпізнати приховану обдарованість у дитині та розробити її індивідуальну навчально-виховну траєкторію.

На нашу думку, особливої уваги шкільного психолога вимагають математично обдаровані дівчата, оскільки ймовірність втрати мотивації до розвитку математичних здібностей у них надто висока. Вважаємо, що обдарована дівчинка та її родина повинні отримати максимум інформації від фахівців щодо можливих психологічних труднощів дитини, з якими вона стикатиметься в період підліткового віку та процесу оптації. Така просвітницька робота виконуватиме профілактичну функцію й слугуватиме орієнтиром для обдарованих дівчат та їх родин під час розгляду та вибору навчальних перспектив.

Висновки. Родина грає величезну роль у розвитку математичних здібностей та обдарованості дитини. Залежно від характеристик сім'ї (рівня інтелекту батьків, структури родини) та характеру взаємодії батьків із математично обдарованою дитиною (їх ставлення до обдарованості, комунікаційні стилі, характер контролю поведінки, емоційний клімат у родині) розвиток математичних здібностей дитини заохочується, стимулюється або уповільнюється, блокується. Вплив родини на розвиток інтелектуальних здібностей простежується у своєрідності індивідуальних характеристик математичної обдарованості дитини (залежно від того, чи сприяло сімейне середовище розвитку задатків дитини, «відповідальних» за формування математичного мислення й інтелекту, чи підтримувався її інтерес до математики, чи заохочувалась її наполегливість без зайвого тиску, чи відбувалось збереження й підтримка її навчально-розвивальної мотивації, чи схвалювались батьками спроби креативного підходу дитини до вирішення завдань).

На нашу думку, психологічна підтримка родин із обдарованими дітьми є одним із дієвих способів профілактики втрати обдарованості. У найпершу чергу це стосується сімей, де виховуються математично обдаровані дівчатка, чия розвивальна мотивація під впливом гендерно-рольових стереотипів починає згасати в середніх класах школи. Ще один важливий компонент профілактики втрати обдарованості – більш поглиблена спеціальна підготовка фахівців, що працюють із математично обдарованими дітьми та їх родинами, підвищення їх кваліфікації в галузі психології обдарованості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коноплева Н. Легко ли быть вундеркиндом? / Н. Коноплева // Директор школы. – 2004. – № 3. – С. 54–59.
2. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников / В.А. Крутецкий. – М. : Просвещение, 1968. – 432 с.
3. Крутецкий В.А. Психология / В.А. Крутецкий. – М. : Просвещение, 1980. – 352 с.
4. Ричкова В.В. Проблемы виховання обдарованих дітей у сім'ї / В.В. Ричкова // Молодий вчений. – 2011. – № 10. – Т. 2. – С. 181.
5. Шумакова Н.Б. Обучение и развитие одаренных детей / Н.Б. Шумакова – М. : Издательство НПО «МОДЕК», 2004. – 336 с.
6. Юркевич В.С. Одаренный ребенок: иллюзии и реальность: Кн. для учителей и родителей / В.С. Юркевич. – М. : Просвещение, 2011. – 136 с.

УДК 159.923.2

ТРИВОЖНО-ДЕПРЕСИВНІ ПРОЯВИ В ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕСТРУКТИВНИМ ПЕРФЕКЦІОНІЗМОМ

Кудріна Т.С., к. психол. н.,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Вавілова А.С., аспірант
кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто підходи до визначення перфекціонізму в дітей та підлітків. Охарактеризовано особливості депресивних та тривожних проявів на дитячо-підлітковій вибірці; причини їх виникнення та наслідки для особистості. Здійснено психологічний аналіз взаємозв'язку деструктивного перфекціонізму та тривожно-депресивних проявів у дітей та підлітків.

Ключові слова: тривога, депресія, перфекціонізм, Я-орієнтований перфекціонізм, соціально приписаний перфекціонізм, діти, підлітки, кореляційний аналіз.

В статье рассмотрены подходы к определению перфекционизма у детей и подростков. Охарактеризованы особенности депрессивных и тревожных проявлений в детско-подростковой выборке; причины их возникновения и последствия для личности. Осуществлен психологический анализ взаимосвязи деструктивного перфекционизма и тревожно-депрессивных проявлений у детей и подростков.

Ключевые слова: тревога, депрессия, перфекционизм, Я-ориентированный перфекционизм, социально приписанный перфекционизм, дети, подростки, корреляционный анализ.

Kudrina T.S., Vavilova A.S. ANXIETY AND DEPRESSION MANIFESTATIONS IN CHILDREN AND TEENAGERS WITH DESTRUCTIVE PERFECTIONISM

The article describes psychological approaches to definition of perfectionism in children and teenagers. Specific of depression and anxiety manifestations on children and teenagers sample; reasons of their appearance and consequences for personality were explained. Psychological connection between destructive perfectionism and anxiety-depression manifestations for children and teenagers was analyzed.

Key words: anxiety, depression, perfectionism, Self-oriented perfectionism, socially-prescribed perfectionism, children, teenagers, correlation analysis.

Постановка проблеми. Формування особистості завжди пов'язане з подоланням критичних періодів та фруструючих факторів, які стоять на шляху її повноцінної самореалізації. Особливості виховання, наявність певних рис особистості можуть призводити до виникнення тривожно-депресивних проявів, які негативно позначаються на особистісному розвитку. Зокрема, наявність рис перфекціонізму може бути пов'язаною з підвищеним рівнем тривожності, зниженим настроєм, труднощами в адаптації. Такі деструктивні перфекціоністські риси проявляються ще в дітей та підлітків і можуть призводити до наявності психологічних труднощів та емоційних порушень у дорослому віці. Тому актуальною є проблема зв'язку рис перфекціонізму та тривожно-депресивних проявів у дитячо-підлітковому віці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження дитячо-підліткового перфекціонізму розпочали канадські вчені П. Х'юїтт та Г. Флетт. Вчені розробили методику «Дитячо-підліткова шкала перфекціо-

нізму» (The Child and Adolescent Perfectionism Scale (CAPS)), за допомогою якої проводили дослідження специфіки дитячого перфекціонізму і пов'язаних із ним порушень в особистісній сфері [7]. У подальшому І.І. Грачова адаптувала на підлітковій вибірці «Шкалу виявлення перфекціонізму MPS-H» (Multidimensional Perfectionism Scale); а С.В. Волікова за участю А.Б. Холмогорова розробила «Опитувальник дитячого перфекціонізму», спрямований на визначення таких структурних компонентів, як: високі стандарти діяльності; батьківський перфекціонізм (сприймання дитиною завищених вимог батьків); негативне ставлення до помилок та невдач; успіх як основний мотив діяльності; фізичний перфекціонізм; перенавантаження [2, с. 182].

Відповідно до типології П. Х'юїтта та Г. Флетта в дітей та підлітків виділяють два типи перфекціонізму: «Я-орієнтований» і «соціально-приписаний». Під «Я-орієнтованим» перфекціонізмом автори розуміють неадекватно завищені вимоги, які підліток пред'являє до себе. Дитина з вираженим

«Я-орієнтованим перфекціонізмом» вважає, що вона повинна виправдати свої найвищі стандарти, повинна бути досконалою у всьому. Дитина з високим рівнем соціально приписаного перфекціонізму вважає, що соціум (батьки, вчителі, оточуючі люди) занадто багато від неї очікують. Такі діти впевнені, що повинні виправдати існуючі до них з боку соціуму очікування, відповідати їм. Таким чином, соціально приписаний перфекціонізм – це переконавання дитини в тому, що інші люди вимагають від неї бути досконалою в усьому [2, с. 178].

В останні роки психологічні дослідження в області дитячо-підліткового перфекціонізму були присвячені вивченню психічних розладів в аспекті аналізу їх причин та зв'язків з психологічною дезадаптацією у дітей і підлітків [7]. У психологічній літературі існує безліч посилань на наявність перфекціоністських тенденцій у дітей і підлітків, а в ДСМ-3 перфекціонізм був зазначений як один із відповідних факторів принаймні двох розладів, характерних для дитячого віку. Хоча перфекціонізм може мати позитивні аспекти, в дітей та підлітків даний конструкт зазвичай є негативною чи невротичною характеристикою. Дослідники у сферах клінічної психології та психології особистості вказують на наявність кореляції перфекціонізму зі стражданням, суїцидом, анорексичними тенденціями, фобією школи та хронічною неуспішністю [7; 3, с. 32; 4, с. 55].

Численні клінічні дослідження вказують на перфекціонізм (у його деструктивних формах) як фактор харчових розладів (анорексія та булемія), порушення сну, симптомів м'язової напруги, проблем поведінки, незрілості і сором'язливості [7]. Зокрема, в дівчат-підлітків, які страждають харчовими розладами, виявлено високий рівень перфекціонізму. Підлітки, які є особливо чутливі до критики та прагнуть відповідати очікуванням інших, мають виражені перфекціоністські тенденції, які відображаються в установках по відношенню до їжі та збідненому, неадекватному образі себе. Також у психологічній літературі представлені роботи, що вказують на зв'язок між перфекціонізмом у підлітків та наявністю ірраціональних переконань, які призводять до появи невротичних тенденцій [3, с. 34].

Важливими напрямками у вивченні перфекціонізму були дослідження, спрямовані на виявлення зв'язку перфекціонізму з труднощами в адаптації, тривожними і депресивними розладами, з межовими розладами особистості тощо. Найбільш яскравими індикатором такого зв'язку являються суїцидальні тенденції (які опосередковують

зв'язок соціально приписаного перфекціонізму з труднощами адаптації). Дослідження свідчать про те, що соціально приписаний перфекціонізм є значущим предиктором суїцидальних намірів та спроб у пацієнтів психіатрії, які страждають депресивними розладами [3, с. 32].

У психологічних дослідженнях виявлено зв'язок між Я-орієнтованим перфекціонізмом та збідненою психологічною адаптацією: в комбінації з високим рівнем життєвого стресу Я-орієнтований перфекціонізм може продукувати депресивний настрій в учнів та пацієнтів психіатричних клінік [3, с. 36]. Надмірні очікування по відношенню до дітей та підлітків з високим рівнем соціально приписаного перфекціонізму можуть продукувати низьку самооцінку, самотність і депресію. Депресивна симптоматика може виникати у зв'язку з наявністю ірраціональних переконань та надвисоких вимог до себе, характерних для перфекціоністів [7]. Як зазначає Є.П. Ільїн, діти та підлітки з високим рівнем перфекціонізму пред'являють надмірно високі вимоги до себе та інших; вони більш схильні до емоційних та фізичних розладів, проявляють меншу гнучкість, мають досить вузькі та стереотипні погляди на життя [4, с. 56].

Зв'язок деструктивного перфекціонізму та рівня тривожності опосередковується наявністю надмірно високих особистісних стандартів, які призводять до переживання постійного стресу (прагнення відповідати поставленим нереалістичним стандартам). Численні психологічні дослідження свідчать про тісний зв'язок деструктивного перфекціонізму та депресивної симптоматики (негативні емоційні переживання, провина, розчарування, сором). Зокрема, найбільш тісний зв'язок із вираженими рисами перфекціонізму має так звана інтроєктивна депресія, яка характеризується надмірною самокритикою, наявністю перманентного почуття провини та зосередженістю на власних помилках і невдачах [4, с. 58].

Таким чином, деструктивний перфекціонізм у дітей та підлітків є значущим фактором ризику тривожно-депресивної симптоматики, психосоматичних розладів та харчових розладів, які викликають труднощі в адаптації і можуть слугувати підґрунтям для розвитку емоційних розладів у старшому віці.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення особливостей перфекціонізму в дітей та підлітків; аналіз зв'язку деструктивного перфекціонізму з тривожними та депресивними проявами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами було проведено досліджен-

ня з визначення зв'язку дитячо-підліткового перфекціонізму та рівня тривожно-депресивних проявів. До вибірки досліджуваних увійшли 70 дітей та підлітків віком від 12 до 16 років. Була забезпечена репрезентативність вибірки за статтю (26 дівчат та 44 хлопці) та віком (8 досліджуваних віком 12 років; 24 досліджуваних віком 13 років; 14 досліджуваних віком 14 років; 16 досліджуваних віком 15 років; 8 досліджуваних віком 16 років). Для визначення особливостей зв'язку дитячо-підліткового перфекціонізму з тривожно-депресивним спектром було використано наступні методи: адаптована нами на українській вибірці «Дитячо-Підліткова Шкала Перфекціонізму» П. Х'юїтта та Г. Флетта [1, с. 50]; «Методика багатомірної оцінки тривожності» Е.Е. Малкової (Ромициної) та Л.І. Вассермана [5, с.119] та підліткова «Шкала депресії» Бека [6].

За допомогою «Методики багатомірної оцінки тривожності» було визначено такі компоненти дитячої тривожності [5, с. 120]:

1) «загальна тривожність», яка відображає загальний рівень тривожних переживань дитини;

2) «тривога у відносинах з однолітками»: рівень тривожних переживань, обумовлених проблемними відносинами з іншими дітьми та підлітками;

3) «тривога, пов'язана з оцінкою оточуючих», результати якої відображають рівень тривожної орієнтації дитини на думку оточуючих в оцінці власних досягнень та результатів;

4) «тривога у відносинах з учителями»: рівень тривожних переживань, обумовлених відносинами з педагогами в школі чи інших навчальних закладах;

5) «тривога у стосунках з дітьми»: тривожні переживання у відповідь на відносини з батьками та їх оцінками;

6) «тривога, пов'язана з успішністю у навчанні», що відображає тривожні занепокоєння дитини у зв'язку з прагненнями до досягнень;

7) «тривога, що виникає в ситуаціях самовираження»: тривожні переживання у ситуаціях саморозкриття, пред'явлення себе перед іншими;

8) «тривога, що виникає в ситуаціях перевірки знань»: рівень тривоги дитини в ситуаціях перевірки знань, досягнень, можливостей;

9) «зниження психічної активності, обумовлене тривогою»: тривожні реакції дітей у вигляді астенії та зниження стресостійкості;

10) «підвищена вегетативна реактивність, обумовлена тривогою»: психо-веге-

тативні реакції у відповідь на тривожні фактори середовища.

Таким чином, ми отримали матрицю кореляційних зв'язків між вираженістю дитячо-підліткового перфекціонізму, тривожними проявами та депресією. Кореляційний аналіз продемонстрував наявність статистично значущого кореляційного зв'язку між вираженістю перфекціонізму в дітей та підлітків і загальним рівнем тривожності: сила зв'язку 0,586, рівень статистичної значущості $sig \leq 0,001$; та наявність достовірного зв'язку дитячо-підліткового перфекціонізму та депресивних проявів: сила зв'язку 0,568 та статистична значущість $sig \leq 0,001$ (Табл. 1).

Таблиця 1

Показники кореляційного зв'язку між рівнем дитячо-підліткового перфекціонізму, загальною тривожністю та депресією

	Коефіцієнт кореляції Пірсона	Загальний рівень тривожності	Депресія
Перфекціонізм		0,586	0,568
	Рівень статистичної значущості	0,000	0,000
	Кількість досліджуваних	70	70

Можна констатувати, що із зростанням рівня вираженості деструктивного перфекціонізму в дітей та підлітків підвищується рівень їх тривожності. Така ж тенденція спостерігається і під час аналізу зв'язку депресивних проявів та перфекціонізму.

Отримані дані дозволили порівняти та проаналізувати міру вираженості різних компонентів тривожності в дітей і підлітків з Я-орієнтованим, соціально приписаним та загальним перфекціонізмом (Рис. 1).

За результатами дослідження дитячо-підліткової вибірки було виявлено, що загальний перфекціонізм має тісний зв'язок із такими компонентами тривожності, як (Табл. 2): «тривога у відносинах з учителями» (сила кореляційного зв'язку 0,541); «тривога, пов'язана з успішністю в навчанні» (сила кореляційного зв'язку 0,674); «тривога в ситуаціях перевірки знань» (сила кореляційного зв'язку 0,575); «зниження психічної активності у зв'язку з тривогою» (сила кореляційного зв'язку 0,569); «підвищення вегетативної реактивності у зв'язку з тривогою» (сила кореляційного зв'язку 0,558).

Таблиця 2

Показники кореляційного зв'язку між компонентами тривожності та загальним перфекціонізмом у дітей і підлітків

		Загальний перфекціонізм
Тривога у відносинах з учителями	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,541
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70
Тривога, пов'язана з успішністю в навчанні	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,674
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70
Тривога у ситуаціях перевірки знань	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,575
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70
Зниження психічної активності у зв'язку з тривогою	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,569
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70
Підвищення вегетативної реактивності у зв'язку з тривогою	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,558
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70

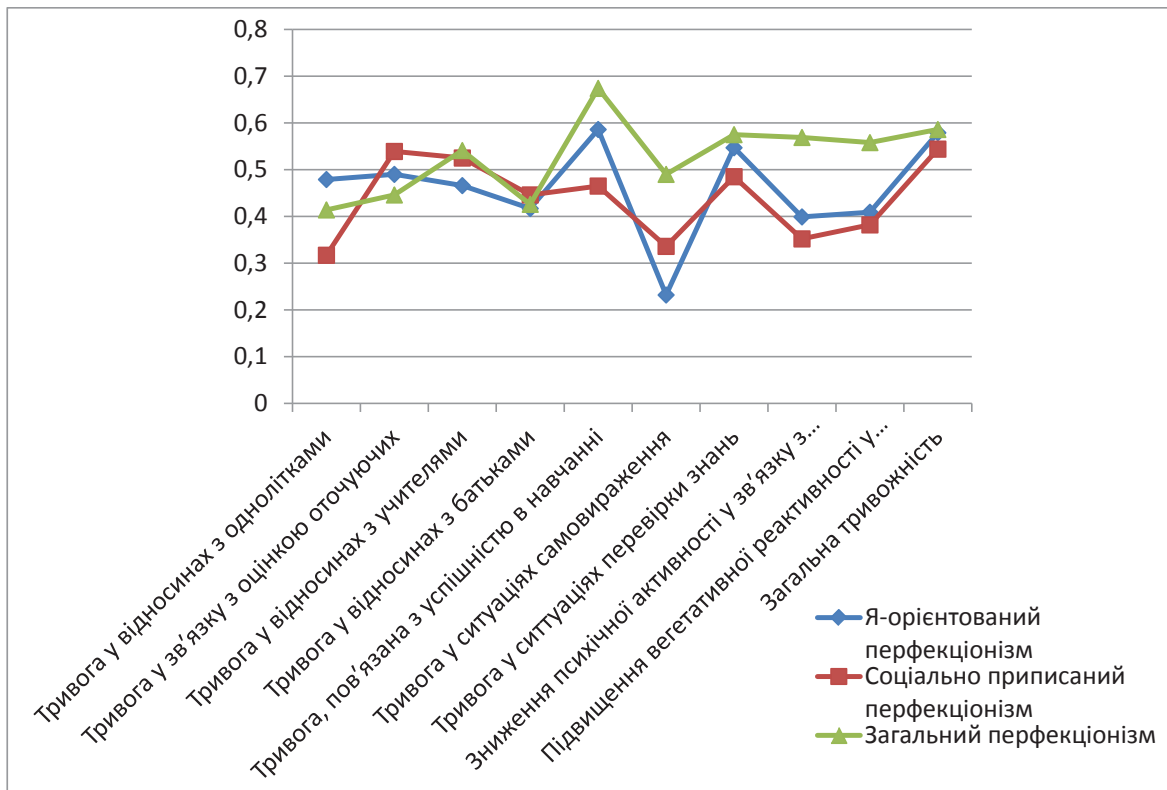

Рис. 1. Показники кореляційного зв'язку між компонентами тривожності та типами перфекціонізму (загальний, Я-орієнтований, соціально приписаний) у дітей і підлітків

Найбільш тісним є зв'язок між перфекціонізмом та тривогою, пов'язаною з успішністю в навчанні та ситуаціями перевірки знань (сила кореляційного зв'язку на рівні вище середнього). Діти і підлітки з високим рівнем перфекціонізму переживають виражену стурбованість у зв'язку з потребою в досягненні успіху. Провідним видом діяльності, в якому діти та підлітки можуть продемонструвати власну досягальну активність, являється навчальна діяльність. Перфекціоністи ставлять перед собою надмірно завищені цілі, дуже болісно реагують на наявність помилок та невдач, що призводить до підвищення рівня тривоги, пов'язаної з успішністю в навчанні.

Результати нашого дослідження демонструють тісний зв'язок між перфекціоністськими рисами та особливостями психофізіологічного і психо вегетативного тривожного реагування дітей та підлітків у стресогенних ситуаціях (зниження психічної активності та підвищення вегетативної

реактивності у зв'язку з тривогою). Такий зв'язок пояснюється постійним перебуванням перфекціоністів у стані напруження, необхідністю досягати найвищих результатів, відповідати очікуванням оточуючих, що призводить до астенії, виснаження, зниження адаптивних ресурсів організму, наявності психо вегетативних реакцій.

Наявність тривоги у відносинах з учителями для дітей та підлітків з високим рівнем перфекціонізму пояснюється ототожненням педагогів із тими людьми, які оцінюють результативність та якість виконання навчальної діяльності. Таким чином, кожна ситуація взаємодії з учителем несе на собі відбиток прояву активності досягнення та її оцінки значущими дорослими. Постійне очікування негативної оцінки зі сторони учителя підсилює відчуття тривоги та незадоволення собою і призводить до деструктивних наслідків.

Я-орієнтований перфекціонізм у дітей та підлітків найбільш тісно пов'язаний із триво-

Таблиця 3

Показники кореляційного зв'язку між компонентами тривожності та Я-орієнтованим перфекціонізмом у дітей і підлітків

		Я-орієнтований перфекціонізм
Загальна тривожність	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,579
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70
Тривога у ситуаціях перевірки знань	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,547
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70
Тривога, пов'язана з успішністю в навчанні	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,586
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70

Таблиця 4

Показники кореляційного зв'язку між компонентами тривожності та соціально приписаним перфекціонізмом у дітей і підлітків

		Соціально-приписаний перфекціонізм
Загальна тривожність	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,544
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70
Тривога у відносинах з учителями	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,525
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70
Тривога у зв'язку з оцінкою оточуючих	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,539
	Рівень статистичної значущості	0,000
	Кількість досліджуваних	70

гою в ситуаціях перевірки знань (сила кореляційного зв'язку 0,547) та тривогою у зв'язку з успішністю в навчанні (сила кореляційного зв'язку 0,586). Діти з Я-орієнтованим перфекціонізмом самі ставлять перед собою високі цілі і намагаються їх досягти. Ситуація перевірки знань являється ключовою для оцінки відповідності чи невідповідності очікуваним результатам. Успішність у навчанні виступає фактором задоволення чи незадоволення собою у зв'язку з наявністю перфекціоністських тенденцій. Якщо перфекціонізм має виражені деструктивні риси, то навіть найменше відхилення від найкращого результату (отримання не найвищої оцінки в класі, друге місце в конкурсах і так далі) призводить до невротизації і самознищення. Тому учні проявляють постійну тривогу, очікуючи ситуацій, які можуть нести на собі виражений негативний відтінок.

Соціально приписаний перфекціонізм у дітей та підлітків має тісний зв'язок із тривогою у відносинах з учителями (0,525) та тривогою у зв'язку з оцінкою оточуючих (0,539). Такі результати кореляційних зв'язків відображають прагнення соціально приписаних перфекціоністів відповідати очікуванням оточуючих, які ставлять завищені вимоги по відношенню до них. У дітей та підлітків, в яких провідним видом діяльності є навчання, тривога найчастіше виникає у зв'язку з негативною оцінкою з боку учителів. Тривога у зв'язку із загальною оцінкою оточуючих відображає прагнення дітей із соціально приписаним перфекціонізмом відповідати очікуванням широкого кола оточуючих (учителів, батьки, рідні та друзі).

Висновки з проведеного дослідження.

Перфекціонізм – це складний психологічний феномен, який може проявлятися в дитячо-підлітковому віці і полягає в прагненні до ідеального виконання завдань та реалізації найвищих цілей. П. Х'юїтт та Г. Флетт виділяють два різновиди дитячо-підліткового перфекціонізму: Я-орієнтований (дитина сама ставить перед собою вимоги до якнайкращого виконання певних видів діяльності) та соціально приписаний (прагнення відповідати завищеним очікуванням та вимогам із боку батьків, вчителів, родичів). Деструктивний перфекціонізм в дітей та підлітків може призводити до появи негативних наслідків, серед яких значне місце займають тривожно-депресивні розлади. Я-орієнтований перфекціонізм може продукувати депресивний настрій та тривожні прояви в учнів; надмірні очікування по відношенню до дітей та підлітків із високим рівнем соціально приписаного перфекціонізму можуть призводити до низької самооцінки, самотності і депресії.

За результатами нашого дослідження було виявлено наявність значущого кореляційного зв'язку між дитячо-підлітковим перфекціонізмом та депресією (сила зв'язку 0,568) і тривогою (сила зв'язку 0,586). Я-орієнтований перфекціонізм частіше за все призводить до підвищення тривоги в ситуаціях перевірки знань (кореляційний зв'язок з Я-орієнтованим перфекціонізмом 0,547) та тривоги, пов'язаної з успішністю в навчанні (кореляційний зв'язок на рівні 0,586). Соціально приписаний перфекціонізм у дитячо-підлітковій вибірці зумовлює виникнення тривоги у відносинах з учителями (кореляційний зв'язок 0,525) та тривоги у зв'язку з оцінкою оточуючих (сила зв'язку 0,539).

Подальші дослідження дитячо-підліткового перфекціонізму можуть бути спрямовані на виявлення особливостей тривожно-депресивних проявів на різних етапах вікового розвитку та визначення того, які саме компоненти перфекціонізму зумовлюють появу емоційних розладів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вавілова А.С. «Дитячо-Підліткова Шкала Перфекціонізму» П. Х'юїтта та Г. Флетта: досвід адаптації / А.С. Вавілова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2017. – Т. 1, № 2. – С. 50.
2. Воликова С.В. Методы исследования детского перфекционизма / С.В. Воликова // Социальная и клиническая психиатрия. – 2012. – Т. 22, № 2. – С. 177–186.
3. Гаранян Н.Г. Перфекционизм и психические расстройства (обзор зарубежных эмпирических исследований) / Н.Г. Гаранян // Московский психотерапевтический журнал. – 2006. – № 1. – С. 31–41.
4. Ильин Е.П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2011. – 224 с.
5. Малкова Е.Е. Основные этапы и процедура создания методики «Многомерная оценка детской тревожности» (МОДТ) / Е.Е. Малкина // Известия Российской государственной педагогического университета им. А.И. Герцена. – СПб., 2009. – № 83. – С. 119–133.
6. Шкала депрессии Бека (подростковый вариант) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://psylab.info/%D0%A8%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8_%D0%91%D0%B5%D0%BA%D0%B0.
7. Flett G.L., Hewitt P.L. The Child-Adolescent Perfectionistic Scale: development, psychometric properties, and associations with stress, distress and psychiatric symptoms / Gordon L. Flett, Paul L. Hewitt, Avi Besser, Chang Su, Tracy Vaillancourt, Daniel Boucher, Yvette Munro, Lisa A. Davidson, Olga Gale // Journal of Psychoeducational Assessment. – June 1, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hewittlab.sites.olt.ubc.ca/files/2014/11/CAPS.pdf>.

УДК 159.953-796.83

ВПЛИВ ЕКСТРЕМАЛЬНОСТІ СПОРТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ГЕНДЕРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СПОРТСМЕНОК

Гант О.Є., к. психол. н., доцент,
завідувач кафедри педагогіки та психології
Харківська державна академія фізичної культури

На основі психодіагностичного обстеження 49 спортсменок визначено особливості їхніх гендерних характеристик. Показано, що спортсменки групи «фемінних» спортивних спеціалізацій схильні до ризику значно менше, ніж спортсменки з групи «маскулінних» спортивних спеціалізацій. У групі дівчат «маскулінних» спортивних спеціалізацій провідними цінностями є саморозвиток, збереження власної індивідуальності та духовне задоволення; у спортсменок «фемінних» спортивних спеціалізацій провідними є збереження власної індивідуальності та високе матеріальне становище.

Ключові слова: спорт, гендерні ролі, спортсменки.

На основе психодиагностического обследования 49 спортсменок определены особенности их гендерных характеристик. Показано, что спортсменки группы «феминных» спортивных специализаций стремятся к риску значительно меньше, чем спортсменки из группы «маскулинных» спортивных специализаций. В группе девушек «маскулинных» спортивных специализаций ведущими ценностями выступают саморазвитие, сохранение собственной индивидуальности и духовное удовлетворение; у спортсменок «феминных» спортивных специализаций ведущими выступают сохранение собственной индивидуальности и высокое материальное положение.

Ключевые слова: спорт, гендерные роли, спортсменки.

Hant O.Ye. INFLUENCE OF EXTREME SPORTS ACTIVITIES ON ATHLETES' GENDER CHARACTERISTICS

Based psychodiagnostic survey identified 49 athletes especially their gender characteristics. It was shown that athletes group "feminine" sports specializations risk is much smaller than the group sportswomen "masculine" sports majors. In the group of girls "masculine" values of sports majors leading advocate self-development, maintaining their own individuality and spiritual satisfaction; in athletes "feminine" sports majors leading advocate preserving their own individuality and high financial situation.

Key words: sport, gender roles, athletes.

Постановка проблеми. Останнім часом у психологічній науці розвивається гендерний підхід, який дає змогу з новою позицією поглянути на особливості особистості, пов'язані з її статтю. Під гендером розуміється соціальна або психологічна стать, яка формується прижиттєво в соціокультурному середовищі. Передумовою конструювання гендеру є стереотипи – уявлення про якості й норми поведінки чоловіків і жінок. Ці норми поведінки поширюються на всі сфери життєдіяльності людини, у тому числі на спорт [1; 10; 11].

Типовий для чоловіків процес соціалізації більшою мірою, ніж для жінок, передбачає заняття спортом, оскільки сприяє формуванню таких якостей особистості, які стереотипно сприймаються як «чоловічі», – сили, наполегливості, цілеспрямованості тощо. Хоча останнім часом жінки активно залучаються до спорту, донині існують певні види, які характеризуються як більш бажані для чоловіків або жінок. Агресивний фізичний контакт – це імідж чоловічого спорту, тоді як грація та елегантність – характеристики типової спортсменки-жінки.

Існують види спорту, які репрезентують образи, що стосуються стереотипів маскулінності (мужності, твердості, сили, проявів агресивності у взаємодії із супротивником); до них належать різні види єдиноборств. Також існують види спорту, які репрезентують образи, що стосуються стереотипів фемінності, де необхідні м'якість, емоційність, артистизм (наприклад, бальні танці, фігурне катання) [2; 7; 11]. Ці дисципліни однаково успішно практикують спортсмени як чоловічої, так і жіночої статі, починаючи вже з молодшого шкільного віку [2; 4; 11].

Особистість формується в діяльності, у тому числі в спорті. Відомо, що сильна ідентифікація спортсменів із їх спортивною роллю починається в ранньому дитинстві та триває в дорослому віці [1; 3; 5; 8; 11]. У зв'язку із цим виникають побоювання, чи не буде сильна ідентифікація зі спортивною роллю сприяти формуванню рис особистості, не властивих жіночій статі, у маскулінних видах спорту та рис особистості, не властивих чоловічій статі, – у фемінних, або приводити до гіпертрофії маскулінних якостей у чоловіків і фемінних у жінок у ста-

тево специфічних спортивних спеціалізаціях [6; 7; 9].

Незважаючи на те, що положення про вплив діяльності на формування якостей особистості належить до безперечних, наукових досліджень, присвячених впливу заняття маскулінними й фемінними видами спорту на особистісні характеристики чоловіків і жінок, донині не існує. Таким чином, актуальним є вивчення впливу занять маскулінними й фемінними видами спорту на особистісний розвиток представників жіночої статі. Важливим також є з'ясування мотиваційних передумов освоєння «чоловічої» діяльності дівчатами-спортсменками, які спонукають долати стереотипи маскулінності та фемінності, засвоєні в процесі соціалізації особистості, що визначають траєкторію життєвого шляху та стандарти способу життя, що дасть змогу більш ефективно вирішувати питання, пов'язані з оптимізацією спортивної діяльності.

Постановка завдання. Метою роботи стало вивчення особливостей формування гендерних характеристик особистості спортсменок.

Для повної характеристики особистісних якостей спортсменок різних спортивних спеціалізацій та їхньої гендерної ідентифікації використовувались такі емпіричні методи: стандартизована бесіда, психодіагностичний метод, експеримент. Психодіагностичний метод був реалізований за допомогою методики «Фемінність-маскулінність» С. Бем, методики «Самооцінка рівня домагань» В.К. Горбачевського, методики «Морфологічний тест життєвих цінностей» В.Ф. Сопова, Л.В. Каркушиної [12].

У дослідженні взяли участь 49 спортсменок різних спортивних спеціалізацій віком від 17 до 22 років, з яких були сформовані групи «маскулінних» і «фемінних» спортивних спеціалізацій. До групи «маскулінних»

спортивних спеціалізацій (бокс, тайбокс, тейквандо, боротьба) увійшли 26 спортсменок, до групи «фемінних» спортивних спеціалізацій (спортивні бальні танці, художня гімнастика) – 23 спортсменки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливості гендерної диференціації спортсменок за результатами методики «Маскулінність-фемінність» представлено в таблиці 1.

Згідно з результатами, отриманими за допомогою методики «Маскулінність-фемінність», спрямованої на визначення психологічної статі особистості, для 15 (58,00%) спортсменок різних спеціалізацій характерні маскулінні, тобто типово чоловічі, риси: домінантність, впевненість у собі, схильність відстоювати свої погляди, самостійність, прагнення до лідерства, дух суперництва. Такі спортсменки вірять у себе, схильні захищати свої погляди, незалежні, напористі, аналітичні, прагнуть до лідерства, схильні до ризику, швидко приймають рішення, покладаються тільки на себе (самодостатні), мужні, мають власну позицію, агресивні, схильні вести за собою, індивідуалісти, амбіційні. До маскулінних якостей також відносять агресивність, прагнення до уваги, вразливість, змагальність, інструментальність (орієнтацію на речі). У сфері цінностей вважається, що такі жінки прагнуть до влади, цінують компетентність, майстерність і досягнення.

Лише 5 (19,00%) випробовуваним із групи «маскулінних» спортивних спеціалізацій властива фемінність, тобто традиційно жіночі риси: поступливість, м'якість, чутливість, сором'язливість, ніжність, сердечність, здатність до співчуття та співпереживання. Тоді як у групи «фемінних» спортивних спеціалізацій ці характеристики мають місце в 15 (65,00%) дівчат. Фемінними якостями також вважаються життєрадісність, здатність до лестощів, відданість,

Таблиця 1

Особливості гендерної диференціації спортсменок за результатами методики С. Бем

Показники	Досліджувані спортсменки (n=49)			
	«маскулінні» спортивні спеціалізації (n=26)		«фемінні» спортивні спеціалізації (n=23)	
	Абс. вел	%	Абс. вел	%
Маскулінність	15	58,00	0	0
Фемінність	5	19,00	15	65,00
Виражена маскулінність	0	0	0	0
Виражена фемінність	0	0	4	17,50
Андрогінність	6	23,00	4	17,50

жіночність, уміння співчувати, турботливість, здатність розуміти інших, здатність до співпереживання, здатність втішити, сердечність, довірливість, інфантильність.

6 (23,00%) спортсменкам із групи «маскулінних» спортивних спеціалізацій та 4 (17,50%) спортсменкам із групи «фемінних» спортивних спеціалізацій притаманна андрогінність особистості, тобто взаємоповнюваність маскулінних і фемінних рис. Така гармонійна інтеграція маскулінних та фемінних рис підвищує адаптивні можливості андрогінного типу. При цьому велика м'якість, стійкість у соціальних контактах і відсутність різко виражених доміантно-агресивних тенденцій у спілкуванні жодним чином не пов'язані зі зниженням упевненості в собі, навпаки, вони проявляються на тлі збереження високої самоповаги й самосприйняття. Чітко виражена психологічна фемінність мала місце лише в 4 (17,50%) спортсменок групи «фемінних» спортивних спеціалізацій. Носіїв чітко вираженої психологічної маскулінності в обстежуваній групі спортсменок не виявлено (див. табл. 1).

Наступним етапом дослідження особливостей гендерних характеристик особистості спортсменок стало вивчення їхніх психологічних особливостей гендерної диференціації. Специфіку гендерної диференціації спортсменок вивчали за допомогою порівняння схильності до ризику в спортсменок «маскулінних» і «фемінних» спортивних спеціалізацій. Результати аналізу готовності до ризику в спортсменок різних спортивних спеціалізацій представлено в таблиці 2.

Результати методики дали змогу оцінити ступінь готовності спортсменок до ризику. Результати, отримані за допомогою методики Ф. Шуберта, показали, що спортсменки групи «фемінних» спортивних спеціалізацій ($13,65 \pm 0,64$) схильні до ризику значно менше, ніж спортсменки з групи «маскулінних» спортивних спеціалізацій ($16,4 \pm 1,5$). Спортсменки, готові до ризику, азартні, безстрашні, часто мають високий рівень працездатності, ініціативні, легко підкорюють нові вершини. На противагу їм є також спортсменки, яких можна оха-

Таблиця 2

Показники ступеня готовності до ризику спортсменок різних спортивних спеціалізацій

Показник	Досліджувані спортсменки (n=49)		Критерії вірогідності	
	«маскулінні» спортивні спеціалізації (n=26)	«фемінні» спортивні спеціалізації (n=23)		
Готовність до ризику	$16,4 \pm 1,5$	$13,65 \pm 0,64$	1,4	<0,001

Таблиця 3

Розподіл життєвих цінностей за методикою «Морфологічний тест життєвих цінностей» В.Ф. Сопова, Л.В. Каркушиної в спортсменок різних спортивних спеціалізацій

Показники	Місце в рейтингу	
	«маскулінні» спортивні спеціалізації (n=26)	«фемінні» спортивні спеціалізації (n=23)
Життєві цінності		
Саморозвиток	1	1
Збереження індивідуальності	3	2
Духовне задоволення	2	6
Особистісний престиж	4	4
Креативність	5	5
Високе матеріальне становище	6	3
Життєві сфери		
Фізична активність	1	1
Сімейне життя	2	2
Професійне життя	5	3
Навчання та освіта	3	4
Захоплення	4	5
Громадське життя	6	6

рактизувати як обережних, акуратних, ощадливих, такі люди намагаються більш відповідально ставитись до всього.

Таким чином, спортсменки «фемінної» спортивної спеціалізації поводяться більш стримано й обережно; можливо, це можна пояснити тим, що з віком та зростанням досвіду готовність до ризику знижується.

Спортсменки з високим рівнем захисту частіше потрапляють у неприємності, ніж ті, які мотивовані на успіх. Спортсменки, які бояться невдач, віддають перевагу малому або, навпаки, надмірно великому ризику, де невдача не загрожує престижу спортсмена. Установка на захисну поведінку спортивної та іншої діяльності залежить від таких трьох факторів: ступеня передбачуваного ризику, переважної мотивації, досвіду невдач.

Підсилюють установку на захисне поведіння дві обставини: коли без ризику вдається отримати бажаний результат та коли ризикована поведінка веде до нещасного випадку. Досягнення ж безпечного результату під час ризикованої поведінки, навпаки, послаблює установку на захист, тобто мотивацію до уникнення невдач.

Висока готовність до ризику супроводжується низькою мотивацією до уникання невдач (захисту). Готовність до ризику прямо пропорційно пов'язана із числом допущених помилок.

Розподіл життєвих цінностей за методикою «Морфологічний тест життєвих цінностей» В.Ф. Сопова, Л.В. Каркушиної в спортсменок різних спортивних спеціалізацій представлено в таблиці 3.

Встановлено, що в системі життєвих цінностей спортсменок «маскулінних» спортивних спеціалізацій провідними є духовно-моральні орієнтири: саморозвиток, збереження власної індивідуальності та духовне задоволення. Егоїстично-престижні,

тобто прагматичні, цінності є менш важливими.

У групі дівчат «фемінних» спортивних спеціалізацій провідними є духовно-моральні орієнтири (саморозвиток, збереження власної індивідуальності) та егоїстично-престижні (високе матеріальне становище). Громадське й професійне життя поступаються навчанню та освіті.

Рівень домагань є важливим структуроутворюючим компонентом особистості. Це досить стабільна індивідуальна якість людини, яка характеризує, по-перше, рівень труднощів намічених завдань; по-друге, вибір суб'єктом мети чергової дії; по-третє, бажаний рівень самооцінки особистості.

Дослідження дало змогу виявити рівень та адекватність, тобто реалістичність домагань спортсменок різних спортивних спеціалізацій (див. табл. 4).

Як видно з даних таблиці 4, високий рівень домагань спостерігався в 10 (40,00%) спортсменок, з них 6 (23,00%) – дівчата «маскулінних» спортивних спеціалізацій, і 4 (17,00%) – дівчата «фемінних» спортивних спеціалізацій.

Спортсменки, які усвідомлюють власну значимість, як правило, створюють навколо себе ореол задоволеності. Вони менш залежні від підтримки й схвалення оточуючих, оскільки навчилися самі себе стимулювати. Ці дівчата відрізняються ініціативою й завзятістю, змушують інших «обертатись навколо себе» та отримують від цього чималу користь. Вони не засмучуються, коли їх критикують, а намагаються виправити свої помилки та не бояться бути відкинутими, висловлюючи принципову позицію в тих чи інших питаннях, скоріше готові подякувати за «конструктивну пораду». Отримавши в чомусь відмову, вони не сприймають це як приниження своєї персони, бачать причину того, що сталося, не в собі, а зовні,

Таблиця 4

Результати дослідження рівня домагань спортсменок різних спортивних спеціалізацій

Рівень домагань	Кількість балів	Кількість досліджуваних					
		«маскулінні» спортивні спеціалізації (n=26)		«фемінні» спортивні спеціалізації (n=23)		Загальна (n=49)	
		Абс. вел.	%	Абс. вел.	%	Абс. вел.	%
Нереалістично високий	5 та більше	9	35,00	8	35,00	17	70,00
Високий	3–4,99	6	23,00	4	17,00	10	40,00
Помірний	1–2,99	7	27,00	6	26,00	13	53,00
Низький	0,99 та нижче	4	15,00	5	22,00	9	37,00

і потім намагаються змінити зовнішні обставини в сприятливий для себе бік. Таким дівчатам легко бути оптимістами. Вони можуть критично оцінювати не тільки свої вчинки, а й вчинки оточуючих їх людей, частіше досягають поставлених цілей і рідше програють. Високий реалістичний рівень домагань спортсменки може поєднуватись у неї з упевненістю в цінності власних дій, прагненням до самоствердження, відповідальністю, корекцією невдач за рахунок власних зусиль, наявністю стійких життєвих планів. Якщо в спортсменки високий нереалістичний рівень домагань, то він супроводжується, як правило, фрустрацією, вимогливістю до оточуючих. Дівчата з таким рівнем домагань іпохондричні та відчувають труднощі в реалізації власних життєвих планів.

У 13 (53,00%) випробовуваних мав місце помірний рівень домагань, з них 7 (27,00%) – дівчата «маскулінних» спортивних спеціалізацій, і 6 (26,00%) – дівчата «фемінних» спортивних спеціалізацій (див. табл. 4).

Цей результат підтверджує справжнє уявлення спортсменок про свої можливості, що є важливим чинником особистісного розвитку дівчини. Помірний рівень домагань характерний для випробовуваних, упевнених у собі, товариських, налаштованих на успіх, які не шукають самоствердження, розраховують міру своїх сил та зусиль із цінністю досягнутого.

Низький рівень домагань мав місце в 9 (37,00%) спортсменок, з них 4 (15,00%) – дівчата «маскулінних» спортивних спеціалізацій, і 5 (22,00%) – дівчата «фемінних» спортивних спеціалізацій. Цей рівень свідчить про крайнє неблагополуччя в розвитку особистості, а дівчата з такою самооцінкою становлять «групу ризику».

За низькою самооцінкою можуть ховатись два абсолютно різні психологічні явища: справжня невпевненість у собі та «захисна», коли декларування власного невміння, відсутності здатності тощо (самому собі) дає змогу не докладати жодних зусиль. Низький рівень домагань багато в чому залежить від установки на невдачу. В осіб із нереалістично низьким рівнем домагань часто бувають неясні плани на майбутнє. Зазвичай вони орієнтовані на підкорення та часто виявляють безпорадність. Однією з проблем таких дівчат може стати планування своїх дій у найближчому часі та співвіднесення їх із перспективою.

Неадекватність рівня домагань може призводити до дезадаптивної поведінки, неефективності будь-якої діяльності, труднощів у міжособистісних стосунках підлітків. Зниження рівня домагань, що розвивається

внаслідок дефіциту соціально значущого успіху, може викликати зниження мотивації, невпевненість і глобальну боязнь труднощів. Корекція рівня домагань повинна бути спрямована на узгодження уявлень про бажаний результат із можливостями й здібностями особистості. Закріплення цього узгодження в конкретній успішній діяльності підвищує адекватність рівня домагань спортсменок.

Нереалістично високо оцінили себе 17 (70,00%) спортсменок, з них 9 (35,00%) – дівчата «маскулінних» спортивних спеціалізацій, і 8 (35,00%) – дівчата «фемінних» спортивних спеціалізацій; ці результати свідчать про завищену самооцінку та некритичне ставлення особистості до власних можливостей (див. табл. 4).

Нереалістично високий рівень домагань може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, зазначені теоретичні положення визначають актуальність, наукову й практичну значимість фундаментального дослідження гендерної психології особистості спортсмена. У концептуальному плані актуальним є розроблення психологічної концепції гендерного розвитку спортсмена, а також гендерно-орієнтованого підходу до його психологічного супроводу. Маскулінні, тобто типово чоловічі, риси (домінантність, упевненість у собі, схильність відстоювати свої погляди, самостійність, прагнення до лідерства, дух суперництва) спостерігались у 15 (58,00%) дівчат із групи «маскулінних» спортивних спеціалізацій. 6 (23,00%) спортсменкам із групи «маскулінних» спортивних спеціалізацій групи та 4 (17,00%) спортсменкам групи «фемінних» спортивних спеціалізацій притаманна андрогінність особистості, тобто взаємодоповнюваність маскулінних і фемінних рис. Чітко виражена психологічна фемінність мала місце лише в 4 (17,50%) спортсменок групи «фемінних» спортивних спеціалізацій. Носіїв чітко вираженої психологічної маскулінності в обстежуваній групі спортсменок не виявлено. Спортсменки групи «фемінних» спортивних спеціалізацій ($13,65 \pm 0,64$), схильні до ризику значно менше, ніж спортсменки з групи «маскулінних» спортивних спеціалізацій ($16,4 \pm 1,5$). У групі дівчат «маскулінних» спортивних спеціалізацій провідними є духовно-моральні орієнтири (саморозвиток, збереження власної індивідуальності та духовне задоволення). У групі дівчат «фемінних» спортивних спеціалізацій провідними є духовно-моральні

(саморозвиток, збереження власної індивідуальності) та егоїстично-престижні (високе матеріальне становище) орієнтири.

Високий рівень домагань спостерігався в 10 (40,00%) спортсменок, з них 6 (23%) – дівчата «маскулінних» спортивних спеціалізацій, і 4 (17,00%) – дівчата «фемінних» спортивних спеціалізацій. У 13 (53,00%) випробовуваних мав місце помірний рівень домагань, з них 7 (27,00%) – дівчата «маскулінних» спортивних спеціалізацій, і 6 (26,00%) – дівчата «фемінних» спортивних спеціалізацій. Низький рівень домагань мав місце в 9 (37,00%) спортсменок, з них 4 (15,00%) – дівчата «маскулінних» спортивних спеціалізацій, і 8 (35,00%) – дівчата «фемінних» спортивних спеціалізацій; він свідчить про крайнє неблагополуччя в розвитку особистості, а дівчата з такою самооцінкою становлять «групу ризику».

Перспективи дослідження полягають у вивченні психологічних чинників забезпечення гендерної ідентифікації в спортсменок на різних етапах спортивної підготовки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабушкин Г.Д. Психология спорта / Г.Д. Бабушкин, Р.Н. Смоленцева. – Омск : СибГУФК, 2007. – 270 с.
2. Бендас Т.В. Гендерная психология : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед., обуч. по направл. и спец. психологии] / Т.В. Бендас. – СПб. : Питер, 2007. – 431 с.
3. Бендас Т.В. Проблемы гендерной психологии лидерства: новый этап развития / Т.В. Бендас, Е.Б. Петрушихина // RSUH/RGGU BULLETIN. – 2015. – № 1. – С. 135–142.
4. Введение в гендерные исследования : [учеб. пособие для студ. вузов] / [И.В. Костикова и др.] ; под общ. ред. И.В. Костиковой. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 235 с.
5. Гаибов Ф.Ф. Спортивная ориентация и отбор в гимнастических дисциплинах : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Ф.Ф. Гаибов ; НГУ им. П.Ф. Лесгафта. – СПб., 2014. – 25 с.
6. Гант О.С. Влияние ситуации экстремальной спортивной деятельности на самооценку спортсменов / О.С. Гант // Образование как фактор формирования инновационного человеческого потенциала : матер. XVIII регион. науч.-практ. конф. учителей (г. Харьков, 14 апреля 2012 г.). – Х., 2012. – С. 64–69.
7. Ильин Е.П. Психология спорта / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2010. – 352 с.
8. Клещина И.С. Гендерная социализация : [учеб. пособие] / И.С. Клещина. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 1998. – 92 с.
9. Попова Л.В. Гендерные аспекты самореализации личности : [учеб. пособие по спецкурсу] / Л.В. Попова. – М., 1996. – 48 с.
10. Психологическое обеспечение спортивной деятельности : [монография] / под общ. ред. Г.Д. Бабушкина. – Омск : СибГУФК, 2006. – 380 с.
11. Пуни А.Ц. Психологическая подготовка к соревнованию в спорте / А.Ц. Пуни. – М. : Физкультура и спорт, 1989. – 88 с.
12. Энциклопедия психодиагностики. Психодиагностика взрослых / под общ. ред. Д.Я. Райгородского. – Самара : ИД «Бахрам-М», 2009. – 2009. – 704 с.

УДК 159.964

ЗНАЧЕННЯ ВІЗУАЛІЗОВАНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ДЛЯ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ СУБ'ЄКТА

Дметерко Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті розкрито значення візуалізованої репрезентації як одного з методичних прийомів глибинної психокорекції за методом АСПП для розвитку рефлексивного мислення особи. Одним із центральних у дослідженні рефлексивного мислення є положення про цілісність психіки в єдності і автономії сфер свідомого і несвідомого. Розвиток рефлексивного мислення розглянуто у взаємозв'язку з глибинним пізнанням, передумовою якого є візуалізована репрезентація.

Ключові слова: рефлексивне мислення, візуалізована репрезентація, глибинна психокорекція, психологічні захисти, об'єктивація.

В статье раскрыто значение визуализированной репрезентации как одного из методических приемов глубинной психокоррекции по методу АСПП для развития рефлексивного мышления человека. Одним из центральных при исследовании рефлексивного мышления является положение о целостности психики в единстве и автономии сфер сознательного и бессознательного. Развитие рефлексивного мышления рассмотрено во взаимосвязи с глубинным познанием, предпосылкой которого является визуализированная репрезентация.

Ключевые слова: рефлексивное мышление, визуализированная репрезентация, глубинная психокоррекция, психологические защиты, объективация.

Dmeterko N.V. CONTRIBUTION OF VISUALIZED REPRESENTATION TO DEVELOPMENT OF A PERSON'S REFLEXIVE THINKING

The article puts an emphasis on revealing the contribution of visualized representation as one of the means of deep psychological correction according to social psychological cognition method for developing reflexive thinking. One of the focal points of studying reflexive thinking is an assumption about wholeness of psyche and autonomy of spheres of conscious, subconscious and unconscious. Development of reflexive thinking is considered in a connection with self-actualization, to which visualized representation is prerequisite.

Key words: reflexive thinking, visualized representation, deep psychological connection, psychological defense, objectivation.

Постановка проблеми. Модернізація системи освіти потребує вдосконалення фахової підготовки майбутніх психологів-практиків, важливою складовою частиною якої є розвиток їх рефлексивного мислення. У зв'язку із цим дедалі вагомішими є дослідження, присвячені проблемі психологічних особливостей та методів розвитку рефлексивного мислення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема психологічних особливостей та методів розвитку рефлексивного мислення розглядалась із позицій різних теоретичних підходів: структурно-генетичної психології (С.Д. Максименко, Ж. Піаже та ін.); системно-мислєдільного підходу (Н.Г. Алексєєв, В.І. Слободчиків Г.П. Щєдровицький та ін.); гуманістично-рефлексивної психології (І.М. Войтик, І.М. Семенов, В.Ю. Степанов та ін.); концепції розвивального навчання (Ю.В. Громико, В.В. Давидов, А.З. Зак, В.В. Рубцов та ін.).

При цьому значна увага приділяється розробці групових методів розвитку рефлексивного мислення: організаційно-

ділові ігри (Н.Г. Алексєєв, Г.П. Щєдровицький та ін.) [1;17]; ігрорефлексіка (І.М. Семенов, С.Ю. Степанов та ін.) [10;11]; спільно-розподілена діяльність (В.В. Давидов, А.З. Зак та ін.) [3;5]. В останні роки започатковано застосування тренінгових форм роботи на етапі професійної підготовки майбутніх фахівців, зокрема розвитку рефлексії як невід'ємного компонента їх професійного мислення. Розвиток рефлексивного мислення дослідники розглядають у зв'язку з розв'язанням проблемно-конфліктних ситуацій [1; 3; 5; 10; 11; 13; 17].

Під час дослідження рефлексивного мислення на периферії уваги дослідників залишився феномен цілісної психіки у взаємозв'язку сфер свідомого і несвідомого. Наукові розробки, які проводяться в психодинамічному підході, що розвивається в дослідженнях академіка НАПН України Т.С. Яценко [18; 19] та її послідовників, акцентують увагу на значимості самопізнання в контексті розвитку рефлексивного мислення. Можливість останнього забезпечує глибинна психокорекція за методом ак-

тивного соціально-психологічного пізнання (АСПП). Одним із методичних прийомів глибинної психокорекції є візуалізована репрезентація.

Постановка завдання. Мета – проаналізувати значення візуалізованої репрезентації для розвитку рефлексивного мислення майбутніх психологів-практиків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний огляд наукових джерел дозволяє уточнити категорію «рефлексивне мислення». Рефлексивне мислення – це вид мислення, який характеризується рефлексією власних форм, осмисленням відповідності процесу розмірковування умовам проблемної ситуації, на розв'язання якої він спрямований.

Одним із центральних у дослідженні рефлексивного мислення є положення про цілісність психіки в єдності і автономії сфер свідомого і несвідомого, яке розробляється в психодинамічній теорії Т.С. Яценко. Розроблена в межах названої теорії «Модель внутрішньої динаміки психіки» ілюструє цілісний погляд на внутрішню динаміку психічного в його суперечливій сутності та єдності свідомого та несвідомого [18; 19].

Свідоме і несвідоме психічне є рівноправними сферами психіки за змістовними, ціннісними та активно-дієвими параметрами. Значимими для розкриття закономірностей функціонування цілісної психіки є описані в дослідженнях З. Фрейда функціональні особливості несвідомого, як то: існування «поза часом, поза простором і поза статтю», активність, відсутність протиріч, заміна зовнішньої фізичної реальності внутрішньою психічною реальністю, символічно-образні форми вияву та ін. [16]. Несвідомі психічні процеси мають не менш багатий зміст і не менш значущу цінність, ніж свідомі процеси. Відмінність несвідомого від свідомого полягає лише у формі своєї представленості для суб'єкта, способами функціонування та формою об'єктивації [4; 12; 16; 19].

У психологічній науці існує чимало досліджень, які розкривають взаємозв'язок і взаємозумовленість сфер свідомого і несвідомого у функціонуванні цілісної психіки [7; 12; 15; 19]. Значимим є висловлювання одного з видатних представників академічної психології Л.С. Виготського: «Адже несвідоме не відокремлене від свідомого непрохідною стіною. Процеси, що починаються в ньому, мають часто своє продовження у свідомості, і навпаки, численне свідоме витісняється нами в підсвідому сферу. Існує постійний, живий динамічний зв'язок, що ні на хвилину не припиняється, між обо-

ма сферами нашої свідомості. Несвідоме впливає на наші вчинки, виявляється в нашій поведінці, і за цими слідами і проявами ми навчаємось розпізнавати несвідоме і закони, що управляють ним» [2, с. 107].

З огляду на цілісність психіки зведення процесів переосмислення, рефлексії, усвідомлення, які притаманні рефлексивному мисленню, лише до змісту сфери свідомого є неправомірним. Представлене в статті дослідження рефлексивного мислення спирається на здобутки психодинамічного підходу, які розкривають закономірності функціонування цілісної психіки, зокрема глибинно-психологічну детермінацію (едіпальну залежність), системну організацію психологічних захистів, феномен особистісної проблеми [18; 19].

Обсяг статті не дозволяє детально охарактеризувати вищезазначені феномени. Для розкриття заявленої теми зазначимо, що утворення психологічних захистів зумовлено особистісною проблемою (внутрішньою суперечливістю психіки), яка має едіпальне походження. Психологічні захисти «осуб'єктивують» психіку, маскуючи різноспрямованість внутрішніх тенденцій («до життя» та «до психологічної смерті», «до людей» і «від людей», «до сили» і «до слабкості») на засадах когнітивних викривлень у відображенні дійсності [19]. Внаслідок дії психологічних захистів поза усвідомленням суб'єкта залишаються тенденції, які визначають спрямованість його активності і породжують деструкції спілкування і взаємодії з іншими людьми. Психологічний захист, одними із механізмів якого є витіснення та опір, унеможливають безпосередню рефлексію суб'єктом особистісної проблеми.

Витіснення, що є процесом «відсторонення від свідомості та утримання поза нею психічних змістів, один із механізмів захисту людини від конфліктів, що розігруються в глибинах її психіки» [8, с. 110], визначає порушення інформаційного обміну між сферами свідомого і несвідомого шляхом усунення зі свідомості уявлень несумісних із «образом Я» людини. Внаслідок чого певний психічний зміст є недоступним для безпосередньої рефлексії особи. Із витісненням пов'язаний опір, що є процесом, який «перешкоджає вільному асоціюванню пацієнта, його спогадам, проникненню в глибини несвідомого, усвідомленню несвідомих уявлень та бажань...» [с. 549]. Якщо витіснення зумовлює усунення зі свідомості певного змісту, то опір блокує його повернення з несвідомого до свідомості, а отже, і можливість осмислення та рефлексії. У зв'язку із цим постає необхідність репрезентації в матеріалізованих та

вербалізованих формах змісту цілісної психіки в невід'ємності сфер свідомого і несвідомого.

Поняття «репрезентація» має міждисциплінарний статус і використовується в різних науках (філософії, соціології, психолінгвістиці, психології та ін.). У загальному вигляді репрезентацію визначають як «представлення одного в іншому і через посередництво іншого» [6]. На відміну від презентації, яка означає представленість, відображення суб'єкта об'єктом у вигляді образу, репрезентація вказує на опосередкованість відображення, в якому об'єкт заміщується тим, який його означає [6].

У глибинному пізнанні, яке здійснюється відповідно до основних положень психодинамічної теорії, в якості репрезентантів використовується: комплекс тематичних психорисунків, неавторські рисунки, предметні моделі, моделювання з каменів та ін. Засоби візуалізації опредметнено репрезентують психічний зміст, що зберігається під блоком опору та витіснення. Це, у свою чергу, робить його доступним для усвідомлення і становить передумову рефлексії.

Значимість та специфіка роботи з візуалізованими репрезентантами в глибинно-психологічному пізнанні розкрито в дослідженнях Т.С. Яценко [18]. Психічне репрезентується назовні в опредметнених (матеріалізованих) формах (ліплення, малюнок) чи в вербальних (наприклад, казка про власне життя). Т.С. Яценко наголошує, що візуалізовані репрезентанти передають смисли в символічній, «запакованій» формі: «Матеріалізація ж респондентом власного психічного змісту сама по собі (поза діалогом) німа, вона лише опредметнено виражає істотні характеристики психіки, в згорнутій («упакованій»), закодованій формі, яка іманентно втілює в собі смисли (інформаційні еквіваленти)» [18]. Опредметнений психічний зміст (з латентно притаманними йому інформаційними еквівалентами) набуває глибинно-пізнавальної потенційності за умов емотивного «оживлення» в процесі діалогічної взаємодії психолога з респондентом. Т.С. Яценко зазначає, що успішність такого процесу залежить від професійної здатності психолога «входити» в імпліцитний порядок психіки суб'єкта, який набуває розлогості в спонтанній активності респондента. У глибинній психокорекції ініціювання психологом суб'єкта до репрезентації містить елемент невизначеності (наприклад, «змоделюй актуальну для тебе ситуацію із каменів», «зліпи із тіста (солоню) власний самопрезентант» та ін.). Індивідуалізований вибір візуалізованих самопре-

зентантів психіки визначається домінантністю емотивно-енергетичних осередків, що мають едіпальне походження. Презентація смислів не піддається контролю свідомості, як і свавіллю волі. Кожен «елемент» матеріалізованого репрезентанта виражає зміст цілісної психіки в невід'ємності сфер свідомого і несвідомого, який об'єктивується в символічній згорнутій формі [18].

Дотичним до візуалізованої репрезентації в частині вияву назовні, екстеріоризації внутрішнього (психічного) змісту у зовнішніх опредметнених формах є об'єктивація (Н.Г. Алексєєв, Д.Г. Трунов, А.А. Тюков та ін.) [1; 13; 14]. Значимими є дослідження, в яких об'єктивацію розглядають як компонент рефлексивного процесу. А.А. Тюков виділяє шість основних компонентів психологічного механізму рефлексивного процесу, одним із яких є об'єктивація. Етап об'єктивації замикає рефлексивний процес, і результати рефлексивного опанування діяльністю можуть поступати в сферу мислення. Об'єктивація є необхідним компонентом рефлексивного механізму, оскільки на цьому етапі результати рефлексії порівнюються з їх процесом і способами отримання рефлексивного уявлення [14]. Слід зазначити, що феномен об'єктивації розглядають у зв'язку зі свідомою діяльністю особи, для позначення її пізнавального ставлення. Згідно з визначенням Д.М. Узнадзе об'єктивація – це «специфічний акт, що повертає включений у ланцюг діяльності людини предмет або явище в спеціальний, самостійний об'єкт її спостереження» [15, с. 225].

Вибір суб'єктом візуалізованих репрезентантів в ході глибинної психокорекції здійснюється спонтанно, на основі емоцій, асоціацій із певним образом, внутрішніх самовідчуттів. У пропозиції керівника групи «Презентувати власний емоційний стан», «Презентувати власну родину» та ін. не конкретизується ні спосіб виконання, ні результат. Візуалізована самопрезентація визначається домінуючими потребами, емотивністю витіснених осередків.

Емпіричне дослідження показало, що візуалізовані репрезентанти респондент обирає безпосередньо-чуттєво. Вибір респондентом опредметнених самопрезентантів ґрунтується на інтуїтивному відчутті аналогії, схожості, асоціативного порівняння власних переживань, якостей із певним предметом. Ці переживання неусвідомлено переносяться на опредметнені форми, абстрагуючись від первинної ситуації, яка уможливила їх виникнення. Тому декодування (розшифровування) психічного змісту, візуалізовано презентованого

в матеріалізованих формах, відбувається на основі встановлення асоціативно-логічних взаємозв'язків в емпіричному матеріалі суб'єкта.

Розкриття значення візуалізованої репрезентації для розвитку рефлексивного мислення потребує визначення механізмів об'єктивування психічного змісту, одним з яких є проєкція. За допомогою засобів предметної самопрезентації суб'єкт об'єктивує назовні, проєктує на зовнішній об'єкт свої почуття і переживання, несвідомі прагнення, внутрішні конфлікти, а з іншого – ідентифікується з образом, зберігаючи внутрішній зв'язок із власним психічним змістом. Проєктуючи назовні власні переживання, людина відокремлює, відчуває той психічний зміст (бажання, якості, риси характеру та ін.), який є неприйнятний або травматичний для неї. З одного боку, це дозволяє знизити внутрішнє напруження, а з іншого – надає можливість самопізнання, але власне по собі його не визначає.

Проєкція, яка полягає у винесенні назовні переживань, несвідомих бажань, покладена в основу проєктивних методів (Тест Роршарха, ТАТ, Тест фрустрації Розейнцвейга та ін.). Спільною рисою існуючих у психології проєктивних методів є стандартизованість інтерпретації змісту, що об'єктивується на стимульний матеріал. За такого підходу пізнання змісту несвідомого здійснювалось поза зв'язку зі свідомим. Стандартизована інтерпретація в проєктивних методах, за якої відсутній діалог з респондентом, обмежує можливості пізнання психіки в її індивідуальній неповторності. При цьому процес пізнання зводиться до отримання суб'єктом готової інформації від психолога щодо змісту власної психіки.

На відміну від проєктивних методів, глибинна психокорекція за методом АСПП спирається на діалог психолога з респондентом, що надає можливість пізнання змісту цілісної психіки на основі її об'єктивування в опредметнених та вербалізованих формах.

Візуалізовані репрезентанти актуалізують образні компоненти рефлексивного мислення. Рефлексивне мислення як мислення взагалі оперує як вербальними, так і образними компонентами. С.Л. Рубінштейн зазначає: «Не лише абстрактне значення слова, але і наочний образ може бути носієм словесного змісту, значення і виконувати більш або менш суттєві функції в мисленнєвому процесі, тому що образ не є замкненою в собі даністю свідомості, а семантичним утворенням, що означає предмет» [9, с. 319].

Витіснений зміст, що є недоступним для вербалізації, а отже і усвідомлення, об'єктивується у свідомості у вигляді образів. Проте їх семантичне значення для суб'єкта є закритим. Виникнення образів не є результатом цілеспрямованої мисленнєвої діяльності з їх породження. Поява образних компонентів рефлексивного мислення зумовлена емотивністю витіснених осередків, які визначають їх індивідуальну семантику. Ці образи поступово наповнюються семантикою в процесі діалогу психолога з респондентом, залучаються до мисленнєвої діяльності останнього, яка розгортається в процесі глибинного пізнання.

Застосування в глибинній психокорекції за методом АСПП візуалізованих репрезентантів відкриває перспективи пізнання глибинних структур психіки на основі об'єктивування її змісту в опредметнених та вербалізованих формах. Візуалізовані репрезентанти передають не стільки певний психічний зміст, а в більшій мірі глибинні смисли, емоційне ставлення суб'єкта, додаткові відтінки його висловлювань. Візуалізовані репрезентанти надають можливість лише об'єктивувати назовні психічний зміст. Разом із тим об'єктивация значущого для суб'єкта психічного змісту в спостережуваній площині не вирішує проблему розширення рефлексивного мислення. Полізначність, смислова багатозначність символу визначає необхідність розкриття його індивідуальної семантики. Пізнання індивідуальної семантики візуалізованих репрезентантів потребує встановлення зв'язку з тим психологічним змістом, який узагальнено подано в образі. У зв'язку із цим у глибинному пізнанні розшифровування індивідуальної семантики символу спирається на розгорнутий асоціативно-смісловий аналіз поведінкового фактажу респондента. Це відбувається в процесі діалогічної взаємодії психолога з респондентом. Саме діалог в єдності з інтерпретацією, яка спирається на розуміння архетипної символіки візуалізованих репрезентантів, відкриває для особи перспективи самопізнання.

Висновки. Візуалізована репрезентація є лише необхідною передумовою розвитку рефлексивного мислення. Сприяючи об'єктивуванню змісту цілісної психіки в невід'ємності сфер свідомого і несвідомого, візуалізовані репрезентанти власне по собі не визначають розвиток рефлексивного мислення. Адже зміст несвідомого є зашифрованим і виражається символічно, а його пізнання передбачає інтерпретацію метафорично-образних форм вияву гли-

бинних смислів. Можливість останнього забезпечує діалогічна взаємодія психолога з респондентом, специфіка якої буде розкрита в подальших публікаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев Н.Г. Проектирование и рефлексивное мышление / Н.Г. Алексеев // Журнал «Развитие личности». – № 2, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5260>.
2. Выготский Л. Психология искусства / Л. Выготский. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2016. – 448 с.
3. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов) / В.В. Давыдов – М. : Педагогика, 1972. – 424 с.
4. Дубровский В.И. Информационный подход к проблеме бессознательного / В.И. Дубровский // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / под общ. ред. А.С. Прагнишвили, А.Е. Шерозия, Ф.В. Бассина. – Тбилиси : Изд-во «Мецниереба», 1978. – Т. 3. – С. 68–77.
5. Зак А.З. Развитие теоретического мышления у младших школьников / А.З. Зак / Науч.-исслед. Ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1984. – 152 с.
6. История философии. Энциклопедия / составитель и главный научный редактор А.А. Грицанов. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psylib.kiev.ua>.
7. Канчавели Л.Г. Роль неосознаваемых компонентов в интеллектуальной деятельности субъекта познания / Л.Г. Канчавели // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / [под общ. ред. А.С. Прагнишвили, А.Е. Шерозия, Ф.В. Бассина] – Тбилиси : Изд-во «Мецниереба», 1978. – Т. 3 – С. 138.
8. Лейбин В.М. Словарь-справочник по психоанализу / В.М. Лейбин. – СПб. : Питер, 2001. – 688 с. – (Серия «Золотой фонд психотерапии»).
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004. – 713 с.
10. Семёнов И.Н. Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач / И.Н. Семенов. – М. : НИИОПП АПН СССР, 1990. – 215 с.
11. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексивная психология и педагогика творческого мышления / И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов. – Запорожье : ЗГУ, 1992. – 224 с.
12. Тихомиров О.К. Искусственный интеллект и проблема бессознательного / О.К. Тихомиров // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / [под общ. ред. А.С. Прагнишвили, А.Е. Шерозия, Ф.В. Бассина] – Тбилиси : Изд-во «Мецниереба», 1978. Т. 3. – С. 62.
13. Трунов Д.Г. Объективация психического опыта / Д.Г. Трунов // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. – Выпуск 3(3). – 2010. – С. 71. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/v/obektivatsiya-psihicheskogo-opyta>.
14. Тюков А.А. О путях описания психологических механизмов рефлексии / А.А. Тюков // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск : Наука, 1978. – С. 70–75.
15. Узнадзе Д.М. Психологические исследования / Д.М. Узнадзе. – М. : Наука, 1966.
16. Фрейд З. Психология бессознательного: [сб. произведений] / З. Фрейд / [сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский] – М. : Просвещение, 1989. – 448 с.
17. Щедровицкий Г.П. Мышление – Понимание – Рефлексия / Г.П. Щедровицкий. – М. : Наследие ММК, 2005. – 800 с.
18. Яценко Т.С., Глибинне пізнання психіки з використанням візуалізованої репрезентації суб'єкта / Т.С. Яценко, Л.Я. Галушко, Ю.О. Сіденко, О.А. Біла // Технології розвитку інтелекту. – Т. 2. – № 5(16). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/current\(1 д.а\)](http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/current(1 д.а)).
19. Яценко Т.С. Методологія професійної підготовки практичного психолога / Т.С. Яценко, О.В. Глузман, О.М. Усатенко. – Дніпропетровськ : «Інновація», 2014. – 192 с.

УДК 159.964.21

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Емішянц О.Б., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті показано актуальність вивчення соціально-психологічної адаптації (СПА). Розглядаються показники соціально-психологічної адаптації: адаптивність – неадаптивність, адаптованість – дезадаптованість. Виявлені відмінності понять «адаптація» та «соціалізація». З'ясовані особливості соціально-психологічної адаптації особистості (на прикладі торгових агентів). Визначені зв'язки соціально-психологічної адаптації з іншими індивідуально-психологічними особливостями особистості.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація (СПА), показники СПА: адаптивність – неадаптивність, адаптованість – дезадаптованість, соціальна взаємодія, соціалізація, пармія.

В статье показана актуальность изучения социально-психологической адаптации (СПА). Рассматриваются показатели социально-психологической адаптации: адаптивность – неадаптивность, адаптированность – дезадаптированность. Выявлены различия понятий «адаптация» и «социализация». Выявлены особенности социально-психологической адаптации личности (на примере торговых агентов). Определены связи социально-психологической адаптации с другими индивидуально-психологическими особенностями личности.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация (СПА), показатели СПА: адаптивность – неадаптивность, адаптированность – дезадаптированность, социальное взаимодействие, социализация, пармия.

Emishyants O.B. FEATURES OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF PERSONALITY

The article shows the relevance of the study of socio-psychological adaptation (SPA). The indicators of socio-psychological adaptation are considered: adaptability – inadequacy, adaptation – disadaptation. Identified differences between concepts of «adaptation» and «socialization». The peculiarities of the socio-psychological adaptation of the individual (on the example of trade agents) are elucidated. The links between socio-psychological adaptation and other individual psychological characteristics of the individual are defined.

Key words: socio-psychological adaptation (SPA), SPA indicators: adaptability – inadequacy, adaptation – disadaptation, social interaction, socialization, parmia.

Постановка проблеми. Вивчення соціально-психологічної адаптації особистості є актуальним, оскільки відбувається не тільки пристосування індивіда до нових соціальних умов, а й реалізація його потреб, інтересів і прагнень. У ході соціально-психологічної адаптації особистість стає повноправним членом соціуму, самостверджується і розвиває свою індивідуальність. У неї формуються якості спілкування, поведінка та предметна діяльність, які прийняті в суспільстві, завдяки яким особистість реалізує свої прагнення, потреби, інтереси і може самовизначитися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велику увагу проблемам адаптації традиційно приділялася в рамках соціальної психології, де вона розглядалася як вироблення організованих способів справлятися з типовими проблемами. Представниками цього підходу є, зокрема, Т. Шибутані, Є.Я. Віттенберг, А.А. Налчаджян.

Адаптація розглядається як процес і результат взаємодії особистості із соціальним середовищем, яке кардинально змінилося, в ході якої поступово узгоджуються вимо-

ги й очікування обох сторін, так що індивід отримує можливість виживання (і процвітання), а макросередовище – відтворення і вступ в іншу стадію розвитку.

У багатьох роботах акцент робиться в першу чергу на необхідності адаптації до ринку і наслідків економічних реформ (Н.М. Римашевська, Р.В. Ривкіна).

В.М. Іванов, М.І. Лапін зазначають, що особливо складна ціннісна адаптація і під час проведення курсу реформ необхідно враховувати особливості менталітету. У той же час автори стверджують, що близько 25% населення не адаптувалося і не зможе адаптуватися в силу індивідуальних особливостей особистості. Тут мова йде про те, що адаптації перешкоджає економічна і політична нестабільність в країні, непослідовність реформаторського курсу уряду, слабкість соціальних гарантій з боку держави, злочинність, безробіття, спад виробництва і цілий ряд інших явищ.

Адаптація українців сьогоденні має всеосяжний характер. Швидкість, кардинальних змін призводить до того, що наслідком виступає вимушена, а не добровільна

адаптація, що виявляється на рівні свідомості і поведінки.

Складним є питання про показники соціально-психологічної адаптації. У літературі зустрічається два основних діадних терміна щодо показників адаптації: адаптивність – неадаптивність, і адаптованість – дезадаптованість, які в принципі означають одне і те ж, а саме результат адаптаційного процесу з погляду успішності його завершення. Перша діада (адаптивність – неадаптивність) частіше розглядається по відношенню до аналізу функціонування цілеспрямованої системи. Наприклад, В.А. Петровський в якості показників адаптації розглядає співвідношення адаптивності – неадаптивності, яке визначається відповідністю (невідповідністю) між цілями особистості або системи і результатами діяльності, що досягаються в процесі. Показником соціальної адаптації є узгодження цілей і результатів, що лежить в основі аналізу самодосягнення діяльності. При цьому вводиться новий оцінювальний компонент результатів адаптації через уявлення про позитивний характер неадаптивності. Неадаптивність означає існування суперечливих відносин між метою і результатами, яке, з одного боку, неминуче, але з іншого боку, є джерелом динаміки діяльності, її реалізації та розвитку.

Друга діада частіше використовується авторами, які досліджують особистісний та груповий рівні адаптації. Наприклад, в підході Л.А. Петровської соціальна адаптованість припускає наявність у суб'єкта певних навичок і способів взаємодії. Такими, на думку автора, є: вільне володіння вербальними і невербальними засобами соціальної взаємодії; усвідомлення діяльнісного характеру середовища (соціального та фізичного, що оточує людину); усвідомлення своїх потреб і ціннісних орієнтацій, здатність впливати на середовище для досягнення своїх цілей і задоволення своїх основних потреб); здатність людини усвідомлювати свої стереотипи в сприйнятті інших людей, реакції перенесення, свої проєкції і інтроекції; здатність індивіда самому справлятися з виникаючими стресовими ситуаціями; установки на активну взаємодію з соціальним середовищем; прийняття соціальної ролі. Крім того, до навичок і способів адаптивної поведінки відносять вміння конструктивно вирішувати конфліктні і напружені ситуації; здатність брати відповідальність на себе за свої вчинки, прояви.

Адаптація «це поняття починає використовуватися в більш широкому значенні, а саме в значенні входження в різні соці-

альні ролі. Прихильники такого застосування поняття адаптації, віддаючи собі звіт в істотній зміні його значення, висувають по суті і новий термін для позначення цього поняття: «соціальна адаптація» [1, с. 63].

Тут явно вимальовується конкуренція поняття «адаптація» і «соціалізація». Поняття соціалізації та адаптації відображають певні аспекти проблеми ставлення людини до навколишнього світу, а точніше залучення його до сформованих форм громадської діяльності. «Адаптація часто визначається або як пристосування, звикання» (В.М. Шубкін). Але і поняття соціалізації визначається як надбання або засвоєння орієнтацій, норм, цінностей, і взагалі соціального досвіду, необхідних для функціонування в тій чи іншій соціальній ролі (І.С. Кон)» [1, с. 63]. З точки зору Б.Г. Рубіна і Ю.С. Колеснікова адаптацією називається процес «входження особистості в сукупність ролей й форм діяльності» [1, с. 64]. Такий підхід одразу нас відправляє до процесу соціалізації. На думку І.С. Кона, засвоєння соціального досвіду за допомогою соціальних ролей є не інакше як соціалізація. «А щоб виявити дійсне значення поняття адаптації, необхідно звернути увагу на те, що люди у своїй практичній діяльності часто стикаються з новими для них умовами, в яких звична поведінка є неможливою і подолання яких може бути досягнуто при певному напруженні і з визначеними витратами сил. Коротше кажучи, процеси адаптації в соціальному житті мають місце тоді, коли звична поведінка є неможливою взагалі або виявляється малоефективною, та при цьому коли немає іншого шляху до мети, крім як через подолання труднощів, пов'язаних саме з новизною умов [1, с. 63].

А.О. Реан пов'язує побудову моделі соціальної адаптації з критеріями внутрішнього і зовнішнього плану. При цьому внутрішній критерій передбачає: психоемоційну стабільність, особисту конформність, стан задоволеності, відсутність дистресу, відчуття загрози та стану емоційно-психологічної напруженості.

Зовнішній критерій відображає відповідність реальної поведінки особистості установкам суспільства, вимогам середовища, правилами, прийнятим в соціумі, і критеріям нормативного поведінки. А.О. Реан пропонує модель соціальної адаптації особистості (див. Рис. 1).

Ім-адаптація – це неповна, одностороння, «несправжня», але можлива форма адаптації. Ре-адаптація є системною, повною, істинною соціальною адаптацією. Дезадаптація за зовнішнім критерієм проявляється як конфліктна, асоціальна поведінка.

При цьому може одночасно мати місце внутрішня гармонія особистості, тобто адаптованість за внутрішнім критерієм. Системна соціальна адаптація (Re-адаптація) є адаптація за внутрішнім і зовнішнім критерієм; це поява нового системного утворення – здатності особистості до самоактуалізації в гармонії із соціумом [2, с. 284].

Отже, *соціально-психологічний аспект адаптації* характеризується активним пристосуванням людини до умов соціального середовища, в результаті якого відбувається прийняття цілей, норм групи, соціальних ролей та інших характеристик соціального середовища.

Постановка завдання. Проблему дослідження можна сформулювати як визначення особистісних характеристик, що впливають на адаптацію особистості в умовах економічної кризи. Стаття має за мету визначити рівень соціально-психологічної адаптації (СПА) особистості в умовах економічної кризи та зв'язки показників адаптації з іншими індивідуально-психологічними особливостями особистості (на прикладі торгових агентів). Вивчити особливості, які призводять до стійкої адаптивності особистості в типових проблемних ситуаціях без патологічних змін її структури і одночасно без порушення норм тієї соціальної групи, в якій протікає активність особистості, є актуальною, оскільки громадяни України перебувають в умовах економічної, політичної кризи та міжнародного конфлікту.

Д.А. Андреева зазначає: «Мова йде про один аспект активно-приспосуваль-

ної діяльності людей, що стосується більше змін в самому суб'єкті діяльності, які викликаються змінами середовища, ніж активним перетворенням наслідків. Це має місце в разі різних змін на індивідуальному життєвому шляху людини (змін місця проживання або роботи і т.п.)» [1, с. 62].

Процес соціальної адаптації починається із встановлення особистістю або групою того факту, що засвоєні в попередній соціальній діяльності поведінкові зразки не сприяють досягненню успіху, і необхідно перебудувати свою поведінку відповідно до вимог нового соціального середовища. У ході цієї перебудови особистість виступає як активний суб'єкт, засвоює і змінює соціальне середовище.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характер і результати адаптаційного процесу будуть залежати від багатьох факторів, насамперед, таких як цілей і ціннісних орієнтацій індивіда, можливостей їх досягнення в соціальному середовищі. Ефективність соціально-психологічної адаптації багато в чому залежить від того, наскільки адекватно людина сприймає свою соціальну позицію, свої якості і соціальні зв'язки.

У цьому велика роль відводиться ідентифікаційним характеристикам. Спотворене або неправильне уявлення про своє місце в соціальному світі призводить до порушень адаптації, крайнім проявом яких може бути патологічна адаптація, відмова від взаємодії із соціальним оточенням, а також різні невротичні та психосоматичні розлади.

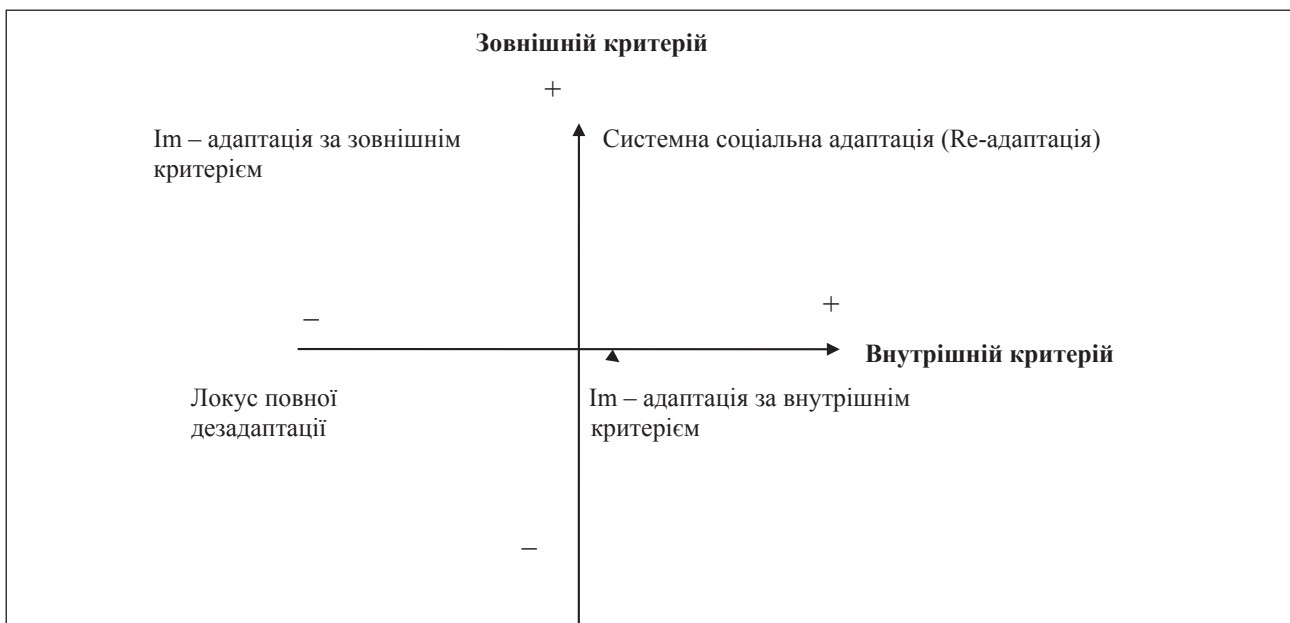

Рис. 1. Векторна модель соціальної адаптації (за А.О. Реаном)

Щоб розвиватися, актуалізувати свої потенційні можливості, а іноді й просто вижити, людині необхідно вчитися справлятися з різними кризовими ситуаціями.

Прийняти життя таким, яка воно є, дуже складно. Особливо в такі критичні моменти, як нинішня економічна криза та загрозлива соціальна ситуація. У такі моменти багато людей схильні будувати психологічний захист від загроз з боку реальності. Чим більше захистів створює собі людина, тим більш фрагментарне, збіднене, спотворене її сприйняття дійсності.

Будь-яка криза містить як позитивний, так і негативний компонент. Якщо криза нерозв'язана або розв'язана неадекватно, то це може привнести в особистість деструктивний аспект і тим самим ускладнити процес подальшого зростання і розвитку. Затяжна, хронічна, нерозв'язана криза несе в собі загрозу соціальної дезадаптації, нервово-психічних і психосоматичних розладів.

Торговий агент займає нині дуже специфічне місце на ринку праці: з одного боку, існує стабільний попит на фахівців даного профілю, з іншого боку, в масовій свідомості сформувалася негативне ставлення до цього виду діяльності, як до такого, оскільки йдеться про особисті продажі. Певною мірою це пов'язані з історією і практикою радянської торгівлі, де сформувався стійкий негативний стереотип продавця («торгаша») в очах широкої громадськості. Спробою підняття соціального престижу професії є використання поняття «менеджер з продажу», яке, на думку авторів цієї ідеї, має бути краще і солідніше, ніж торговий агент чи торговий представ-

ник. Але насправді не відповідає суті виконуваної діяльності, оскільки поняття «менеджер» передбачає наявність підлеглих, яких у торгового агента немає.

Працювати торговим агентом йдуть або люди, які мають позитивний досвід роботи в цій сфері, або люди, котрі не знайшли собі застосування в другій сфері через відсутність професійних знань, освіти, здібностей, вікових особливостей і на цій підставі вирішили спробувати себе як продавця. Нарешті, ще одне групу працівників відділу продажів – це енергійні, честолюбні, знайомі із західною практикою роботи торгових агентів, мають плани зробити кар'єру на цьому поприщі або в подальшому відкрити власну справу. Остання категорія зазвичай сягає непоганих успіхів у продажах товарів широкого споживання.

До вибірки даного дослідження увійшли торгові агенти, всього 42 досліджуваних. Більшість з них, 38 осіб – чоловіки, тому ми не розглядали гендерний аспект. 35 з них мають вищу освіту. Віковий діапазон – від 25 до 43 років, середній вік – 31 рік.

Грунтуючись на мету дослідження нами були підібрані психодіагностичні методики: 16PF Р. Кеттелла, опитувальник міжособистісних відносин У. Шутца в адаптації А.А. Рукавишнікова (ОМВ), методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд (СПА), шкала суб'єктивного благополуччя (ШСБ).

Результати дослідження вказують, що 14,3% всієї вибірки мають високий рівень суб'єктивного благополуччя та 45,2% мають середній рівень. Це означає, що 59,5% вибірки відчувають задоволеність від свого життя і процесів, які мають важливе значен-

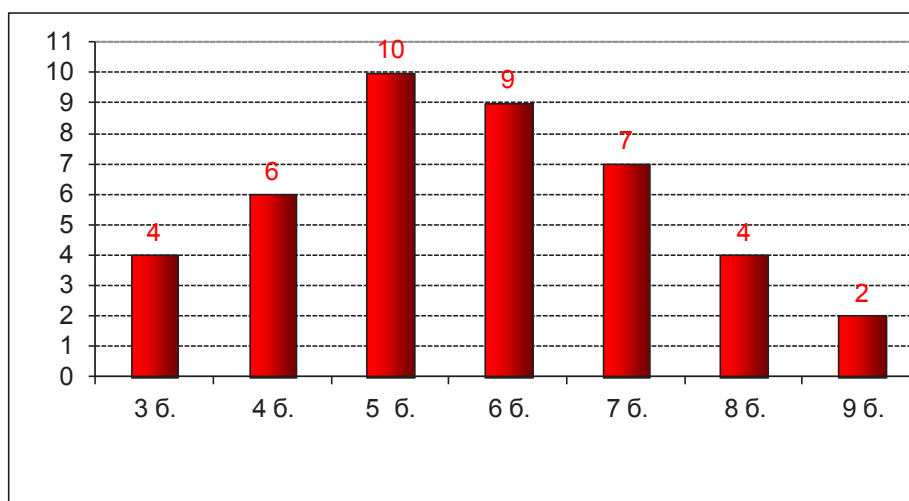

Рис. 2. Розподіл показника суб'єктивного благополуччя у вибірці досліджуваних

ня з точки зору засвоєних нормативних уявлень про зовнішнє і внутрішнє середовище і що суб'єктивне благополуччя є складовою частиною їх індивідуального досвіду.

Суб'єктивне благополуччя включає глобальну оцінку всіх аспектів життя особистості в певний період. Переживання благополуччя є найважливішою складовою частиною домінуючого настрою торгових агентів. Не можна стверджувати, що суб'єктивне благополуччя досліджувані відчують із приводу позитивного настрою та налаштованості на успіх у роботі. Але робота (процес, результат, спілкування та продуктивна діяльність) робить постійний вплив на різні параметри психічного стану людини і, як наслідок, на суб'єктивне благополуччя особистості, що характеризується не стільки відсутністю негативних чинників, що характерно для більшості визначень психічного здоров'я, а наявністю певних позитивних показників.

Слід зазначити, що решта досліджуваних (40,5%) мають низькі показники суб'єктивного благополуччя. З точки зору когнітивного підходу це означає, що досліджувані сприймають ситуацію кризи як невизначену, мають інформаційну або сенсорну депривацію, суперечливу картину світу, до якої не змогли адаптуватися.

З точки зору емоційного підходу досліджувані переживають неуспіх функціонування всіх сторін особистості, відчують емоційний дискомфорт.

З точки зору поведінкового підходу досліджувані не мають контролю над обставинами свого життя. Благополуччя залежить від наявності ясних цілей, успішності реалізації планів діяльності і поведінки, наявності ресурсів і умов для досягнення цілей. Неблагополуччя з'являється в ситуації фрустрації, при монотонії виконавчої поведінки і інших подібних умовах.

За результатами кореляційного аналізу визначені зв'язки показника адаптації з особистісними характеристиками торгових агентів (див. Рис. 3).

У дослідженні визначений зв'язок «самоприйняття» як складової частини адаптованості ($r=0,652$; $p<0,05$) із показником «фактор Н – пармія, сміливість». Такі риси характеру, як підприємливість, активність, призводить до того, що такі особистості готові до ризику і співпраці з незнайомими людьми в незнайомих обставинах. Чим вищою в торгових агентів є здатність приймати самостійні, неординарні рішення, схильність до авантюризму і прояву лідерських якостей, тим вищим буде рівень самоприйняття, аутентичності, конгруентності у думках, емоціях і поведінці. Це дуже важливо для того, щоб працювати в галузі продажу. Керівництвом такі характеристики особистості сприймаються як компетенції співробітника.

Фактор «Н – сміливість» чітко визначений фактор, який характеризує ступінь активності в соціальних контактах. Люди з високими оцінками цього фактору мають схильність до професій ризику, наполегливі, соціабельні, вміють витримувати емоційні навантаження, що часто робить їх лідерами.

Це означає, що в нашому дослідженні чим більше людина є активною – тим більше в неї виражене самоприйняття як складова частина (адаптованості). Самоприйняття виявляється в позитивному емоційно-ціннісному ставленні досліджуваних до себе, в адекватній самооцінці, в саморозумінні, рефлексії свого внутрішнього світу і своїх вчинків, самоповазі і в прийнятті інших людей, в усвідомленні цінності себе, свого внутрішнього світу. Самоприйняття як відчуття ідентичності.

Такі торгові агенти товариські, сміливі, готові випробувувати нові речі підходи як у

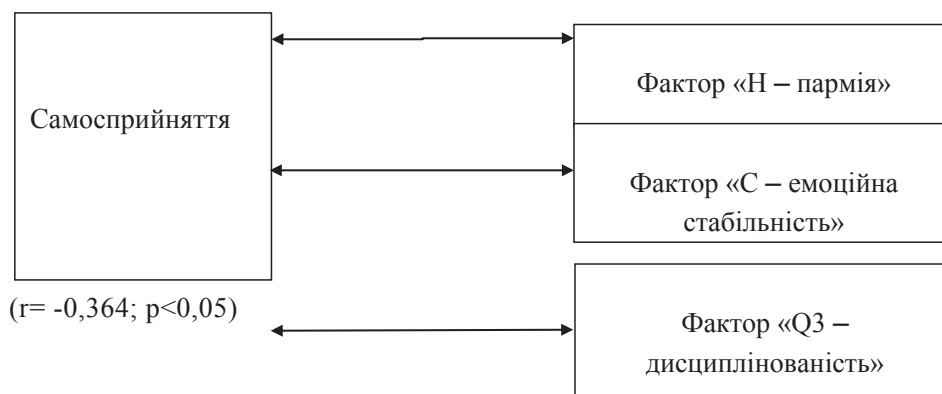

Рис. 3. Зв'язки показника адаптації (самоприйняття) з особистісними характеристиками торгових агентів

спілкуванні, так і у практичній діяльності. Їхній рівень самоприйняття дозволяє їм переносити труднощі в емоційно напружених ситуаціях. Але в тому й певний негативний прояв – вони можуть недбало ставитися до деталей, не реагувати на сигнали про небезпеку. Що підтверджує наступний зв'язок адаптованості з іншими індивідуально-психологічними характеристиками.

У дослідженні визначений зв'язок «самоприйняття», як складової адаптованості ($r=0,35$; $p<0,05$) із показником «фактор С – емоційна стабільність».

Такі особистості характеризуються емоційною стійкістю, витриманістю. У нашому дослідженні це означає, що чим більше досліджувані емоційно зрілі, спокійні, стійкі в інтересах, працездатні – тим більше вони адаптовані до обставин, що різко змінюються, до непостійних умов, у тому числі й кризових ситуацій. При цьому вони орієнтовані на реальність і розуміються на вхідних умовах завдання.

Фактор «С» характеризує динамічне узагальнення і зрілість емоцій на противагу нерегульованої емоційності. Психоаналітики намагалися описати цей фактор як его-силу і его-слабкість. Згідно з методикою Р. Кеттелла, особистість з полюсом «С» легко дратується через ті чи інші події або із-за людей, не задоволена життєвими ситуаціями, власним здоров'ям, крім того, це особистість безвольна. Однак така інтерпретація досить ортодоксальна, оскільки тут не враховується пластичність емоційної сфери. Люди з високою оцінкою за фактором «С⁺» частіше є лідерами, ніж ті, чиї показники за цим фактором ближче до полюсу «С⁺».

Професіями, які вимагають подолання стресових ситуацій, повинні володіти люди з високими оцінками за фактором «С». Це виступає певною вимогою і до особистості торгових агентів. І можна запропонувати керівникам кадрів, які обиратимуть претендентів на посаду торгових агентів звертати в першу чергу на бали, які отримують конкуренти за шкалою «С», оскільки емоційна стабільність виступає однією

з основних рис високого рівня адаптованості й швидкого пристосування до нових умов, що постійно відбуваються в галузі продажу. Торгових агентів не можна порівняти з льотчиками-випробувальниками, але й не можна порівняти в той же час із художниками, листоношами, де не потрібно швидкого прийняття рішень, емоційної стабільності і де можна мати низькі оцінки за цим фактором.

Особистість із високими оцінками за цим фактором має соціально схвалювані характеристики: самоконтроль, наполегливість, свідомість, схильність до дотримання етикету.

У дослідженні визначений непрямий зв'язок «самоприйняття», як складовою адаптованості ($r= -0,364$; $p<0,05$) із показником «фактор Q3 – дисциплінованість». Це означає, що чим більше досліджувані покладаються на себе, чим більше вони аутентичні – тим менше вони схиляються до загальноприйнятих правил.

Висновки. Вивчаючи психологічні особливості адаптації торгових агентів, які продовжують працювати в умовах кризи, виявлено, що вони мають середній рівень адаптації до нових умов. Адаптуються вони за рахунок наступних якостей: дипломатичність, домінування над іншими та високого рівня самоприйняття, схвалення свого образу «Я», високої самооцінки.

У перспективах дослідження як задача висувається необхідність вивчення зв'язку показників адаптованості з локусом контролю та рівнем тривожності, зокрема особистісним.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Д.А. О понятии адаптации. Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе / Д.А. Андреева // Человек и общество / Под. общ. ред. Б.Г. Ананьева. Изд-во Ленинградского ун-та. Ученые записки. Вып. XIII. – 1973. – С. 62–69.
2. Реан А.А. Психология изучения личности / А.А. Реан. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 288 с.

УДК 159.99:37.01

РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ФОРМУВАННІ ПАТРІОТИЧНО НАЛАШТОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Карсканова С.В., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки та дитячої психології
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті розглядається проблема соціальних стереотипів та їх вплив на формування особистості. Автор припускає можливість формування нових соціальних стереотипів у процесі виховання дитини та підлітка та вплив їх на соціально-психологічну готовність до захисту Вітчизни.

Ключові слова: патріотично-налаштована особистість, соціальні стереотипи, соціально-психологічної готовності до захисту Вітчизни, національна ідея, патріотизм.

В статье рассматривается проблема социальных стереотипов и их влияние на формирование личности. Автор предполагает возможность формирования новых социальных стереотипов в процессе воспитания ребенка и подростка и влияние их на социально-психологическую готовность к защите Отечества.

Ключевые слова: патриотически-настроенная личность, социальные стереотипы, социально-психологическая готовность к защите Отечества, патриотизм.

Karskanova S.V. THE ROLE OF SOCIAL STEREOTYPES IN THE FORMATION OF PATRIOTICALLY MINDED PERSONALITY

The article deals with the problem of social stereotypes. The author admit an opportunity of forming the new social stereotypes in the process of child raising and their power on the readiness to protect the Fatherland.

Key words: patriotically minded personality, social stereotypes, social and psychological readiness to protect the Fatherland, patriotism.

Постановка проблеми. Проблема соціальних стереотипів є актуальною в даний історичний період. Є підстави припускати, що стереотипи як елементи міфологічної свідомості засновані на стародавніх, глибинних пластах. Вони відіграють визначальну роль у прийнятті масами політичних рішень тоді, коли суспільство знаходиться у перехідному або кризовому стані, як це відбувається в наші дні. Ми всі живемо у світі стереотипів. Саме стереотипи в значній мірі визначають моральні норми, формують політичні, релігійні і світоглядні концепції. Поведінкові стереотипи теж дуже різноманітні й багато в чому визначають нашу поведінку, наші думки і ставлення до навколишнього. Завдяки цим стереотипам ми чітко знаємо, як себе вести в тому чи іншому випадку; знаємо, що погано і що добре; знаємо, хто правий, а хто не правий. Знаємо, але це не означає, що так і є насправді тому, що стереотипи, на яких засновані наші судження, можуть бути сформовані на помилкових передумовах або певних, не завжди обґрунтованих умовностях.

Стереотипи – невід’ємний елемент повсякденної свідомості. Жодна людина не в змозі самотійно, творчо реагувати на всі ситуації, які зустрічаються в її житті. Стереотип, що акумулює якийсь стандартизований колективний досвід і надається

індивіду в процесі навчання і спілкування з іншими, допомагає йому орієнтуватися в житті і певним чином спрямовує її поведінку. Однак стереотип може бути як істинним, так і помилковим. Він може викликати і позитивні емоції, і негативні.

Формування стереотипів є обов’язковим елементом нашої культури, але разом із тим формування стереотипів породжує і певний консерватизм у нашій діяльності, в тому числі і в процесі мислення. Найчастіше люди не замислюються над тим, які саме причини вплинули на формування ставлення до інших людей і різних соціальних процесів і не здогадуються про те, що в першу чергу це соціальні стереотипи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засновником концепції стереотипного мислення і поведінки став американський вчений Волтер Ліппман (Walter Lippman). У своїй роботі «Громадська думка» (1922 р.) У. Ліппман стверджував, що це впорядковані, схематичні детерміновані культурою «картинки світу» в голові людини, які заощаджують його зусилля при сприйнятті складних соціальних об’єктів і захищають його цінності, позиції і права.

Створення «картинок світу» (за Ліппманом) в голові дитини, підлітка, юнака є спланованим та організованим виховним впливом всієї системи освіти, який спрямований на формування та розвиток патрі-

отично-налаштованої особистості та соціально-психологічної готовності до захисту Вітчизни. Патріотичні почуття дітей ще з дошкільного віку засновуються на інтересі до найближчого соціального, природного і культурного оточення (сім'ї, батьківського дому, рідного міста, села, країни, традицій та звичаїв свого народу). Це і є ті «картинки світу» – пазли, з яких складається повна картина світу різнобічно сформованої, розвиненої, духовно багатой, оптимістично та патріотично налаштованої особистості громадянина.

Біда стереотипів не в тому, що вони ведуть до неправильного сприйняття ролі і місця людини в суспільстві, а стереотипи саме створюються суспільством і змінюються в залежності від того, в якому соціальному, економічному та політичному стані воно знаходиться на даний час.

Ми намагаємося проаналізувати та визначити, які стереотипи найбільше впливають на політичне життя суспільства на формування патріотично-налаштованої особистості та в якій мірі це процес, який можна регулювати вихованням, навчанням.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити вплив стереотипів на формування патріотично-налаштованої особистості.

Виклад основного матеріалу. Важливим для нашого дослідження стали дослідження стереотипів та їхнього впливу на соціально-політичне життя суспільства У. Ільницької, Х. Козак, З. Лещишин, О. Луцини, М. Махній, О. Микитенко, Н. Михальчук, Г. Почепцова, О. Трухан, Г. Редькіна, О. Рудакевич, О. Шермана та інших, в яких осмислюється роль стереотипів у системі іміджевих комунікацій, їх вплив на всі політичні процеси в Україні, використання стереотипів в інформаційно-політичних технологіях, вплив стереотипів на молодь в Україні тощо.

У своїй роботі У. Ліппман виділив дві важливі, на його погляд, причини, які впливають на формування стереотипів. Перша причина – використання принципу економії зусиль, характерного для повсякденного людського мислення, який виражається в тому, що люди не прагнуть реагувати кожен раз по-новому на нові факти та явища, а намагаються підводити їх під вже наявні категорії. Друга причина – це захист існуючих групових цінностей [2].

Необхідно підкреслити одну особливість проблеми вивчення стереотипів – той факт, що явище стереотипізації привернуло увагу соціологів набагато раніше, ніж увагу психологів, що зробило вирішальний вплив на змістовну інтерпретацію функцій стереотипів і у власне психологічних

дослідженнях. Як підкреслює В.С. Агеєв, «нерозчленоване уявлення про соціальні і психологічні функції соціального стереотипу, обумовлене змішанням рівнів наукового аналізу, призводить до однозначно негативної оцінки соціальних стереотипів як явища не тільки соціального, а й психологічного» [1, с. 96].

Існують різні види стереотипів. Зокрема, розрізняють автостереотипи, що відображають уявлення людей про самих себе, і гетеростереотипи, відбивають ставлення до іншого народу, іншої соціальної групи. Наприклад, те, що у свого народу вважається проявом ощадливості, в іншого народу – проявом жадібності. Люди сприймають багато стереотипів як зразки, яким треба відповідати. Тому такі фіксовані уявлення надають досить сильний вплив та сприяють формуванню таких рис характеру, які відображені в стереотипі.

Стереотипи можуть бути індивідуальними і соціальними, виражають уявлення про цілу групу людей. До соціальних стереотипів відносяться етнічні, гендерні, політичні і цілий ряд інших стереотипів.

Стереотипи можна також розділити на стереотипи поведінки і стереотипи свідомості. Стереотипи поведінки – це стійка поведінка, яка регулярно повторюється в соціокультурній групі індивідів, які до неї належать, та залежить від функціонування в цій групі ціннісно-нормативної системи. Вони знаходяться в тісному зв'язку зі стереотипами свідомості. Стереотипи свідомості фіксують ідеальні уявлення ціннісно-нормативної системи та виступають основою для формування стереотипів поведінки. Стереотипи свідомості створюють моделі поведінки, стереотипи поведінки привносять ці моделі в життя.

З іншого боку, наявність соціальних стереотипів відіграє дуже важливу роль у соціальному житті з тієї простої причини, що без них, за відсутності вичерпної інформації про події, що відбуваються, неможливі були б ні адекватна оцінка, ні адекватний прогноз. По-перше, стереотип дозволяє різко скоротити час реагування на мінливу реальність, по-друге, прискорити процес пізнання, по-третє, надати хоч якусь первинну підставу для орієнтування в тому що відбувається. Незважаючи на спрощення і схематизацію, стереотипи виконують необхідну і корисну функцію в психологічній регуляції процесів міжособистісного розуміння. Це виявляється можливим тому, що в стереотипі обсяг істинних знань не рідко перевищує обсяг помилкових. «Стереотипи розуміння» допомагають у регулюванні процесів спілкування: якщо навіть

у людини, яка не була на війні, і у ветерана чи члена його родини подібні уявлення про особистість «афганців», «ветеранів ВВВ», «ветеранів АТО», то це сприяє виникненню взаєморозуміння між ними. Також стереотип – спосіб структурування досвіду та порозуміння між суб'єктами спілкування, спосіб організації знань, використовуваних для розуміння іншої людини та процесів, які відбуваються в суспільстві.

Відповідно до завдань нашого дослідження ми познайомилися з різними теоретичними підходами, наявними в психологічній літературі з даної проблематики, і структурували інформацію, виділивши, на наш погляд, основні закономірності формування соціальних стереотипів.

Стереотипи – це ті психологічні установки, які виконують функцію політичних та соціальних кліше, традицій і впливають на формування особистості в цілому, діючи як на свідомому, так і на підсвідомому рівні.

На думку О. Рудакевич, стереотипи можна об'єднати у групи за такими ознаками:

1) за походженням: стихійні (результати народної творчості) і штучні (продукти інформаційних технологій на замовлення політичних сил);

2) за суб'єктом чи носієм: індивідуальні та групові (класові, етнічні, регіональні, загальнонаціональні);

3) за об'єктом: авто- і гетеростереотипи;

4) за сферами суспільного життя: політичні, соціальні, правові тощо;

5) за об'єктивністю, правдивістю: правдиві (істинні) та неправдиві (хибні);

6) за емоційним забарвленням: позитивні, негативні;

7) за формою буття: світоглядні, поведінкові; вербальні, образні;

8) за тривалістю існування: коротко- й довготривалі [4].

Соціальні стереотипи – це спрощене, схематизоване, почасти спотворене або навіть хибне уявлення про будь-який соціальний об'єкт (людину, групу людей, соціальне явище, соціальний процес тощо) [6].

На основі поглядів Ліппмана сьогодні виділяють чотири основні характеристики соціального стереотипу:

1) соціальні стереотипи у вигляді чітких та зрозумілих образів перехоплюють інформацію на її шляху до свідомості людини та тим самим економлять її зусилля під час сприйняття складних соціальних об'єктів. Соціальний стереотип є завжди простішим і зрозумілішим, ніж реальна дійсність. Відмінна риса стереотипу полягає в тому, що він починає діяти ще до того, як вмикається розум. Ця форма сприйняття накладає специфічний відбиток на дані, які сприймають-

ся органами відчуттів людини ще до того, як ці дані досягають свідомості [2, с. 110];

2) для соціальних стереотипів характерними є стійкість та непохитність, вони протистоять освіті та критиці. Якщо реальна дійсність відповідає очікуванням від неї, то стереотип додатково зміцнюється на майбутнє. Якщо реальний досвід не відповідає стереотипу, то найчастіше він сприймається як виключення, що лише підтверджує правило [2, с. 112]. Таким чином людина захищає власну картину світу. Важливо відмітити, що система стереотипів не є нейтральною. Це не просто механічне впорядкування реальності або спрощений шлях сприйняття оточуючої дійсності, – це дещо більше. Стереотипи служать гарантією самоповаги людини, проектують у зовнішній світ усвідомлення її власної значущості, захищають її права та становище в соціальній ієрархії. Стереотипи наповнені почуттями, з якими вони асоціюються. Стереотипи – це bastion традиції; сховавшись за стінами цього bastionу, людина почувається в безпеці [2, с. 109];

3) всі соціальні стереотипи почасти або повністю є хибними. Якщо соціальні статуси і соціальні ролі роблять життя всередині суспільства прозорим, передбачуваним та санкціонованим, то соціальні стереотипи нав'язують конкретній людині певні риси характеру або поведінкові особливості виключно через її соціальний статус або приналежність до тієї чи іншої соціальної групи. Соціальні стереотипи не розглядають конкретне соціальне явище, конкретний соціальний процес, конкретну соціальну організацію або конкретну людину, вони надають всім соціальним проявам загальні стандартизовані характеристики крізь призму соціального середовища, в якому вони існують. Як зазначає Ліппман, наша філософія містить у собі цілу низку більш або менш систематизованих образів, які служать для опису невидимого світу. Причому ці образи служать не тільки для його опису, але й для судження про нього. Отже, стереотипи насичені перевагами, приязню або неприязню, асоціюються із страхами, бажаннями, по-тягами, гордістю, надіями. Об'єкт, який активізує стереотип, оцінюється у зв'язку з відповідними емоціями. Ми не починаємо з того, що вивчаємо людину, а потім оцінюємо її як погану. Ми відразу в ній бачимо лиходія. Так само як відразу бачимо добро-чесного священика, позбавленого гумору англійця, недбало вдягненого художника, хитру східну людину, мрійливого слов'янина, непостійного ірландця, стовідсоткового американця тощо [2, с. 128];

4) люди набувають соціальних стереотипів ззовні (через культуру, ЗМІ, інтернет-мережі тощо), а не формують їх на основі власного досвіду. Власний досвід індивіда, набуті знання з різних джерел інформації виступають в даному випадку інструментом зміцнення або відкидання соціальних стереотипів, що вже існують в суспільстві.

Система стереотипів є жорсткою, людина звертає власну увагу на ті факти, які підтримують її картину світу, та залишає непоміченим все те, що суперечить їй. Як зазначає Ліппман, те, що є для людини чужорідним, буде відкинуто, а те, що відрізняється від традиційних уявлень, залишиться непоміченим. Людина не бачить того, що її око не звикло брати до уваги. Іноді свідомо, але частіше підсвідомо, людина звертає увагу тільки на ті факти, які узгоджуються з її філософією [2, с. 128].

У силу того, що в даний час існують стереотипи негативного емоційного ставлення з боку різних прошарків населення незалежно від віку, статі та політичних уподобань до поняття «патріот», ми в нашому дослідженні намагалися об'єднати це та багато інших понять у загальне – патріотично-налаштовану особистість.

На думку таких науковців, як В.Н. Приходько та Н.І. Приходько, поняття «патріот», «патріотизм», «громадянин», «громадянськість» є теж найбільш проблемними. Майже в кожній людині є власне розуміння про те, що це таке. І все ж у триваючому процесі соціального розшарування, не тільки за показниками матеріального благополуччя, але в плані ідеологічному і психологічному, а також ціннісному сприйнятті світу дані поняття, як і поняття громадянського виховання і патріотичного (інтернаціонального, полікультурного) виховання, зазнали істотних змін. Педагогічні поняття і категорії знаходяться в постійному розвитку, змінюються під впливом різних факторів самі і роблять прямо або побічно вплив на розвиток категоріального апарату педагогічної науки. В.Н. Приходько та Н.І. Приходько провели глибоке теоретичне дослідження формулювань у різних авторів та різних історичних періодів поняття «патріот» (грец. Πατριώτης – співвітчизник, земляк, лат. Patrioticus – «вітчизняний, національний») Давньоруське «батьківщина» є семантичною калькою грецького «patria» (походження по батькові), далі – «рід», «родове право», «властивості батька», «батьківська честь, гідність», по батькові «найменування по батькові» (сучасне українське по батькові). А ось сучасне слово «вітчизна» відзначається в давньоруських пам'ятках з XV ст. У формі вітчизна зі значенням «бать-

ки, предки, рід», «вотчина», звідки – «батьківщина», «вітчизна», «отчий» (батьківський, рідний, батьківський)» [3].

З грецьким *patria* (Patria) пов'язано поняття патріотизму (*πατριώτης*, лат. *Patrisso*) – «одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за досягнення національної культури»; «патріотизм – любов до Вітчизни». «Патріотизм – любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народу, готовність для них на жертви і подвиги», «патріотизм – любов до своєї країни і бажання захищати її»; «Патріотизм – любов до батьківщини. Патріотизм допускає дії, спрямовані на служіння інтересам вітчизни. Це одне з найглибших почуттів, які формувалися протягом багатьох століть ... Істинний патріотизм, гордість за свою батьківщину, любов до неї несумісні з псевдонаціоналізмом. Патріотизм – складне явище суспільної свідомості, пов'язане з любов'ю до Батьківщини, свого народу, яке проявляється у вигляді соціальних почуттів, моральних і політичних принципів життя і діяльності людей. Змістом патріотизму є любов до Батьківщини, відданість Батьківщині, гордість за її минуле і сьогодення, готовність служити її інтересам і боронити від ворогів.

Готовність до захисту Вітчизни – це основний прояв патріотизму та показник патріотичного налаштування особистості. Патріотизм як соціальний стереотип в усі історичні періоди мав позитивну окрасу.

В умовах формування націй, утворення національних держав патріотизм стає невід'ємною частиною суспільної свідомості всього народу. У державі, яка нормально розвивається, патріотизм – таке ж природне почуття, як почуття особистої самоповаги і гідності людини, як любов до своєї сім'ї. Внутрішньо, вільно виникає в людини обов'язок служити своєму народові і батьківщині, формується в повсякденному житті в міру розширення зв'язків окремої людини з іншими людьми – спочатку із земляками, а потім вже з народом всієї країни, в міру усвідомлення залежності особистої долі не тільки від самого себе, родичів і знайомих, а й від долі батьківщини і її народу в цілому. На нашу думку, до негативних соціальних стереотипів відноситься негативне ставлення до відсутності патріотичних почуттів в особистості, а відповідно, до такої людини як до соціально неповноцінної. Корегувати та формувати стереотипи в дитини та молоді людини можливо лише вихованням.

Твердо вірив в могутню силу виховання, розглядаючи виховання, перш за все,

як людинознавство, як стрижень формування громадянської свідомості, громадянських переконань, поглядів, ставлення до явищ життя і людям, В.О. Сухомлинський та стверджував, що «справжнім громадянином стійким борцем за високі ідеали стає тільки людина, яка в роки отрочтва опанувала високе мистецтво людяності ...» [5, с. 35], «всією гамою благородних людських почуттів – від найтоншої, чутливої турботи про матір до ненависті до ворога» [5, с. 187], «від ніжного співчуття співпереживання чужої біди до обурення злом» [5, 195]. «Цивільні почуття є головним джерелом моральної чистоти ... Почуття громадянської честі і гідності починається з естетичної насолоди високим моральним вчинком» [5, с. 268]. Патріотичне виховання – основа моральності, як стверджує В.О. Сухомлинський [5, с. 210]. В.О. Сухомлинський вперше намагається розглядати психологічні складові частини громадянськості, що, безумовно, важливо для наукового осмислення явища. Розглядаючи поняття «громадянськість», ідеолог громадянського виховання відзначає, що громадянськість передбачає:

1) усвідомлення людиною своєї приналежності до суспільства і потребу діяти відповідно до моральних вимог і норм колективної життєдіяльності;

2) усвідомлення соціальних наслідків своєї поведінки і діяльності;

3) прагнення до самовираження і потреба всюди і в усьому бути людиною-громадянином;

4) суспільно значиму, морально відповідальну діяльність і почуття приналежності до колективу і суспільства.

В.О. Сухомлинський вперше після В.М. Бехтерева визначає психічні складники громадянськості: інтелектуальні, емоційні, вольові та практичні. При цьому домінують формування громадянськості в нього виступає виховна діяльність. На підставі висновків В.О. Сухомлинського було вперше сформовано і сформульовано уявлення про структуру громадянськості як складне соціально-психологічне явище і його діяльнісну природу.

Висновки. Отже, соціальні стереотипи як частка нашої свідомості – це недолік чи перевага? Враховуючи всі знання з того, що таке соціальний стереотип, задача держави – регулювати соціальний устрій і соціальні стереотипи, а не навпаки. Якщо державі вдасться озброїти людину ідеєю – в ім'я

чого вона живе, надати їй мету, людина буде психічно стійка та патріотично-налаштована. Для цього держава повинна стимулювати в молодій людині та любого громадянина суспільства готовність і здатність до активної участі в справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення не тільки своїх прав і обов'язків, але й місії в облаштуванні держави. Розвиток особливого роду самопочуттів, включаючи почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни, до долі свого народу і своєї країни, культури і мови, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни складає поняття патріотично-налаштованої особистості. І саме формування та розвиток патріотично-налаштованої особистості має стати ключовим елементом в осучасненій українській національній ідеї, яка має переформатуватися від ідеї тільки-но боротьби за незалежність, за власну державність до ідеї виховання патріотично-налаштованої особистості, яка усвідомлена у власній персональній ролі у вдосконаленні спільного життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державне управління та державна служба : словн.-довід. / укладач О.Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.

2. Липпман У. Общественное мнение / Уолтер Липпман / Пер. с англ. Т.В. Барчуновой; Редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

3. Приходько В.Н., Приходько Н.И. Этимология понятий патриот, патриотизм, гражданин, гражданственность и их роль в развитии педагогической терминологии / В.Н. Приходько, Н.И. Приходько // Актуальные научные проблемы. Рассмотрение, решение, практика / Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka. (29.06.2014 - 30.06.2014) – Warszawa, 2014. – Т. 7. – С. 77–82.

4. Рудакевич О. Національні політичні стереотипи (Теоретико-методологічні засади дослідження) / О. Рудакевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_11/Rudakevych.pdf.

5. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина / В.А. Сухомлинский. – М. : «Молодая гвардия», 1971. – 334 с.

6. Шевченко З.В. Поняття соціального стереотипу на основі праці Уолтера Липпмана «Супільна думка» / З.В. Шевченко // «Нові завдання суспільних наук у XXI столітті»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 7-8 листопада 2014 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2014. – С. 80–82.

УДК 616.89-008.442.6

«СВІТЛО» НАРЦИСИЗМУ В СТРУКТУРІ «ТЕМНОЇ ТРІАДИ»

Клименко М.Р., аспірант
кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті висвітлено проблему ролі «здорового» нарцисизму у структурі особистісних рис «Темна триада». Виявлено, що процес досягнення цілей і вибір смислових життєвих орієнтацій перебувають під впливом особливостей прояву нарцисизму, макиавеллізму, психопатії (в їх «здорових» вимірах). Обґрунтовано, що нарцисизм є найбільш проадаптивно орієнтованим конструктом: ефективно функціонуюча нарцисична саморегуляція діє у напрямі підтримування афективної рівноваги щодо почуттів внутрішньої стабільності, самоцінності, впевненості в собі, почуття цілісності власного Я.

Ключові слова: нарцисизм, нарцисична саморегуляція, особистісні риси, «Темна триада», макиавеллізм, психопатія.

В статтю освітлена проблема ролі «здорового» нарцисизма в структурі личностных черт «Темная триада». Процесс достижения личностных целей и выбор смысловых ориентаций находятся под влиянием особенностей проявления нарциссизма, макиавеллизма, психопатии (в «здоровых» измерениях). Обосновано, что нарциссизм является наиболее адаптивным конструктом: эффективно функционирующая нарциссическая саморегуляция действует в направлении поддержания аффективного равновесия в отношении чувств внутренней стабильности, самооценности, уверенности в себе, чувства целостности собственного Я.

Ключевые слова: нарциссизм, нарциссическая саморегуляция, личностные черты, «Темная триада», макиавеллизм, психопатия.

Klymenko M.R. THE "LIGHT" OF NARCIISM IN THE STRUCTURE OF "DARK TRIAD"

It was investigated the place of "healthy" narcissism in the structure of personality traits called "Dark Triad". It was found that the process of achieving goals and personal senses of life are influenced by the features of narcissism, macawavellism and psychopathy (in their "healthy" manifestations). It was substantiated that narcissism is the most adaptive construct of the triad: effectively functioning narcissistic self-regulation acts in the direction of maintaining a positive affective balance, feelings of internal stability, self-worth, adequate self-esteem, self-confidence, and the sense of integrity of Self.

Key words: narcissism, narcissistic self-regulation, personality traits, "Dark triad", Makiavellizm, psychopathy.

Постановка проблеми. Особистісні риси комплексу «Темна триада» – надто мало досліджений психологічний феномен, проте його актуальність щороку зростає. Через це спостерігаємо більш індивідуалістичну орієнтацію суспільства, формування особливих життєвих домінант, спрямованих на досягнення цілей, самореалізацію та задоволеність життям, а зрештою – новий психологічний стан людей на зламі суспільно-культурних трансформацій «заохоче» прояв «темних» рис особистості (макиавеллізм, нарцисизм, психопатію), які ще в 90-х рр. викликали деяку настороженість оточення. Нарцисизм є невід’ємним елементом сформованого конструкту «Темна триада», який, за умови адекватного функціонування нарцисичної саморегуляції, діє у напрямі підтримування афективної рівноваги Я, щодо почуттів внутрішньої стабільності, власної цінності і впевненості в собі. Важливим є визначення зв’язку нарцисизму з усіма рисами триади та іншими особистісними характеристиками, на основі аналізу актуальних досліджень та праць.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Комплекс рис «Темна триада» вивчається лиш із недавнього часу, це, швидше, новий напрям, який нині оперує базовими дослідженнями тільки на заході. Власне, поняття «Темна триада» було вперше використано та обґрунтовано канадськими дослідниками Д. Полхусом та К. Вільямсом у 2002 р. для позначення такого комплексу «негативних» рис особистості, які існують у нормі та позитивно корелюють одна з одною. Такими рисами є нарцисизм, макиавеллізм та психопатія. Аналіз конструкту здійснюється в працях Д. Джонса, А. Фангема, С. Річардса, К. Джонасона, Р. Хогана, Дж. Тоста. Основою концептуалізації нарцисизму як елементу «Темної триади» є праці та дослідження представників психодинамічного підходу, зокрема теорії об’єктних стосунків: З. Фрейда, Х. Когу-та, О. Кернберга, Дж. Міллера, К. Морфа, Д. Фостера й К. Кембела, Т. Міллона, Р. Раскіна. Нарцисична саморегуляція (в її ефективному функціонуванні), а іншими словами, «здоровий» нарцисизм, розгля-

дається як механізм підтримування власної самоцінності, інтегрованого та позитивного уявлення людини про себе.

Актуальною є проблема окреслення місця «здорового» нарцисизму в структурі рис, які діють у напрямі досягнення індивідом поставлених життєвих цілей та особистої самореалізації. Новою частиною загальної проблеми є дослідження функціонування адаптативної нарцисичної саморегуляції у структурі «Темної тріади», її зв'язок та вплив на схильність до макіавеллізму і психопатичної поведінки у межах норми.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичний аналіз проблеми функціонального впливу нарцисичної саморегуляції на структуру особистісних рис «Темна тріада», а також визначення місця «здорового» нарцисизму у психологічній активності людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження «Темної тріади» особистісних рис помітно актуалізувалося у психології останнього десятиліття, адже людина певною мірою, в тій чи іншій ситуації схильна проявляти такі риси для досягнення життєво важливих цілей. У рамках теорії рис вивчаються переважно нейтральні чи нейтрально-позитивні риси особистості, натомість, «негативні», що можуть бути корисними для самого індивіда, потребують більш детального аналізу [1]. Нині є два погляди на «Темну тріаду»:

1) це єдиний конструкт із трьох чинників, що доповнюють один одного і є нероздільними;

2) це три різні особистісні риси, що існують незалежно й помірно взаємодіють між собою [3].

Перш ніж почати опис трьох «темних» рис, варто окреслити межі «нормального» та «ненормального» в їх прояві. Окреслення таких меж завжди було викликом у психологічних теоріях, часто терміни «клінічний» та «субклінічний» у літературі протиставляються. На думку Д. Полхуса та К. Вільямса, субклінічні прояви діагностуються на великих вибірках, коли фіксують більш помірні показники, не виключаючи можливість потрапляння у досліджувані групи осіб із крайніми проявами характеристик, що вивчаються [10].

Охарактеризуємо кожну з рис «Темної тріади».

1) *Нарцисизм* – схильність використовувати нарцисичні стратегії саморегуляції з метою підтримування позитивного самоставлення, внутрішньої стабільності, впевненості в собі і гарного самопочуття, наповненості життя сенсом, інтегрування досвіду. Концепт вперше був описаний

З. Фройдом, який розглядав нарцисизм одночасно як адекватний особистісний і як клінічний феномен. А першу сучасну теорію патологічного нарцисизму створив Г. Розенфельд. Власне термін «нарцисизм» у З. Фрейда існує для позначення гомосексуального вибору об'єкта [4], проте згодом дослідник виділив поняття «нормальний нарцисизм», припустивши, що той не є перверсією і може бути розглянутий як лібідозне доповнення до інстинкту самозбереження.

Якщо говорити про нарцисизм як про перехідну форму від «здоров'я» до «патології», варто описати риси, що у крайніх своїх проявах дають нам змогу діагностувати клінічний вияв нарцисизму: грандіозне почуття значущості; постійне перебування в полоні фантазій; віра у власну унікальність; потреба в постійній увазі і захопленні; очікування особливого ставлення; маніпуляції в міжособистісних відносинах; дефіцит емпатії; стурбованість почуттям заздрості; зухвала, зарозуміла поведінка. О. Кернберг виявив, що нарцисичні риси можуть не досягати патологічного рівня і ввів поняття «нарцисичні стани». Такі стани можуть бути як короткотривалими, так і довготривалими, їх продовжують визначатися як варіант психічної норми. Це свідчить про те, що механізм функціонування нарцисичної системи регуляції, що існує для збереження почуття внутрішньої стабільності та цілісності, адаптації до навколишньої дійсності змушений функціонувати іншим, специфічним чином. О. Кернберг також вбачає у нарцисичній саморегуляції фундамент підтримки нормальної непатологічної та цілісної структури Я особистості. Дослідник виділяє: 1) нормальний нарцисизм дорослого – адаптивний спосіб саморегуляції, корекції і підтримання стабільної самооцінки й уявлень про себе; 2) нормальний інфантильний нарцисизм – інфантильну регуляцію самооцінки шляхом задоволення вікових потреб, маючи на увазі інфантильні потреби та заборони [3].

Повертаючись до нарцисичних рис особистості й розглядаючи співвідношення нарцисизму і самооцінки, варто згадати, що під час обстеження нормальних вибірок не підтвердилися деякі закономірності, зафіксовані у випадках патологічного нарцисизму. Згідно з психодинамічними ідеями, вважається, що нарцисизм має зовнішню і внутрішню сторони, що перебувають у постійному протиріччі: на свідомому рівні нарцисизм пов'язаний із переконаннями про власну винятковість, а на несвідомому – з тривогою щодо своїх можливостей та впевненості у собі. Нарцисична само-

регуляція, яка конструктивно функціонує, працює над тим, аби зменшити напругу в такому колі невротизації та створити позитивне уявлення людини про своє Я на рівнях емоцій, когніцій та, зрештою, дій. Діагностичний інструментарій для вивчення субклінічної версії нарцисизму (Особистісний Опитувальник Нарцисизму, NPI), розроблений Р. Раскіним та К. Холл у 1979 р. згідно з критерієм DSM, є базисом дослідження нарцисизму в контексті «Темної тріади» [9].

Х. Кохут визначає нарцисичну саморегуляцію як механізм задоволення нормальних нарцисичних потреб Я. Важливою метою нарцисичної саморегуляції є піклування про збереження здорового почуття власної цінності та самоповаги, а у систему елементів нарцисичної саморегуляції включаються афективні, когнітивні та поведінкові елементи, що функціонують у площинах інтерперсональної та інтраперсональної регуляції системи Я.

Н. Йоффе і Дж. Сандлер розглядають «здоровий» нарцисизм в аспекті розвитку самосвідомості – це психічний стан, який в нормі супроводжує гармонійний та інтегрований розвиток особистості [2]. К. Морф та Ф. Родвальт називають конструктивно функціонуючу нарцисичну саморегуляцію такою динамічною структурою Я, що передбачає використання персональних стратегій зв'язку особистості із певною ситуацією, заради досягнення поставлених як ситуативних, так і більш глобальних життєвих цілей.

Нині єдиного та конкретного визначення нарцисизму немає, а зміст поняття розглядається відповідно до методологічних схильностей певних дослідників. Наприклад, психоаналітик Б. Грюнбергер припускає, що його варто розглядати як незалежний аспект у рамках топографічної теорії З. Фрейда (поряд з Ід, Его та Супер-Его), оскільки останній вважає його носієм «нейтральної енергії». На думку дослідниці Б. Грюнбергер, нарцисизм розвивається паралельно та окремо від розвитку потягів, функціонально відрізняючись від них, підпорядковуючись законам, які не керують інстинктивною діяльністю людини. Погляди Б. Грюнбергер можна вважати спробою впорядкувати те, що тривалий час фрейдисти вважали хаосом, сформованим із найрізноманітніших поглядів на концепцію нарцисизму [6]. Проте успішна «міграція» від нарцисизму як клінічного синдрому до субклінічного конструкту та навіть «здорового» феномену таки відбулась і надзвичайно добре підтримується й розвивається сучасними науковцями. У контексті «Темної

тріади» здійснюється вивчення особливостей функціонування нарцисичної саморегуляції у континуумі її ефективної діяльності.

2) *Макіавеллізм* – схильність індивіда використовувати маніпуляції у міжособистісній сфері, при цьому приховуючи справжні наміри і за допомогою хитрих відволікаючих маневрів досягати того, щоб інша людина, сама цього не усвідомлюючи, змінила свої цілі. Дослідники Р. Крісті та Ф. Гейс після вивчення конструкту у 1970 р. виокремлюють такі складові елементи «здорового» макіавеллізму: 1) переконаність суб'єкта в тому, що у спілкуванні з іншими людьми можна (навіть треба) маніпулювати; 2) навички маніпулятивних вмінь: здатність переконувати інших, розуміти їх наміри та причини діянь.

Знижена емоційна чутливість у певних ситуаціях, прагматичність, зневага до конвенціональних правил та норм, а також згадана вище схильність до маніпулювання (як ядро макіавеллізму) – це «холодний» синдром ознак макіавеллізму, який не розглядається як патологічне особистісне утворення [1]. Сприйняття «макіавеллістів» оточенням є неоднозначним та суперечливим. Їх не воліють бачити серед близьких друзів чи колег по роботі, їх схильні характеризувати як безпринципних й антиморальних людей. Водночас їм приписують лідерський потенціал і розглядають як хороших кандидатів для участі в дебатах чи дискусіях, вважають, що вони здатні дуже вміло підшукувати аргументи, підлаштовуватися під настрій аудиторії і, не зупиняючись перед деяким «підтасовуванням» фактів, досягають поставленої мети. За основу вивчення макіавеллізму у «Темній тріаді» використано опитувальник MACH-IV [9].

3) *Психопатія* – аномалія розвитку емоційно-вольової та мотиваційної сфери особистості, що характеризується тотальністю патологічних рис характеру, порівняною стабільністю їх прояву протягом життя й соціальною дезадаптованістю. У контексті «Темної тріади» вторинну форму психопатії розглядають як неклінічну. Субклінічна психопатія була виділена нещодавно, у 1980–1990 рр., як проміжна риса. Вона характеризується зниженою емоційністю, схильністю до егоїстичної поведінки, низькою тривожністю, схильністю до маніпуляцій, нестабільністю. Власне, ідея про «нормальну» психопатію є порівняно новою [1]. Шкала психопатії в методиці «Темної тріади» запозичена з клінічної диференціації «психопатів» від «непсихопатів» та валідизована на некриміногенній вибірці у 1996 р. дослідниками Т. Гарпер і Р. Гейр. Незважаючи на суперечки щодо структури психопатії

тії, можна говорити про деякі узагальнені властивості, що визнаються одноставно: 1) в структурі психопатії завжди виділяється низька тривожність і безстрашність; 2) наявні імпульсивність, безвідповідальність і нерозсудливість.

У структурі психопатії, безсумнівно, присутня емоційна холодність (як самостійний чинник або ж як складова частина чинника низької тривожності). Крім цього, у структуру психопатії часто вписують характеристики, пов'язані з деструктивним стилем міжособистісних відносин – схильністю до обману і маніпуляції. Неклінічна психопатія (в яскравому прояві) все ж може перешкоджати формуванню благополучної Я-концепції, встановленню нормальних міжособистісних відносин, професійної адаптації та може бути джерелом не надто високого рівня задоволеності життям.

Із метою вивчення психопатії як «нормальної» риси у «Темній тріаді» використовується опитувальник психопатії (PPI та PPI-Revised), призначений тільки для нормальних популяцій і дає змогу діагностувати 8 шкал: соціальний вплив, несхильність до реакцій стресу і безстрашність, низький рівень планування діяльності, імпульсивна нонконформність, макіавеллістичний егоцентризм і звинувачення оточення, безстрашність та емоційна холодність [9].

Усі риси, що є складовими елементами «Темної тріади», торкаються сфери взаємодії людини із соціумом, міжособистісних відносин та ставлення особи до власного Я. «Темна тріада» має внутрішню структуру, в якій дві властивості визначають варіативність третьої, або ж, навпаки, одна визначає варіативність інших. Досліджено, що взаємозалежність нарцисизму і макіавеллізму варіюється у межах від 0,1 до 0,6, нарцисизму і неклінічного прояву психопатії – від 0,21 до 0,6, неклінічного прояву психопатії та макіавеллізму – від 0,22 до 0,7 [1; 10]. Інакше кажучи, значущі зв'язки між складовими елементами «Темної тріади» виявляються майже завжди. Великий розкид у значеннях коефіцієнтів кореляції зумовлений відмінностями між діагностичними методами, які продовжують відпрацьовуватися, і віком досліджуваних (за межами студентського віку зв'язки між показниками «Темної тріади» є менш тісними). Про доцільність розглядати нарцисизм, макіавеллізм і психопатію як єдиний комплекс свідчать не тільки взаємозв'язки між цими рисами, а й їх співвідношення з іншими психологічними характеристиками. Наприклад, усі риси, що входять у «Темну тріаду», позитивно і на одному рівні значущості пов'язані з орієнтацією на соціальну домі-

нантність, виявляють негативні зв'язки з показниками емоційного інтелекту.

На основі майже десятирічних досліджень Д. Полхуса та К. Вільямса підтверджено, що три складових елементи конструкту «Темної тріади» не є еквівалентними у своїй взаємозалежності, а кореляційні зв'язки перебувають у межах від 0,25 до 0,5. Намагаючись виявити зв'язки з рисами «Великої п'ятірки», дослідники з'ясували, що нарцисизм та психопатія тісно пов'язані з екстравертованістю особистості та її відкритістю; макіавеллізм та психопатія негативно корелюють зі свідомою відповідальністю людини за свої вчинки; лише психопатія асоціювалась із низьким нейротизмом. Високі показники щодо макіавеллізму дали змогу зафіксувати їх зв'язок із більш реалістичним та «приземленим» ставленням до актуальної життєвої ситуації та власного Я людини загалом. Особи і високим проявом нарцисизму більш схильні до вияву самообману (чи, швидше, більш «прикрашеного» ставлення) в оцінці себе, інших індивідів та ситуації [10].

Цікавим моментом у дослідженні Д. Полхуса та К. Вільямса стало з'ясування позитивного зв'язку когнітивних здібностей (рівнем IQ) та нарцисизмом, натомість, значущих зв'язків психопатії, макіавеллізму та замірів вербального й невербального інтелекту не визначено. До констатації зазначених фактів існувало припущення щодо тенденції особистостей із високим рівнем прояву рис «Темної тріади» демонструвати перевагу у розвитку невербального інтелекту [10]. Перевагу невербального інтелекту (певною мірою його компенсаторне зростання) все ж можна пояснювати збереженням «здорової» чутливості особистості до фрустрацій, які можуть виникати у сфері міжособистісних стосунків та комунікацій (конфлікти ідеалів, використання «недоброзичливих» інтерперсональних стратегій). Ще одним поясненням може бути функціонування у структурі особистості гострого невротичного дефіциту.

Узагальнюючи результати дослідження Д. Полхуса та К. Вільямса, можна дійти висновку, що жодну з трьох досліджуваних рис особистості дезадаптивною назвати не можна. Насправді, як зазначають дослідники, прояви нарцисизму та макіавеллізму можуть викликати частіше переживання роздратування у стосунках з іншими особистостями, аніж страх, тим більше, що сучасне суспільство схильне культивувати нарцисичні цінності зі споживацькими вподобаннями. Через те, що індивід секуляризується в суспільстві, егоцентричні інтереси та емоційна зосере-

дженість на власному Я вже не стимулюють гострих негативних реакцій оточення, а пронизують усю життєдіяльність, впливаючи на процес самоздійснення [5]. Дані вказують, що поєднання таких характеристик у «здоровому» контексті може бути ледь не «благословенням» в особистому житті, інтерперсональних інтеракціях та в контексті організації власної діяльності. Проте важче знайти адаптивні кореляти субклінічної психопатії, що проявляються в міжособистісному спілкуванні. Позитивне бачення себе та низька тривожність можуть бути розглянутими як конструктивно функціонуючі елементи у системі інтрапсихічної активності Я.

Якщо ж говорити про роль «темних» рис в усвідомленій саморегуляції людини (іншими словами, самоконтролю), такі риси, як макіавеллізм та психопатія (за умови високого рівня прояву), характеризуються обмеженими можливостями до самоконтролю, що пов'язані з дефіцитом уваги, тенденцією до зниженої здатності передбачати можливі наслідки дій. Натомість, П. Джонасон та Дж. Тост у 2010 р. не змогли зафіксувати статистично значущих кореляційних зв'язків між дисфункціями свідомих саморегуляційних процесів та нарцисизмом [8]. Тобто можна припускати, що особливості функціонування несвідомої нарцисичної саморегуляції не здійснюють помітного впливу на усвідомлювану саморегуляцію, а їхня діяльність відбувається у паралельних площинах.

Якою є етіологія «Темної тріади»? Якою є роль біологічних чинників, а якою – чинників виховання? Якщо спочатку Д. Полхус та К. Вільямс не робили жодних припущень щодо можливої природи такого комплексного та взаємозалежного феномену, ґрунтовна емпірична база виявлених у 2011 р. відмінностей показників прояву рис у осіб від 11 до 17 років дала змогу дійти висновків: всі складові елементи тріади мають домінуючий генетичний чинник у своїй етіології. Лише макіавеллізм помітно детермінований чинниками середовища (виховання є важливим елементом). Цей висновок був ще раз інтерпретований у 2011 р. як підтвердження того, що макіавеллізм, порівняно з іншими рисами, може бути зміненим протягом життя індивіда розвитком і збагаченням його досвіду. Насправді, важко послідовно та вичерпно описати, як прояви рис змінюються протягом життя людини, оскільки постає проблема неможливості зафіксувати усіх змін середовища, які детермінують становлення та життєствердження конкретної особистості, такі описані припущення про «генетич-

ну» природу розвитку певних рис можуть мати право на існування.

Проаналізуємо особливості поведінки осіб зі схильністю до прояву тих чи інших рис тріади в різних життєвих ситуаціях, зокрема у професійній діяльності, освітньому процесі, статевій поведінці, інтерперсональних взаєминах та антисоціальних активностях.

Професійна діяльність. Часто може спадати на думку, що люди, прояв рис тріади в яких на високому рівні, можуть стимулювати «токсичність» у робочому середовищі. Проте у 2010 р. дослідник Р. Хоган зумів звернути увагу на адаптивні можливості таких людей, коли високий рівень прояву ознак у поєднанні з іншими чинниками (інтелект, фізична привабливість) часто допомагає особі досягати керівних посад і наче «забігати вперед» за свою робочу команду, навіть формувати конструктивне лідерство у групі. З'ясовано, що у разі більш яскравого прояву нарцисизму, аніж, наприклад, психопатія, особа схильна проявляти лиш м'які маніпулятивні впливи для досягнення поставлених цілей. Під час фіксації яскравих психопатичних рис методи маніпуляції набувають більшої жорсткості [7]. Тобто нарцисична саморегуляція, що нормально функціонує, може виступати джерелом більшої професійної рішучості без порушення конвенційних норм моралі.

Поведінка в освітньому процесі. Хоч передбачається, що метою освіти є передавання знань, її вторинна функція полягає в оцінці, виділенні й диференціації людей на основі їх потенціалу. Студенти, які найкраще обізнані в усіх функціях освіти, а до того ж, такі особи, які характеризуються схильністю до прояву певних рис із конструкту «Темна тріада», є більш запобігливими в таких питаннях та постійно стикаються зі спокусами «зрізати кути». Найбільш очевидним прикладом обману є плагіат. Виявлено зв'язки схильності до такої поведінки в осіб із високими показниками рис макіавеллізму та психопатії, що, натомість, не було властивим для нарцисизму. Д. Полхус пояснює це тим, що такий тип обману потребує чіткого планування та самоконтролю, якщо виконується «якісно» [7; 10].

Статева поведінка. П. Джонасон, аналізуючи еволюційний підхід у формуванні рис «Темної тріади», у 2009 р. дійшов висновку, що статеві відмінності прояву рис допомагають пояснити той факт, що чоловіки частіше, ніж жінки, використовують короткострокову й імпульсивну стратегію статевої поведінки. Згодом ці ж дані, проаналізовані регресійним аналізом, не змогли підтвердити попередній висновок: тіль-

ки особи, схильні до проявів психопатичних рис, показали яскравий імпульсивний стиль статевої поведінки. Цікавим моментом є з'ясування, що «макіавеллісти» показують надзвичайно гнучкий стиль статевої поведінки – відповідно до ситуації, цілей, досвіду, вони отримують вигоду від більш стратегічного й регульованого стилю («практичного стилю любові») [7].

«Здоровий» нарцисизм є джерелом формування довготривалих міжстатевих стосунків, теплих взаємовідносин. Це є проявом лібідо, що скероване на власне Я, а нормальне Я формує структуру, в якій лібідо й агресія є інтегрованими. Інтеграція «хороших» та «поганих» Я-репрезентацій (згідно з теорією об'єктних стосунків) у реалістичній концепції Я, що вбирає в себе, а не роз'єднує різноманітні часткові Я-репрезентації, потрібна для лібідальних інвестицій нормального Я. Ця вимога пояснює парадокс: інтеграція любові та ненависті – передумова здатності нормально любити та підтримувати міжстатеві зв'язки, що конструктивно функціонують. Відсутність протиріч у концепції Я властива тим психологічним станам, які все ж ближче до повноцінного здоров'я [2]. Це клінічний прояв інтегрованого Я і здатності формувати глибокі об'єктні відносини. Якщо такі відносини формуються і підтримуються, нарцисична саморегуляція ефективно виконує свою функцію.

Інтерперсональна поведінка. Хоча часто особи з яскравими проявами рис тріади сприймаються іншими як соціально аверсивні, самозакохані, самовпевнені лідери з високим ментальним і емоційним інтелектом. Не викликає здивування, що такі індивіди, як правило, використовують гумор як міжособистісну стратегію. Більш пильний погляд показує, що «макіавеллісти» і «психопати» воліють використовувати гострі (навіть агресивні стилі гумору), в той час як нарциси обирають більш афіліативний ракурс [7; 10].

«Здоровий» нарцисизм підтримує прагнення бути у товаристві інших людей, відчувати потребу людини в створенні теплих, емоційно значимих стосунків з іншими особами. Важливою є думка оточення, приналежність людини до групи. Нарцисична саморегуляція, що ефективно функціонує, не стоїть на перешкоді зближенню з людьми, дружбі, любові та спілкуванню загалом.

Антисоціальна поведінка. Не потребує детального обґрунтування, що особи з гострим проявом психопатичних рис є більш схильними до протистояння нормам законодавства й моралі, імпульсивно виконувати девіантні фантазії, або фантазії помсти [4], у той

час як останні агресивно реагують на фізичну загрозу, особи із більш нарцисично орієнтованим профілем схильні страждати від потенційних загроз для Его. Фрагментація Его свідчить про порушення несвідомих регулятивних процесів у трикомпонентній структурі психіки, порушення функціональної взаємодії реальної та ідеальної особистості, що знаходиться в осередді трьох можливих ефектів: негативних чи позитивних афективних впливів; критики чи похвали реальних об'єктів; критики чи похвали системи Его-ідеал / Супер-Его. Нарцисична саморегуляція, що ефективно функціонує, має корегувати цілісність Его, його конгруентність, задовольняти потреби у позитивній самооцінці Я, усвідомленні себе цільною особистістю [3]. «Макіавеллісти» більш обережні у зумисній поведінці, не «страждають» високою імпульсивністю, схильні ефективніше інтелектуально опрацьовувати можливі дії, передбачувати результати [7].

Висновки з проведеного дослідження. Десять років тому Д. Полхус та К. Вільямс звернули увагу на тріо особистісних рис, які характеризувалися як «темні» сторони Я. Виявлено, що цілі Его-ідентичності впливають на поведінку осіб, схильних до нарцисизму, в той час як цілі інструментального типу визначають активність осіб із рисами макіавеллізму та психопатії. Наведений висновок цілком узгоджується з аргументами, що риси «Темної тріади», насамперед, нарцисизм, мають два полюси й поєднують у собі як аверсивні, так і адаптаційні моменти. Найбільш адаптаційним з'єднувальним елементом, який сприяє саморегуляційній впливу на підтримання афективної рівноваги щодо почуттів внутрішньої стабільності, самоцінності, впевненості в собі і гарного самопочуття, тобто почуття власного Я, є нарцисизм. Процес досягнення цілей, вибір життєвих смислових доміант, самореалізація, задоволеність життям знаходяться під впливом «Темної тріади» загалом, та прояви впливу тріади можна спостерігати й у звичній для нас повсякденності, у щоденних виборах: у трудовій й освітній діяльності, міжстатевій поведінці, різного роду суспільних інтерахціях. Тому «темні риси» викликають у сучасних науковців у галузі психології вагомий інтерес. Перспективою подальшого дослідження є емпіричне вивчення «Темного тандему», з акцентом на «здоровий» нарцисизм у його структурі; визначення усіх його комплексних зв'язків та кореляцій із особливостями функціонування системи Я, самоздійсненням, ціннісними орієнтаціями, наповненістю існування сенсом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дериш Ф.В. Симптомокомплекс «Темная триада» во взаимосвязи с базовыми свойствами личности / Ф.В. Дериш // Общая психология. Психология личности. – 2015. – С. 18–27.
2. Кернберг О.Ф. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии. / О.Ф. Кернберг. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 460 с.
3. Клепикова Н.М. Динамика оптимального нарциссизма и нарциссических состояний личности / Н.М. Клепикова, О.А. Шамшикова // Сибирский педагогический журнал. Психологические исследования. 2013. – № 3. – С. 195–200.
4. Новицька І.В. Вплив «Темної тріади» особистісних властивостей на формування упередженості у суб'єкта спілкування / І.В. Новицька // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Психологічні науки. – 2014. – С. 69–72.
5. Соколова Е. Т. Нарциссизм как клинический и социокультурный феномен / Е.Т. Соколова // Вопросы психологии. – 2009. – С.67–80.
6. Шварц-Салант Н. Нарциссизм и трансформация личности: Психология нарциссических расстройств личности / Н. Шварц-Салант. – М. : Независимая фирма «Класс», 2007. – С. 54–60.
7. Furnham A. The Dark Triad of Personality: A 10 Year Review / A. Furnham, S. Richards, D. Paulhus // Social and Personality Psychology Compass 7/3. – 2013. – P. 199–216.
8. Jonason K. I just cannot control myself: The Dark Triad and self-control / K. Jonason, J. Tost // Personality and Individual Differences. – 2010. – Vol. 49. – P. 611–615.
9. Jones D. Introducing the Short Dark Triad (SD3): A Brief Measure of Dark Personality Traits / D. Jones, D. Paulhus // Assessment. – 2014. – P. 28–41.
10. Paulhus D. The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy / D. Paulhus, K. Williams // Journal of Research in Personality. – 2002. – Vol. 36. – P. 556–563.

УДК 159.923.2:17.036.2

ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА СЕЛФІ

Кононенко А.О., д. психол. н., доцент,
професор кафедри іноземних мов природничих факультетів
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Кононенко О.І., д. психол. н., доцент,
доцент кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті розглянута важлива проблема сучасної психології інтернет-комунікації – питання психологічної природи селфі. Аналізуються сучасні підходи до розуміння психологічної природи селфі. Представлено результати анкетування щодо ставлення молоді до селфі.

Ключові слова: інтернет, комунікація, особистість, селфі, нарцисизм.

В статье рассмотрена важная проблема современной психологии интернет-коммуникации – вопрос о психологической природе селфи. Анализируются современные подходы к пониманию психологической природы селфи. Представлены результаты анкетирования по отношению молодежи к селфи.

Ключевые слова: интернет, коммуникация, личность, селфи, нарциссизм.

Kononenko A.O., Kononenko O.I. PSYCHOLOGICAL NATURE OF “SELFIE”

The article deals with the important problem of modern psychology of Internet communication – the question of the psychological nature of the “selfie”. The modern approaches to the understanding of the psychological nature of the “selfie” are analyzed. The results of the questionnaire on the attitude of young people to the “selfie” are presented.

Key words: internet, communication, personality, “selfie”, narcissism.

Постановка проблеми. Завдяки зростанню технічного прогресу, який дав змогу повсюдно використовувати телефони з гарними фотокамерами і з можливістю швидкого виходу в інтернет, сучасним явищем суспільства стало «селфі». Нині дедалі більше популяризується явище «селфі», нерозривно пов'язане з розвитком високих

технологій в області інтернет-простору і вдосконаленням камер для зйомки головним чином у складі гаджетів. У 2013 р. слово “selfie” було визнано найпопулярнішим і включено до Оксфордського словника англійської мови. «Селфі» – це зроблений суб'єктом фотознімок самого себе, спільно з певною особою (або твариною) або гру-

пою осіб за допомогою фотокамери, на відстані витягнутої руки (або через дзеркало), як правило, в момент емоційно значущої події або ситуації, і представлені на огляд в умовах інтернет-простору з метою самопрезентації та самопізнання, за допомогою отримання соціальної думки (оцінки) про себе. Однак наукових публікацій на цю тематику вкрай мало і зачіпають лише деякі аспекти селфі, а не створюють цілісний образ цієї характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу літератури з питань, пов'язаних із проблематикою дослідження селфі, свідчать про те, що для любителів селфі характерні нарцисизм, відсутність цілісності суб'єкта, зниження самооцінки. Бажання часто фотографувати себе може стати причиною нарцисизму – психічного розладу, характеризується постійним самозамилуванням. Нарцисизм підживлюється постійною увагою, яке виражається в оцінках, лайках, коментарях у соціальних мережах. Чим більше позитивних оцінок, тим більше тішиться самолюбство «селфі-нарциса». Однак зростання кількості переглядів і лайків не може бути нескінченним, а, значить, самолюбство буде страждати від незадоволення і відсутність визнання з боку оточення.

Згідно з публікаціями і ЗМІ, феномен «селфі» нині становить інтерес для фахівців в області статистики, маркетингу, філософії, психології. Існує цілий потік інтернет-публікацій, пов'язаних із селфі, – знімки, жарти, фільми. Усі вони формують культурний пласт, новий тип мислення і навіть новий тип фобії – селфіфобію (страх зробити поганий автопортрет). Однак наукових публікацій на цю тематику вкрай мало, зачіпають вони лише деякі аспекти селфі, а не створюють цілісний образ цієї характеристики.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в дослідженні та аналізі сутності психологічної природи селфі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Селфі хронологічно з'являються в епоху мас-медіа, але розкривають свій потенціал тільки після її закінчення, з приходом нових цифрових медіа. Жанр селфі у вузькому сенсі слова виникає після того, як була створена технологічна інфраструктура. Це мобільні пристрої з цифровими камерами, що мають вбудовані засоби редагування фотографій, підключені до швидкісного інтернету, або спочатку стаціонарні веб-камери, підключені до настільних комп'ютерів. Безумовно, важливу роль зіграли платформи в соціальних мережах, що дають змо-

гу миттєво публікувати фотографії й отримувати зворотний зв'язок у вигляді лайків і коментарів. Із цього моменту селфі претендують на самостійний феномен масової культури. Термін "selfie" обговорювався фотографом Д. Краузе в 2005 р., хоча фотографії в жанрі «селфі» знімалися набагато раніше. Поліпшення фронтальних камер і поява таких фотододатків, як Instagram, призвели до відродження селфі на початку 2010-х рр.

Про швидкість поширення феномена селфі, що залучає інтерес соціологів і психологів, свідчить зростання частки призначеного для користувача контенту, яку займають селфі. Так, за 2015 р. тільки в мережі Instagram постало понад 34 млн. фотографій із тегом "selfie". Серед вивчених факторів швидкого поширення селфі фахівці назвали країни, що розвивають сучасні високі технології вбудованих функцій фотоапаратів мобільних пристроїв, смартфонів, планшетів, а також широку можливість розміщення напоказ і загальний огляд фото у світовій павутині. У технічному аспекті селфі не вимагає спеціальної підготовки, і воно просте у відтворенні користувачем.

Знімати себе на камеру і розміщувати фото в інтернеті стало неймовірно популярно, модно і легко. Неодмінним атрибутом цього захоплення є простота пошуку та перегляду цієї фотопродукції, його виборчого копіювання та рейтингової квантифікаційної («в лайках») онлайн-оцінки відвідувачами відповідних сайтів. Інтернет-користувач потрапляє у психологічну залежність від звички «викладати» свої фотографії на публічний огляд в інтернеті [7].

У 2014 р. Американська психіатрична асоціація визнала селфі «психічним розладом, який виражається в нездоланній манії робити фотографії та викладати їх в мережу» [3]. Лікарі зазначають, що нині проти цього захворювання не існує медичних препаратів і тому немає можливості запобігти зростаючому числу смертельних випадків загибелі людей, що намагаються зробити ефектне селфі: за 2015 р. у нещасних випадках, що сталися під час фотографування, загинуло 50 осіб.

Так, К. Томпсон і К. Ануфрієва вважають цей феномен не еволюцією уявлень людини про себе і своєї ролі в суспільстві, а новим рівнем розвитку нарцисизму, потребою в утвердженні власного Я, засобом самореклами, самозакоханістю [2; 13].

Н. Карр вважає нарцисизм занадто простим і недостатнім поясненням для селфі. Автор доводить: активні користувачі соціальної мережі Instagram сприй-

мають стрічку сервісу як джерело новин, а селфі у цьому разі лише гранично особистий рівень новинного порядку. «Це функціональний нарцисизм, який необхідний середньостатистичному користувачеві, щоб про нього почули і дізналися. Селфі – лише найзручніша форма для цього, що дає змогу швидко вмонтувати себе в світовий потік даних» [10].

О. Одарущенко зараховує селфі до характеристики кризи самовизначення, найбільш характерного для підліткового віку, де фотографування себе розглядається як спроба осмислити власне Я [5].

На думку Д. Оуллет, селфі – це віртуальний аналог матеріальних тотемів (наприклад, сувенірів із поїздок, постерів, улюблених іграшок, листівок та ін.), функція яких – з'єднати наш внутрішній світ із зовнішнім, можливість «упакувати» себе в правильну «обгортку», навіть якщо реальність зовсім інша. Селфі – самореклама, спосіб подати себе суспільству в найкращому світлі [12].

Б. Худ ставиться до феномену селфі більш «позитивно», вважаючи, що людина тимчасово гранично прив'язана до технологій, настільки, що смартфони і гаджети стають штучним продовженням людського тіла [11]. Таким чином, ставлення дослідників до феномену селфі неоднозначно. Подання щодо цього феномену варіюються від психічного розладу і патологічних особливостей особистості до сучасного способу соціалізації. Найбільший інтерес викликає цей феномен у психологів, які трактують селфі як прояв нарцисизму, якому піддаються люди «з істероїдною акцентуацією характеру, схильних до демонстративної поведінки» [13], і деякі дослідники (К. Томпсон) готові бачити подальшу еволюцію цієї природної потреби в сторону її посилення [4]. Інші вчені, які займаються проблемою селфі, вважають це феноменом самомилування і нарцисизму, самозадоволення або самореалізації, самоствердження або самопізнання, іноді спричиняє такі негативні наслідки, як фізичні травми, і психічні розлади, такі як обсесивно-компульсивний (яке можна охарактеризувати як стан, за якого в людини активно розвиваються нав'язливі спогади, думки, дії і рухи), а також різні патологічні страхи – фобії.

Лондонський нейробіолог Дж. Кілнер стверджує, що стрімке захоплення селфі говорить про бажання людини більше дізнатися про своє обличчя. Він вважає, що автофотопортрет із подальшим саморедагуванням і викладанням в інтернет є нічим іншим, як інструмент самодослідження.

Людина знає зовнішність знайомих, навіть обличчя колег вона бачить частіше за власне. Люди, які редагують автофотографії, намагаються підігнати себе реальних підобрази, що ними сприймаються [9].

Вчений провів експеримент, в якому піддослідним показували різні варіанти одного селфі, попередньо відредаговані дизайнерами. Професіонали створили «дуже привабливий образ» і «просто привабливий». Учасників попросили вибрати селфі-оригінал. Кожен вважав автентичним знімок, який здавався йому найбільш красивим. Це говорить про те, що у відредагованому автофотопортреті більшість людей не бачать спотворення реальності, тобто схильні сприймати себе кращими, ніж є насправді.

Таким чином, вважається, що селфі – це не спосіб самоконструювання свого «я», а метод деконструкції себе, шляхом «розкладання» себе на безліч повсякденних. Р. Барт говорить, що фотографія до нескінченності відтворює те, що мало місце лише один раз; вона нескінченно повторює те, що вже ніколи не може повторитися в екзистенційному плані. Подія в ній ніколи не виводить за власні межі до чогось іншого; фотографія зводить упорядковану сукупність до тіла, яке люди бачать. Вона являє собою абсолютну одиничність, суверенну, тьмяну і ніби випадковість [1]. Іншими словами, закарбування себе з допомогою фотографії – це «спритна дисоціація свідомості власної ідентичності».

«Бум» селфі викликав роздум про це явище в академічному середовищі. Петербурзький журналіст і аналітик інтернету П. Біргер дає огляд ключових, на його думку, теорій селфі, запропонованих західними вченими. По-перше, теорія нарцисизму, згідно з якою селфі – це новий, завдяки технології, рівень розвитку людського нарцисизму. По-друге, теорія людини як медіума, що акцентує на нових можливостях виробництва кожним новин про себе. По-третє, теорія саморедагування образу «Я», яка вважає, що селфі допомагає нам «фальсифікувати себе», редагувати свій образ так, щоб відповідати власному сприйняттю. По-четверте, теорія віртуальних тотемів, що бачить у селфі вдалу візуальну упаковку для особистих сувенірів. По-п'яте, теорія гуманізації технологій, згідно з якою людина за допомогою своїх зображень обживає світ технічних пристроїв. По-шосте, теорія успішності візуальної комунікації, прихильники якої бачать у селфі вдалий візуальний формат повідомлення, вважаючи, що візуальна комунікація, а не слова, підвищує шанси бути зрозумілим в мережі.

Зростаюча популярність соціальних мереж робить актуальною проблему вивчення цього культурного феномену, який сформувався в сучасному масовому суспільстві і справляє на нього дедалі більший вплив. Популярність соціальних мереж давно переросла у потребу в інтенсифікації комунікативних зв'язків, пошуку знайомих і незнайомих людей, підтримці постійного зв'язку з друзями, пошуку однодумців. Соціальні мережі не були б затребуваними, якби не реалізовували потребу сучасної людини в самовираженні. Соціальні мережі як форма самовираження зручні і тим, що вони потурають людським слабкостям і навіть комплементарні до них. Інакше, як можна поставитися до прагнення масової людини викладати незліченну кількість фотографій, із таємною надією, що хтось обов'язково перегляне й оцінить їх, поставивши плюси або проявивши інші знаки захоплення [4]. Соціальна мережа нині – це не стільки спосіб спілкування зі старими друзями, скільки спосіб знайти нових знайомих. Саме тому варто говорити про першорядну важливість жанру самопрезентації, самоподання в інтернет-просторі. Така властивість інтернет-комунікації дає можливість змінити зовнішній вигляд і майже абсолютне управління враженням про себе. Тому головна особливість віртуальної самопрезентації – це можливість майже абсолютного управління враженням про себе.

Таким чином, популярність соціальних мереж, що зростає, робить актуальною проблему вивчення візуальної самопрезентації особистості, яка сформувалась у сучасному масовому суспільстві. При цьому численні дослідження показують, що для окремої особистості захоплення виробництвом селфі не завжди є нешкідливим і становить загрозу психічному стану особистості.

Селфі – це масове явище сучасної культури, яке може набути нездорових рис й стати «культурною патологією», новим видом психологічної залежності, ще однією «особою» нарцистичного перфекціонізму – надлишковою і некерованою прихильністю до ідеалізованого образу «Я». Тут важливо підкреслити деякі специфічні особливості селфі як роду психологічної залежності: по-перше, це нав'язливість – зазвичай це не поодинокі, випадкові фотографії, а цілий серіал. По-друге, розроблення технології селфі: правила презентації, докладні рекомендації з вибору найбільш виграшних позицій і поз, різних ракурсів, використання технічних коштів заради «відшліфовування» свого вигляду (іноді до невпізнан-

ності). У соціальній і клінічній психології є поняття «аутоманіпуляція» – створення людиною прийомів і вивертів самообману (і обману інших), мотивоване прагненням до самопіднесення і самоідеалізації.

Систематичне і регулярне фотографування себе в будь-якій формі викликає зміни у стані свідомості у вигляді підвищення настрою, пов'язаного з викиданням у кров ендорфінів, або внутрішніх опіоїдів, внаслідок чого розвивається спонтанний (компульсивний) і непереборний потяг до цього виду активності і потреба в збільшенні частоти створення знімків і їх кількості, тоді як утримання супроводжується так званим синдромом відміни, або абстинентним синдромом (негативний настрій, депресивність, агресивні випадки на адресу оточення, особливо близьких тощо) [14]. За словами фахівців, у різних людей спостерігаються різні стадії «селфізму». В одних випадках люди можуть позбутися цієї дивної залежності самостійно, а іноді їм потрібна особиста бесіда з психологом або психологічний тренінг. В особливо складних випадках фахівцям навіть доводиться призначати селфі-залежним людям медикаментозну терапію.

Поширення селфі пов'язане із задоволенням потреби у вираженні своєї ідентичності – легким способом заяви про себе, відображення себе «тут і зараз», показі глядачеві певних моментів свого життя і свого ставлення до них. Це заява про свій соціальний статус, сімейний стан, приналежність до соціальної групи, свої успіхи у певному виді діяльності, захоплення, хобі. Причому не завжди це може бути реальним станом справ, селфі дає змогу конструювати бажану ідентичність, свої «віртуальні образи». Селфі є ілюзією творчості, можливо, саме цим селфі-практики такі привабливі.

Часто можна зустріти пояснення позитивного боку селфі як засобу самопізнання. Однак пізнання себе – це чесне сприйняття себе, усвідомлення й аналіз своїх не тільки позитивних сторін особистості, але й, перш за все, своїх недоліків. Ті, хто практикують селфі, дуже прискіпливо обирають із безлічі практично ідентичних знімків найбільш привабливі. Це втеча від усвідомлення себе, що тільки гальмує і спотворює розвиток особистості. Селфі сприяє задоволенню нарцистичних нахилів, потреби в захопленні і схваленні, відчутті своєї унікальності і почутті власної значущості. Самодемонстрація з метою отримання соціального схвалення пов'язана з внутрішнім відчуттям нестачі любові до себе, низькою самооцінкою, що часто не усвідомлюється і може проявлятися,

навпаки, в завищеній розумілості про себе, демонстрації своєї переваги над іншими. Компенсаторним механізмом є якраз отримання сурогату любові у вигляді соціального схвалення («лайки» і коментарі). Захоплення селфі властиве людині, яка потребує постійного підтвердження факту свого існування. Бажання стежити за опублікованими фотографіями, тими, кому вони сподобалися, або тими, хто коментує їх, прагнення досягти найбільшого числа «лайків» можуть бути ознаками того, що селфі викликають проблеми психологічного характеру.

Селфі супроводжується такими факторами: глибока незадоволеність своїм зовнішнім виглядом, оточенням, способом життя, які, найчастіше, є причиною постійного фотографування себе.

Селфі, з точки зору психоаналізу, можна розцінювати як вид ексгібіціонізму – прагнення оголювати себе напоказ (у такому разі людина оголює себе психологічно, оголює свій спосіб життя, робить себе як би публічною людиною). Іншою потребою, яку задовольняють селфі-практики, є потреба в саморекламі. Селфі використовується як інструмент свого просування, ставлення до себе як до рекламного банера [8].

Таким чином, стійке прагнення робити селфі вказує на егоїстичні риси людини, нарцисизм та інфантильність. До надмірного захоплення селфі найбільше схильні або люди, нарцисично відчужені у своєму самоствердженні, або люди, які бажають отримувати виключно позитивну оцінку власного фото.

Було проведено анкетування на тему ставлення до селфі, в якому взяли участь 40 респондентів у віці від 19 до 25 років.

Розглянемо результати анкетування респондентів. Під час аналізу результатів анкети було встановлено, що 25% респондентів гарно оцінюють власну зовнішність, як звичайну – 30%, негарну – 18%, ідеальну – 10%, привабливу – 18%.

Встановлено, що позитивне ставлення до селфі мають 15 (38%) респондентів, нейтральне – 2 (5%), гарне – 14 (35%), відмінне – 9 (23%) респондентів. Також виявлено частоту фотографування на фронтальну камеру студентів: раз на місяць – 10 (25%) респондентів; раз на тиждень – 12 (30%) респондентів; кожен день – 6 (15%) респондентів; 5–6 раз на місяць – 7 (18%) респондентів; не роблять селфі – 5 (13%) респондентів.

Було виявлено причини, з яких респонденти роблять селфі: коли нудно – 10 (25%) респондентів; на пам'ять – 11 (28%) рес-

пондентів; коли поряд немає фотографа – 5 (13%) респондентів; подобається робити селфі – 7 (18%) респондентів; коли гарний настрій – 7 (18%) респондентів.

Цікавим виявилось те, що 44 (88%) студентам не важлива оцінка іншими людьми їх фотографій, а 6 (12%) студентам важлива кількість позитивної оцінки власного фото у соціальних мережах.

Таким чином, найбільшу кількість селфі роблять респонденти, будні яких не насичені емоційними подіями та яскравими враженнями.

Висновки з проведеного дослідження. Виникнення селфі пов'язують, з одного боку, з появою фронтальних цифрових камер, а з іншого – з розвитком соціальних мереж, таких як Твіттер, Фейсбук, Інстаграм, ВКонтакте та ін. Згідно з публікаціями і ЗМІ, феномен «селфі» становить інтерес для фахівців в області статистики, маркетингу, філософії, психології. Цей феномен незаслужено залишається за межами наукових досліджень і вимагає більш глибокого дослідження.

Презентація себе в формі авто-фото-портрета є одним зі способів візуальної комунікації, способом розповіді про себе, а також регуляції стосунків з іншими членами віртуального співтовариства. При цьому численні дослідження показують, що для окремої особистості захоплення виробництвом селфі не завжди є нешкідливим і становить загрозу психічному стану особистості.

Таким чином, «селфі» несе в собі певний маніфест егоцентризму сучасної людини. Центральне протиріччя такого способу самовираження полягає в тому, що явна частина цього маніфесту містить ознаки прагнення людини до самототожності. Його неявна частина являє собою фотохроніку втрати людиною ідентичності, «розсіювання» у створеному ним колажі симулятивних й епізодичних тотожностей із протообразами, масками, які є масовою культурою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова Ю.А. Аватар как элемент самопрезентации в социальной сети / Ю.А. Антонова, А.В. Демина // Лингвокультурология. – 2012. – С. 14–15.
2. Ануфриева К.В. Селфи как форма проявления нарциссизма личности в современном глобальном обществе / К.В. Ануфриева // Вестник ТвГУ. Серия «Философия». – Вып. 2. – 2014. – С. 79–90.
3. Кононенко О.И. Исследование особенностей активности пользователей интернета юношеского возраста / О.И. Кононенко, А.В. Кирьянова // Вестник Одесского национального университета. Психология. – 2012. – Том 17. – Выпуск 4. – С. 73–85.

4. Могилевская Р.В. Селфи: возвращение телесности в киберпространство / Р.В. Могилевская // Молодой ученый. – 2016. – № 15. – С. 573–576.
5. Одарущенко А.В. Селфи и его влияние на поведение подростков / А.В. Одарущенко // Сборник научных статей и материалов международной конференции «Цифровое общество как культурно-исторический контекст развития человека». – К., 2016. – С. 295–297.
6. Погонцева Д.В. Самопрезентация в киберпространстве / Д.В. Погонцева // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. – 2012. – № 2 (4). – С. 66–72.
7. Сандомирский М. Новая социальная эпидемия: селфимания, экстремальные Селфи и селфицид / М. Сандомирский // Психопатология и Аддиктивная медицина. – № 1. – 2015. – С. 3–17.
8. Трофимова А.П. Селфи – путь самовыражения или самоутраты? / А.П. Трофимова, С.Н. Дячковская // Юный ученый. – 2016. – № 2. – С. 222–223.
9. Berlatsky N. Selfies are art // The Atlantic. – 2013. – 321 p.
10. Carr Nicholas G. The Shallows: What the Internet is Doing to our Brains. – W.W. Norton, 2010. – 276 p.
11. Hood B. The Self Illusion: How the Social Brain Creates Identity. – Oxford University Press, 2013. – 368 p.
12. Ouellet J. Me, Myself and Why Searching for the Science of Selfie. – Penguin Books, 2014. – 336 p.
13. Tompson K. Smarter Than You Think: How Technology Is Changing Our Minds for the Better. – Penguin Press, 2013. – 352 p.
14. Zlotnikov A. Five reasons of the popularity of selfie, 2015. – p. 35–38.

УДК 159.9

ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Кузнецов О.І., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті проаналізовано наукові підходи до психодіагностики диспозиційної релігійності особистості. Узагальнено та систематизовано групи методів дослідження диспозиційної релігійності. Охарактеризовано методики діагностики загальної релігійності та духовності, релігійної та духовної прихильності, розвитку, особистої історії. Наведено коротку характеристику методик вивчення диспозиційної релігійності особистості.

Ключові слова: психодіагностика, релігійність, духовність, трансценденція, диспозиційний підхід до релігійності.

В статье проанализированы научные подходы к психодиагностике диспозиционной религиозности личности. Показана систематизация групп методов исследования диспозиционной религиозности. Охарактеризованы методики диагностики общей религиозности и духовности, религиозной и духовной привязанности, развития, личной истории. Приведена краткая характеристика методик изучения диспозиционной религиозности личности.

Ключевые слова: психодиагностика, религиозность, духовность, трансценденция, диспозиционный подход к религиозности.

Kuznetsov O.I. CHARACTERISTICS OF MODERN PSYCHODIAGNOSTIC METHODOLOGY FOR THE INVESTIGATION OF RELIGIOUSITY

The article analyzes the scientific approaches to the psychodiagnostics of dispositional religiosity of the individual. The systematization of group methods of investigating dispositional religiosity is shown. The methods of diagnosing general religiosity and spirituality, religious and spiritual affection, development, personal history are characterized. A brief description of the methods of studying the dispositions of religious personality is given.

Key words: psychodiagnostics, religiosity, spirituality, transcendence, dispositional approach to religiosity.

Постановка проблеми. Стрімкі зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві протягом останніх десятиліть, нині випробовують на міцність багатовікові завоювання культури і традиційні соціальні засади. Одним з істотних наслідків таких змін є трансформація засад людського світосприйняття – систем духовних та смис-

лових життєвих орієнтирів. Перебудова духовних цінностей особистості посилюється економічною кризою, кризою релігій та інших соціальних інститутів, таких як сім'я, право, національна ідея та культура.

У вітчизняному культурному просторі, де процеси глобалізації збіглися у часі з масштабними перетвореннями полі-

тичної та економічної системи, ці зміни особливо відчутні. Духовна криза і потреба у виробленні ефективних способів подолання стресу в сучасній культурі на тлі дедалі більшої віртуалізації багатьох форм громадських стосунків гостро ставить проблему пошуку людиною ідентичності і повернення до вічних, незмінних цінностей. Саме ці обставини зрушують сучасну психологічну науку звернутись до проблеми дослідження релігійності та духовності особистості.

У сучасній психологічній практиці психодіагностичний інструментарій для вивчення диспозиційних характеристик релігійності широко представлений лише у зарубіжних дослідженнях, зокрема у наукових школах США та ЄС. Застосування зарубіжного досвіду психодіагностики релігійності у вітчизняній практиці, адаптація психодіагностичного інструментарію в Україні є нагальною потребою сучасної психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження диспозиційної релігійності проводились Р. Беком, П. Бенсоном, Е. Ворсінгтоном, П. Гванквістою, Р. Дадлі, К. Еллісоном, Л. Кіркпатріком, Дж. Круїзом, Дж. Ліком, А. МакДональдом, Палуціаном, Т. Плантом, Р. Пьемондом, В. Роваттом, Ю. Хейз, П. Хіллом, Р. Худом, Г. Шрайбом та іншими дослідниками.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в характеристиці комплексу методів дослідження диспозиційної релігійності особистості у сучасній психодіагностиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до класифікації П. Хілла [14], усі психодіагностичні методики, спрямовані на вивчення особистісної релігійності, можна поділити на два умовних рівня: перший містить методики, спрямовані на вивчення диспозиційної релігійності та духовності, а другий – функціональної релігійності та духовності. До першого рівня методик входять такі психодіагностичні групи:

- 1) вивчення релігійності та духовності (General Religiousness or Spirituality);
- 2) релігійної та духовної прихильності (Religious or Spiritual Commitment);
- 3) релігійного та духовного розвитку (Religious or Spiritual Development);
- 4) релігійної та духовної історії (Religious or Spiritual History). Характеристиці методик цього рівня і присвячене зазначене дослідження.

Розглянемо деякі з методик диспозиційного рівня вивчення релігійності. До загальних методик вивчення *релігійності та духовності* П. Хіллом було віднесено шкалу містицизму Р. Худа, шкалу духовної трансценденції Р. Пьемонда та шкалу духовного благополуччя Р. Палуціана та К. Еллісона.

Шкала містицизму (Mysticism Scale, R. Hood, 2002) [13] містить 32 пункти, спрямовані на оцінку міри містичного досвіду та схильності до його інтерпретації респондентом. Прикладами першої шкали є такі (обернені): «Ніколи не переживав досвід єднання з усіма речами у світі», «Ніколи не відчував втрати почуття часу та простору». Прикладами другої шкали є такі (прямі): «Мав досвід, який словами не опишеш», «Мав почуття глибокої радості».

Шкала духовної трансцендентності (Spiritual Transcendence Scale, STS, R. Piedmont's, 1999) [19]. Опитувальник містить 24 пункти і три субшкали: 1) задоволення від молитви (9 пунктів), що описує досвід радості та задоволення під час молитви чи медитації; 2) універсальність (9 пунктів), тобто віра в єдність та мету життя; 3) пов'язаність (6 пунктів), що пояснює почуття власної відповідальності та зв'язок з іншими. Пункти оцінюються за шкалою Лайкерта. Загальний показник за методикою свідчить про рівень духовної трансцендентності особистості.

Шкала духовного благополуччя (Spiritual Well-Being Scale, R. Paloutzian & C. Ellison, 1982) [8]. Опитувальник містить 20 пунктів, із твердженнями яких респондент має дати згоду за 4-бальною шкалою (1 – «не згоден», 2 – «помірно згоден», 3 – «згоден», 4 – «сильно згоден»). Приклади тверджень: «15. Мої стосунки з Богом допомагають мені не почувати себе самотнім»; або «19. Мій зв'язок із Богом робить великий внесок у моє самопочуття та благополуччя».

Шкала самотрансценденції (Self-Transcendence Scale (ST), E. Akyalcin, P. Greenway, L. Milne) [4]. Шкала містить 24 пункти, які оцінюються респондентами за шкалою Лайкерта, розподілені на три шкали: 1) розчинення особистості (наприклад, «Мені властиве відчуття відсторонення від простору та часу», чи «Можу бути таким залученим, він забуваю, де я є»); 2) єдність та взаємозв'язок (наприклад, «Має почуття духовного та емоційного зв'язку з людьми», «Відчуваю такий зв'язок з людьми, що складно сепаруватись»); 3) надприродні вірування (обернені пункти тверджень: «Чудеса – це випадковість», «Містичний досвід не є реальністю»).

Окрім означених П. Хіллом, до цієї групи методик ми також віднесли *коротку версію багатофакторного опитувальника ре-*

лігійності-духовності (*Brief Multidimensional Measurement of Religiousness/Spirituality, Underwood, L.G., 1999*) [22]. Опитувальник складається з кількох структурних частин: перші дві частини є анкетними даними, що стосуються належності до певної конфесії та про особисту релігійну історію респондента, третя частина – публічні релігійні практики (2 пункти, зокрема: «Як часто ви звертаєтесь до релігійних служб?»), четверта – особисті релігійні практики (4 пункти, зокрема: «Як часто ви молитесь у церкві та інших зручних місцях?»), п'ята – шкала підтримки (наприклад, пункт 12. «Якщо ви захворієте, скільки людей із вашої релігійної спільноти допоможуть вам?»); шоста – копінг (17. «Я працюю разом із Богом, як із партнером»), сьома – вірування та цінності (пункт 24. «Я відчуваю глибоке почуття відповідальності для зменшення болю та страждання у світі»), восьма – зобов'язання (пункт 31. «Я намагаюсь нести мої релігійні переконання в усі інші мої стосунки в житті»), дев'ята – прощення (пункт 35. «Я забув тих, хто зробив мені боляче»), десята – сила релігійності (пункт 27. «Наскільки ви вважаєте себе релігійною людиною?»).

Серед вітчизняних методик діагностики релігійності та духовності варто зазначити методику дослідження *духовного інтелекту О.І. Головіної, К.І. Фоменко та Т.Б. Хомуленко* [1], яка містить 21 пункт, що вимірює 1) *трансцендентний компонент* духовного інтелекту як здатність до самотрансценденції, тобто можливості розширення свідомості, досягнення її вищих станів, здатність до інтуїції як можливості виходити за межі раціонального розуміння життєвого досвіду, здатності до самоусвідомлення та самоконтролю, що дають змогу відчути цілісність буття; 2) *екзистенційний компонент* духовного інтелекту як здатність приймати виклики життя, вирішувати проблеми екзистенційної реальності, здатність до пошуку життєвих сенсів, що забезпечуються такими когнітивними властивостями, як об'єктивність і неупередженість мислення, проникливість і далекоглядність; 3) *моральний компонент* духовного інтелекту являє собою здатність до моральної саморегуляції та добросовісної поведінки, що основана на переосмисленні моральних цінностей добра і милосердя [9].

Опитувальник «*Екзистенційні ресурси особистості*» (І.В. Бринза, О.Ю. Рязанцева) [3]. Під час розроблення конструкту «Екзистенційний ресурс» автори методики зважали на розуміння психологічної суті ресурсів як складних інтегративних індивідуально-психологічних утворень, що відзеркалюють ставлення особистості

до основних екзистенціальних даностей (екзистенціальна позиція): свобода, сенси, самотрансценденція, прийняття, віра. В оригінальний тест – опитувальник «Екзистенціальні ресурси особистості» (ЕРЛ) І.В. Бринзи і О.Ю. Рязанцевої було включено систему індикаторів (50 тверджень), згруповану в 5 шкал (показників): ресурс свободи (РСв), ресурс сенсу (РС), ресурс милосердя (РМ), ресурс прийняття (РП), ресурс віри (РВ). ОПЕРЛ (загальний показник екзистенційних ресурсів особистості) виявляє індивідуальну характеристику опитуваного щодо подолання екзистенційних викликів.

Методика «Психологічний аналіз рівня індивідуальної релігійності (І.Ф. Мягков, Ю.В. Щербатих, М.С. Кравцова) [2]. У психологічній лабораторії девіантних форм поведінки Воронежського державного університету був розроблений тест-опитувальник рівня релігійності (ТОР), що складається з 40 питань, розбитих на 8 субшкал. Перша субшкала цього опитувальника відображала гносеологічні корені релігійності і схильність до ідеалістичної філософії (ФІЛ); друга виявляла ставлення випробуваного до магії (МАГ), третя визначала тенденцію особистості шукати в релігії підтримку і розраду (ПІД), за допомогою четвертої шкали вчені намагалися виділити зовнішні ознаки релігійності (ЗВН); в п'ятій виявлявся інтерес до так званої «псевдонауки» – загадковим і таємничим явищам, у сприйнятті яких віра відіграє значно більшу роль, ніж знання (ПСН). Шоста шкала визначала у випробуваного тенденцію вірити в Творця і визнавати існування вищої сили, що створила світ (ВІС); сьома з'ясувала наявність релігійної самосвідомості, тобто внутрішньої потреби в релігійному віруванні (САМ); за допомогою останньої субшкали робилася спроба визначити ставлення випробуваного до релігії як до зразка моральних норм поведінки (МОП).

Друга група методів, присвячена вивченню релігійної прихильності, містить методики, розроблені Е. Ворсінгтоном і співавторами, а також Т. Плата і співавторами. Крім цих методик, нами було віднесено до зазначеної групи методику Р. Бека та А. Макдональда, методику Г. Шрайба, а також методику В. Роватта і Л. Кіркпатріка.

Опитувальник *релігійних зобов'язань Е. Ворсінгтона (The Religious Commitment Inventory—10, Everett L. Worthington, Jr., Nathaniel G. Wade, and Terry L. Hight, Michael E. McCullough, James T. Berry, 2003)* [24]. Методика вивчає міру прихильності до власної віри і містить 10 пунктів, наприклад, 1. «Я часто читаю книги та жур-

нали про свою віру» чи 5. «Мої релігійні переконання лежать позаду всього мого підходу до життя».

Методика діагностики сили релігійної віри «Санта-Клара» Т. Плана, С. Йенсі, А. Шермана, М. Герента і Д. Пардіні (Santa Clara Strength of Religious Faith Scale, SCSORFS, 1999) [20]. Методика містить 10 пунктів для оцінки міри сили релігійної відданості, незалежно від належності до певної релігійної конфесії. Твердження оцінюються за 4-бальною шкалою типу Лайкерта від 1 (сильно не згоден) до 4 (сильно погоджуюсь). Наведемо приклади тверджень: п. 1 «Моя релігійна віра дуже важлива для мене», п. 2 «Я молюся щодня» чи п. 10 «Моя віра впливає на мої рішення».

Методика діагностики відданості Богу Р. Бека і А. МакДональда («Attachment to God Inventory», Beck R., McDonald A., 2003) [5] спрямована на вивчення міри прихильності та відданості Богу у респондентів. Методика містить 28 пунктів, половина з яких становить шкалу тривожності з приводу стосунків із Богом, а друга половина – шкалу запобігання впливу релігії на себе. Прикладами пунктів першої шкали є п. 1. «Я занепокоєний моїми стосунками з Богом», п. 3 «Я відчуваю ревності, коли мені здається, що Бог піклується про інших більше, ніж про мене» чи п. 7 «Іноді я відчуваю, що Бог любить інших більше, ніж мене». Прикладами пунктів шкали запобігання є такі: п. 2 «Я не відчуваю глибокої потреби бути близьким із Богом» чи зворотній п. 18 «Я не можу функціонувати без Бога».

Шкала належності і зв'язку з Богом В. Роватта і Л. Кіркпатріка (Multi-item attachment to God Scale, Rowatt W.C., Kirkpatrick L.A., 2002) [21]. Методика є двохшальною, де перша шкала виражає міру переконаності, що Бог уникає участі у житті респондента (наприклад, п. 2 «Здається Бога мало цікавлять (або взагалі не цікавлять) мої проблеми», чи обернене твердження п. 6 «Взагалі Бог чуйний до мене»), а друга – міру тривожності стосовно стосунків із Богом (п. 7 «Бог іноді чуйний до мене, іноді ні»).

Шкала релігійної схеми Г. Шрайба (The Religious Schema Scale (RSS), 2010) [23] містить 15 пунктів, які відповідають трьом шкалам: 1) віра у правдивість вчення та текстів (наприклад, п. 1 «Тексти та історії моєї релігії говорять мені абсолютно правильно і не мають змінюватися»); 2) справедливість, толерантність, раціональний вибір (п. 6 «Коли я приймаю рішення, я дивлюся на всі сторони проблеми та вибираю найкраще можливе рішення»); 3) ксенософія, міжрелігійний діалог (п. 14 «Релігійні історії

та уявлення від будь-якої релігії об'єднують мене із Всесвітом»).

Третя група методів, спрямована на вивчення релігійного та духовного розвитку, характеризується нижченаведеними методиками.

Методика діагностики духовності (Spiritual Assessment Inventory, Todd W. Hall, Keith J. Edwards, 1996) [11]. Методика містить 47 пунктів, на твердження яких респондент має вказати міру згоди за 5-бальною шкалою Лайкерта. В опитувальнику є пари тверджень, що логічно пов'язані між собою. Наведемо кілька прикладів тверджень: 1. «В мене є відчуття того, як Бог впливає на моє життя»; 2.1 «Траплялося, я був незадоволений Богом» та 2.2 «Коли таке трапляється, я все ще хочу підтримувати зв'язок із Ним».

Методика діагностики зрілості віри Р. Дадлі і Дж. Круїз (Faith Maturity Scale, Roger L. Dudley and Robert J. Cruise, 1990) [7] містить 11 пунктів, які оцінюються за 5-бальною шкалою Лайкерта. Приклади пунктів: 4. «Важливі питання про смисл життя не потребують простих та легких відповідей, тому що віра вимагає розвитку»; 11. «Мої релігійні переконання такі ж самі, які і були 5 років тому».

Коротка версія шкали оцінки зрілості віри К. Джи (Faith Maturity Scale (Short form), Ji, C.-H. C., 2004) [15]. Методика містить 12 пунктів, що оцінюються за шкалою Лайкерта. Приклади пунктів: 2. «Я шукаю можливості допомогти собі духовно»; 5. «Я відчуваю присутність Бога у моїх стосунках з іншими людьми»; 11. «Я маю реальне почуття того, що Бог веде мене».

Шкала релігійної зрілості (горизонтальна) П. Бенсона і співавторів (Religious maturity (Horizontal Faith Scale), Benson, P. L., Donahue, M. J., & Erickson, J. A, 1993) [6]. Містить 12 пунктів за 8 напрямками: 1) довіра і віра; 2) досвід віри; 3) зв'язок віри та життя; 4) пошук духовного зростання; 5) досвід і підтримка віри в громаді; 6) підтримка цінностей життєствердження; 7) захист соціальних змін; 8) діяння та служіння. Твердження оцінюються за 5-бальною шкалою Лайкерта. Приклади тверджень: 2. «У вільний час я допомагаю людям із проблемами та потребами». 10. «Я намагаюсь використовувати свою віру у політичних та соціальних аспектах життя».

Шкала глобальності розвитку віри Дж. Ліка та Б. Ренделла (Global Faith Development Scale, Leak and Randall, 1995, 2002) [17]. Оригінальна версія містить 8 пар тверджень, з яких по одному має обрати респондент, відповідно до власних переконань. Одне у парі характеризує пов-

ну прихильність вірі та церкві, інше – наявність сумнів, непогоджень із вченням. Наприклад, 7.1 «Дуже важливо, щоб моя віра була високосумісною з вірою моєї сім'ї або схожою на неї»; та 7.2 «Не важливо, щоб моя віра гармоніювала з вірою моєї сім'ї». Переглянута пізніше, ця методика має другу версію, в якій респондент має оцінити за 5-бальною шкалою Лайкерта такі твердження, як, наприклад, 1. «Я повністю (або майже повністю) вірю у вчення моєї церкви» чи 8. «Моя релігійна орієнтація походить переважно з вчення моєї сім'ї та церкви».

Четверта група методик спрямована на вивчення особистої релігійної історії, тобто релігійного досвіду досліджуваного. Прикладом методик цієї групи може бути наведена нижче. Шкала духовної історії Ю. Хейз (*Spiritual History Scale* (Hayes, Meador, Branch, & George, 2001) [12] представлена 23 пунктами, які характеризують такі шкали: 1) допомога Бога (п. 1 «Бог допомагає мені все життя»); 2) релігійна соціальна підтримка (п. 11 «Протягом всього мого життя, моє соціальне життя оберталось навколо церкви»); 3) сімейна історія релігійності (п. 15 «У дитинстві я був залучений до церкви»); 4) ціна релігійності (п. 22 «Іноді релігія викликає в мене стрес»).

Шкала емоційної релігійності та шкала соціальної релігійності П. Гванквіста та Б. Хагекюла (*Emotionally based religiosity Scale, Socialization-based religiosity Scale, Pehr Granqvist, B. Hagekull, 1999*) [10]. Перша шкала (10 пунктів) вимірює міру емоційного контакту з Богом для досягнення почуття безпеки. Приклади пунктів: 1. «Коли бувають кризові ситуації, я відчуваю, що прийняття Бога для мене є важливішим, ніж просто впоратись із цією ситуацією»; 10. «Коли боляче, я повертаюсь до Бога». Друга шкала (10 пунктів) спрямована на діагностику міри прийняття та передачі релігійних стандартів від батьків до нащадків, наприклад п. 1 «Мені імпонують релігійні погляди моєї мами».

Висновки з проведеного дослідження. У статті наведено аналіз сучасних психодіагностичних методик вивчення диспозиційної релігійності та духовності, спрямованих на дослідження релігійності та духовності взагалі, релігійної та духовної прихильності, розвитку, особистої історії.

Перспективними напрямками досліджень виступатимуть власні психодіагностичні розробки та адаптація зарубіжного інструментарію з метою створення комплексу методів дослідження релігійно-духовної сфери особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головіна Е.Ю. Духовний інтелект як детермінанта моральної відповідальності людини / Т.Б. Хомуленко, К.И. Фоменко, Е.Ю. Головіна // Теорія і практика управління соціальними системами: щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. – № 4. – С. 51–58.
2. Мягков И.Ф. Тест «Психологический анализ уровня индивидуальной религиозности» / И.Ф. Мягков, Ю.В. Щербатых, М.С. Кравцова // Психологический журнал. – 1996. – Т. 10. – № 6. – С. 120–122.
3. Рязанцева Е.Ю. Экзистенциальные ресурсы лиц, переживающих психологический кризис : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Е.Ю. Рязанцева. – Одесса, 2012. – 19 с.
4. Akyalcin E., Greenway L. Milne Measuring transcendence: extracting core constructs // The Journal of Transpersonal Psychology. – 2008. – Vol. 40. – No. 1. – P. 41–59.
5. Beck R., McDonald A. Attachment to God: The Attachment to God Inventory, Tests of Working Model Correspondence, and an Exploration of Faith Group Differences // Journal of Psychology and Theology. – 2004 (32). – P. 103.
6. Benson P.L., Donahue M.J., & Erickson J.A. The Faith Maturity Scale: Conceptualization, measurement and empirical validation in M.L. Lynn & D.O. Moberg, (Eds.) // Research in the Social Scientific Study of Religion. – 1993. – № 5, 1-2.
7. Dudley R.L., Cruise R. J. Measuring Religious Maturity: A Proposed Scale // Review of Religious Research. – Vol. 32. – No. 2 (Dec., 1990). – pp. 97–109.
8. Ellison C. Spiritual well-being: Conceptualization and measurement // Journal of Psychology and Theology. – 1983. – № 11. – P. 330–340.
9. Golovina O.Yu. The spiritual intelligence as an integrating factor of human consciousness / O.Yu. Golovina // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2016. – Вип. 53. – С. 21–28.
10. Granqvist P., Hagekull B. Religiousness and Perceived childhood Attachment: Profiling Socialized Correspondence and Emotional Compensation // Journal for the scientific study of religion. – 1999/6/1. – P. 254–273.
11. Hall T. & Edwards, K. The initial development and factor analysis of the spiritual assessment inventory // Journal of Psychology and Religion. – 1996. – 24(3). – P. 233–246.
12. Hays J., Meador K., Branch P. George L. The Spiritual History Scale in Four Dimensions (SHS-4) // Validity and Reliability The Gerontologist. – Vol. 41. – No. 2. – P. 239–249.
13. Hood R. W., Ghorbani J.R., Watson N., Ghramaleki P. J., Bing A. F. Dimensions of the Mysticism Scale: Confirming the three-factor structure in the United States and Iran // Journal for the Scientific Study of Religion. – 2001. – № 40. – P. 691–705.
14. Hood R.W., Hill P.C., Spilka B. The Psychology of Religion: An Empirical Approach. – Fourth Edition. New York, London: The Guilford Press, 2009. – pp. 40–41.
15. Ji, C.-H. Faith maturity and doctrinal orthodoxy: A validity study of the faith maturity scale. Psychological Reports, 95, 2004. – P. 993-998.

16. Kirkpatrick L.A., Hood R.W., Jr., & Hartz G. Fundamentalist religion conceptualized in terms of Rokeach's theory of the open and closed mind: A theoretical model and its implications for mental health. In M. Lynn & D. Moberg (Eds.) // *Research in the Social Scientific Study of Religion*. – 1991. – Vol. 36. – P. 157–170.
17. Leak G.K. Validation of the faith development scale using longitudinal and cross-sectional designs // *Social Behavior and Personality*. – 2003. – № 31. – P. 637–642.
18. Leak G.K., & Randall B.A. Clarification of the link between right-wing authoritarianism: The role of religious maturity // *Journal of the Scientific Study of Religion*. – 1995. – № 34. – P. 245–252.
19. Piedmont R.L. Does spirituality represent the sixth factor of personality? Spiritual transcendence and the five-factor model // *Journal of Personality*. – 1999. № 67. – P. 985–1013.
20. Plante T.G., Yancey S., Sherman A.C., Guertin M., & Pardini D. Further validation for the Santa Clara Strength of Religious Faith Questionnaire // *Pastoral Psychology*. – 1999. – № 48. – P. 11–21.
21. Rowatt W.C., Kirkpatrick L.A. Two dimensions of attachment to God and their relation to affect, religiosity, and personality constructs // *Journal for the scientific study of religion*. – 2002. № 41 (4). – P. 637–651.
22. Underwood L.G. Daily spiritual experiences. In the Fetzer Institute/National Institute on Aging Working Group, Multidimensional measurement of religiousness/spirituality for use in health research : A report of the Fetzer Institute/National Institute on Aging Working Group, 1999. – P. 11–18.
23. Streib H., Wood R., Klein K. The Religious Schema Scale: Construction and Initial Validation of a Quantitative Measure for Religious Styles // *The International Journal for the Psychology of Religion*. – 2010. – № 20. – P. 151–172.
24. Worthington E.L., Wade N. G, Hight T.L., McCullough M.E., Berry J.T. The Religious Commitment Inventory // *Journal of Counselling Psychology*. – 2003. – № 10. – P. 84–96.

УДК 371.385

НООДИНАМІКА ТА СПРИЙНЯТТЯ СЕБЕ У ЖІНОК З ОЖИРІННЯМ

Марциняк-Дорош О.М., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Львівський інститут Міжрегіональної Академії управління персоналом

Однією з причин проблем зі схудненням є надмірна концентрація на фізичних цінностях (зовнішня привабливість, консервативне сприйняття дійсності, концентрація на минулих невдачах та оцінка оточення, особливо протилежної статі). Розвиток ноетичних цінностей дає змогу розвинути прагнення до змін, проявляти більше відповідальності за свій життєвий вибір, чітко та реально окреслювати цілі на майбутнє, дає вищий рівень самоконтролю у харчовій та спортивній поведінці. У статті представлено, які саме ноетичні цінності допомагають підняти рівень самоконтролю у жінок із надмірною вагою та ожирінням.

Ключові слова: *сєнс життя, ноетичний вимір особистості, образ себе, надмірна вага, ожиріння, емоційне переїдання.*

Одной из причин проблем с похудением является чрезмерная концентрация на физических ценностях (внешняя привлекательность, консервативное восприятие действительности, концентрация на прошлых неудачах и оценках окружающих, особенно противоположного пола). Развитие ноетических ценностей позволяет развить стремление к переменам, показать больше ответственности за свой жизненный выбор, чётко и реально очертить цели на будущее, даёт более высокий уровень самоконтроля в пищевом и спортивном поведении. В статье представлено, какие именно ноетические ценности помогают поднять уровень самоконтроля у женщин с избыточным весом и ожирением.

Ключевые слова: *смысл жизни, ноетический аспект личности, самооценка, избыточный вес, ожирение, эмоциональное переїдание.*

Martsynyak-Dorosh O.M. NOODYNAMIKS AND PERCEPTION YOURSELF IN WOMEN WITH OBESITY

One of the causes of problem in weight loss is the excessive concentration on physical values (external attractiveness, conservative perception of reality, concentration on past failures and assessment of the environment, especially the opposite sex). The development of the noetic values allows to develop the aspirations for change, to show more responsibility for life choices, to outline clearly and realistically the goals for the future, to give a higher level of self-control in food and sporty behavior. The article presents the kinds of noetic values that help to raise the level of self-control in women who are overweighted and obese.

Key words: *meaning of life, noetic dimension of personality, self-image, overweight, obesity, emotional overeating.*

Постановка проблеми. Ноодинаміка як прояв життєвої позиції людини дає змогу розвивати позитивний образ себе. Сенс життя визначає щоденні наші дії, вибір, ставлення до оточення, навіть нашу реакцію на стрес.

Вміння визначити свої життєві цілі великою мірою залежить від стану людини. Задоволена, внутрішньо незалежна особа є більш відкритою на нові досягнення, а невдачі сприймає як життєву науку. Повноцінно реалізований зміст життя вдосконалює риси особистості і покращує образ себе [15].

Образ себе формується на підставі когнітивних схем про себе та оточення, завдяки чому людина може якісно функціонувати та організовувати життєвий досвід. Цей життєвий досвід будує певну реальність, яку ще називають приватною територією власного Я, образом себе [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна мода вимагає бути худою та підтягнутою, що призводить до харчових рестрикцій у жінок та заниження самооцінки через надання цінності тільки своєму вигляду. Негативний образ себе може призводити до розвитку емоційного переїдання. Тому їжа стає можливістю зняти емоційну напругу [11]. В Україні у 2016 р. 51% жінок мали надмірну вагу та 20% ожиріння [2].

До реалізації сенсу життя потрібна воля сенсу, виконання життєвих завдань згідно з власними цінностями [4]. Тоді людина несе відповідальність за те, що робить і наповнює своє життя духовними цінностями. Ноодинаміка (Noodynamic) людини – це процес самоперевершення (auto transcendence) над дискомфортом та стражданнями. Відсутність мети у житті призводить до зосередження на недосконалостях свого тіла [19].

Жінки з надмірною вагою та ожиріння більшою мірою концентруються на фізичних та матеріальних факторах свого розвитку, ніж на духовних. Оцінювання себе тільки у біологічному сенсі призводить до звуженого сприйняття свого образу. У жінок із харчовими розладами присутня звужена аутоакцептація, яка понижує цінність людини у власному баченні [9].

Негативний образ себе розвиває недовіру до власних можливостей та досягнень, що може пригнічувати бажання самореалізації. Значення реального та ідеального образу себе для людини є фундаментальним, бо формує щоденну поведінку та ставлення до щоденних труднощів [7].

Позитивний образ себе надихає людину на реалізацію ноетичного виміру особистості, де є такі якості, як свобода у прийнятті рішень, відповідальність за свій вибір та дії,

прагнення до вдосконалення, аутоакцептація, відкритість на нове, надія на краще. Ці якості проявляються у високому рівні самосвідомості та прагненні розвивати свої риси особистості, незважаючи на життєві труднощі [15].

Постановка завдання. Проведені дослідження мали на меті визначення зв'язку між змістом життя та образом себе. Образ себе представлено у двох проявах: Я реального (якою себе бачу), та Я ідеального (якою хочу стати). Ці дослідження мали на меті відповісти на такі питання:

1. Чи існує зв'язок між змістом життя та Реальним образом себе?

2. Чи існує зв'язок між змістом життя та Ідеальним образом себе?

Прийнята модель ноодинаміки побудована на принципах Логотеорії В. Франкла [4] та Ноологотеорії К. Попельського [14]. Ці напрями стверджують, що високий рівень змісту життя допомагає сприймати життя на рівні ноетичного виміру особистості, завдяки чому образ власного Я є позитивним та мотивує до змін. Реальний образ власного Я незначним чином відрізняється від ідеального, що проявляється у сприйнятті щоденних труднощів як викликів для розвитку власної особистості [7].

Досліджено 85 жінок із надмірною вагою та ожирінням. Вагу вимірювали за формулою Quetle BMI, більше 25,9 кг/м². Жінки з надмірною вагою проходили курс схуднення у тренажерних залах.

Дослідження проводилось українською мовою, тести адаптовано відповідно до вимог з адаптації тестів. Жінки заповнювали тести після розмови з психологом. Жінок було поінформовано про мету дослідження, їх анонімність, а також про можливість відмови від участі. До аналізу результатів дослідження включено тільки ті тести, які були повністю заповнені. Вік досліджуваних жінок був 20–50 років ($M = 33.86$; $sd = 8,89$).

У дослідженнях, крім загальної анкети, використано дві стандартних методики: Тест Ноо-Динаміки TN-D та Прикметниковий тест ACL.

The Noo-Dynamics Test TN-D досліджує відчуття змісту життя. У процесі життя тест дає змогу вимірювати особисту динаміку феномену сенсу екзистенції. Тест створено у 1985 р. К. Popielski. Тест має 100 тверджень, які поділено на 37 шкал. Шкали складаються у чотири виміри: ноетичні якості, ноетична темпоральність, ноетична діяльність, ноетична позиція [15].

The Adjective Check List H. G. Gough, & A. B. Heilbrun, досліджує спосіб бачення себе з точки зору образу себе Я реального і Я ідеального. Використано версію тесту з 1983 р.

Тест має 300 прикметників, які поділені на 37 шкал. Шкали впорядковано у 5 груп: прикметників, психологічних потреб, міжособистісних стосунків, трансактного аналізу, творчості та винахідливості [5].

Виклад основного матеріалу дослідження. Розклад аналізованих результатів є нормальним, що дає змогу використовувати параметричні тести. У подальших кроках проведено кореляційний аналіз Пірсона між відчуттям змісту життя і реальним та ідеальним образом себе.

Результати групи жінок із надмірною вагою та ожирінням представлені у Таблиці 1 та є статично істотними ($p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$). Надто консервативне сприйняття себе та світу навколо формує звичку все порівнювати з минулими невдачами, що не дає змоги концентруватись на поставлених життєвих завданнях.

Традиційне розуміння свого призначення у житті знижує потребу розвитку ноетичного виміру особистості. На ці аспекти звернув увагу К. Ropielski [17] у своїх дослідженнях ноетичного виміру особистості. Концентрація на минулому не дозволяє бути відкритим для нового пізнання та відкриття нового сенсу існування.

У реальному сприйнятті себе жінки з надмірною вагою та ожирінням оцінюють себе через призму похвали від оточення, зокрема чоловіків. Ставлять собі надмірно

високі вимоги щодо вигляду та самоконтролю, особливо щодо харчової та спортивної поведінки. Надмірна концентрація на деталях призводить до негативних очікувань від майбутнього та не дає змоги чітко побачити власні цілі. Усе це призводить до когнітивного дисонансу та тривоги у щоденному житті [11].

В. Франкл стверджує, що людиною керує не тільки середовище, але й особистісні мотиви розвитку. Індивідуальна воля до сенсу мотивує до самореалізації в майбутньому. Завдяки відповідальності за свій вибір та аутоакцептації своїх невдач людина може відкривати для себе нові стратегії пристосування до щоденних вимог сучасного світу [4].

Залежність від середовища, особливо протилежної статі, призводить до пошуків стабільності в надмірному контролі щоденних обов'язків. Тривога, пов'язана з контролем, знижує глобальне бачення майбутніх цілей. Втрата можливості приймати самостійне рішення розвиває безвідповідальне ставлення до поставлених цілей, а для внутрішньої незалежності треба розвивати власну духовну екзистенцію. Для цього варто сприймати себе не як «мати щось», а як «бути кимось», розвивати власну свободу [14].

Реалізуючи потребу змін, жінки з надмірною вагою та ожирінням можуть розвивати

Таблиця 1

Реальний образ себе ACL. TN-D

Шкали ACL / TN-D	Минуле	Майбутнє	Ноетичні якості	Ноетична позиція	Загальний результат
Nsc Обрані прикметники	-0,28**	-0,18	-0,25*	-0,18	-0,24*
Fav Позитивні прикметники	-0,11	-0,28**	-0,17	-0,12	-0,17
Ord Потреба порядку	-0,12	-0,23*	-0,18	-0,13	-0,20
Het Гетеросексуальність	-0,21	-0,16	-0,17	-0,27*	-0,19
Cha Потреба змін	-0,02	0,08	0,20	0,16	0,22*
Iss Ідеальний образ себе	-0,02	-0,30**	-0,16	-0,16	-0,19
A Дорослий	0,07	-0,23*	0,01	0,04	-0,03

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Таблиця 2

Ідеальний образ себе ACL. TN-D

Шкали ACL / TN-D	Минуле	Майбутнє	Ноетичні якості	Ноетична позиція	Загальний результат
Ach Досягнення	0,03	-0,22*	-0,01	0,02	-0,01
Int Розуміння себе	0,21	-0,24*	0,02	-0,05	-0,03
Scn Самоконтроль	-0,23*	-0,12	-0,21	-0,20	-0,21*
Iss Ідеальний образ себе	0,13	-0,08	0,25*	0,29*	0,27*

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

свої ноетичні якості особистості (гідність, відповідальність, свободу). Отже, мають шанс піднятися над генетичними факторами та побороти безсилля, пасивність чи перфекціонізм щодо себе [6].

Зміна свого сприйняття з оцінювання зовнішнього вигляду на оцінювання своїх особистісних якостей, таких як мудрість, воля, допоможе розкрити власний потенціал через реалізацію своїх духовних цілей. Збагачення екзистенціального досвіду позитивно впливає на ноетичний вимір особистості. Внутрішньо незалежна людина краще реалізує потенціал свого особистісного буття та самостановлення [4; 16].

Результати групи жінок із надмірною вагою та ожирінням представлені у Таблиці 2 та є статично істотними ($p \leq 0.05$). Ідеальний образ себе у жінок із надмірною вагою та ожирінням проявляється у надмірному прагненні контролювати себе. В їхньому розумінні кращий рівень самоконтролю дасть змогу зменшити кількість невдач і допоможе відірватись від негативного досвіду минулого. Тривога, пов'язана з процесом аналізу негативного минулого, веде до звуження сприйняття глобальних життєвих цілей [18].

Власні майбутні досягнення людина може бачити тільки у ресурсному, розслабленому стані, коли сприйняття дійсності є максимально широким, де прийняття себе є позитивним, незалежно від минулого досвіду [1]. Виконання щоденних завдань відбувається в межах можливостей людини. Тільки за цих умов можна реалізувати екзистенціальні цінності. Також це суттєво покращує результати психотерапії, бо особа приймає відповідальність за власні дії, як пише В. Франкл [4].

Ідеальний образ власного Я побудований на вимріяному баченні себе, своїх цілей на майбутнє, зовнішній привабливості та життєвій успішності. У міру розширення свого досвіду та вимог оточення людина будує ідеальний образ власного Я. Жінки з надмірною вагою та ожирінням переконані, що відсутність самоконтролю – це причина їхніх невдач зі схудненням, тоді як відсутність самоконтролю – це тільки наслідок надмірної концентрації на минулому. Самоконтроль значно вищий у разі концентрації на подіях тут і зараз, що дає змогу розширити границі свідомості та чіткіше визначити цілі на майбутнє [1].

Жінки з надмірною вагою та ожирінням вважають, що самоконтроль покращить їхню самооцінку, але це тільки призводить до втрати бачення своїх цілей у майбутньому, тому їхній ідеальний образ є розмитим та неточним. Такий ідеальний образ має

більше рис, корисних для оточення, ніж для самої жінки [10].

Тому, прагнучи гарно показати себе перед людьми, жінка формує надмірно високі вимоги до себе в ідеальному образі себе. Така велика розбіжність із реальним образом утворює сильну тривогу та може призвести до емоційного переїдання. Radoszewska [19] також стверджує, що високі вимоги до себе призводять до фрустрації, знецінення своїх досягнень та переїдання.

Постійне пригадування невдач минулого призводить до швидкої втрати мотивації у спорті чи дотриманню дієти. Це є однією з причин того, що жінки з надмірною вагою та ожирінням не можуть довести справу до кінця та схуднути, а якщо й схуднуть, то швидко повертають втрачену вагу [18].

Надмірна концентрація на минулих невдачах породжує сильну тривогу. Будова ідеального образу себе залежить від тренування позитивно думати про себе кожен день. А жінки з надмірною вагою та ожирінням постійно себе картають за невдачі минулого [13].

Другою крайністю у групі жінок із надмірною вагою та ожирінням є надмірна концентрація на майбутніх досягненнях, що значно погіршує чіткість бачення свого ідеального образу. Причиною є слабке розуміння причин своєї поведінки та своїх цілей у майбутньому. Надмірна ідеалізація породжує високий рівень тривоги і часто призводить до емоційного переїдання [20].

Brzezińska [3] вказує на те, що стабільність самооцінки залежить від чітко сформованого ідеального образу себе. Тому, концентруючись на надмірно ідеальних очікуваннях, жінки втрачають мотивацію до досягнень, у результаті недовго витримують на дієтичному харчуванні чи спортивних тренуваннях [21].

Вміння розуміти себе знижується, коли жінки концентруються на мріях про майбутні досягнення. Усвідомлення причин свого емоційного переїдання значно б зменшило кількість їжі на день. Polivy [12] стверджує, що жінки з надмірною вагою та ожирінням не вмюють чітко відділяти «правдивий голод» від «емоційного голоду».

Також бажання покращити свій вигляд мотивує жінок до нових спроб вдосконалення свого тіла. Розвиток духовної позиції через працю над душевною красою дає жінкам змогу розвивати певні моральні принципи, такі як ставлення до успіху, захоплення, інтелектуальних досягнень та екзистенціальної позиції. В. Франкл [4] вказує на центральне місце духовної позиції у побудові особистісного змісту життя.

Розвиток духовної позиції – це можливість розвивати відповідальність за власні рішення та дії. З метою допомоги жінкам із надмірною вагою та ожирінням важливо у процесі психотерапії зосереджуватись на розвитку ноетичного виміру особистості.

Усвідомлення духовної відповідальності за свої рішення, вільного вибору, незалежності від оточення в оцінці свого успіху, розвитку інтелектуальних досягнень, вміння розв'язувати щоденні завдання більш творчо [15] – ці якості навчають жінку сприймати світ таким, який він є, завдяки невеликій відстані між реальними можливостями (реальний образ себе) та бажаним результатом (ідеальний образ себе). Свідомий та відповідальний вибір допоможе знизити частоту емоційного переїдання [8].

Висновки з проведеного дослідження.

Існує зв'язок між відчуттям змісту життя та реальним образом себе. У реальності жінки з надмірною вагою та ожирінням проявляють консервативне сприйняття дійсності, надмірно концентруються на минулих невдачах, їхня самооцінка великою мірою залежать від оцінки протилежної статі. Це спричиняє відсутність чітких цілей на майбутнє, які б служили сильною мотивацією, а також занедбання розвитку ноетичного виміру особистості, які б допомагали розвивати адекватний рівень самоконтролю та внутрішній спокій.

В ідеальному образі жінки з надмірною вагою та ожирінням прагнуть впорядкованості у щоденному житті, особливо у харчуванні та спорті, хочуть виглядати ідеально та бути більш відповідальними за свій життєвий вибір. Завдяки цьому в них може розвинути більше бажання до змін та реалізації життєвих цілей.

Отже, розвиваючи у жінок такі якості, як любов до прекрасного, відчуття власної гідності, внутрішня свобода, надія на краще, можна отримати і більший рівень відповідальності за свої дії та рішення. Мотивація до схуднення у цих жінок буде значно вищою.

Ці дослідження можуть бути використані у психотерапії надмірної ваги та ожиріння, а також використані до дальших пошуків, а зокрема пошуку впливу відчуття змісту життя на емоційне переїдання у жінок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Beck J.S. Terapia poznawcza. Podstawy i zagadnienia szczegółowe / J.S. Beck. – Kraków: Wydawnictwo UJ, 2005. – 280 p.
2. Bodnar P.M. Endocrinology / P.M. Bodnar. – Kyjiw: Nova Knyha, 2016. – 318 p.

3. Brzezińska A. Struktura obrazu własnej osoby i jego wpływ na zachowanie / A. Brzezińska // Kwartalnik Pedagogiczny. – 1973. – № 3. – S. 87–97.

4. Frankl V.E. Man's search for meaning / V.E. Frankl. – Revised and updated, 1996. – 289 p.

5. Gough H.G. & Heilbrun A.B. The adjective check list manual / Gough H.G. & Heilbrun A.B., 1983. – 159 p.

6. Gracka M. Problem somatyzacji stanów psychicznych – perspektywa psychologiczna / M. Gracka // Nowiny Psychologiczne. – 1993. – № 4. – S. 122–140.

7. Łaguna M. Budować obraz siebie. Badania nad obrazem studentów kształconych metodami aktywizującymi / M. Łaguna. – Lublin: Вид-во "RW KUL", 1996. – 256 i.

8. Martsynyak-Dorosh O.M. The sense of the meaning of life as a subjective indicator of compensation for women who are overweight and obese / O.M. Martsynyak-Dorosh // Young. – 2015. – № 10. – PP. 188–191.

9. Martsynyak-Dorosh O.M. The aim of our existence as a control of overeating for overweighted women / O.M. Martsynyak-Dorosh // Young. – 2017. – № 41. – PP. 234–238.

10. Ogińska-Bulik N. Jeśli zamierzasz schudnąć. Programy oddziaływań psychologicznych wspomagających redukcję nadwagi / N. Ogińska-Bulik. – Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, 1999. – 340 s.

11. Ogińska-Bulik N. Psychologia nadmiernego jedzenia. Przyczyny, konsekwencje, sposoby zamiany / N. Ogińska-Bulik. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2004. – 340 s.

12. Polivy J., Herman C. Anxiety, restraint, and eating behavior / J. Polivy, C. Herman // Journal of Abnormal Psychology. – 1975. – № 84. – PP. 666–672.

13. Polivy J., Herman C. P. The false-hope syndrome: Unfulfilled expectations of self-change / J. Polivy, C. Herman // Current Directions in Psychological Science. – 2000. – Nr 9(4). – PP. 128–131.

14. Popielski K. Człowiek – pytanie otwarte. Studia z logoterapii i logoterapii / K. Popielski. – Lublin: RW KUL, 1987. – 356 s.

15. Popielski K. Noetyczny wymiar osobowości. Psychologiczna analiza poczucia sensu życia / K. Popielski. – Lublin: RW KUL, 1994. – 420 s.

16. Popielski K. Człowiek: egzystencja podmiotowo-osobowa / K. Popielski. – [W]: Człowiek – wartości – sens. – 1996. – 25–49.

17. Popielski K. Noopsychematyka: propozycja nowego podejścia diagnostyczno-terapeutycznego / K. Popielski // Przegląd Psychologiczny. – 1999. – № 42. – S. 17–41.

18. Rabe-Jabłońska J. Liaison between body dysmorphic disorder and eating disorders / J. Rabe-Jabłońska // Psychiatria polska. – 1998. – № 32. – PP. 155–164.

19. Radoszewska J. Problem otyłości w psychologii klinicznej / J. Radoszewska // Nowiny Psychologiczne. – 2003. – № 3. – S. 23–31.

20. Renner B. & Schwarzer R. The motivation to eat a healthy diet: How intenders and nonintenders differ in terms of risk perception, outcome expectancies, self-efficacy, and nutrition behavior / Renner B. & Schwarzer R. // Polish Psychological Bulletin. – 2005. – № 36. – PP. 7–15.

21. Rolland K., Farnill D. & Griffiths R. Eating attitudes and the body mass index of Australian schoolchildren aged 8 to 12 years / Rolland K., Farnill D. & Griffiths R. // European Eating Disorders Review. – 1998. – № 6. – PP. 107–114.

УДК 159.922:343.81

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК В УМОВАХ ІЗОЛЯЦІЇ ВІД СУСПІЛЬСТВА

Мірошниченко О.М., к. психол. н., доцент,
підполковник внутрішньої служби, начальник кафедри психології
Академія Державної пенітенціарної служби

У статті розглядається специфіка самоактуалізації жінки-засудженої в умовах ізоляції. Здійснено аналіз основних чинників, що перешкоджають успішній самоактуалізації на цьому етапі. Надаються психологічні рекомендації, що дають змогу обрати найбільш оптимальні психокорекційні методики для здійснення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими жінками.

Ключові слова: самоактуалізація, засуджені, психокорекція, захисні механізми, арттерапевтичні методики.

В статье рассматривается специфика самоактуализации женщины-осужденной в условиях изоляции. Осуществлен анализ основных факторов, препятствующих успешной самоактуализации на данном этапе. Предоставляются психологические рекомендации, позволяющие выбрать наиболее оптимальные психокоррекционные методики для осуществления социально-воспитательной и психологической работы с осужденными женщинами.

Ключевые слова: самоактуализация, осужденные, психокоррекция, защитные механизмы, арттерапевтические методики.

Miroshnychenko O.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SELF-ATTESTATION OF ADULTS OF WOMEN IN THE CONDITIONS OF ISOLATION FROM SOCIETY

The paper considers the specificity of self-actualization of convicted women in isolation. The analysis of the major factors that impede successful self-actualization at this stage. Non-psychological recommendations that allow for the optimal methods for psycho social, educational and psychological work with women prisoners.

Key words: self-actualization, convicted, psychocorrection, protective mechanisms, artterapevtychni techniques.

Постановка проблеми. Як чоловіки, так і жінки, стикаються з труднощами у різних сферах життя, зокрема в родині, де панують руйнівні, неадекватні відносини, а також у зв'язку з недостатніми досягненнями у сфері освіти, працевлаштування, проблемами у стосунках із друзями або знайомими, які ведуть антисоціальний, кримінальний спосіб життя, вживанням алкоголю, наркотиків чи складнощами в особистій та емоційній сферах, що відображається у поведінці, яка шкодить їм самим та їх оточенню. І все ж таки варто краще розуміти ситуаційні, контекстуальні та особистісні фактори, що приводять жінок до потрапляння в систему правосуддя, розуміти причини їх проблемної поведінки, щоб реагувати на їх проблеми відповідним чином і надавати необхідну підтримку та ефективні послуги. Це розуміння допомагає нам сприймати стать особи не тільки як фактор сприйняття (тобто як особистісну рису, яку варто брати до уваги під час визначення найбільш ефективних засобів реагування на скоєні особою дії), але й як характеристику особи, яка вимагає визначення індивідуальних факторів ризику і захисних факторів, і проведення відповідного втручання.

Злочинність жінок є окремою темою для дослідження через своєрідність і специфіку структури скоєних злочинів, впливу на суспільство, його етично-психологічну атмосферу та інші складові частини злочинності, в першу чергу, на злочинність неповнолітніх. Так, якщо мати п'янствує, здійснює крадіжки, вона не може належним чином виховувати свою дитину.

Причини злочинності серед жінок нині можуть бути пов'язані з явищами і процесами, що відбуваються в країні:

- активною участю жінки в суспільному і економічному житті країни (образ «ділової» жінки, «бізнес-леді», «жінки-годувальниці», жінки-керівника, що часто має неконтрольований доступ до матеріальних цінностей);
- істотним ослабленням головних соціальних інститутів, у першу чергу сім'ї, а також соціального контролю («дозволено все, що не заборонене»);
- збільшеною загальною напруженістю в суспільстві, різким соціально-економічним розшаруванням, невпевненістю в завтрашньому дні, тривожністю людей, конфліктами і ворожістю між ними;
- поширенням жіночого алкоголізму, наркоманії, проституції, і жебрацтва.

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що спеціальні дослідження з цієї проблематики відсутні. Зокрема, окремі аспекти самоактуалізації були розглянуті в роботах О.Ф. Бондаренка, В.В. Власенка, Н.І. Повякель, Н.В. Чепелевої та ін. Проблемами жінок-правопорушниць займалися такі відомі пенітенціарії, як В.С. Медведєв, О.Д. Глоточкін, В.Ф. Пірожков, М.І. Єнікєєв та ін.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у визначенні специфіки самоактуалізації засудженої жінки та засобів її оптимізації на основі осмислення сутності та особливостей самоактуалізації як психологічного феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як чоловіки, так і жінки, стикаються з труднощами у різних сферах життя, зокрема в родині, де панують руйнівні відносини, а також у зв'язку з недостатніми досягненнями у сфері освіти, працевлаштування, проблемами у відносинах із друзями або знайомими, які ведуть антисоціальний, кримінальний спосіб життя, вживанням алкоголю, наркотиків чи складнощами в особистій та емоційній сферах, що відображається у поведінці, яка шкодить їм самим та їх оточенню. І все ж таки варто краще розуміти ситуаційні, контекстуальні та особистісні фактори, що приводять жінок до потрапляння в систему правосуддя, розуміти причини їх проблемної поведінки, щоб реагувати на їх проблеми відповідним чином і надавати необхідну підтримку. Це розуміння допомагає нам сприймати стать особи не тільки як фактор сприйняття (тобто як особистісну рису, яку варто брати до уваги під час визначення найбільш ефективних засобів реагування на скоєні особою дії), але й як характеристику особи, яка вимагає визначення індивідуальних факторів ризику і захисних факторів, і проведення відповідної психокорекційної роботи.

Досліджуючи причини, що породжують жіночу злочинність, варто зупинитися також на психологічних особливостях самоактуалізації жінки в різні періоди її життя. Особливості вікових змін у процесі її самоактуалізації мають більше значення, чим у засуджених чоловіків.

З одного боку, жінка характеризується більшою, ніж у чоловіків її віку, соціальною зрілістю, здатністю правильніше сприймати явища суспільного життя і критично оцінювати свою поведінку, з іншого боку, на неї більше впливають стереотипи, що сформувалися в попередній віковий період [1, с. 190–194].

У віці від 18 до 25 років формування особистості жінки відбувається найінтенсивніше. Особливо гостро постає проблема усвідомлення себе і свого майбутнього. У віці 26–30 років жінка ще більше дорожить своїм сімейним благополуччям. Виявляється тенденція стабілізації негативного або позитивного досвіду, остаточно виробляється домінуючий стереотип поведінки.

У зв'язку з цим стає зрозумілим більше, ніж у чоловіків, значення віку жінки, в якому вона вперше скоїла злочин, його характер, оцінка його самою жінкою (через обставини, «довели», «не могла більше терпіти пияцтво чоловіка, що загрожує благополуччю сім'ї», «шкода, що попалася» і так далі).

У віці від 30 до 40 років коло спілкування жінки розширюється, остаточно закріплюється професійна роль. Жінка-мати більше стурбована вихованням і благополуччям власних дітей, підвищенням їх інтелектуального рівня і матеріального достатку.

У віці 40–55 років заглиблюється спеціалізація занять, жінка набуває стійкої позиції у житті, яке є результатом її професійної діяльності. У цей же період у зв'язку з відходом дітей із сім'ї і появою онуків дещо змінюється виховна функція. Відбувається перебудова соціальних ролей: одні домінують, інші послабляються. Змінюється у зв'язку з цим спосіб життя, який стає більш розміреним. Звуження кола знайомих веде до посилення споріднених відчуттів. Засуджені цього віку частіше замислюються над підсумками свого життя, самокритичні і реалістичні в оцінках навколишньої дійсності, випробовують потребу в спілкуванні з близькими людьми, що знаходить віддзеркалення в листуванні.

Особливий контингент становлять жінки-засуджені, що мають дітей у Будинку дитини при виправній установі. Варто мати на увазі, що сумісне перебування з дитиною і виконання нею ролі матері є важливим елементом самоактуалізації засудженої жінки.

При цьому часто виникають труднощі, пов'язані з тим, що:

1. матері часто з різних причин просто не знають, як правильно поводитися з дитиною;
2. важливе значення мають особистість матері, її установки, ціннісні орієнтації і характер.

Засуджені жінки часто «вибиваються» з ряду «просто жінки», «жінки-матери». Над ними тягнеться минуле і «вантажем лежить» сьогодення – позбавлення волі. Ці жінки переживають недовіру до інших людей, суспільства. Відчуженість матері поширюється і на дитину. У стані збиткового материнства

жінки потребують соціально-психологічної підтримки разом зі своєю дитиною.

Психологічні дослідження засуджених жінок показали, що в своїй масі вони не мають якостей, які істотно могли б ускладнити профілактику злочинів з їх боку, процес їх виправлення і перевиховання. Порівняно зі злочинцями-чоловіками їм меншою мірою властиві асоціальні установки, у них відсутні стійкі злочинні переконання; соціально-психологічна адаптація, хоча і порушена, але не має серйозних дефектів, за винятком професійних злочинниць і осіб, соціально дезадаптованих у зв'язку з «бомжуванням», алкоголізмом, наркоманією, різними психічними аномаліями і розладами [1, с. 186].

Жінкам-засудженим важлива оцінка з боку інших людей і враження, яке вони справляють на оточення. Багатьом властива така риса, як демонстративність, що нерідко поєднується зі зниженням контролю над поведінкою. Демонстративність, зокрема агресивного характеру, часто виконує захисні функції і служить цілям самоствердження. Потреба в самоствердженні нерідко стає у жінок-злочинниць нав'язливою, такою, що застрягає, істотно впливаючи на весь спосіб життя. Ця потреба, як правило, не охоплюється свідомістю.

Характерні для жінок-злочинниць стійкість і застрягаємість афектних, психотравмуючих переживань і висока імпульсивність часто призводять до ігнорування або недостатнього обліку всіх необхідних обставин, неадекватного сприйняття й оцінки життєвих ситуацій, поганого прогнозування наслідків своїх вчинків, спонтанність поведінкових реакцій.

У зв'язку зі здійсненням протиправних дій більшість жінок переживають почуття провини, неспокою, причому цей неспокій посилюється в період відбування покарання. У них сильно підвищена тривожність та емоційна вразливість.

Якщо раніше найбільш «традиційними» для жінок були злочини, пов'язані з крадіжками, збутом, придбанням, зберіганням наркотичних речовин, психотропних і інших сильнодіючих засобів, злочинів в економічній сфері (привласнення і розтрата), з 1999 р. почало намічатися стійке зростання тяжких і особливо тяжких злочинів, спрямованих проти особистості і пов'язаних із насильницькими діями (спричинення тяжкої шкоди здоров'ю, вбивства, розбої). Така картина мало пов'язується зі звичними уявленнями про жінку як «хранительку домашнього вогнища», «матір», «беззахисну, добру і м'яку людину», «слабку статю».

Корисливі злочини, здійснені жінками, часто пов'язані з їх професійною діяль-

ністю і сімейно-побутовими відносинами. За числом вони істотно перевищують насильницькі злочини. Проте частка крадіжок істотно йде на спад, а насильницька злочинність жінок, прояв агресивності і жорстокості в поведінці, скоєння таких «чоловічих» злочинів, як грабежі і розбійні напади, неухильно зростають.

У місця позбавлення волі жінки привносять із собою вже сформовані колишнім життям психологічні аномалії, що нерідко сприяли скоєнню злочину. Так, більшості жінок, що перебувають у місцях позбавлення волі, найбільш властиві тривожність, депресія, страх, самотність. На відміну від засуджених чоловіків, вони виявляють пониженою цікавістю до суспільно-політичних змін, що відбуваються в країні.

Проте вони більш чутливі до особисто значущих подій і проявляють більшу стійкість, ніж чоловіки, до правил внутрішнього розпорядку і вимог, що висуваються адміністрацією виправної установи.

Останніми роками гостро постала проблема обтяження жінок різними нервово-психічними відхиленнями. До них відносяться психопатія, алкоголізм, наркоманія, недоумство у формі дебільності, травматичні поразки центральної нервової системи. Наявність перерахованих психічних аномалій знижує їх стійкість до різних стресових ситуацій, перешкоджає розвитку соціально схвалюваних рис особистості, особливо важливих для безболісного входження в пенітенціарний та постпенітенціарний період, ослабляє внутрішній контроль поведінки, що сприяє здійсненню ними нових злочинів [2, с. 71–82].

У місцях позбавлення волі засуджені жінки, що мають відхилення в психічному розвитку, особливо важко адаптуються до умов виправних установ. Вони зустрічаються зі специфічними труднощами, до подолання яких часто бувають психологічно невідгодувані. У результаті у них нерідко виявляються негативні психічні стани, що характеризуються перезбудженням або надмірними гальмівними реакціями. У таких станах засуджені жінки, що, зокрема, мають психічні аномалії, неадекватно оцінюють не тільки життєві ситуації, але і свої вчинки і можуть неправильно реагувати на вимоги адміністрації.

Серед засуджених жінок частіше виявляються такі психологічні розлади: відсутність зацікавленості в своїй долі, настороженість, зосередженість або, навпаки, неухильність, безнадійність, смуток, туга, пригніченість, тривога перед майбутнім, втома, безсилля, апатія, (або, навпаки, надмірна схвильова-

ність), нерішучість, боязкість або надмірна самовпевненість.

Зазначено, що надія жінки на зміну своєї долі перешкоджає прояву негативних звичок і сприяє пом'якшенню несприятливих чинників, пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Тому особливо важко переживається засудженими жінками відсутність емоційної підтримки з боку сімейного кола у зв'язку з розпадом сім'ї і втратою споріднених зв'язків. Так, у засуджених жінок сім'ї розпадаються в два рази частіше, ніж у засуджених чоловіків, причому спостерігається зростання цієї тенденції.

Відкидання з боку близьких притупляє у жінок властиве їм відчуття обов'язку, послабляє контроль за своєю поведінкою. Жінка починає вважати себе «неповноцінною» і «нікому не потрібною». Ця обставина примушує її шукати будь-якої емоційної підтримки і співчуття оточення, нерідко украй негативно настроєних до адміністрації виправних установ.

Важливе місце в повсякденному житті засуджених жінок займає очікування майбутнього звільнення. Ослаблення або втрата надії на благополучне входження в життя на волі призводить до ослаблення адаптивних здібностей жінки, значно ускладнює «звільнення» її від засвоєних функціонально-ролевих поведінкових стереотипів «тюремного» середовища, що негативно відбивається на процесі самоактуалізації.

Успішна самоактуалізація багатьох звільнених жінок також ускладнена не тільки тому, що розпалися їх сімейні зв'язки. На жаль, значна частина злочинниць і до засудження не мала постійного житла, тому їм просто нікуди повертатися.

Порівняльний аналіз механізмів психологічного захисту у засуджених жінок і чоловіків показує, що жінки більшою мірою використовують механізм заперечення, за допомогою якого заперечується хворобливе переживання, пов'язане з позбавленням волі, тобто заперечення внутрішньої важливості переживання. Заперечуються також деякі аспекти структури «Я», пов'язані з негативною самооцінкою.

У значно меншому ступені, порівняно із засудженими чоловіками, використовується механізм придушення, пов'язаний із довільним виключенням зі свідомості думок, відчуттів, бажань, потягів, що заподіюють біль, сором або відчуття провини.

Меншою мірою використовується також механізм замислення, пов'язаний із перенесенням роздратування, ненависті, гніву і схожих сильних емоцій на об'єкти, менш небезпечні для індивіда.

Провідним механізмом психологічного захисту у засуджених жінок є проекція, що дає змогу зняти з себе переживання відчуття провини і перекласти відповідальність за досконалий злочин на зовнішнє оточення (сім'ю, подруг, школу, умови життя тощо).

Проте співвідношення звинувачення зовнішніх обставин і визнання власної провини за злочин – зворотне, порівняно з чоловіками, тобто більше половини засуджених жінок визнає свою провину за скоєне.

Засуджені жінки значно більшою мірою, ніж чоловіки, використовують механізм захисту під назвою «формування реакції», або реактивна освіта.

Оскільки реактивна освіта до певної міри пов'язана із засвоєнням соціально схвалюваних цінностей, навіть підкреслене і надмірне прагнення відповідати загальноприйнятим стандартам як результат реакції на заборонені імпульси бажання, потяги, вчинки є свідомим більш етичного поведіння жінок у місцях позбавлення волі, чим засуджених чоловіків.

Отже, під час проведення психокорекційної роботи із засудженими жінками варто враховувати попередній спосіб життя, психологічні і вікові особливості, емоційні стани в умовах позбавлення волі, що дає змогу вибрати найбільш оптимальні психокорекційні методики [5, с. 23].

Найпозитивніше зарекомендували себе арттерапевтичні методики, наприклад, «Психотерапевтичний театр», що дає змогу вирішувати глибокі особистісні проблеми, вільно виражати відчуття і емоції. Займаючись творчою діяльністю і сприймаючи цей процес, засуджені жінки відновлюють незатребувані в умовах виправної установи емоції і зруйновану внутрішню гармонію своєї особистості [4, с. 10].

Методика включає проведення театральних, літературних, драматургічних, соціально-психологічних тренінгів і арттерапевтичних сеансів. Сюжети психокорективальних етюдів створюють самі учасники психотерапевтичного театру. Проміжні етапи програми і спільно обговорюються, виносяться критичні зауваження і побажання. На арттерапевтичних сеансах передбачається використання світла і музики в психокорекційних цілях.

На кожному занятті з арт-терапії створюються необхідні умови для відкритих довірчих контактів усередині групи жінок-засуджених, сприйняття інформації, творчої атмосфери роботи, які підтримуються самими учасниками групи психологічної корекції, що вже має для них цінність, дає

змогу на якийсь час відвернутися від реальності і знайти душевну рівновагу.

Позитивні результати досягаються також за допомогою іншого способу коректувальної роботи із засудженими жінками – казкотерапії, яка використовується як у діагностичному, так і коректувальному та профілактичному напрямках. Вона містить художні, дидактичні, психотерапевтичні, медитативні види казок.

Доволі ефективними в роботі із засудженими жінками можуть бути мікротехніка і техніка НЛП: «Музей старих переконань», «Коло досконалості», «Хода впевненості», «Швидке лікування фобій», «Патерн помаху», «Колапс якорів», «6-кроковий рефреймінг», «Лінія життя» і так далі. Проте деякі з перерахованих психотехнік мають протипоказання й обмеження, особливо за необхідності переживання засудженою психотравмуючої ситуації, тому мають проводитись фахівцем, що має відповідну підготовку [4, с. 56].

Висновки з проведеного дослідження.

У засуджених жінок, що пройшли курс арт-терапії, казкотерапії, технік НЛП спостерігається поліпшення фізичного та емоційного самопочуття (оцінка суб'єктивного стану засуджених), зменшення кількості скарг невротичного характеру (зниження кількості звернень по медичну допомогу), стійкість позитивних змін у сфері поведінкової та емоційної культури (експертна оцінка персоналу виправної установи на основі спостереження).

У процесі занять театральною творчістю жінки-засуджені затверджують свою нову соціальну позицію, визнають себе рівноправними членами суспільства і перестають відчувати себе соціальними «ізгоями». Сценічна гра дає змогу засудженим жінкам усвідомити свої особисті проблеми, розвинути творчі здібності.

У жінок, задіяних у творчості, спостерігається стан душевного спокою і високий ступінь задоволеності своєю творчою активністю.

Терапевтичні методики, що проводяться із засудженими жінками, мають такі переваги перед методиками, заснованими виключно на вербальній дії:

- викликають позитивні емоції, допомагаючи подолати апатію, байдужість, відсутність ініціативи, безнадійність, тужливий настрій і сформуванню активну життєву позицію;

- мобілізують творчий потенціал людини, відповідаючи його потребі в самоактуалізації, тобто розкритті потенційних можливостей і затвердженні свого індивідуального способу буття у світі;

- зближують людей, що особливо цінно в ситуаціях взаємного відчуження в місцях позбавлення волі;

- представляють можливість для прояву несвідомих психічних процесів і виразу прихованих потреб, актуалізації витиснених і забутих негативних дій, а також вчинків, які потребують ревізії і адекватної самооцінки.

Арттерапевтичні методики не вимагають від учасників спеціальних художніх здібностей або навиків. Процес прослуховування музичних творів у розслабленому стані дає змогу замислитись про себе, своє життя, долю, послідовність подій, що призвели до втрати свободи і втрати звичних умов існування, що сприяє позитивній самоактуалізації жінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альперн Л.А. Изгнание из «приватного» в «публичное»: тюремный эксперимент по созданию женщины нового образца / Л.А. Альперн // Развитие личности. – 2004. – № 2. – С. 186–194.
2. Иоффе Е.В. Гендерные различия в характеристиках социального интеллекта / Е.В. Иоффе // Практикум по гендерной психологии. – М. : Изд-во «Питер». – С. 71–82.
3. Мірошніченко О.М. Проблеми самоактуалізації жінки в гуманістичній психології / О.М. Мірошніченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. «Психологія». – Випуск 20. – 2004. – С. 36–38.
4. Психологическая коррекция осужденных женщин / Под ред. М.А. Митрушичева, Л.В. Дмитриенко, И.И. Енькова. – Владивосток, 2003. – 165 с.
5. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. 2-е изд. / К. Рудестам / Под ред. Л.П. Петровской. – М. : Прогресс, 1993. – 368 с.

УДК 159.923-057.87:2

РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ ДІВЧАТ І ХЛОПЦІВ СТУДЕНТСЬКОГО ВІКУ

Свідерська Г.М., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

У статті здійснено теоретичне дослідження феномену релігійності. На основі емпіричних даних, розкрито психологічні особливості релігійності студентів. За допомогою кореляційного та факторного аналізу досліджено вплив релігійності на особистісне становлення юнаків і дівчат.

Ключові слова: релігійність, компоненти релігійності, образ Бога, студентський вік, особистісна зрілість.

В статье представлено теоретическое исследование феномена религиозности. На основе эмпирических данных, раскрыты психологические особенности религиозности студентов. С помощью корреляционного и факторного анализа исследовано влияние религиозности на личностное становление юношей и девушек.

Ключевые слова: религиозность, компоненты религиозности, образ Бога, студенческий возраст, личностная зрелость.

Sviderska H.M. RELIGIOSITY AS A SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECT OF THE PERSONAL DEVELOPMENT OF GIRLS AND BOYS DURING THE STUDENT AGE

The article deals with the theoretical study of the phenomenon of religiosity. Psychological peculiarities of students' religiosity are defined based on the empirical data which are obtained on the basis of a diagnosis. The influence of religiosity on the personal formation of boys and girls is investigated through the correlational and factor analysis.

Key words: religiosity, components of religiosity, image of God, student age, personality maturity.

Постановка проблеми. Часи нестабільності, невідомості та бажання необхідних для нашої держави змін зумовлюють у більшості громадян України зростання негативних переживань, страху через майбутнє, почуття невпевненості у власних силах. Усе це, природно, спонукає людину активно шукати допомогу та підтримку. Однією з таких сфер, яка може за певних обставин слугувати «схованкою» для тривожної особистості, є її релігійність. Релігійність – це той дивовижний феномен, котрий у життєвих труднощах може додати впевненості і нагородити почуттями захищеності, настільки схожим на те, що в дитинстві отримувалось від батьків.

Нині, коли Україна відстоює власну незалежність військовим шляхом із великими людськими втратами, рівень тривожності та страху суттєво зріс. Цей факт не в останню чергу зумовлює звернення українців до релігії, збільшення віруючих не стільки в кількісному аспекті, скільки в якісному, передусім тих, хто через релігійність сподівається відшукати для себе зрозумілі світоглядні та смисложиттєві орієнтири та вдається до аналізу цього явища крізь призму духовності, етнічної ідентичності, патріотизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науці проблему релігійності в її психологічних вимірах розглядають М. Аргайл, Б. Бейт-Халамі, Д. Бетсон, Л. Вентіс, О. Войнівська, Н. Гаврілова, Н. Дудар, Н. Жигайло, А. Колодний, О. Крупська, С. Литвин-Кіндратюк, В. Лубський, Ю. Макселон, В. Москалець, Г. Олпорт, О. Предко, Н. Савелюк, Д. Терновська, Л. Филипович, Ю. Щербатих, О. Яремко тощо [1–4; 6].

Як свідчать дослідження останніх років, розвиток релігійності найбільш активно відбувається в юнацькому віці. Саме в цей період формується цілісний образ власного «Я», з'ясовуються пріоритетні цінності, визначається належність до тих чи інших релігійних течій, остаточно створюється певний образ Бога та ставлення до нього. Тому доволі перспективним для з'ясування психологічних особливостей релігійності є студентство як вікова та соціальна категорія. Зріла юність є непересічним часом для формування світогляду людини, її світобачення та світовідчуття, гармонізації філософських, моральних та релігійних поглядів. Власне, у цьому віковому періоді нерідко присутнє переосмислення цінностей, переживання релігійних криз, аналіз

свого ставлення до Бога, церкви та релігійних практик.

Окремі вітчизняні психологи та релігіознавці присвятили зазначеній проблематиці низку досліджень. Так, О. Крупська з'ясувала особливості ставлення до батьків як чинник розвитку релігійних уявлень осіб юнацького віку; Н. Гаврілова досліджувала релігійну свідомість студентства в контексті світоглядного плюралізму, Н. Жигайло вивчала релігійну свідомість як складову частину духовності майбутнього фахівця економічної сфери, а О. Яремко – соціально-психологічні особливості релігійності сучасних студентів. Зважаючи на те, що обмаль праць, присвячених вивченню релігійності як чинника особистісного становлення, нам видається актуальним дослідження впливу релігійності на розвиток особистості юнаків і дівчат студентського віку [1; 3; 6].

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в теоретичному аналізі феномену релігійності, емпіричному дослідженні її психологічних особливостей у студентському віці та з'ясуванні впливу релігійності на особистісне становлення молодих людей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження релігійності як чинника особистісного становлення студентів проводилося протягом 2016–2017 рр. разом із магістранткою факультету педагогіки і психології ТНПУ ім. В. Гнатюка А. Крижановською. У ньому взяла участь 100 студентів 18–24 років Тернопільського національного педагогічного університету, Тернопільського національного економічного університету, Тернопільського національного технічного університету ім. І. Пулюя. Серед респондентів – 45 осіб чоловічої статі, 55 жіночої статі.

Дослідження було проведено у три етапи. На підготовчому етапі була визначена експериментальна вибірка досліджуваних та підібраний діагностичний інструментарій, зокрема: авторська анкета «Релігія у моєму житті», методика «Семантичний диференціал образу Бога» (СДОБ), методика вивчення релігійних вірувань Д. Хутсебаута, «Шкала страху і захоплення» Є. Шимолона та питальник для вивчення структури індивідуальної релігійності Ю. Щербатих. Ці методики на основному етапі дослідження допомогли з'ясувати психологічні особливості розвитку компонентів релігійності у студентському віці. На заключному етапі за допомогою опитувальника особистісної зрілості О. Штепи ми визначили особливості особистісного розвитку студентів, а з метою вивчення того, як релігійність впли-

ває на особистісне становлення дівчат і хлопців студентського віку, був проведений кореляційний та факторний аналіз отриманих емпіричних даних.

Узагальнюючи різноманітні підходи до розуміння феномену релігійності, можемо визначити її як соціально-психологічну характеристику особистості, що реалізується у повсякденній поведінці та проявляється у суб'єктивному відображенні, інтерпретації та ступені засвоєння елементів певної релігії, прийнятті релігійних цінностей та смислів, особистісному ставленні до того, що людина вважає трансцендентним [5]. На основі цього визначення можемо виділити основні компоненти релігійності людини: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-оцінний, діяльнісний. До когнітивної складової частини ми відносимо знання людини про свою релігію та віру, світоглядні уявлення, якими керується особистість у своєму житті та які базуються на її релігійній (конфесійній) приналежності; до поведінкової – відповідно, практики (як-от відвідування церкви, дотримання заповідей Божих та релігійних традицій тощо). Мотиваційно-ціннісна складова частина – це, перш за все, ідеали, які сповідує людина, потреби та мотиви її поведінки як носія релігійних цінностей. Емоційно-оцінний компонент релігійності – це релігійні почуття та переживання, а також оціночні судження, які стосуються відвідування церкви, дотримання заповідей та релігійних традицій, судження щодо існування інших конфесій тощо [5].

Проведене нами емпіричне дослідження релігійності дало змогу сформулювати висновок про те, що усі її компоненти розвинуті у молодих людей різною мірою: найбільше – емоційний та мотиваційний компоненти, натомість, когнітивний та поведінковий ще потребують удосконалення. Так, незважаючи на високі показники задекларованої релігійності, релігія і релігійна віра посідають далеко не головне місце в житті сучасних студентів (причому підкреслимо, що дослідження проводилося серед юнаків і дівчат західного регіону України, який вважається найбільш релігійним, порівняно з центром, півднем та сходом). Сучасний віруючий студент – освічений, має знання у багатьох сферах суспільного життя. Але його релігійність в основному є результатом тісного переплетення світської і конфесійної релігійної культур, які, об'єднуючись, специфічно визначають його життєвий світ. Як свідчить дослідження, релігійні уявлення студентів нерідко є «еклектичними», оскільки в них поєднуються елементи різних світоглядів

та релігійних систем, наприклад, віра в пекло, рай, чистилище та одночасно в реінкарнацію (православні та греко-католики); віра в прикмети, астрологію, гороскопи, цілющі властивості окремих предметів, одночасне носіння натільних хрестиків і ладанок від нечистої сили і зурочення, ходіння на прощу до Зарваниці (чи Почаєва) та відвідування ворожок (злити віск, позбавитись від віночка безшлюбності, приворожити хлопця тощо).

Навіть ті студенти, які визнають себе віруючими і належними до певної конфесії, мають низький рівень знань релігійної догматики. Більшість молодих людей не читають книги на релігійну тематику, а ті 15 респондентів, які дали відповідь на питання «Які книги релігійного змісту справили на Вас великий вплив?», мали на увазі Біблію, однак під час бесід з ними ми з'ясували, що ніхто з них не володіє досконалим знанням біблійних текстів, не орієнтується у книгах Старого і Нового Заповіту, знає тільки окремі загальновідомі біблійні оповіді, причому трактує і пояснює їх так, як засвоїв у дитинстві, на основі перегляду мультфільму «Суперкнига» чи розповідей дідуся або бабусі.

Чимало хлопців і дівчат не вважають для себе обов'язковим регулярно відвідувати церкву, маючи тенденцію до більш «внутрішньої, особистісної» релігійності.

У ній молоді люди самостійно для себе визначають власний релігійний обов'язок, натомість, церковна організація, священнослужителі й обряди при цьому нерідко відходять на другий план. Варто також зазначити, що є немало студентів, які відвідують храми за звичкою, дотримуючись традицій, прийнятих у родині, не бажаючи вступати у конфлікт із родичами та не маючи наміру порушувати сімейних правил.

Також більшості студентів притаманне особистісне сприйняття і розуміння Бога, якого вони наділяють антропоморфними рисами. Його образ позитивний, бо в уявленнях хлопців і дівчат він вимогливий, але «сердечний, небайдужий, радісний, активний, розуміючий, привабливий та близький». Також студенти надають перевагу особистій, «позацерковній» взаємодії з Богом. Для них релігійність є важливою саме тому, що через неї «можна пізнати Бога», вона «надає сенсу життю, допомагає».

Релігійність юнаків і дівчат студентського віку має гендерні відмінності. Так, дівчата проявляють більшу активність, їх релігійність емоційніша, вони більш конформні, менше відчувають сумніви, їхні релігійні уявлення і переконання є консервативнішими, ніж в юнаків. Дівчата більше захоплюються Богом, зачаровуються його величчю. Вони частіше схильні вважати Богородицю порадицею, частіше зверта-

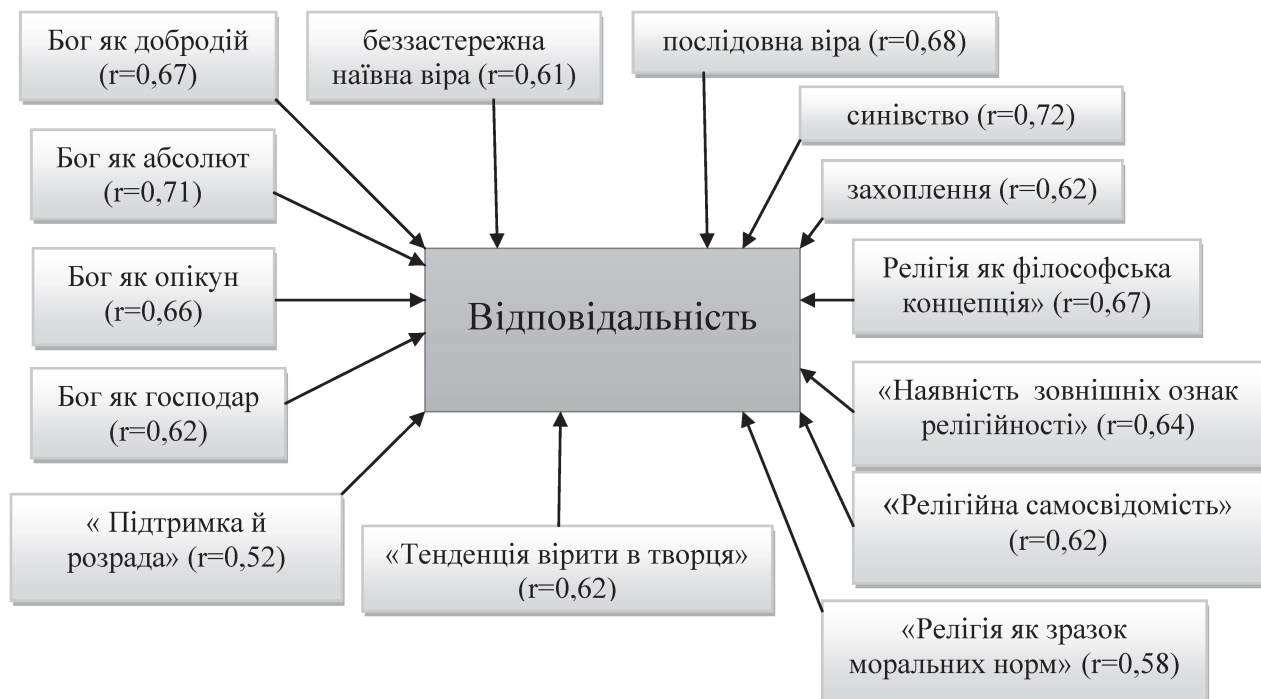

Рис. 1. Позитивні кореляції шкали «Відповідальність» опитувальника ОЗО зі шкалами опитувальників СДОБ, Методики визначення релігійних вірувань Д. Хутсебаута, Тесту для визначення структури індивідуальної релігійності Ю. Щербатих

ються до неї з надією отримати розраду та подолати тривогу, просять її заступництва у власних проблемах. Також студентки більшою мірою схильні вважати Ісуса Христа абсолютною любові. Дівчата частіше, ніж юнаки, схильні вірити беззастережно. Причиною цього, можливо, є природно вища емоційність дівчат, ніж хлопців. Порівняно з ними, у хлопців простежується менше захоплення Абсолютом (очевидно, через прагматичність та схильність опиратися на докази). На нашу думку, підвищена жіноча релігійність зумовлена переважанням у свідомості дівчат таких якостей, як інтуїція, образність, емоційність, що робить їх більш сприйнятливими до релігії. Юнакам більшою мірою, ніж дівчатам, властиві розумова логіка, здоровий глузд, які викликають недовіру до релігійної інформації, сприяють критичному ставленню до символів, образів, догматів релігії, що проявилось в меншій релігійності опитаних молодих чоловіків.

Із метою вивчення зв'язку між релігійністю та особистісним розвитком студентів нами було проведено кореляційний аналіз емпіричних даних. Отож, ми виявили взаємозв'язки між шкалами, опис яких подаємо нижче (рис. 1).

Шкала «Відповідальність» (див. рис. 1) опитувальника особистісної зрілості (ОЗО) позитивно корелює з показниками шкал методики СДОБ: «Бог як добродій» ($r=0,67, p \leq 0,05$), «Бог як абсолют» ($r=0,71, p \leq 0,05$), «Бог як опікун» ($r=0,66, p \leq 0,05$), «Бог як господар» ($r=0,62, p \leq 0,05$); шкалами опитувальника релігійних вірувань Д. Хутсебаута: «Беззастережна наївна віра» ($r=0,61, p \leq 0,05$), «Послідовна віра» ($r=0,68, p \leq 0,05$).

Шкала «Відповідальність» (див. мал. 1) опитувальника особистісної зрілості (ОЗО) також позитивно корелює зі шкалами опитувальника Є. Шимолона: «Синівство» ($r=0,72, p \leq 0,05$), «Захоплення» ($r=0,62, p \leq 0,05$), субшкалами опитувальника Ю. Щербатих «Релігія як філософська концепція» ($r=0,67, p \leq 0,05$), «Підтримка й розрада» ($r=0,52, p \leq 0,05$), «Наявність зовнішніх ознак релігійності» ($r=0,64, p \leq 0,05$), «Тенденція вірити в творця» ($r=0,62, p \leq 0,05$), «Релігійна самосвідомість» ($r=0,62, p \leq 0,05$) та «Релігія як зразок моральних норм» ($r=0,58, p \leq 0,05$).

Отже, можна дійти висновку: чим вищий показник шкали «Відповідальність» опитувальника ОЗО, тим краще розвинутий когнітивний, емоційно-оцінний та мотиваційний компоненти релігійності студентів. Цим хлопцям і дівчатам властиве позитивне сприйняття Бога як добродія, опікуна, господаря. Їхня віра беззастережна, але послідовна, релігія для них є зразком моральних норм, у них добре розвинута релігійна самосвідомість та зовнішні ознаки релігійності. Тобто релігійність студентів позитивно впливає на розвиток їх відповідальності.

Шкала «Відповідальність» обернено корелює зі шкалами: «Бог як деспот» ($r=-0,59, p \leq 0,05$), «Бог як суддя» ($r=-0,65, p \leq 0,05$), «Бог як трансцендентність» ($r=-0,66, p \leq 0,05$), «Надмірна критика релігії» ($r=-0,62, p \leq 0,05$), «Віра за наявності доказів» ($r=-0,55, p \leq 0,05$), «Шкала ставлення до магії» ($r=-0,60, p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що студентам із низьким рівнем відповідальності, в яких високі показники за вказаними шкалами, властиво сприймати Бога як суд-

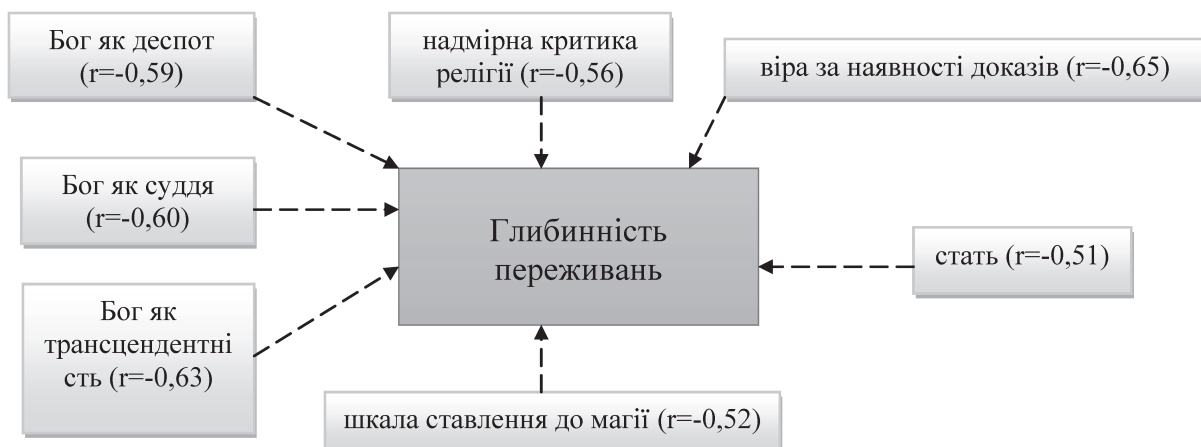

Рис. 2. Обернені кореляції шкали «Глибинність переживань» опитувальника ОЗО зі шкалами опитувальників «Структура індивідуальної релігійності» та «Семантичний образ Бога»

дю, деспота, вони критично ставляться до релігійних вчень, надають певного значення магії. Рівень релігійності у них нижчий порівняно з тими студентами, в яких показник відповідальності значно вищий, що свідчить про особистісну зрілість студентів.

Шкала «Децентрація» опитувальника ОЗО позитивно корелює з показниками шкал опитувальника СДОБ: «Бог як добродій» ($r=0,50, p\leq 0,05$), «Бог як абсолют» ($r=0,51, p\leq 0,05$), «Бог як господар» ($r=0,50, p\leq 0,05$), шкалами опитувальника релігійних вірувань Д. Хутсебаута: «Беззастережна наївна віра» ($r=0,62, p\leq 0,05$), «Послідовна віра» ($r=0,55, p\leq 0,05$), шкалами опитувальника Є. Шимолона: «Синівство» ($r=0,57, p\leq 0,05$), «Захоплення» ($r=0,53, p\leq 0,05$), субшкалами опитувальника Ю. Щербатих: «Підтримка й розрада» ($r=0,58, p\leq 0,05$), «Наявність зовнішніх ознак релігійності» ($r=0,59, p\leq 0,05$), «Тенденція вірити в творця» ($r=0,65, p\leq 0,05$), «Релігійна самосвідомість» ($r=0,56, p\leq 0,05$). Шкала «Децентрація» обернено корелює зі шкалами опитувальників: «Бог як трансцендентність» ($r=-0,54, p\leq 0,05$), «Надмірна критика релігії» ($r=-0,51, p\leq 0,05$), «Віра за наявності доказів» ($r=-0,62, p\leq 0,05$).

Отже, релігійність, позитивне сприймання Бога, вміння підтримувати іншого пов'язані зі здатністю особистості долати свій егоцентризм, приймати іншу точку зору, не критикувати, тобто релігійність позитивно впливає на розвиток децентрації в юнацькому віці.

Шкала «Глибинність переживань» позитивно корелює зі шкалами опитувальників: «Віра в Бога» ($r=0,52, p\leq 0,05$), «Бог як добродій» ($r=0,60, p\leq 0,05$), «Бог як абсолют» ($r=0,61, p\leq 0,05$), «Бог як опікун» ($r=0,59, p\leq 0,05$), «Бог як господар» ($r=0,57, p\leq 0,05$), шкалами опитувальника релігійних вірувань Д. Хутсебаута: «Беззастережна наївна віра» ($r=0,54, p\leq 0,05$), «Послідовна віра» ($r=0,64, p\leq 0,05$), шкалами опитувальника Є. Шимолона: «Синівство» ($r=0,66, p\leq 0,05$), «Захоплення» ($r=0,58, p\leq 0,05$), субшкалами опитувальника Ю. Щербатих: «Релігія як філософська концепція» ($r=0,69, p\leq 0,05$), «Підтримка й розрада» ($r=0,53, p\leq 0,05$), «Наявність зовнішніх ознак релігійності» ($r=0,61, p\leq 0,05$), «Тенденція вірити в творця» ($r=0,69, p\leq 0,05$), «Релігійна самосвідомість» ($r=0,60, p\leq 0,05$), «Релігія як зразок моральних норм» ($r=0,56, p\leq 0,05$), «Відповідальність» ($r=0,66, p\leq 0,05$), «Децентрація» ($r=0,51, p\leq 0,05$).

Шкала «Глибинність переживань» (мал. 2) обернено корелює зі шкалами опитувальників: «Бог як деспот» ($r=-0,59,$

$p\leq 0,05$), «Бог як суддя» ($r=-0,60, p\leq 0,05$), «Бог як трансцендентність» ($r=-0,63, p\leq 0,05$), «Надмірна критика релігії» ($r=-0,56, p\leq 0,05$), «Віра за наявності доказів» ($r=-0,65, p\leq 0,05$), шкалою «Ставлення до магії» ($r=-0,52, p\leq 0,05$).

Ці кореляційні зв'язки підтверджують наше припущення про те, що існує взаємозв'язок між релігійністю студентів та їх особистісною зрілістю. Студенти, в яких наявні високий та необхідний рівні особистісної зрілості, мають розвинуті релігійні уявлення, позитивний образ Бога, їх релігійні переживання досить глибокі. Вони відповідально ставляться до власного життя, не перекладають обов'язки на вищі сили, не сподіваються на магичне вирішення проблем і сприймають релігію не як набір догм, а як моральний орієнтир.

Шкала «Життєва філософія» позитивно корелює зі шкалами опитувальників: «Вік» ($r=0,51, p\leq 0,05$), «Бог як добродій» ($r=0,51, p\leq 0,05$), «Бог як абсолют» ($r=0,53, p\leq 0,05$), «Бог як опікун» ($r=0,59, p\leq 0,05$), «Бог як господар» ($r=0,51, p\leq 0,05$), шкалами опитувальника релігійних вірувань Д. Хутсебаута: «Послідовна віра» ($r=0,57, p\leq 0,05$), шкалами опитувальника Є. Шимолона: «Синівство» ($r=0,58, p\leq 0,05$), субшкалами опитувальника Ю. Щербатих: «Релігія як філософська концепція» ($r=0,58, p\leq 0,05$), «Підтримка й розрада» ($r=0,57, p\leq 0,05$), «Наявність зовнішніх ознак релігійності» ($r=0,60, p\leq 0,05$), «Тенденція вірити в творця» ($r=0,59, p\leq 0,05$), «Релігійна самосвідомість» ($r=0,57, p\leq 0,05$), «Відповідальність» ($r=0,57, p\leq 0,05$), «Децентрація» ($r=0,63, p\leq 0,05$), «Глибинність переживань» ($r=0,66, p\leq 0,05$). Як бачимо, у цьому віковому періоді релігійність може впливати на розвиток філософського ставлення до свого життя, здатності осмислювати його події, усвідомлювати сутність та шукати сенс існування, долати кризи і психологічні проблеми, з якими стикається молода людина. Тобто релігійність можна вважати чинником становлення особистісної зрілості хлопців і дівчат. Зроблене нами припущення ми також перевірили за допомогою факторного аналізу. Так, за результатами багаторфакторного аналізу отримано 4-факторну модель, яка пояснює загалом 77,8% розподілу емпіричних даних дослідження. Для кожного фактора було виявлено найвагоміші ознаки, і йому дано найменування.

Фактор 1 «Негативні чинники, які впливають на релігійність осіб», що має найбільше власне значення (21,3) і вагу (60,9%), сформований такими шкалами: «Бог як деспот» (0,81), «Бог як суддя»

(0,79), «Бог як трансцендентність» (0,90), «Надмірна критика релігії» (0,90), «Віра за наявності доказів» (0,88). При цьому присутній значний негативний зв'язок фактора з показниками шкал: «Віра в Бога» (-0,81), «Бог як добродій» (-0,92), «Бог як опікун» (-0,83), «Бог як господар» (-0,85), «Беззастережна наївна віра» (-0,91), «Ортодоксальність» (-0,92), «Синівство» (-0,89), «Захоплення» (-0,80), «Релігія як філософська концепція» (-0,87), «Релігійна самосвідомість» (-0,84), «Релігія як зразок моральних норм» (-0,83), «Відповідальність» (-0,75), «Глибинність переживань» (-0,76), «Життєва філософія» (-0,72), «Синергічність» (-0,72). Таким чином, основне навантаження фактора визначив комплекс характеристик релігійності людини та чинників особистісної зрілості. Така група характеристик, між якими є зв'язки, дає змогу припускати, що фактор 1 відображає зміст релігійної сфери студентів та компонентів особистісної зрілості, на які впливає релігійність студентів. Цей фактор переважає за кількістю ознак, які його зумовлюють.

Фактор 2 «Чинники особистісної зрілості, які впливають на релігійність студентів» – найбільше власне значення (2,9), несе в собі 8,4% інформації про вибірку. Аналіз навантажень цього фактора сформовано негативними зв'язками: життєва філософія (-0,49), толерантність (-0,53), автономність (-0,55), контактність (-0,59), самоприйняття (-0,55), креативність (-0,46). Усі показники цього фактора відносяться до характеристики оцінки зрілості особистості.

Третій за значущістю фактор «Соціальні чинники релігійності особистості» – власне значення 1,68, представляє 4,8% інформативності. Аналіз ознакових навантажень цього фактора сформовано шкалою «Стать» (-0,59), «Вік» (-0,54). Цей фактор не несе значущого навантаження. І четвертий за значущістю фактор «Інтерес до релігії залежно від статі» – власне значення 1,45, представляє 4,15% інформативності. Аналіз ознакових навантажень цього фактора сформовано шкалою «Стать» (0,48), «Інтерес як до псевдонауки» (0,48). Цей фактор характеризує особливості релігійності студентів залежно від статі. Як бачимо, факторний аналіз підтвердив наше припущення про вплив релігійності студентів на їх особистісний розвиток.

Висновки з проведеного дослідження.

1. Узагальнюючи різноманітні підходи до розуміння феномену релігійності, ми визначаємо її як соціально-психологічну характеристику особистості, що реалізується

у повсякденній поведінці та проявляється в суб'єктивному відображенні, інтерпретації та ступені засвоєння елементів певної релігії, прийнятті релігійних цінностей та смислів, особистісному ставленні до того, що людина вважає трансцендентним.

2. Проведене емпіричне дослідження релігійності дало нам змогу сформулювати висновок про те, що усі її компоненти розвинуті у молодих людей різною мірою: найбільше – емоційний та мотиваційний компоненти, натомість, когнітивний та поведінковий ще потребують удосконалення.

3. Релігійність молодих людей є результатом тісного переплетення світської і конфесійної релігійних культур, які, об'єднуючись, специфічно визначають його життєвий світ. Релігійні уявлення студентів нерідко є «еклектичними», оскільки в них поєднуються елементи різних світоглядів та релігійних систем.

4. Власна релігійність асоціюється в молодих людей здебільшого з певними морально-етичними настановами, є для них внутрішньою, особистісною, такою, що робить можливою здатність сприймати себе суб'єктом власного життя на базі сформованих смислів, позицій, планів, бути відповідальним та готовим здійснювати значущі життєві вибори.

5. Кореляційний аналіз емпіричних даних продемонстрував зв'язок між релігійністю та особистісним розвитком студентів. Так, релігійність пов'язана з такими особистісними характеристиками, як відповідальність, здатність до децентрації, наявність глибинних переживань. Релігійні особистості мають власну життєву філософію, яка визначає їхнє ставлення до життя і до оточення. Вони є особистісно зрілими, мають розвинуту релігійну самосвідомість і позитивне сприйняття Бога як добродія, опікуна, господаря. Релігія для них є, перш за все, не зібранням догматів, а зразком моральних норм, необхідних для повноцінного життя у суспільстві.

Проведене нами дослідження не претендує на вичерпне розв'язання складної та багатопланової проблеми релігійності. У процесі роботи виокремився ряд напрямів, кожен з яких може стати предметом самостійного дослідження, зокрема, врахування особливостей впливу виховання у сім'ї на розвиток релігійності, дослідження психологічних особливостей релігійності осіб із різним соціальним статусом тощо.

Тому перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у детальному та всебічному дослідженні феномену релігійності людини на різних етапах її життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаврілова Н. Особливості студентських духовних шукань в умовах трансформації українського суспільства / Н. Гаврілова // Духовні засади розвитку людства в епоху глобалізації та українська перспектива – К., 2005. – С. 202–208.
2. Дудар Н. Релігія у свідомості та життєдіяльності сучасної молоді людини: соціологічний аспект / Н. Дудар // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Х., 2000. – С. 255–258.
3. Жигайло Н. Залежність рівнів розвитку релігійної свідомості студентської молоді від особистісних характеристик / Н. Жигайло // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник. – Вип. 2. – 2008 / Львівський держ. ун-т внутр. справ ; голов. ред. В.Л. Ортинський. – Львів : [б.в.], 2008. – С.153–167.
4. Савелюк Н. Феномен релігійності крізь призму психологічного дослідження / Н. Савелюк // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка.- 2011. – Т. 13. – Ч. 4. – С. 318–325.
5. Свідерська Г. Релігійність як аспект культури життєвого самовизначення сучасного студентства / Г. Свідерська // Становлення культури життєвого самовизначення сучасної молоді: психологічна теорія і практика. [Монографія] / За ред. Г. Радчук. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – С. 450–475.
6. Яремко О. Соціально-психологічні особливості релігійності студентів / О. Яремко // Проблеми сучасної психології Збірник наукових праць КПНУ ім. І. Огієнка, Інституту ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2011. – Вип. 14. – С. 900–910.

УДК 159.923.2

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ ТА МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ДІТЕЙ-СИРИТ, ЩО ВИХОВУЮТЬСЯ В ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

Стельмашук Х.Р., асистент
кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті подається теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми самоствавлення та міжособистісної взаємодії у дітей-сирит, що виховуються в закладах інтернатного типу. Здійснено порівняльний аналіз показників самоствавлення та типів міжособистісної взаємодії у дітей-сирит, що виховуються в закладах інтернатного типу та дітей із повних сімей. Детально проаналізовано особливості самоствавлення дітей-сирит, що виховуються в закладах інтернатного типу.

Ключові слова: самоствавлення, дитина-сирота, тип міжособистісної взаємодії, самооцінка, Я-концепція, депривація.

В статье представлен теоретический анализ научной литературы по проблеме самоотношения и межличностного взаимодействия у детей-сирот, воспитывающихся в учреждениях интернатного типа. Осуществлен сравнительный анализ показателей самоотношения и типов межличностного взаимодействия у детей-сирот, воспитывающихся в учреждениях интернатного типа и детей из полных семей. Детально проанализированы особенности самоотношения детей-сирот, воспитывающихся в учреждениях интернатного типа.

Ключевые слова: самоотношение, ребенок-сирота, тип межличностного взаимодействия, самооценка, Я-концепция, депривация.

Stelmashchuk K.R. FEATURES OF SELF-RELATIONSHIP AND INTERPERSONAL INTERACTION BETWEEN ORPHANS WHO ARE RAISED IN RESIDENTIAL CARE FACILITIES

The article represents a theoretical analysis of scientific literature on the problem of orphan's self-esteem and their interpersonal interaction. Analysis includes orphaned children educated in orphanage. A comparative analysis of self-esteem indicators and interpersonal interaction types of orphans and children brought up in full families was carried out. The peculiarities of self-esteem of orphaned children raised in orphanages were precisely analyzed.

Key words: self-esteem, orphaned child, type of interpersonal interaction, self-esteem, self-concept, deprivation.

Постановка проблеми. Психічний і особистісний розвиток дітей-сирит має специфічний характер, адже особливості розвитку визначаються в тому числі й тими умовами, в яких живе дитина. Найбільший відбиток накладає психічна депривація і відсутність близької дорослої людини в ранньому дитинстві та в даний час, яка б беззастережно приймала і любила. Не варто забувати, що ці діти пережили втрату сім'ї, мали різний індивідуальний досвід, постійно знаходяться в напрузі й очікуванні повторення ситуації, а це призводить до виникнення різноманітних порушень в розвитку та функціонуванні особистості.

Батьківська деривація, яку зазнали діти, гальмує перебіг особистісного становлення, ускладнює процес позитивного самоствавлення, прийняття себе та позначається на формуванні «Я»-концепції, при цьому знижує рівень стресостійкості і виступає стресогенним чинником. Отже, вивчення самоствавлення дітей-сирит, що виховуються в закладах інтернатного типу, є необхідним у зв'язку із їх подальшою соціалізацією,

вихованням, навчанням, міжособистісною взаємодією, адаптацією до соціального оточення.

Власне тому самоствавлення дітей-сирит набуває окремого наукового статусу, насамперед, через деструктивний вплив на всю систему соціально-психологічної взаємодії дітей. Саме це зумовлює актуальність питання самоствавлення та особливостей міжособистісної взаємодії дітей-сирит, що виховуються в закладах інтернатного типу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема «самоствавлення» не є новою в психологічній науці, проте в розумінні цього особистісного утворення у дітей ще недостатньо розроблена. Теоретичний розробці питання самоствавлення присвячені наукові праці таких вчених: Б. Братуся, Є. Волкової, Л. Гозмана, Д. Дубровського, С. Пантелєєва, А. Петровського, М. Сарджвеладзе, В. Століна, Н. Іванової, Є. Казакової, Т. Горобець, К. Роджерса, І. Кона, У. Джемса, С. Куперсміта, М. Розенберга, Л. Уелса, Дж. Марвелла та інших.

У дитячій психології є відомості про виникнення і механізми формування самоставлення в ранньому та дошкільному віці (А. Запорожець, А. Кошелева, М. Лісіна, О. Нікольська, Є. Смірнова, Р. Шакуров та ін.). Особливості самоставлення дітей-сиріт безпосередньо впливають і на їхню сферу міжособистісних відносин, що охоплює практично весь діапазон існування людини. Можна стверджувати, що людина, навіть будучи повністю на самоті, продовжує опиратися в своїх діях і думках на свої уявлення про оцінки, які є значущими для інших. Вивченням міжособистісних відносин займалися такі вчені: Б. Ананьєв, О. Бодальов, М. Лісіна, А. Петровський, Н. Білопольська, Е. Вінникова, Г.В. Грібанова, Р. Тригер, Л. Гозман, Я. Коломенський, В. Кисловська, А. Копилова та інші.

Постановка завдання. Завданням статті є виявлення відмінностей у самоставленні та типах міжособистісної взаємодії у дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу та дітей із повних сімей.

Виклад основного матеріалу дослідження. У даному дослідженні були використані такі методики: Експрес-діагностика рівня самооцінки, Опитувальник самоставлення (В. Столін, С. Пантелеев), Дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій (Т. Лірі).

Загалом у дослідженні взяли участь 218 осіб. До експериментальної групи (діти-сироти, що виховуються в закладі інтернатного типу) увійшло 123 особи,

до другої – контрольної (дітей із повних (кровних) сімей) – 95 осіб, віком 11-16 років, середній вік 14 років.

За результатами порівняльного аналізу (t-test Стьюдента) виявлено такі статистично значимі відмінні між даними досліджуваними групами (див. Рис.1.).

Порівняльний аналіз дав можливість бачити статистично значущі відмінності, які виявлені за шкалою «самооцінка» та за шкалами методики на визначення самоставлення С. Пантелева: «глобальне самоставлення», «очікуване ставлення від інших», «ставлення інших», «самоприйняття» та «самоінтереси». За шкалами методик на визначення самоставлення та самооцінки, діти-сироти, що виховуються в закладах інтернатного типу характеризуються нижчими показниками у порівнянні з сімейними дітьми. А це дає підстави зробити висновок про ворожість, неприйняття свого Я, конфліктність по відношенню до себе, відсутність очікувань позитивного ставлення до себе від оточуючих та невпевненість в можливості контролювати своє життя. І як результат – відсутність інтересу до власних почуттів, думок, свого внутрішнього світу, невпевненості в тому, що можна бути комусь цікавим. На протидію, домінує готовність до самозвинувачення, відсутність психологічної самостійності, страх саморозкриття та поверхове відношення до життя.

Отже, внутрішні конфлікти, сумніви, незгода з собою протікають на фоні загаль-

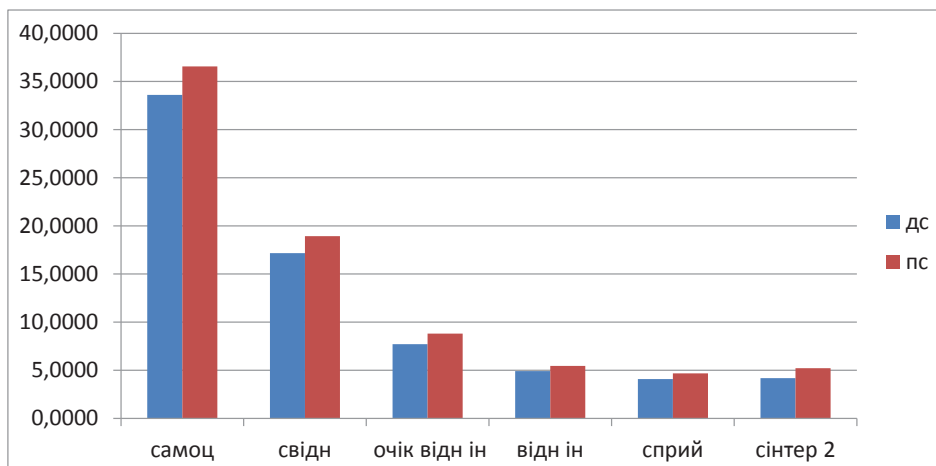

Рис. 1. Статистично значущі відмінності між дітьми-сиротами, що виховуються в закладах інтернатного типу та дітьми із повних сімей за показниками самоставлення

*Примітка: «дс» - діти-сироти, що виховуються в закладі інтернатного типу; «пс» - діти із повних (кровних) сімей; «самоц» - рівень самооцінки; «свідн» - самоставлення; «очік відн ін» - очікуване відношення від інших; «відн ін» - відношення інших; «сприй» - самоприйняття; «сінтер» - самоінтереси

ного емоційно-негативного самоствалення, що призводить до замкненості, почуття безвиході, схильності до звинувачення у всіх нещастях самих себе. Загалом, діти-сироти не готові приймати себе такими, якими вони є. Вони конформні, схильні піддаватися тиску оточення і в той же час відрізняються відсутністю бажаності свого Я.

Це пояснюється тим, що, починаючи з самого раннього віку, розвиток всіх аспектів «Я» (уявлення про себе, ставлення до себе, образ «Я», самооцінка) у дітей-сиріт розвивається своєрідно. Адже дитину, яка росте в сім'ї, приймають, люблять незалежно від оцінок (як оточуючих людей, так і від її власних). Наприклад, дитина може досить низько оцінювати свій характер, успіхи в тій чи іншій галузі, але при цьому любити себе («Я погано навчаюсь, але мене все одно люблять»). Виникнення такої системи, на думку М. Лісіної, є результатом засвоєння дитиною двох різних рівнів ставлення до себе з боку дорослих, перш за все батьків, починаючи з самих ранніх стадій онтогенезу: батьки, з одного боку, люблять її незалежно від її реальної поведінки, властивостей характеру, а з іншого боку, об'єктивно оцінюють – добре це чи погано – якою вона є в різних конкретних ситуаціях. Загалом, дітям із сімей властива дружелюбність та поблажливість по відношенню до себе, свого Я, відчуття симпатії та прийняття себе [5, с.12-13].

Дитина-сирота оцінює себе, але емоційне ставлення до себе – любов чи навіть нелюбов – у неї практично не виражена. Оскільки вона позбавлена першого з цих рівнів – безумовної любові, тому для неї характерне просте, одномірне, нерозчленоване ставлення до себе, яке зводиться лише до оцінки, по суті, повторює оцінку оточуючих. Іноді це звучить майже в парадоксальній формі, коли у відповідь на прохання написати: «Яким я здаюся собі» дитина-сирота пише: «Мій вихователь каже, що я дуже поганий, завжди встаю пізно, не дуже розумний» [9, с. 32-34].

До того ж, фрустрація потреби в батьківській любові зумовлює у дитини почуття невпевненості в собі, яке призводить до неповноцінного формування уявлення про себе або ж, взагалі, до заперечення образу себе, що згодом стає стійкою характеристикою особистості вихованця дитячого будинку.

Найважливіше, що у таких дітей виникає відчуття занедбаності, відкинутості, яке призводить до напруженості та недовіри до людей і, як підсумок, до реального неприйняття себе і оточуючих. В ході подальших взаємин з оточуючими нега-

тивне ставлення до себе посилюється. Власне, недолік безумовної любові (любові не за щось, а просто тому, що дитина) і є причиною формування негативного «Образу себе». М. Лісіна відзначала, що часто джерело спотворень і відхилень в самостваленні дитини-сироти криється в її несприятливих взаєминах з дорослими, зокрема, в незбалансованій системі заохочень і покарань [5, с. 27].

У дітей-сиріт переважають суб'єктивні характеристики, що пояснюється браком соціальних груп, до яких залучені діти, що позначається на структурі системи «Я»-образів. Тобто, не об'єктивні життєві позиції визначають складові «Я», а особистісні характеристики складають систему самоідентифікації дітей, які перебувають в умовах соціальної депривації.

Соціальна депривація означає порушення взаємодії індивідуума з середовищем, тобто неможливість реалізувати себе в конкретних мікросоціальних умовах, виявити свою позитивну роль, що відповідає можливостям, а результатом цього стає ізоляція, позбавлення або втрата основної потреби в повноцінному розвитку та самореалізації [4, с. 54-56]. Такий стан може призвести до психологічного стресу, який посилюється в ситуаціях загрози, небезпеки.

Спілкування з однолітками, порівняння себе з іншими, інтерес до власної особистості, своїх здібностей, можливостей зумовлюють важливі потреби дитини знайти і зайняти своє місце у товаристві ровесників, самоствалитись. А негативне самоствалення, на думку С. Куперсмита [11, с. 188-191], є джерелом різних труднощів у спілкуванні, оскільки людина з таким ставленням до себе заздалегідь упевнена в тому, що оточуючі погано до неї ставляться. Дітям важко з цим змиритися, тому проблема гідності, цінності свого «Я» майже повністю поглинає увагу, при цьому рівень активності дитини надмірно підвищується, що ускладнює вибір адекватного способу взаємодії і поведінка стає ригідною та неконтрольованою.

Результати за шкалою «Рівень самооцінки» виявились також нижчими у дітей-сиріт із закладів інтернатного типу.

І.С. Кон, А.М. Прихожан, М.Й. Борисhevський, Є.І. Савонько та ін., відзначаючи значимість самооцінки, вказують, що її формування відбувається в діяльності й міжособистісній взаємодії, підкреслюють, що самооцінка визначає соціальну адаптацію особистості, й є регулятором поведінки та діяльності. А це, у свою чергу, впливає на рівень домагань та цілі, до яких прагне особистість. На рівень домагань також

впливає динаміка невдач і успіху на життєвому шляху та динаміка в конкретній діяльності. Адекватна самооцінка знаходиться в прямій залежності від рівня домагань.

Оцінюючи себе, свої можливості, дитина приймає до уваги рівень свого інтелекту та грані характеру, керованість емоційно-вольовими процесами та здатність викликати повагу у людей, власну зовнішність та авторитет у колективі, вміння та творчі прояви. Якщо дитина наділена непривабливою зовнішністю, фізичними вадами, є соціально неадекватною, вона постійно при взаємодії з соціумом відчуває негативні реакції оточуючих, які її супроводжують. Такий комплекс недооцінок або переоцінка власної особистості впродовж всього життя дитини заважає їй бути повноцінною особистістю.

Якщо в дитини стійка адекватна самооцінка, вона перебуває в умовах, які сприяють задоволенню її потреб у самоутвердженні, то моральна саморегуляція її поведінки проходить сама собою, непомітно. У дитини розвивається вміння керувати своїми емоціями, контролювати себе і організувати свою поведінку відповідно до умов життєдіяльності. В іншому випадку, якщо дитина потрапляє в умови, де постійно стикається з недооцінкою її можливостей, обмеженням самостійності, порушенням гідності з боку дорослих, то свої поведінкові реакції вона значно змінює. Умови можуть ставати руйнівним фактором саморегуляції,

знижувати рівень впевненості дитини в собі, зменшувати ініціативність і перетворювати її у виконавця влади іншого. Саморегуляція стає вузько-ситуативною, можливості дитини при цьому знижуються [1, с. 31-34].

У людей з низькою самооцінкою часто немає чіткого образу себе, свого-Я. Такі особи не знають точно, де їх слабкі, а де сильні сторони і сприймають себе дуже суперечливо, постійно сумніваються в собі, у своїх здібностях, панічно бояться невдачі, тому ставлять цілі свідомо нижче своїх можливостей. Вони схильні генералізувати (узагальнювати) свої слабкі сторони, що призводить до негативної самооцінки себе в цілому. Іноді це виливається у виражену самокритику аж до ненависті самих себе, а сумніви заважають їм досягати своїх цілей, відстоювати свої інтереси.

В умовах, коли самооцінка особистості не знаходить опори в соціумі (в першу чергу, у дорослого), коли оцінка дитини іншими постійно низька, весь час блокується реалізація однієї з фундаментальних потреб – потреби в повазі – розвивається різке відчуття особистісного дискомфорту. Дитина не може перебувати постійно в стані гострого дискомфорту і дистресу, не може не шукати виходу з ситуації, що склалася.

Ці діти хочуть успіху, але бояться і чекають невдачі. Тривога і страх невдачі відволікають їх від концентрації на завданні і тим

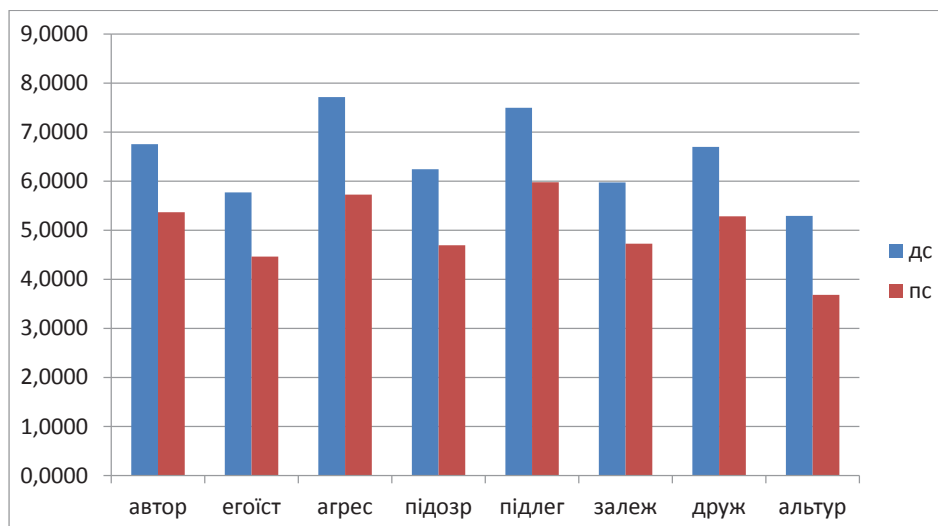

Рис. 2. Статистично значущі відмінності між дітьми-сиротами, що виховуються в закладах інтернатного типу та дітьми із повних сімей за типами міжособистісної взаємодії

*Примітка: «дс» – діти-сироти, що виховуються в закладі інтернатного типу; «пс» – діти із повних (кровних) сімей; «автор» – авторитарний тип; «егоїст» – егоїстичний тип; «агрес» – агресивний тип; «підозр» – підозрілий тип; «залеж» – залежний тип; «друж» – дружелюбний тип, «альтур» – альтруїстичний тип; «дом негат ем» – домінування негативних емоцій

самим вносять свій вклад в невдачу. У разі невдачі вони звинувачують себе «у всіх гріхах», їх самооцінка ще більше знижується, часом аж до відчуття повної своєї нікчемності. Вони більше уваги приділяють виправленню помилок, а не розвитку своїх сильних сторін. Необхідність пристосовуватися і заслужити схвальне ставлення до себе з боку дорослого, постійну турботу і безумовну любов призводять вихованця дитячого будинку до сталого конформізму, до формування у нього пасивного ставлення до життя, а це не дозволяє виробляти власні принципи, цінності та орієнтири.

Діти з високою самооцінкою оцінюють себе в цілому позитивно і переконані в тому, що вони подобаються іншим. В своїй поведінці і планах націлені в основному на те, чого хочуть досягти, і не концентруються на тому, чого не зможуть реалізувати. Причини своїх невдач такі діти вбачають у зовнішніх факторах, а не в самих собі, тим більше у не в своїх слабких сторонах, їх не лякають ризики та експерименти.

Цікавим є той факт, що результати нашого дослідження виявили статистичні відмінності між дітьми-сиротами та дітьми із повних сімей, за усіма шкалами методики Т. Лірі, яка вимірює тип ставлення до оточуючих. Проте, ми зупинимось на аналізі відмінностей лише за тими шкалами, у яких виявлена більша величина індексу, що свідчить про вагомість відповідної характерологічної тенденції. Зокрема, це: «Авторитарний тип» «Агресивний тип», «Підозріливий тип», «Покірний тип», «Залежний», «Дружелюбний» (див. Рис. 2.)

Отримані результати підтверджують те, що діти-сироти у всьому намагаються покладатися на себе, свою думку, не вміють приймати поради інших. Труднощі та проблеми, з якими вони стикаються, часто перекладають на інших. Це пояснюється тим, що у них не тільки не сформоване прагнення до самостійності, вміння самостійно організувати своє життя, а виділяється прямо протилежне – невміння самостійно діяти, визнання необхідності зовнішнього контролю над своєю поведінкою. Поведінка дітей-сиріт поза контролем дорослого часто відзначається незібраністю, неорганізованістю. В той же час для дітей, які виховуються в родині, більш притаманним є висловлення протесту проти надмірної постійної опіки і контролю.

У міжособистісній взаємодії діти-сироти орієнтовані на себе, прагнуть бути з усіма, але одночасно в стороні від усіх, схильні до суперництва; іноді жорсткі та ворожі по відношенню до оточуючих, агресивність може доходити аж до асоціаль-

ної поведінки. Така позиція та відчуженість по відношенню до ворожого і злого світу (як вони його часто сприймають через соціальну ізоляцію та негативний життєвий досвід) зумовлена ієрархічною побудовою міжособистісних стосунків в інтернаті – виграє завжди сильніший, і кожен повинен себе відстоювати сам. Хоча, з іншої сторони, у певних ситуаціях діти-сироти можуть проявляти зовсім протилежне ставлення до оточуючих – бути покірними, схильними до самоприниження, допускати догоджання, конформізм і все це заради того, щоб знайти опору і підтримку в кому-небудь більш сильному.

Діти-сироти живуть і постійно перебувають в групі з іншими дітьми, частіше – однолітками-сиротами. Л. Галігузова та М. Лісіна [3, с. 62] вказують, що головною умовою повноцінного розвитку спілкування з однолітками є задоволення потреби в спілкуванні з дорослим. Однак у спілкуванні з оточуючими впадає у вічі специфіка типів міжособистісної взаємодії дітей, що живуть в закладах інтернатного типу, яка проявляється в тому, що у спілкуванні домінує настирливість і сильна потреба в любові та увазі, тобто в стосунках з дорослими діти орієнтовані на прийняття і соціальне схвалення, прагнуть задовольнити всі свої вимоги, «бути хорошим» для всіх без урахування ситуації.

А дефіцитарний характер істинного спілкування дітей з дорослими в умовах закритої установи зумовлює виникнення відхилень в розвитку міжособистісної взаємодії з однолітками. Недарма підкріплено доведеннями, що, незважаючи на підвищену значимість однолітків, вихованці дитячого будинку менш успішні у вирішенні конфліктів в спілкуванні з ними, ніж «домашні» діти. Цікаво те, що у відповідях дітей-сиріт немає слова «друзі», мабуть, специфіка взаємодії з однолітками в умовах дитячого будинку не сприяє розвитку почуття усвідомлення цінності дружби. Їх агресивність, прагнення звинуватити оточуючих, невміння і небажання визнати свою провину, тобто, по суті, домінування захисних форм поведінки в конфліктних ситуаціях і, відповідно, нездатність конструктивно вирішити конфлікт [9, с. 77-80].

В спілкуванні з однолітками діти-сироти відчують значні труднощі, їх контакти носять короткочасний, здебільшого «діловий» характер. Необхідність адаптації до великого числа однолітків у дітей з дитячого будинку створює емоційне напруження, тривожність, посилення агресії, саме тому в них переважає домінування негативних емоцій.

Дослідження, проведене в Мпумаланга, в одній з африканських провінцій, з дітьми, більшість яких стали сиротами через смерть батьків від ВІЛ, присвячене проблемі психологічних травм у дітей-сиріт [2, с. 21]. За матеріалами цього дослідження, психологічна травма у дітей може виражатися у вигляді горя, депресії, печалі, гніву або провини. Горе переживається як страждання і сум, хоча часто є комбінацією емоцій афективних структур, до яких належать страх, почуття провини і гніву.

Сімейні діти легко вступають в контакт з іншими людьми, добре відчують ситуацію і вмюють до неї пристосовуватись, стійкі до зовнішніх впливів, схильні до ризикованих вчинків, свою комунікативну діяльність будують більш гнучко, враховуючи особливості поведінки дорослих. Вони не тільки чуйно реагують на увагу, але і тонко диференціюють похвалу й осуд в той час, як діти в будинках дитини слабо розрізняють відтінки в оцінках своїх дій дорослим.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, результати нашого дослідження продемонстрували, що занижена самооцінка, схильність до самообвинувачення та осуду, невпевненість у собі, очікування негативного ставлення від оточуючих, приписування своїх успіхів, досягнень зовнішніми обставинами у дітей-сиріт, в порівнянні із дітьми з повних сімей, нижча.

Натомість у цих дітей схильність до зневаги, ненависті до себе, яка часто призводить до того, що вони можуть самі себе карати та виносити самовироки, значно вища, що утруднює їх соціально-психологічну адаптацію, і накладає свій відбиток, передусім, на міжособистісні відносини. Ставлення до дорослих і однолітків дуже часто ґрунтуються на практичній корисності, що є показником поверхневих почуттів, морального утриманства, звички жити за вказівкою, відчуття своєї ущербності, «здатності не заглиблюватися в прихильності», і, як наслідок – зачерствілості, нечуйності, байдужості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акімова М.К. Динамика когнитивного и личностного развития детей-сирот / М.К. Акімова, С.В. Персиянцев // Проблема сиротства в современной России: Психологический аспект / Отв. ред. Махнач А.В., Прихожан А.М., Толстых Н.Н. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – 670 с.
2. Ветошкина С.А. Особенности эмоциональной сферы у детей сирот / С.А. Ветошкина // Электронный журнал «Современная зарубежная психология», 2015. – Том 4. – Вып. № 1. – С. 15-25.
3. Галигузова Л.Н. Становление потребности детей в общении со взрослым и сверстником / Л.Н. Галигузова, М.И. Лисина // Исслед. по пробл. возр. и пед. психологии / Под ред. М.И. Лисиной. – М., 1980. – С. 55-78.
4. Гоголева А.В. Аддиктивное поведение и его профилактика / А.В. Гоголева. – 2-е изд. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд. НПО «МОДЭК», 2003. – 240 с.
5. Лисина М.И. Общение детей со взрослыми и сверстниками: общее и различное / М.И. Лисина // Исследования по проблемам возрастной и педагогической психологии. – М., 1980. – С. 3-32.
6. Махнач А.В. Психологические исследования проблем сиротства / А.В. Махнач, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых // Проблема сиротства в современной России: Психологический аспект / Отв. ред. Махнач А.В. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – 670 с.
7. Пантеев С.Р. Методика исследования самоотношения / С.Р. Пантеев // Психодиагностическая серия: Вып. 7. – М. : Прогресс, 1993. – 74 с.
8. Пантеев С.Р. Строение самоотношения как эмоционально-оценочной системы / С.Р. Пантеев. – М. : Педагогика, 1988. – 238 с.
9. Прихожан А.М. Дети без семьи: (Детский дом: заботы и тревоги общества) / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – М. : Педагогика, 1990. – 160 с.
10. Холмогорова А.Б. Эмоциональная дезадаптация и интерперсональные отношения детей-сирот / А.Б. Холмогорова, С.В. Воликова, Н.С. Сафонова // Проблема сиротства в современной России: Психологический аспект / Отв. ред. Махнач А.В., Прихожан А.М., Толстых Н.Н. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – 670 с.
11. Stanley Coopersmith. The antecedents of self-esteem. San Francisco: W. H. Freeman & Co., 1967 – p. 188–191.

УДК 159.923:314.15.045

ПРЕДМЕТНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ МІГРАНТІВ

Стець В.І., к. філос. н.,
доцент кафедри практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Гера Т.І., старший викладач
кафедри психології
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті вказано на необхідність психолого-педагогічного супроводу осіб, постраждалих від міграційних процесів у сучасній Україні. Проаналізовано специфіку психологічних інтервенцій, яка має виходити із особливостей категорії постраждалих від вимушеного переселення осіб, що різняться рівнем психічної травматизації. Доведено, що психолого-педагогічний супровід вимушено переселених осіб має спрямуватися на такі 4 сфери: середовище, особистість, життєвий шлях і суб'єктна активність, що, в свою чергу, передбачає роботу на соматичному, психічному, особистісному, соціальному та духовному рівнях.

Ключові слова: *життєвий шлях, мігрант, міграційні процеси, особистість, психолого-педагогічний супровід, середовище, суб'єктивна активність.*

В статье указано на необходимость психолого-педагогического сопровождения лиц, пострадавших от миграционных процессов в современной Украине. Проанализирована специфика психологических интервенций, которая должна исходить из особенностей категории пострадавших от вынужденного переселения лиц, различающихся уровнем психической травматизации. Доказано, что психолого-педагогическое сопровождение вынужденно переселенных лиц должно быть направлено на следующие 4 сферы: среда, личность, жизненный путь и субъективная активность, что, в свою очередь, предполагает работу на соматическом, психическом, личностном, социальном и духовном уровнях.

Ключевые слова: *жизненный путь, мигрант, миграционные процессы, личность, психолого-педагогическое сопровождение, среда, субъективная активность.*

Stets V.I., Hera T.I. SUBJECT DIRECTIONALITY OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL MIGRANTS SUPPORT

The article indicated on necessity of psychological and pedagogical support for persons who was suffered by migration processes in modern Ukraine. The specifics of psychological interventions, which should be based on features category by forced relocation of people that differing in the level of mental traumatization, was analyzed. Proved that the psycho-pedagogical support of displaced persons should be focus on the 4 areas: environment, personality, life way and subjective activity, which involves work on somatic, mental, personal, social and spiritual levels.

Key words: *life way, migrant, migration processes, personality, psychological and pedagogical support, environment, subjective activity.*

Постановка проблеми. Актуальність психолого-педагогічного супроводу осіб, постраждалих від міграційних процесів у сучасній Україні, очевидна. Люди з пост-травматичним стресовим розладом (далі – ПТСР), зруйнованими життєвими планами, спантеличені ціннісно та соціально; вони потребують допомоги в переорієнтації життєвих пріоритетів, відновленні особистісних ресурсів, поверненні контролю над власним життям. Як особистості з укладеними світоглядними позиціями адаптуватися до іншої субкультури, зберігаючи свою конгруентність і не руйнуючи автентичності нової спільноти? Це – головна проблема переселенця, яка віддзеркалена в різних сферах його життя: психологічній, соціальній, політичній, етнічній, освітній тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця проблема в наукових дослідженнях представлена чотирма великими темами. Перша – міграційні процеси в контексті етнопсихологічних, кроскультурних, історично-соціальних, юридично-правових явищ – є лейтмотивом наукових праць таких дослідників: О. Воронко [3], П. Гай-Нижник, Л. Чупрій [4], А. Гороть [5], О. Вишневська, І. Малютін [2] та інші.

Друга тема наукових досліджень у полі зазначеної проблеми – людина в кризовій ситуації, наслідки ПТСР, психореабілітація учасників і свідків бойових дій, психотерапевтична допомога: О. Устінов [13], Д. Романовська, О. Ілащук [8], А. Пушкарьов, В. Доморацький, Є. Гордєєва [10], О. Курдерміна [9].

Третя тема досліджень – психологічний і соціально-психологічний супровід різних верств населення – представлена в публікаціях автора Л. Грицик [6].

Четверта тема – технологія психолого-педагогічного супроводу.

Постановка завдання. Однак жодна з аналізованих праць не дає відповіді на запитання: «На що конкретно в психіці, особистості та соціумі треба спрямувати психолого-педагогічний супровід вимушених переселенців для того, щоб вони, зберігаючи свою самобутність, здорово адсорбувалися в нове середовище? І як оцінити ефективність такого супроводу?». Тому наше дослідження має на меті конкретизувати предметну спрямованість психолого-педагогічного супроводу мігрантів і встановити критерії та показники оцінки динаміки змін цього предмету впливу під дією супроводу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорії постраждалих від вимушеного переселення осіб розрізняють за різною психічною травматизацією, від цього залежить специфіка психологічних інтервенцій. За даними О. Тімченко [12], такими категоріями є сім: 1) покинув зону АТО заздалегідь, із речами, документами тощо – потребує тільки соціальної допомоги (розселення, відновлення документів, працевлаштування); 2) залишив зону АТО поспіхом, не все з речей вдалося забрати, потрапив під обстріли – матеріальна допомога, психологічна (швидше групова форма – дебрифінг); 3) потрапив під обстріли, житло зруйновано частково або повністю; 4) досить тривалий час перебував у зоні військових дій; 5) є поранення, або поранень зазнали члени родини; 6) був факт загибелі близької людини в зоні проведення АТО; 7) хтось із членів родини залишився в зоні АТО. Є дослідження, що диференціюють проблеми дітей-переселенців [7]: порушення когнітивних процесів (погіршення пам'яті, труднощі концентрації уваги, розлади мислення); невротичні реакції (стресове виснаження, фобічні реакції, порушення сну й апетиту); функціональні розлади (регрес поведінки та психосоматичні розлади); емоційні та поведінкові порушення (реакції протесту, підвищена плаксивість і капризність, часті зміни настрою); проблеми зі спілкуванням (несформованість адекватних соціально-комунікативних навичок, страх і недовіра або агресія і дратівливість до оточення, можлива надмірна залежність від думок інших людей); порушення стосунків у сім'ї, коли зміна соціальної ситуації та обов'язків у сім'ї змушує дітей включатися в дорослі проблеми.

Психологічний супровід дітей цієї категорії структурований дослідниками за такими напрямками роботи: а) психодіагностика; б) психоконсультація учнів; в) психолого-педагогічне консультація батьків; г) психолого-педагогічне консультація і просвіта педагогічного колективу; д) психокорекція дитини [1].

Виходячи з рейтингу запитів переселенців [11], найбільш актуальними є такі звернення: пошук роботи, речі, юридична допомога, медикаменти, побутова техніка, продукти, засоби особистої гігієни, поселення, Інтернет, меблі, дитяче харчування, втрата документів, меблі. Однак не зафіксовано запиту власне на психологічну підтримку, соціальний патронаж, сімейну психотерапію, допомогу при ПТСР тощо. Загалом, нужди потерпілих від вимушеного переселення охоплюють: а) побутове забезпечення в новому середовищі, а на психологічному рівні – входження в нову ситуацію та прийняття незвичних умов життя; б) особистісні переживання, стан здоров'я, ідентифікація та деформація особистості у зв'язку з бойовими діями; в) юридичні аспекти переїзду, втрати документів, роботи, звичного способу життя, що на психологічному рівні віддзеркалюється на переоцінку життєвих пріоритетів і планів; г) самозарадність у кризі, ініціативність, здатність звернутися по допомогу тощо.

Виходячи з таких міркувань, психолого-педагогічний супровід вимушено переселених осіб має спрямуватися на такі 4 сфери.

Першим важливим вектором психолого-супровідної роботи є нове середовище мігранта. По-перше, входження в нове середовище передбачає роботу особистості зі ситуацією – розвинути її здатність усвідомити й описати ситуацію, проаналізувати умови та чинники змін, прийняти рішення з оптимізації обставин і навчити моделювати адекватні ситуації. По-друге, важливим підґрунтям успішної адаптації нової особистості є її прийняття середовищем. З огляду на це, психологічна та соціальна служби готують саме середовище до появи нових людей, ознайомлює зі специфікою стану вимушених мігрантів, навчає способів надання першої посттравматичної допомоги, готує волонтерів для патронажу сімей, організовує юридично-правовий і соціальний супровід тощо. По-третє, важливим механізмом соціалізації новачків у сучасному суспільстві є адсорбція – асиміляція з базовою культурою, в яку входить мігрант, а також розширення ідентифікаційних процесів.

Таблица 1

Предмет-на спря-мованість супроводу	Критерії результатив-ності супроводу	Показники результативності супроводу
Суб'єктивна якість життя	Здоровий спосіб життя	Фізичне і психічне здоров'я (актуальний стан і рівень хронічних захворювань)
		Режим активності, свіже повітря, активний відпочинок, здоровий сон, фізичне навантаження
		Здорове харчування (повноцінне, регулярне, якісне)
		Корисні звички (ритуали прокидання та засипання, чергування різних видів діяльності, таймменеджмент, трекари звичок у всіх сферах життєдіяльності)
		Подолання негативних звичок
	Баланс емоцій у переживанні життєвої ситуації	Призвичаювання до темпоральної багатозаровості в культурі постмодернізму (нагромадження часу)
		Катарсис, сублимація, інтелектуалізація переживань, творчо-практична трансформація емоційної напруги
		Подолання соматичних симптомів культурного шоку як результату акультурації
		Подолання поведінкових симптомів акультурації
		Подолання психологічних симптомів акультурації
		Перманентна робота з усвідомлення, прийняття, опису, аналізу, трансформації (оптимізації) та створення поточної ситуації. Перманентна робота з інцидентами, трансформація інциденту в можливості та формулювання завдань конструктивної діяльності
	Задоволеність життям і спро-можність бути щасливим	Ідентифікація типу щастя (в т.ч. у культурі бідності)
		Пропрацювання (корекція) афективних і когнітивних стратегій благополуччя
Психологічна безпека (переживання її та учинення)		
Особистісна самореалізація в суспільстві	Соціально зна-чуці ціннісні орієнтації	Усвідомлення індивідуалізації в постмодерному менталітеті
		Подолання культурної депривації (маркери установок бідності, комплекс провини тощо)
		Соціальне підприємництво
	Суб'єктність, особистісне самоствердження	Прийняття відповідальності за життєві вибори, відмова від особистісного та/чи соціального утримання
		Ініціативність
		Самостійність
		Креативність
		Свободоздатність
		Оптимізація соціальних ролей, психокорекція рольової поведінки в ситуації «жертва-кривдник-захисник»
		Робота з культурними стереотипами та ірраціональними стратегіями
	Ціннісне значен-ня, сенс і цілі розвитку особи-стості в життєді-яльності	Розвиток рефлексивності
		Бенчмаркінг у саморозвитку
		Робота зі стратегіями рішень («бути-діяти-мати» замість «мати-діяти-бути»)
		Робота з особистісними ризиками (вибір репродуктивної поведінки на користь творчої діяльності)
		Розвиток мислєдіяльності, освоєння навичок 21 століття Збалансування інтелектуального з емоційно-вольовим та підпо-рядкування психічних ресурсів духовному потенціалу людини

Другим вектором психолого-педагогічного супроводу є особистість переселенця. З одного боку, важливим завданням є відновлення цілісності та гармонійності особистісних структур засобами надання першої психологічної допомоги та соціальної підтримки при ПТСР та інших наслідках вимушеної міграції, робота з її психічними, психологічними, особистісними, соціально-психологічними та духовними ресурсами. З іншого боку – турбота про збереження позитивного самоставлення та безумовне самоприйняття особистості, а також розвиток здатності подбати про себе та навчання піклуванню про свої тіло, психіку, соціальність і дух.

Третій вектор супроводу – життєвий шлях особистості. Вимушені зміни в життєвому сценарії мігрантів детермінують необхідність роботи особистості в таких трьох напрямках: а) перебудови пріоритетів і життєвих цілей; б) модернізації планів відповідно до нової стратегії та побудови нових життєвих тактик (навчальних, кар'єрних, професійних тощо); в) створення та допомоги в реалізації нової індивідуальної програми особистісно-професійного саморозвитку.

Четвертим вектором психолого-педагогічного супроводу особистості мігранта є його суб'єктна активність. Починається робота в цьому напрямку з тренінгу суб'єктності – активації ініціативності, самостійності, креативності, відповідальності, свободоздатності особистості. Далі – психологічна підтримка в інтенціоналізації, навчання переводити задуми в реальні дії – операціоналізація планів, оптимізація спонукальної сфери, розвиток здатності негайно робити перший крок і рухатися маленькими поступами. І, нарешті, важливим напрямком психологічного супроводу суб'єктної активності є коучинг активності – робота зі психічними, соціально-психологічними, особистісними та духовними ресурсами людини, навчання тайм- і лайфменеджменту, кар'єробудування, саморозвиток особистості.

Психолого-педагогічний супровід осіб, постраждалих від міграційних процесів, зорієнтований на, по-перше, підвищення суб'єктивної якості життя людини та, по-друге, на її особистісну самореалізацію в суспільстві за нових умов. Визначимо критерії та показники кожної з указаних предметних орієнтацій.

Критеріями суб'єктивної якості життя вважаємо: 1) здоровий спосіб життя; 2) баланс емоцій у переживанні життєвої ситуації; 3) задоволеність життям та спроможність бути щасливим. Показники

суб'єктивної якості життя за кожним із цих критеріїв представлено в таблиці 1.

Критеріями особистісної самореалізації в новому соціумі є: 1) соціально значущі ціннісні орієнтації; 2) суб'єктність і особистісне самоствердження; 3) ціннісне значення, сенс і цілі розвитку особистості в життєдіяльності. Показники за цими критеріями – в таблиці 1.

Кожен із представлених критеріїв і показників відповідного аспекту предметної спрямованості психологічного супроводу має бути пропрацьований на соматичному, психічному, особистісному, соціальному та духовному рівнях. Психологічний же бік супроводу стосується: по-перше, створення нової когнітивної моделі життєдіяльності постраждалої від переселення особи; по-друге, афективної переоцінки травматичного досвіду; по-третє, відновлення відчуття та почуття цінності власної особистості; по-четверте, відновлення здатності подальшого функціонування у світі [14].

Висновки з проведеного дослідження. Предметом психолого-педагогічного супроводу вимушених переселенців є суб'єктивна якість життя та особистісна самореалізація мігранта. Критерії ефективності психолого-супровідних впливів – такі: 1) здоровий спосіб життя; 2) баланс емоцій у переживанні життєвої ситуації; 3) задоволеність життям та спроможність бути щасливим; 4) соціально значущі ціннісні орієнтації; 5) суб'єктність і особистісне самоствердження; 6) саморозвиток особистості. Супровід спрямований на 4 сфери: середовище, особистість, життєвий шлях і суб'єктну активність. Він передбачає роботу на соматичному, психічному, особистісному, соціальному та духовному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочкор Н.П. Соціально-педагогічна робота з дітьми у конфліктний та пост конфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. – К. : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.
2. Вишневецька О.А. Сучасна міжнародна трудова міграція та державна міграційна політика / О.А. Вишневецька // Статистика України. – 2008. – № 2. – С. 87-91.
3. Малютін І.А. Трудова міграція з України: тенденції розвитку / І.А. Малютін // Зовнішня торгівля. – 2008. – № 2. – С. 97-102.
4. Воронко О.Г. Вплив міграційних процесів на демографічний розвиток титульного етносу України у др. пол. XX – на поч. XXI ст. / О. Г. Воронко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.x-pdf.ru/6kulturologiya/374129-1-udk-3147477-ogvoronko-vpliv-migraciynih-procesiv-demografichniy-rozvitok-titulnogo-etnosu-ukraini-pol-hh.php>.
5. Гай-Нижник П. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуро-

формуючі чинники політики національної безпеки / Павло Гай-Нижник, Леонід Чупрій // Гілея. – 2014. – Вип. 84 (№ 5). – С. 465–471.

6. Гороть А. М. Правові проблеми міграційної політики України та шляхи їх вирішення / А. М. Гороть [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2134/3/4473.pdf>.

7. Грицик Л.А. Соціально-психологічний супровід дітей учасників АТО в умовах загальноосвітнього закладу: [методичний посібник] / Л.А. Грицик. – Вінниця: ММК, 2016. – 46 с.

8. Максимова Н.А. Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям і сім'ям вимушених переселенців / Н.А.Максимова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mediku.com.ua/metodichni-rekomendaciyi-shodo-organizaciyi-ta-nadannya-psihol.html>.

9. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти: [метод. посібник] / упор.: Д.Д. Романовська, О.В. Ілащук. – Чернівці : Технодрук, 2014. – 133 с.

10. Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2016 р.) : у 2 ч. / ред. кол.: В. В. Черней, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін. – Ч. 2. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – 183 с.

11. Пушкарев А.Л. Посттравматическое стрессовое расстройство: диагностика, психофармакотерапия, психотерапия / Пушкарев А.Л., Доморацкий В.А., Гордеева Е.Г. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2000. – 128 с.

12. Ресурсний центр для вимушених переселенців: Не залишаймо переселенців наодинці з бідом! – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.diversipedia.org.ua/sites/default/files/rc_bulletin_march_fin.pdf.

13. Тимченко О. В. Соціально-психологічне відчуження особистості як чинник делінквентності / О. В. Тимченко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. праць. – Донецьк, 2006. – № 2. – С. 235–240.

14. Устінов О.В. Первинна допомога при посттравматичному стресовому розладі / О.В.Устінов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.umj.com.ua/article/93730/pervinna-dopomoga-pri-posttravmatichnomu-stresovomu-rozladi>.

15. Чабан О.С. Психотерапия при ПТСР должна быть направлена на создание новой когнитивной модели жизнедеятельности / Мария Добрянская. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://neuronews.com.ua/ru/issue-article-271/-Psihoterapiya-pri-PTSR-dolzha-byt-napravlena-na-sozdanie-novoy-kognitivnoy-modeli-zhiznedeyatelnosti-#gsc.tab=0>.

УДК 159.9:331.54:004

ОСОБИСТІСНИЙ ПОРТРЕТ ПРЕДСТАВНИКА ІТ-СФЕРИ

Філоненко Д.В., аспірант
кафедри загальної психології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті здійснено соціально-психологічний аналіз особистості ІТ-спеціалістів. Теоретично обґрунтований вплив професійної діяльності на становлення особистості у дорослому віці, виділені провідні компетенції та професійні якості фахівців ІТ-сфери, описані існуючі стереотипи щодо поведінки «комп'ютерників». На основі результатів існуючих досліджень змальовано узагальнений психологічний портрет представника ІТ-сфери.

Ключові слова: *ІТ-спеціаліст, особистість, професійно-особистісний розвиток, зрілість, мотивація.*

В статье проведен социально-психологический анализ личности ИТ-специалистов. Теоретически обосновано влияние профессиональной деятельности на формирование личности в зрелом возрасте, выделены ведущие компетенции и профессиональные качества специалистов ИТ-сферы, описаны стереотипные представления о поведении «компьютерщиков». На основе данных существующих исследований представлен обобщенный психологический портрет представителя ИТ-сферы.

Ключевые слова: *ИТ-специалист, личность, профессионально-личностное развитие, зрелость, мотивация.*

Filonenko D.V. PERSONAL PORTRAIT OF THE REPRESENTATIVE OF THE IT SPHERE

The research paper provides a socio-psychological analysis of the personality of IT specialists. The influence of professional activity on the formation of personality in adult life is theoretically grounded, the leading competencies and professionally important qualities of IT specialists are covered, the existing stereotypes about the behaviour of these specialists are described. Based on the results of the existing researches, a generalized psychological portrait of the representative of the IT sphere is provided.

Key words: *IT specialist, personality, professional and personal development, maturity, motivation.*

Постановка проблеми. ІТ-сфера є ключовою для сучасної світової економіки, при цьому Україна займає четверте місце в світі за кількістю сертифікованих ІТ-фахівців (після США, Індії та Росії). Кількість ІТ-спеціалістів сьогодні складає більше 300 тисяч осіб, 40 тисяч з яких – це сертифіковані висококласні фахівці, що створюють експортну продукцію. Вітчизняна школа програмування, започаткована такими видатними вченими як А.П. Ершов, В.М. Глушков, С.О. Лебедев та багатьма іншими, славетна ґрунтовною теоретичною підготовкою спеціалістів, здатних до виконання широкого спектру професійних завдань (на відміну від вузькоспеціалізованих західних фахівців). Україна є одним із світових лідерів з виробництва програмного забезпечення, в 2016 році 13 вітчизняних компаній увійшли до списку найкращих аутсорсингових компаній світу [1, с. 113]. Не дивно, що саме з цією спеціальністю пов'язані найбільш позитивні життєві плани, освітні та кар'єрні перспективи молодих людей у нашій країні. Водночас це одна з найбільш молодих професій у світі, що проходить активне становлення. Тому нестача ґрунтовних наукових даних та відсутність емпіричних досліджень

(в тому числі психологічних) цілком зрозуміла. Комплексне вивчення індивідуально-особистісних проявів ІТ-фахівців дозволить зрозуміти, що собою являє і яким чином досягається оптимальний режим їхньої професійної діяльності. Це, у свою чергу, вдосконалисть методологію підготовки конкурентоспроможних спеціалістів, сприятиме їх конструктивно-творчій діяльності, збереже психічне здоров'я та допоможе вирішити інші проблеми професійно-особистісного становлення спеціалістів в ІТ-сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємної детермінації особистості і виконуваної нею професійної діяльності є загальноновизнаною у психології. В уявленнях як вітчизняних, так і західних вчених праця виступає провідною діяльністю дорослого віку, вона ж зумовлює соціальну ситуацію розвитку в цей період. Саме у професійній сфері особистість може найбільш повно проявити свої здібності і можливості, реалізувати цінності і домагання, отримати соціальну оцінку і схвалення. Продуктивна професійна діяльність, адекватна соціальним потребам суспільства та відповідна особистісним прагненням і здібностям – необхідна умова особистої

гармонії, суб'єктивного благополуччя, загальної задоволеності життям, а нерідко й джерело переживання стану щастя (Л.Г. Дика, А. Л. Журавльов, Є. О. Клімов). З іншого боку, реальна соціально-економічна ситуація, професійне середовище і зміст трудової діяльності можуть призводити до нерівномірного розвитку (і навіть деградації) деяких особистісних властивостей. К.В. Карпінський (2014) особливо підкреслює значущість професійної діяльності у пошуку, збереженні та практичній реалізації індивідуального сенсу життя. Для сучасної людини праця є не стільки засобом задоволення базових потреб, скільки способом формування, відтворення та втілення особистісних (а також соціокультурних) цінностей: «Більшість людей працює заради чогось більшого, ніж щоденний прожиток або щомісячна зарплата» [2, с. 26]. Така *сенсостворювальна функція праці* є запорукою реалізації особистості як суб'єкта життя.

В якості важливих проявів особистісної зрілості найчастіше відзначається активність (прагнення суб'єкта виходити за власні межі, розширювати сферу діяльності, діяти за межами вимог ситуації і рольових приписів); спрямованість (домінуюча система мотивів, інтересів і переконань, ідеалів); глибинні смислові структури, що обумовлюють свідомість і поведінку (єдина життєва філософія); реалістичне ставлення до себе (самооб'єктивація) та до зовнішньої реальності, а також характерна структура відносин, установок і диспозицій – Я-концепція, що забезпечує єдність і тотожність особистості та виявляє себе в самооцінці, рівні домагань, впевненості в собі і т.п. Зріла особистість характеризується широкою системою зв'язків зі світом, ієрархізованістю мотивів діяльності та стійкою конфігурацією головних мотиваційних ліній. Їй притаманне розвинене почуття відповідальності, самоприйняття, потреба в турботі, здатність до психологічної близькості з іншою людиною, ефективне використання своїх знань і здібностей, конструктивне вирішення різних життєвих проблем на шляху до найповнішої самореалізації (О.М. Леонтьєв, М.В. Єрмолаєва, М.В. Гамезо та інші). Відповідно до теорії Г. Олпорта, особистість має властивість *самопротяжності* – здатність брати участь в широкому колі різноманітних діяльностей і отримувати від них задоволення. Це означає, що життя не повинне бути стереотипним, прив'язаним до безпосередніх потреб і обов'язків. Важлива риса самопротяжності – проєкція в майбутнє [3].

Особлива значущість періоду дорослості полягає в тому, що, включаючись в різно-

маніття суспільних відносин, людина стає їх суб'єктом, свідомо формуючи своє ставлення до навколишнього світу. В цьому контексті становить інтерес вплив досвіду професійної діяльності на сприйняття реальності та специфіку «образу світу» людини [4].

В рамках теорії особистості Е. Еріксона важливою характеристикою зрілості є генеративність, що виявляється в прагненні вплинути на наступне покоління через власних дітей, через практичний або теоретичний внесок в розвиток суспільства, в відповідальності за свою долю, за свої вчинки, а також за долю близьких, здатності до активної участі в житті суспільства [3]. Цю тезу підтримує більшість сучасних вчених, найбільше вона виражена в акмеологічному (Б.Г. Ананьєв, О.О. Бодальов, А.О. Деркач та ін.), вчинковому (В.А. Роменець) та суб'єктному (С.Л. Рубінштейн, А.В. Брушлинський, К.О. Альбуханова-Славська, Т.М. Титаренко та ін.) підходах.

Так, О.О. Бодальов вважає найважливішою характеристикою в становленні зрілої особистості результативний, продуктивний момент її діяльності. Справи, продукти, соціальні впливи особистості є критеріями її суб'єктивності. При цьому суспільна цінність цих досягнень представлена для людини як «цінність власного життя». У змінах, які особистість справила в громадському світі, вона пізнає себе, відкриває справжній рівень свого життя, внутрішньоособистісні суперечності, передумови саморозвитку та самозміни. З іншого боку, цінності психологічно та соціально зрілих людей відіграють провідну роль в житті суспільства: вони стверджують свої смаки, спосіб життя, стиль діяльності [3; 5].

На сучасному етапі соціально-професійна затребуваність особистості розглядається як взаємна детермінація динамічних систем «особистість – професійна діяльність – соціум». Отже, в реалізації суб'єктом професійної діяльності з'являється ще один значущий вектор – особливості організаційного середовища, що постає в якості соціальної ситуації розвитку особистості (Д. Мацумото, Т. Парсонс, Т. Пітерс, Р. Уотерман, Е. Шейн; Р.Л. Кричевський, Е.О. Смірнов, В.О. Млоїло та ін.).

Водночас слід відзначити, що відбулося методологічне відділення суб'єкта професії від решти суб'єктних іпостасей особистості, перш за все, відрив від самої вищої, інтегративної форми суб'єктності – суб'єкта життя. В результаті психологія праці замкнулася в рамках системи «особистість-професія», а її предмет звівся до специфічного змісту трудової діяльності і розвитку

професійно-значущих якостей особистості. У роботі Д.Н. Завалишиної ця редуційна установка позначена як «постулат спеціалізації» – аналітичне роздроблення особистості на окремі форми і види суб'єктності, на дискретні лінії розвитку задля їх ізольованого вивчення. Основний методологічний акцент в цьому випадку спрямований на інтерпретацію вимірів, які характеризують психологічний склад високого професіоналізму [2; 6].

Слід пам'ятати, що насправді особистість завжди фігурує як єдиний і неподільний суб'єкт життя (пізнання, спілкування, професії, дозвілля, громадянськості і т.д.). Тому ми стверджуємо, що дослідження питань особистісно-професійного становлення доцільно проводити саме в контексті завдань загальної психології (в рамках діяльнісної, культурно-історичної та суб'єктної парадигм). Розгляд категорії особистості в контексті професійної діяльності відкриває нові перспективи та напрямки наукових досліджень шляхів життєвого самоздійснення людини.

Таким чином, в результаті спільного впливу багатьох факторів формуються істотні відмінності в особистісних властивостях працівників конкретної професії, в їхній життєвій та суспільній позиції, в установках і сприйнятті світу, в типових формах поведінки та активності, в способі життя. Тому актуальним завданням психологічної науки є аналіз ролі професійної діяльності ІТ-спеціалістів в становленні і самореалізації їх особистості як суб'єкта праці, пізнання, спілкування та життя в цілому.

Постановка завдання. Мета даної статі – наукове обґрунтування та соціально-психологічний аналіз специфічних особистісних властивостей представників ІТ-сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. Починаючи з 1990-их років у вітчизняній психології розпочалися активні дослідження впливу на дітей та дорослих технологій, залученості у віртуальний світ та мережеві комунікації (О.П. Белінська, О.Є. Войскунський, А.Є. Жичкіна, О.В. Смилова, І.С. Шевченко та ін.). Сьогодні накопичений величезний обсяг теоретично та практично цінної інформації, але питання формування особистості в світі цифрових технологій ще далеке від остаточного вирішення. Наукові дослідження професійної діяльності у сфері інформаційних технологій знаходяться у зародковому стані, значно відстаючи від практичних запитів і потреб суспільства. Слід констатувати відсутність будь-яких розгорнутих концепцій формування професійної спрямованості,

професійного вибору і подальшого розвитку фахівців в сфері ІТ-технологій.

В найзагальнішому вигляді ІТ-спеціалістів поділяють на дві групи: з формалізованим технологічним процесом і рольовими функціями персоналу (вимоги спеціалізації на рівні інструментів) та нечисленна група спеціалістів з універсальними завданнями (вимоги визначаються ринковим успіхом) [1]. Довгий час у діяльності «айтішників» найбільше значення мала спеціальна компетентність – володіння набором вузькоспеціалізованих знань та технічних навичок. Через стрімку технологізацію майже всіх сфер життя створилася унікальна ситуація – більшість населення активно користувалася в побуті та в роботі комп'ютерними технологіями (і залежала від них), проте не могла здійснювати їх елементарне обслуговування. Це сформувало неабиякий попит на відповідні послуги, але водночас сприяло міфологізації професії та формуванню стереотипного уявлення про комп'ютерника як людину «не від цього світу». Так сформувався образ відлюдькуватої, не дуже охайної людини, яка не мала чіткої формальної ролі та місця в організації, зміст роботи якої часто не зрозумілий навіть її керівництву. Частково цей образ мав реальну основу – як відомо, професію в сфері «людина-техніка» свідомо обирають більш інтровертовані особи; необхідність працювати з технічними приладами, часто в незручних умовах зумовлює відповідний вибір робочого одягу; необізнаність більшої частини колективу про значущість роботи ІТ-відділу не сприяє активним соціальним контактам та неформальному спілкуванню.

На початку нового тисячоліття вимоги до ІТ-спеціаліста значуще трансформуються. Найбільшу затребуваність має не технічне обслуговування комп'ютерів, а створення програмних продуктів для численних потреб замовників. Професія отримує неабиякий престиж і починає вважатися творчою. Процес розробки ІТ-продукту – тимчасовий проект з великою кількістю учасників різного фаху, що вимагає вміння взаємодіяти, комунікативних та управлінських якостей. Разом з тим відбувається спеціалізація ІТ-послуг і відповідних кваліфікацій, стрімке кар'єрне зростання.

Відповідно, змінюється образ ІТ-фахівця. Сьогодні це – комунікабельна креативна людина, націлена на професійне та особистісне зростання, готова до роботи в команді і діалогу з клієнтами. Створюючи продукт, вона орієнтується на майбутніх споживачів, тому добре знає інтереси і потреби своїх потенційних клієнтів.

В цьому сенсі становлять інтерес вимоги та очікування роботодавців від ІТ-спеціаліста. Соціальні мережі для встановлення ділових зв'язків «LinkedIn» та «SuperJob» (2014) вивчили резюме ІТ-фахівців і склали список найбільш часто вживаних ними якостей. Окрім схильності до роботи з технікою від них очікується: вміння працювати в команді, аналітичний склад розуму, розвинена пам'ять, здатність працювати з великою кількістю інформації, вміння самостійно навчатися. Серед найбільш затребуваних особистісних якостей: відповідальність, комунікабельність, мобільність, уважність, самостійність, вміння працювати в команді, стресостійкість, креативність, працездатність, акуратність, відкритість, старанність та ініціативність [12].

Л.Н. Плоткіна (2010) звертає увагу на особистісні характеристики, значущі в контексті організаційного функціонування ІТ-фахівців. Авторка сформулювала своєрідний «еталон професійної компетентності» – комплекс знань і умінь, якими володіє успішний програміст або системний адміністратор: 1) вузькоспеціальні компетенції, що дозволяють творчо використовувати різноманітне програмне та технічне забезпечення в процесі вирішення проблем, що виникають; 2) знання широкого спектру мов програмування і вміння їх використовувати при вирішенні поставлених завдань; 3) вміння входити в особливий режим інформаційної активності, що передбачає фокусування свідомості на знаково-символічній інформації, а також перетворення отриманої інформації в організаційно значущі відомості/знання; 4) вміння інтегрувати в єдине поле інформацію, що продукується в процесі роботи комп'ютерних мереж, з інформацією, що циркулює по інших каналах внутрішньоорганізаційної інформації (документальним і вербальним).

Авторка відзначає, що при всій важливості кваліфікації ІТ-фахівця, його внутрішньогруповий статус і сприйняття в організації багато в чому визначаються такими індивідуальними параметрами як тип темпераменту, риси та акцентуації характеру, рівень інтернальності/екстернальності, стратегії адаптації та особливості побудови часової [8].

Однією з часто згадуваних індивідуальних якостей ІТ-фахівців є когнітивний стиль (своєрідні способи переробки інформації про навколишній світ, що проявляються в її сприйнятті, аналізі, структуруванні, категоризації та оцінюванні). Важливо, що когнітивні відмінності визначають стиль діяльності, але не позначаються на ефективності розробки програм. В роботах S. Turkle виді-

лені «м'який» (художній, несистематичний, з нерівномірною опрацюванням деталей) і «жорсткий» (технологічний, що тотально контролює хід обчислювальних процесів) стилі програмування, котрі співвідносяться з показниками локусу контролю та незалежності особистості. Так, «жорсткий» стиль програмування характерний для програмістів з внутрішнім локусом контролю, а «м'який» стиль характеризує екстерналів. Б. Шнейдерман наводить дані про те, що люди з аналітичним стилем мислення виявляють схильність до складного стилю програмування, а люди з інтуїтивним стилем мислення віддають перевагу простому стилю програмування [8].

Аналізуючи особистісні якості, що відрізняють ІТ-фахівців, російські дослідники (Ю.Д. Бабаєва, О.Є. Войскунський, 2003; А.А. Долникова, О.М. Чудова, 1997; Л.Н. Плоткіна, 2010 та інші) відзначають специфіку їх образу світу і образу майбутнього. Вони прагнуть створити свій особливий світ в контексті комп'ютерного середовища, при цьому їм властиве неприйняття різного роду бар'єрів і заборон, існуючих в реальному світі, прагнення долати об'єктивні обмеження за допомогою віртуальної реальності. Аналізуючи особистісні якості висококваліфікованих програмістів, різні автори відзначають досить «незручні» в рамках організаційної діяльності риси: дистанційованість від інших людей, інтровертованість, заглибленість у власні інтелектуальні переживання. Парадокс полягає в тому, що одні й ті ж якості роблять програміста цінним для організації і, разом з тим, «складним» для колег, що прагнуть до простих і зрозумілих правил співпраці.

П. Тібодо (Thibodeau, 2011) відзначає, що, змінивши свою поведінку, ІТ-менеджери могли б мати величезний вплив в організаціях. Спостереження за ефективністю роботи ІТ-підрозділів у західних компаніях малюють портрет менеджера як амбітної особистості, що вважає себе носієм особливих знань, протиставляє себе оточуючим, розглядає працівників інших підрозділів як прикру перешкоду власному ІТ-світу. Їх поведінці властива відчуженість, нетерпимість та зверхність. Це частково пояснюється тим, що, будучи з дитинства технічно обдарованими і відчуваючи себе комфортно в цій сфері, ці особи досягли успіху та вимушені освоювати невластиві їм управлінські навички та потребують комунікативних новацій та емоційного інтелекту [9].

Дж. Ханк Рейнвотер (2016) порівнює процес управління програмістами з «випасом котів» і відзначає, що гарного спеціаліста треба приймати разом з усіма його дивац-

твами. В книзі «Як пасти котів» описані численні «породи» фахівців з притаманними їм навичками, здібностями та поведінковими особливостями. Автор відзначає, що сам характер діяльності розробника програмного забезпечення привертає людей абсолютно певного роду, і щоб керувати такими фахівцями в спільному проєкті, потрібно перш за все розібратися в їх мотивації [10].

Опитування у професійних спільнотах (dou.ua, 2015–2017) дозволяють достатньо чітко окреслити **соціально-демографічні особливості та спосіб життя** представників ІТ-індустрії за даними більше 8 тисяч анкет (розробники, тестувальники, менеджери, системні адміністратори, верстальники, бізнес-аналітики, web-дизайнери та ін.) [11]. Статистика показує, що лише 8% опитуваних фахівців старші за 36 років, і це переважно керівники, проєктні менеджери та системні адміністратори. Таким чином, відповідно до соціологічної теорії поколінь, вони є представниками «мільеніалів» (покоління У), що народилися після 1985 року. Це найперше покоління, що зростало та розвивалося під впливом цифрових технологій та мережевої комунікації, до яких вони глибоко залучені в повсякденному житті. Їхніми характерними рисами є потяг до самовираження та свободи, езотеричні захоплення, багатозадачність, ставлення до грошей як способу досягнення задоволення, а не показника успішності (W. Strauss, N. Howe, 2000). Цю вікову страту також називають «поколінням Пітера Пена», адже його представники схильні відтягувати перехід у доросле життя на довший термін [12].

80% популяції становлять чоловіки, але доля жінок інтенсивно збільшується (у 2012 році на одну дівчину доводилося 12 чоловіків, в 2013 – 11, в 2014 – 7, в 2015 – 6). За станом на 2017 р. половина жінок-учасниць опитування має досвід роботи не більше двох років, взагалі доля так званих «джуніорів» в індустрії є стабільною і становить 26-27%. Відзначимо, що за нашими власними спостереженнями жінки в ІТ-індустрії скаржаться на гендерні стереотипи, що заважають їх ефективній професійній реалізації.

Більшість фахівців живуть у великих містах – Києві (39%), Харкові (15%), Львові (12%), Дніпрі (7%), Одесі (6%), але лише третина має власну оселю. Вони мають вищу технічну освіту, гарне знання англійської мови, переважно працюють в аутсорсі (тобто виконують виробничі функції за тимчасовими договорами, не входячи до постійного штату певної організації). Таким чином, фахівці з 5-річним ста-

жем встигають попрацювати в середньому в 3-4 компаніях [11]. Специфічний тип зайнятості, існування в умовах глобальної економіки та постійної конкуренції, безсумнівно, впливає на професійно-особистісне формування. Ми можемо констатувати формування нового типу особистості, важливими рисами якої є професійна та особистісна мобільність, автономність, стійкість до невизначеності, відкритість змінам.

Серед найбільш розповсюджених мотивів вибору професії спеціалісти ІТ-індустрії вказують інтерес до технологій, можливість вирішувати цікаві завдання, високий рівень оплати праці, перспективи професійного зростання, комфортні умови праці (провідне значення має можливість працювати за гнучким графіком або віддалено, як альтернатива – в open-minded колективі). Зважаючи на популярність і престиж ІТ-професій на сучасному ринку праці, при інтерпретації отриманих даних слід враховувати, що ця картина відображає думку тих спеціалістів, що не просто обрали професію та отримали відповідну освіту, а саме «залишилися у справі». Для представників ІТ-сфери також важлива можливість виїхати за кордон, загалом 52% опитаних більш-менш активно готуються до еміграції або думають про неї. Як бачимо, перші місця в рейтингу робочої мотивації займають неутилітарні потреби, як результат – до 90% респондентів вказують, що мають виразний інтерес до поточних проєктів, крім того, більше 40% опитаних мають бажання працювати, навіть коли немає актуальної потреби заробляти кошти. Ймовірно, немалу роль у цьому відіграє задоволеність зарплатнею (80% опитаних). Цікаво, що більше половини фахівців працюють більше 40 годин на тиждень та сплять менше 8 годин на день, найбільше трудоголіків серед топ-менеджерів і дизайнерів.

Кар'єрні перспективи респондентів пов'язані переважно із підвищенням власної експертності (54%) або зайняттям керівних посад (18%). Власний ІТ-проєкт (окрім основної роботи) є у кожного четвертого розробника та дизайнера; 33% будують відповідні плани. Лише 39% опитаних, серед яких тестувальники, бізнес-аналітики та нетехнічні фахівці (HR, PR, Sales), присвячують себе виключно основній роботі [11].

Спеціалістам ІТ-сфери притаманна досить специфічна сімейна ситуація: 40% перебувають у шлюбі, 30% мають стабільні стосунки або співмешкають з партнером, третина не має «другої половини». Вони не поспішають заводити дітей (таких 76%),

що, очевидно, може бути пояснене віковою стратифікацією (після 30 років діти є у 65% айтишників). Свій вільний час вони присвячують прогулянкам, читанню, туризму і подорожам, спорту, відвідуванню культурно-розважальних заходів. 46% вказують ІТ як хобі, що підтверджує внутрішню спрямованість як провідний та найбільш продуктивний мотив професійного самовизначення.

Висновки з проведеного дослідження. Сучасна психологія відводить професії роль головного фактору особистісного розвитку дорослої людини. В сучасному світі праця є не стільки засобом задоволення базових потреб, скільки способом пошуку, формування та реалізації особистісних цінностей. Саме праця наповнює індивідуальне життя сенсом та відкриває людині широкі можливості самотрансценденції. Стосовно ІТ-сфери існує виразний дефіцит емпіричних досліджень та відповідних теоретичних концепцій особисто-професійного становлення. В існуючих даних звертає на себе увагу внутрішня мотивація та фактор задоволеності власною діяльністю. Це актуалізує питання мотивації професії та її зв'язків з життєвими перспективами особистості, що складає найближчу перспективу наших подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Литвинов В.В. Опыт взаимодействия университетов и промышленности в сфере трансфера ИТ-технологий в Западной Европе / В.В. Литвинов, В.С. Харченко // Математичні машини і системи. – 2015. – № 1. – С. 111-123.
2. Карпинский К.В. Профессиональная деятельность и развитие личности как субъекта жизни / К.В. Карпинский // Личность профессионала в современном

мире / отв. ред. Л.Г. Дикая, А.Л. Журавлев. – М. : Институт психологи РАН, 2014. – С. 25-58.

3. Ермолаева М.В. Психология развития : [метод. Пособ] / М.В. Ермолаева. – 2-е изд. – М. : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2003. – 376 с.

4. Серкин В.П. Профессиональная специфика образа мира: влияние опыта деятельности на восприятие реальности / В.П. Серкин // Личность профессионала в современном мире / отв. ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. – М. : Институт психологи РАН, 2014. – С. 303-313.

5. Бодалёв А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения / А.А. Бодалев. – М. : Флинта; Наука, 1998. – 168 с.

6. Завалишина Д.Н. Субъектно-динамический аспект профессиональной деятельности / Д.Н. Завалишина // Психологический журнал. – Том 24, № 6. – 2003. – С. 5-16.

7. Личные качества специалиста в сфере ИТ и телекоммуникаций // Моё образование, 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://moeobrazovanie.ru/lichnye_kachestva_spetsialista_v_sfere_it_technologiy.

8. Плоткина Л.Н. Социально-психологический анализ профессионально-значимых характеристик специалистов в области информационных технологий / Л. Н. Плоткина // Известия Самарского научного центра РАН. – Т. 12, № 5. – 2010. – С. 137-144.

9. Thibodeau P. IT managers are aloof, insular, says psychologist / Patrick Thibodeau // Computerworld (US) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.computerworld.com/article/2500648/it-management/it-managers-are-aloof--insular--says-psychologist.html>.

10. Рейнвотер Дж. Как пасти котов. Наставление для программистов, руководящих другими программистами / Дж. Ханк Рейнвотер ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2016 – 256 с.

11. Портрет ИТ-специалиста – 2017. Инфографика / Редакция DOU // Developers.Org.Ua – украинское сообщество разработчиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dou.ua/lenta/articles/portrait-2017>.

12. Howe N. Millennials rising: the next great generation / Neil Howe, William Strauss. – NY : Vintage Books, 2000. – 432 p.

УДК 159.98

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ЙОГО РОЗВИТОК У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Харченко С.В., к. психол. н., доцент,
професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3
Харківський національний університет внутрішніх справ

В статті узагальнені сучасні уявлення щодо формування соціального інтелекту в дошкільному віці. Акцентується важливість взаємодії зі значущим компетентним дорослим щодо розвитку здібностей соціального інтелекту в цьому віці. Описані сприятливі психолого-педагогічні умови щодо вдосконалення здібностей соціального інтелекту у дітей дошкільного віку. Визначені вимоги та методи вдосконалення соціального інтелекту дорослих, які забезпечують розвиток здібностей дітей.

Ключові слова: соціальний інтелект, здібності соціального інтелекту, соціально-психологічна ситуація розвитку, дошкільний вік.

В статье обобщены современные представления о формировании социального интеллекта в дошкольном возрасте. Акцентируется важность взаимодействия со значимым компетентным взрослым для развития способностей социального интеллекта в этом возрасте. Описаны благоприятные психолого-педагогические условия для совершенствования способностей социального интеллекта у детей дошкольного возраста. Определены требования и методы совершенствования социального интеллекта взрослых, обеспечивающих развитие способностей детей.

Ключевые слова: социальный интеллект, способности социального интеллекта, социально-психологическая ситуация развития, дошкольный возраст.

Kharchenko S.V. SOCIAL INTELLIGENCE AND ITS DEVELOPMENT IN PRESCHOOL AGE

The article summarizes modern ideas about the formation of social intelligence in preschool age. The importance of interaction with a significant competent adult regarding the development of abilities of social intelligence at this age is emphasized. The best psychological and pedagogical conditions for improving the abilities of social intelligence in preschool children are described. The requirements and methods for improving the social intelligence of adults, which ensure the development of children's abilities, are defined.

Key words: social intelligence, ability social intelligence, socio-psychological situation of development, preschool age.

Постановка проблеми. Розвиток інтелектуальних здібностей людини відбувається на протязі всього її життя. Формування соціального інтелекту відбувається в тісному зв'язку з розвитком особистості та системи діяльності суб'єкта. Соціальний інтелект суб'єкта розвивається в межах певного соціокультурного оточення, субкультури, референтної групи тощо, які певним чином впливають на його особливості.

Дошкільний вік є сприятливим періодом щодо формування соціального інтелекту на думку багатьох вчених (Макаров О.В., Ісаєва І.Ю., Цибуленкова Т.С., Шилова О.В. та інші). Головними соціальними умовами розвитку соціального інтелекту в цьому віковому періоді є: входження дитини до дошкільної групи, що забезпечує досвід нових соціальних взаємин; активне розширення репертуару ігрової діяльності; використання технологій психолого-педагогічного супроводу в дошкільному навчальному або іншому закладі тощо.

Провідною діяльністю в дошкільному віці є гра, в процесі якої дитина опановує прийнятну в соціумі поведінку, засвоює культурно-закріплені ролі стереотипи та зразки

поводження, навчається способам вирішувати виникаючі соціальні проблеми тощо. В літературі зазначається, що в останній час до 40% дошкільнят у вільний час не грають, а займають себе предметними діями, малюванням, гаджетами [5, с. 179], що не може не виявити негативного впливу на розвиток здібностей соціального інтелекту.

Таким чином, період дошкільного дитинства є одним з основних щодо формування здібностей соціального інтелекту. Важливість місця здібностей соціального інтелекту в структурі особистості та значущість впливу на характер міжособистісних стосунків зумовлює необхідність аналізу та узагальнення результатів досліджень щодо особливостей соціального інтелекту та можливостей його розвитку в дошкільному віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній віковій психології ретельно описана соціально-психологічна ситуація розвитку дитини в різні вікові періоди. Провідним чинником формування особистості дитини в дошкільному віці є продуктивне спілкування з дорослим. На протязі дошкільного дитинства спілкування з дорослими ускладнюється за змістом і формою.

За даними досліджень, виконаних в лабораторії М.І. Лісіної, протягом перших 7 років життя у дитини формуються чотири форми спілкування, які змінюють одна одну: ситуативно-особистісна (перше півріччя життя); ситуативно-ділова (6 місяців – 2 роки); внеситуативно-пізнавальна (3 – 5 років); внеситуативно-особистісна (6 – 7 років) [9, с. 122].

Особливості соціального інтелекту в дошкільному віці були предметом досліджень в низці робіт педагогів та психологів (Власова О.І., Ісаєва І.Ю., Журавлева С.С., Макаров А.В., Мاسягіна О.Ю., Нікітіна О.Ю., Рубльова Н.В., Харитонова І.В., Шилова О.В., Цибуленкова Т.С. тощо), в яких ученими з'ясовувалися особливості формування та найбільш сприятливі умови розвитку здібностей соціального інтелекту дітей.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення сучасних уявлень щодо особливостей формування соціального інтелекту в дошкільному віці та складових психолого-педагогічного супроводу його оптимального розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку Ісаєвої І.Ю., сенситивним періодом розвитку соціального інтелекту в дошкільному віці є період переходу від середнього до старшого дошкільного віку, коли відбувається становлення і розвиток логічного мислення [3].

Критеріями соціального інтелекту дошкільника автор вважає:

- емоційно-мотиваційний (самооцінка, рівень розвитку емпатії, децентрації; мотивація комунікації та взаємодії);

- когнітивний (загальні розумові здібності; розуміння себе і партнера по спілкуванню; розуміння суті ситуації спілкування; прогнозування розвитку ситуації комунікації та взаємодії, а також поведінки партнерів по спілкуванню);

- поведінковий (володіння навичками конструктивної взаємодії, способами моделювання своєї поведінки і опосередкованого або прямого впливу на партнера з метою змінити його поведінку) [3].

Харитонова І.В. виявила, що третина дошкільнят має низький та нижче середнього рівень показників соціального інтелекту, у зв'язку з чим діти можуть зазнавати труднощі в спілкуванні під час вирішення повсякденних комунікативних завдань. Дані Шилової О.В. це підтверджують та свідчать, що у старших дошкільнят переважаючими є низький і середній рівні розвитку соціального інтелекту за всіма його структурними компонентами: комунікативно-особистісним (низький рівень – амбівалентність щодо інших, особливо до дорослих; труд-

нощі встановлення контакту; невпевненість, боязкість, відсутність комунікативних навичок; конфліктна потреба в спілкуванні; середній рівень – ситуативна відкритість щодо інших (позитивна – тільки до близьких дорослих); труднощі встановлення контакту зі значимими знайомими дорослими; ситуативний прояв потреби в спілкуванні (за ініціативою дорослого); екзальтована прихильність до близьких), особливостями самосвідомості та самооцінки (низький рівень – конфліктний стан Я-образу, емоційна нестійкість; малий соціальний досвід; рідкісний прояв потреби в повазі; схильність до беззмістовної емоційної взаємодії зі значимим дорослим; нестійка самооцінка; середній рівень – нестійке усвідомлення Я-образу в спілкуванні зі знайомим значимим дорослим; коливання самооцінки залежно від ситуації; афективна Я-концепція; у знайомій ситуації наявність потреби у визнанні), особливостями соціальної перцепції (низький рівень – недиференційована поведінка; переважання емоційних контактів; пояснення особливостей стосунків виключно емоційними прив'язаностями; вузькість соціального досвіду; труднощі побудови соціального портрета стосунків; середній рівень – ситуативна рольова поведінка; переважання емоційно-особистісних контактів; адекватне сприйняття міжособистісних стосунків за допомогою дорослого; наявність інтересу до аналізу міжособистісних стосунків і відсутність необхідних соціальних перцептивних дій) [11].

Рублевою Н.В. показано, що у дітей дошкільного віку у структурі соціального інтелекту переважає інтелектуальне усвідомлення (когнітивний аспект); соціальна інформованість; питання, пов'язані з проєкцією власної поведінки в конкретну соціально-значиму ситуацію, викликають у дошкільнят стійкий і живий інтерес [10].

Алімовою Т.В. було з'ясовано, що дошкільнята з більш високим рівнем розвитку соціального інтелекту характеризуються низькою швидкістю сенсомоторного реагування в серії з хаотичним розподілом міжстимульних інтервалів [1]. Тобто пластичність ЦНС є однією з психофізіологічних передумов здатності відображати структурну закономірність в динамічно організованому сенсорному потоці та може бути пов'язана з успішністю прогнозу розвитку соціальної ситуації.

Михайлова Я.І. стверджує, що у старших дошкільників інтелект виступає цілеспрямованим та стабільним конструктором: рівень розвитку соціального інтелекту пов'язаний з позитивним рівнем розвитку загального інтелекту та вербального і невербального ін-

телекту. За даними автора, рівень розвитку соціального інтелекту у старших дошкільників певним чином взаємопов'язаний з позитивним рівнем розвитку загальної самооцінки, але не залежить від темпів дозрівання дитини. У старших дошкільників-дівчат у порівнянні з хлопчиками здатності соціального інтелекту дійсно вище [7].

Узагальнення соціальних чинників, які сприяють розвитку здібностей соціального інтелекту дошкільників, показало, що важливим є певні особливості виховання дитини в родині, а також спеціально створені умови в дитячих дошкільних закладах. Власова О.І. доводить, що соціальна ізоляція дитини та авторитарність позиції батьків, їх прагнення повністю контролювати активність дітей, нетерпимість та емоційна реактивність не сприяють розвитку диференціації емоцій і активному формуванню емоційних еталонів у дитини дошкільного віку [2]. Важливою психологічною умовою успішного розвитку соціального інтелекту в старшому дошкільному віці Шилова О.В. вважає оволодіння батьками (особливо матерями) соціально-психологічною компетентністю, в якій пріоритетною позицією в спілкуванні з дітьми є позитивно особистісно-орієнтоване ставлення до дитини, ставлення як до суб'єкта. Шилова О.В. переконливо доводить, що батьки дітей – старших дошкільнят, їхні вихователі та педагоги, на жаль, не мають в належній мірі вираженої потреби і розвинених умінь для розвитку у дітей соціального інтелекту та наголошує про необхідність створення спеціальних психолого-педагогічних умов для розвитку компонентів соціального інтелекту у дітей [10]. В роботі Нікітіної О.Ю. та Шилової О.В. стверджується, що в типових дошкільних навчальних закладах (далі –ДНЗ) основна увага приділяється розвитку пізнавального інтелекту дитини [9].

Журавльова С.С. підтримує думку, що факторами соціально-комунікативного розвитку старших дошкільників виступають параметри освітнього середовища. Автором описані три типи освітньої організації: догматичний, кар'єрний та творчий [4]. При перших двох типах освітніх організацій були констатовані мінімально достатні рівні сформованості соціально-інтелектуального та діяльнісно-практичного компонента при достатньому рівні розвитку мотиваційно-емоційної складової соціально-комунікативного розвитку старшого дошкільника. При третьому типі освітньої організації – достатні рівні сформованості соціально-інтелектуального емоційного і мотиваційного компонентів в разі мінімально достатнього рівня розвитку діяльнісно-практичного ком-

понента соціально-комунікативного розвитку старших дошкільників. Більш високий рівень соціально-комунікативного розвитку старших дошкільнят виявлено саме при цьому типі освітньої організації [4].

Найбільш значущими для соціально-комунікативного розвитку старших дошкільників Журавльова С.С. вважає такі властивості освітнього середовища, як: узагальненість, домінантність, стійкість, когерентність, мобільність, безпека, меншою мірою значущими – широта, емоційність, активність, усвідомленість.

Недвецька Т.М. припускає, що існує зв'язок між рівнем розвитку соціального інтелекту та проявом у дитини самостійності та успішності виконання в процесі ігорних видів діяльності (сюжетно-рольова гра, драматургія, дидактична гра, рухлива гра). Дані Недвецької Т.М. свідчать, що низький рівень розвитку соціального інтелекту характерний для дітей с реактивним типом соціальної активності [8]. Розвиваючий вплив на соціальний інтелект дітей буде мати збагачення та розвиток їхньої ігрової діяльності.

Масягіна О.Ю. способом розвитку соціального інтелекту у дошкільника бачить формування конструктивного стилю взаємодії. Автор наводить механізм його формування: позиція дорослого щодо дій дитини з вербальним впливом, яка супроводжується підсвідомою внутрішньою оцінкою дитиною реакції педагога або іншого дорослого, візуалізація зовнішньої реакції – безпосередньо зворотний зв'язок, формування механізму стилю взаємодії дитини-дошкільника. На думку автора, в арсеналі виховних впливів дорослих повинні бути авансування, підтримка та метод стимулювання, оскільки набутий дошкільником досвід (сукупність емоційно забарвлених вербальних реакцій своїх і навколишніх дорослих) буде використаний в аналогічних ситуаціях [6, с. 144].

Шилова О.В. наполягає, що розвиток соціального інтелекту у дітей дошкільного віку може здійснюватися лише за випереджаючою ініціативою дорослого. На індивідуальних і групових заняттях, в повсякденних ситуаціях дитину слід ставити перед необхідністю вирішувати певні завдання спілкування та допомагати у їх вирішенні. Спираючись на досягнутий дитиною рівень, динаміку просування, дорослий дає зразки нових за змістом контактів, підтримує і заохочує її зусилля в потрібному напрямку. Ускладнення завдань повинно відбуватися від ситуативно-ділової форми до внеситуативно-пізнавальної та внеситуативно-особистісної форм спілкування [11].

Шилова О.В. пропонує з метою розвитку соціального інтелекту дошкільників: насичення змісту програмних занять у ДНЗ позитивним комунікативним матеріалом (за розділами: «дитина і навколишній світ»; «розвиток мовлення – розвиваюча мовне середовище, зв'язкова мова»; «моральне виховання»; «дидактичні ігри»); спеціальні заняття, основні на методі фасилітованої дискусії, в якій надається можливість кожному винести свою думку на обговорення, бути вислуханим і прийнятим, коли діти стають активними учасниками процесу спілкування, що об'єднує вчителя, учня і твір мистецтва [11].

Шиловою О.В. для вихователів ДНЗ були організовані: цикли тематичних лекцій-бесід та семінарів; тренінгові заняття для педагогів за типом «спілкування без примусу». Батьківська програма була спрямована, головним чином, на: усвідомлення батьками особливостей свого ставлення до дитини, виникнення у матерів потреби в адекватних віку і потребам дітей відносинах; оволодіння механізмом внеситуативно-особистісного спілкування з дітьми у сімейному, неформальному варіанті у тренінгу «спілкування без примусу» [11].

Ісаєвою І.Ю. виявлена стійка залежність між здатністю педагога супроводжувати розвиток соціального інтелекту і досягненням дитиною оптимального рівня його розвитку [3]. Автор пропонує для розвитку створення предметно-просторового розвиваючого середовища у формі спеціально-організованих видів діяльності: сюжетно-ролеві, дидактичні і творчі ігри, художньо-мистецька діяльність тощо [3].

Ісаєва І.Ю. також наполягає на дотриманні суб'єктності дитини в ситуаціях взаємодії; інтеграції інтелектуально-пізнавального і комунікативного компонентів в побудові змісту; цілісності, що забезпечує взаємозв'язок всіх складових компонентів педагогічного супроводу. Автор доцільними вважає наступну систему методів розвитку соціального інтелекту дошкільнят: усвідомлення соціальних взаємодій, програвання різних соціальних ролей, моделювання, рішення проблемних соціальних ситуацій, рефлексія і самоаналіз власних соціально-інтелектуальних проявів.

Ісаєва І.Ю. пропонує програму розвитку соціального інтелекту дітей, яка містить три змістовних блока: «Соціальний інтелект як переживання», «Соціальний інтелект як розуміння» і «Соціальний інтелект як переживання». Ці блоки складаються з наступних змістовних розділів: знаннями про себе як про суб'єкта спілкування і взаємодії (розділ «Я сам»), знаннями про спосо-

би встановлення різних типів соціальної взаємодії (ігрового, трудового, навчального, творчого), про культурно закріплені способи підтримки і виходу з соціальних взаємодій, про соціальні ситуації взаємодії, про рольову поведінку. Завдання розділу «Я сам» – сприяння становленню адекватного, позитивно забарвленого образу Я, формування самосвідомості та самооцінки: бесіди, ігрові та тренувальні вправи, спрямовані на пізнання свого образу через образ свого імені, свого тіла, приналежності до певної статі, пізнання своїх соціальних ролей. Завдання змістовного розділу «Я і Інший» – сприяння зростанню інтересу дитини до однолітка, його внутрішнього світу, переживань, погляду на навколишнє; формування і розвиток у дітей комунікативних умінь, заснованих на виділенні істотних ознак конкретної ситуації взаємодії й прогнозу її розвитку. Завдання змістовного розділу «Я і суспільство» – розширення і збагачення знань дітей про соціум, культурні традиції суспільства, формування бажання жити в світі, розуміти і толерантно ставитися до оточуючих [3].

Макаров О.В., Цибуленкова Т.С. розробили та успішно апробували програму, в яку входили розвиток у дітей дошкільного віку соціальних знань, емоційно-особової сфери, системи особистісних стосунків на рівні базових і соціальних емоцій, формування навичок позитивного міжособистісного спілкування, вироблення здібності правильно сприймати соціальні ситуації [5]. Програма включала в себе такі форми і методи роботи: психогімнастика, арт-терапія, творчі, сюжетно-ролеві ігри, ігри-драматизації, рухливі і комунікативні ігри, вправи, які сприяють розвитку комунікативних навичок, зняттю страхів і підвищенню впевненості в собі, зниженню агресії і послабленню негативних емоцій.

Вченими була проведена низка заходів щодо створення сприятливих дитячо-батьківських стосунків у сім'ї дитини, яка включала педагогічну просвіту батьків (батьківські збори, консультації, семінари-практикуми: «Роль батька у вихованні дітей», «Батьківські директиви, оцінки і установки», «Значення сім'ї у збереженні психологічного благополуччя дітей», «Спілкування без проблем») та партнерство педагогів і батьків в діяльність освітньої організації (свята, заходи, створення сімейних фотозагнет).

Висновки з проведеного дослідження. Вченими описані складові соціального інтелекту дітей дошкільного віку. Виявлено, що за відсутності цілеспрямованих заходів щодо розвитку здібностей соціального

інтелекту в дошкільників їх рівень низький або середній. Психолого-педагогічні умови, типові для дошкільних навчальних закладів, не передбачають розвитку соціального інтелекту дітей.

Провідними складовими оптимального розвитку здібностей соціального інтелекту в дошкільному віці є неситуативно-особистісне спілкування з компетентним дорослим, збагачення та розвиток ігрової діяльності, використання спеціальних програм психолого-педагогічного супроводу в дошкільних закладах. Спеціальна система методів (фасілітована дискусія, усвідомлення соціальних взаємодій, програвання різних соціальних ролей, моделювання, рішення проблемних соціальних ситуацій, рефлексія і самоаналіз власних соціально-інтелектуальних проявів тощо) розвитку здібностей соціального інтелекту в дошкільному віці має бути включеною в спеціально організовану ігрову та художньо-мистецьку діяльність. Можуть бути використані сюжетно-ролеві, рухливі та комунікативні ігри, ігри-драматизації, дидактичні та творчі ігри, вправи психогімнастики, вправи, які сприяють розвитку комунікативних навичок, зняттю страхів і підвищенню впевненості в собі, зниженню агресії й послабленню негативних емоцій, деякі техніки з арт-підходу тощо.

Вченими пропонуються заходи з розвитку відповідних властивостей у батьків та вихователів щодо створення оптимальних умов для розвитку здібностей соціального інтелекту дошкільника, особливий акцент ставиться на ставленні до дитини як до суб'єкта та партнерських стосунках педагогів і батьків. В подальших дослідженнях необхідно приділяти увагу саме заходам з формування адекватного ставлення до особистості дитини у дорослих, доцільним є почати із заходів, спрямованих на майбутніх батьків у загальноосвітній школі та ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алимova Т. В. Психофизиологические предпосылки развития социального интеллекта в старшем дошкольном возрасте / Т. В. Алимova [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obschaya_693/alimova-tatyana-vladimirovna-17920.html.

2. Власова О.І. Психологічна структура та чинники розвитку соціальних здібностей : автореф. дис... док. психол. наук : спец.19.00.07 / О.І. Власова - Київ – 2006 – 43 с.

3. Исаева И.Ю. Педагогическое сопровождение развития социального интеллекта ребёнка в период дошкольного детства : автореф. дис... канд. психол. наук. : спец. 13.00.01 / И. Ю. Исаева. – Ростов-на-Дону, 2011. – 27 с.

4. Журавлева С.С. Образовательная среда организации дополнительного образования как фактор социально-коммуникативного развития старших дошкольников // Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика – 2014. – № 4. – С. 149–152.

5. Макаров А.В. Условия развития социального интеллекта дошкольников / А.В. Макаров, Т.С. Цыбуленкова // Science Time – 2015. – № 7(19). – С. 177–184.

6. Масыгина О.Ю. Развитие социального интеллекта посредством формирования стиля взаимодействия / О.Ю. Масыгина // Омский научный вестник. – 3 (88). – 2010. – 143–144.

7. Михайлова Я.И. Взаимосвязь уровня развития социального интеллекта с интеллектуально-личностными характеристиками у детей 6-7 лет: автореф. дис ... канд. психол. наук : спец.19.00.13 / Я.И. Михайлова. – СПб., 2001. – 22 с.

8. Недвецкая Т.М. Социальная активность детей с разным уровнем социального интеллекта / Т.М. Недвецкая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/26_WP_2012/Psihologia/12_116361.doc.htm.

9. Никитина Е. Ю. Развитие социального интеллекта у старших дошкольников и первоклассников в процессе общения со значимым взрослым / Е. Ю. Никитина, О. В. Шилова // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. Педагогика и психология. – Выпуск № 6. – 2009. – С. 119–127.

10. Рублева Н. В. Проблема развития социального интеллекта в процессе социального воспитания детей старшего дошкольного возраста / Н. В. Рублева // Педагогическое мастерство: материалы междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2012 г.). – М.: Буки-Веди, 2012. – С. 127–130.

11. Шилова О.В. Развитие социального интеллекта у старших дошкольников и первоклассников в процессе общения со значимым взрослым : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец.19.00.07 / О.В. Шилова. – Нижний Новгород, 2009. – 24 с.

УДК 159.923.2

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДИ РОЗВИТКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-ЗВ'ЯЗКІВЦІВ

Шестопалова М.Ю., ад'юнкт
науково-організаційного відділення
Військовий інститут Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У статті проведений науково-теоретичний аналіз поняття стресостійкості особистості. Обґрунтовано стресогенний характер професійної діяльності військовослужбовців-зв'язківців. Розглянуто значення розвитку стійкості до стресу військовослужбовців-зв'язківців в умовах бойових дій.

Ключові слова: стресостійкість, особистість, військовослужбовець-зв'язківець, розвиток стресостійкості, копінг-поведінка.

В статье проведен научно-теоретический анализ понятия стрессоустойчивости личности. Обоснован стрессогенный характер профессиональной деятельности военнослужащих-связистов. Рассмотрено значение развития устойчивости к стрессу военнослужащих-связистов в условиях боевых действий.

Ключевые слова: стрессоустойчивость, личность, военнослужащий-связист, развитие стрессоустойчивости, копинг-поведение.

Shestopalova M.Yu. ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES TO THE RESEARCH OF THE NATURE OF THE DEVELOPMENT OF STRESS-RESISTANCE OF THE COMMUNICATIONS SERVICEMEN

The scientific-theoretical analysis of the concept of stress-resistance of a person is provided in the article. The stressful nature of the communications servicemen professional activity is substantiated. The significance of the development of stress-resistance of the communications servicemen during the warfare is reviewed.

Key words: stress-resistance, person, communications servicemen, stress-resistance development, coping-behavior.

Постановка проблеми. Переживання людиною життєво небезпечних подій неминує призводить до різноманітних негативних соціально-психологічних наслідків. Насилля проти особистості, природні або техногенні катастрофи, терористичні акти, бойові дії чинять найбільш психотравмуючий вплив на психічне здоров'я особистості, її психологічне благополуччя та якість життя.

Проблема впливу бойових дій на психіку військовослужбовців є предметом багатьох досліджень, як у психології, так і в медицині, зокрема вагомий внесок у дану галузь зроблений зарубіжними дослідниками історії медицини (O. Paul, M. Fossey, S. Freeth, H. Hughes), які першими звернули увагу на наявність симптомів психотравматизації в учасників різних воєн [12, с. 43].

Російська інтервенція до АР Крим, неоголошена війна на сході України призводить до високого рівня стресового навантаження військовослужбовців, службовий обов'язок яких пов'язаний із забезпеченням зв'язку військ (сил) антитерористичної операції (далі – АТО) в бойових умовах. Професійна діяльність військовослужбовців-зв'язківців вимагає високої швидкості розумових процесів, специфічної зосередженості, переключення та розподілу уваги, розвинених сенсомоторних навичок, високої нерво-

во-психічної стійкості та вмотивованості, адже якісний зв'язок – основа успішного управління військами.

Враховуючи використання країною-агресором удосконаленої новітньої військової техніки та швидкодіючого високоточного озброєння, підступну тактику ведення бойових дій, їх розмах і динамічність, військовослужбовці-зв'язківці практично не мають можливості зберегти фізичне та психічне здоров'я після виходу з театру бойових дій. В умовах постійного дефіциту часу, високих вимог до якості каналів зв'язку автоматизованих систем управління військами, їхнього перенавантаження великим обсягом інформації стан високої психічної напруженості військовослужбовців стає безперервно діючим фруструючим чинником службової діяльності.

Психічні розлади, що виникають внаслідок військових конфліктів, мають особливо тяжкі та сталі прояви [1, с. 6-7]. Психічні стани, що набуті при виникненні екстремальних ситуацій, можуть бути віднесені до групи так званих психогенних розладів. Найчастіше це різноманітні невротичні і патохарактерологічні реакції, неврози і реактивні психози. Загальна особливість усіх цих розладів полягає в тому, що вони мають ситуативно зумовлений ха-

ракти. Їхня інтенсивність залежить від характеру патогенних обставин, зокрема, від специфіки факторів обстановки, гостроти й сили їхнього впливу, а також смислового змісту психотравми [11, с. 187-188].

Аналіз стану військовослужбовців-зв'язківців, які виконували службові обов'язки в зоні проведення АТО, доводить, що при значних психоемоційних навантаженнях, викликаних існуванням реальної вітальної загрози, вплив психогенних чинників викликає негативні зміни в структурі особистісних якостей та у психічному стані військовослужбовців. Найбільш ураженою є емоційна сфера, після чого, враховуючи особистісні особливості військовослужбовців, порушується регуляція пізнавальної та поведінкової сфер.

Емоційні розлади обумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними (особистісними) причинами [2, с. 17-18]. Низький рівень адаптаційних можливостей і, в першу чергу, низька стресостійкість – основна суб'єктивна причина, що викликає емоційні порушення військовослужбовців та призводить до зниження фізіологічної та психічної резистентності в екстремальних умовах. У той час, як вплив психотрамуючих ситуацій може бути причиною дезадаптивних та психосоматичних розладів військовослужбовців-зв'язківців, високий рівень стресостійкості дозволяє попередити ці негативні наслідки шляхом мобілізації внутрішніх ресурсів: стратегій і моделей копінг-поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження психологічних особливостей розвитку стресостійкості військовослужбовців-зв'язківців є актуальною проблемою – від високої стресостійкості залежить надійність їхньої професійної діяльності, особливо з урахуванням нетипової для спеціалізації ускладненої обстановки в умовах бойових дій. Наукових напрацювань у військовій психології за даною темою, на жаль, немає.

Постановка завдання. Метою статті є науково-теоретичний аналіз поняття стресостійкості особистості, особливостей її розвитку та обґрунтування стресогенного характеру професійної діяльності військовослужбовців-зв'язківців в умовах бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізувавши публікації українських, радянських і зарубіжних науковців про дослідження природи стійкості до стресу, необхідно вказати, що вивчення феномену стресостійкості у психології відображає різноманітність концептуальних основ наукових досліджень, яскравим прикладом є особистісний адаптаційний

потенціал, який визначає стійкість людини до екстремальних факторів (А.Г. Маклаков) або особистісний потенціал (Д.О. Леонтьєв на основі синтезу філософських ідей Е. Фромма та В. Франкла). Контекст, який відображає різні аспекти особистісного потенціалу, в психології позначається такими поняттями, як воля, сила Еґо, локус контролю, орієнтація на дію, прагнення знайти сенс тощо. З точки зору Д.О. Леонтьєва, поняттю особистісний потенціал у зарубіжній психології відповідає поняття «hardiness» – «життестійкість», введене S.R. Maddi, яке виникло у зв'язку із розробкою проблем творчого потенціалу особистості й регулювання стресу. Дослідженнями S.R. Maddi, R.H. Harvey доведено відсутність культурних відмінностей у проявах життестійкості, тобто ця якість або психологічний стиль є показником стресостійкості особистості незалежно від її культурної приналежності або країни проживання [4, с. 221-222]. Основні положення концепції особистості В.С. Мерліна дозволяють розглядати стресостійкість як багаторівневу систему взаємопов'язаних психологічних характеристик особистості, що демонструють відношення свідомості до зовнішніх та внутрішніх стимулів різної інтенсивності [5, с. 8].

Згідно з поглядами R.S. Lazarus, S. Folkman, існує два глобальні типи подолання стресових ситуацій: проблемно-орієнтований та емоційно-орієнтований. Вибір одного з них здійснюється у залежності від суб'єктивної оцінки можливості-неможливості що-небудь зробити для зміни стресової ситуації. Проблемно-орієнтоване подолання стресу переважає у тому випадку, коли когнітивна оцінка говорить про те, що можна зробити щось для покращення ситуації. Емоційно-орієнтоване подолання стресу може змінити лише спосіб інтерпретації того, що сталося і переважає у тому випадку, коли когнітивна оцінка говорить про неможливість вирішення стресової ситуації [9, с. 500].

У сучасній психології здійснюються спроби цілісного осмислення особистісних характеристик, відповідальних за успішну адаптацію та подолання життєвих труднощів. У цьому випадку стресостійкість – це сукупність якостей, що дозволяють організму спокійно переносити дію стресорів, які без шкідливих сплесків емоцій впливають на діяльність і на оточуючих [6, с. 215].

У дослідженнях М.Е. Білової стресостійкість розглядається як складна інтегральна властивість особистості, яка забезпечує індивідуальну можливість переносити значні розумові, фізичні, вольові та емоційні навантаження, зберігаючи при цьому ефективність

функціонування. На переконання А.А. Андреевої, стресостійкість – це комплексна властивість особистості, що характеризується необхідною її адаптацією до впливу зовнішніх і внутрішніх чинників в процесі діяльності, забезпечує успішне досягнення мети і реалізується за допомогою засобів долаючої поведінки в емоційній, мотиваційній, когнітивній та поведінковій сферах діяльності особистості [6, с. 12].

В.О. Бодров відкриває стресостійкість, як таку властивість особистості, яка характеризує ступінь її адаптації до впливу екстремальних чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, визначається рівнем функціональної надійності суб'єкта діяльності та має прояв у активації функціональних ресурсів та оперативних резервів організму і психіки, а також у зміні працездатності і поведінці людини, спрямованих на попередження функціональних та емоційних розладів [7, с. 158]. Адекватність оцінювання ситуації та власних ресурсів визначає інтенсивність реакцій, спрямованих особистістю на зміну компонентів стресової ситуації, а також зміну когнітивної репрезентації, ставлення, мотиваційної і вольової орієнтації, які здійснюються через провідну її функцію – когнітивно-феноменологічної перспективи – та функції окремих структурних компонентів, що зумовлюють рівень стресостійкості під час і після травматичних подій [11, с. 185].

О.С. Кочарян, В.І. Мозговий запропонували структурний підхід до аналізу феномену стресостійкості. Вони розглядали стресостійкість як особистісний симптомокомплекс, що має певну структурну організацію, яка розвивається в онтогенезі та виявляє девіації при різноманітних патологічних станах. Специфічними ознаками відсутності стійкості до стресів є: низька диференційованість, зниження адаптаційного потенціалу, збереження біполярної структури організації чинників [12, с. 76].

Усі дослідники відзначають, що стресостійкість як властивість психіки відображає здатність людини успішно здійснювати необхідну діяльність (життєдіяльність) у складних умовах. Однак сильні стресові події зумовлюють необхідність перегляду усталених переконань, поглядів на себе та своє місце у світі, що призводить до вираженого психологічного стресу.

В.М. Крайнюк, М.С. Корольчук у дослідженнях стресостійкості військовослужбовців використовують поняття «нервово-психічна нестійкість» (далі – НПН), під яким розуміє схильність до зривів нервової системи людини при значних фізичних і психічних навантаженнях. Автори вважають,

що НПН як інтегральний показник психічного стану піддається динаміці і може змінюватися під впливом багатьох чинників. Крім соціальних, до стресогенних чинників належать фізіологічні особливості організму, які зумовлюють ненадійність адаптаційних і компенсаторних механізмів [8, с. 204-211].

Стресостійкість особистості формується на основі багаторазового повторення зіткнення особистості зі стресогенними чинниками [9 с. 503]. Це зіткнення проявляється в складному процесі, що містить:

- оцінку стресової ситуації;
- регуляцію діяльності в стресогенних умовах;
- долання стресу або копінгову поведінку;
- вплив на особистість травматичних подій;
- пропрацювання травматичного досвіду.

Відповідно, розробка методологічних засобів психологічного змісту стресостійкості базується на понятійному апараті психологічних досліджень особистості в екстремальних умовах, стратегіях долання стресу, механізмах захисту і протидії стресогенним чинникам, об'єктивним і суб'єктивним детермінантам та характеристикам сприйняття стресогенних чинників (М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, А.Г. Маклаков, Л.А. Китаєв-Смик, І.Г. Малкіна-Пих, В.О. Бодров, Н.В. Тарабріна, Л.Ф. Шестопалова, О.Д. Сафін, С.О. Лукомська, R.S. Lazarus, S.Folkman, M.J. Horowitz, A. Langle, S. Maddi та ін.)

Стресостійкість важливо розглядати як в контексті визначення змісту, оцінки, так і в контексті її формування, тобто розвитку на різних етапах професійного шляху. На думку М.В. Корольчука, успішність формування стресостійкості визначається як онтологічними характеристиками суб'єкта, в тому числі психофізіологічними параметрами, так і особливостями індивідуального досвіду, в процесі якого формуються мотиваційні, вольові, емоційні, інтелектуальні та особистісні характеристики [3, с. 7]. Рівень стресостійкості в цьому випадку формується в динаміці професійного становлення, зростаючи з підвищенням рівня професійної компетентності (досвіду). У формуванні стійкості до стресу велику роль відіграють спадкові (генетичні) властивості організму. Визначальними характеристиками первинної стресостійкості є швидкість переробки інформації, лабільність нервових процесів, надійність, витривалість, точність і продуктивність діяльності.

Дані численних емпіричних досліджень підтверджують припущення про можливість

і доцільність розвитку стійкості до стресу як професійно важливої якості на етапі професіоналізації. Аналіз наукової літератури з проблеми особистісних ресурсів стресоподолання свідчить про те, що усвідомлення людиною наявності засобів допомоги у скрутному для неї становищі й наявність навичок оперування якомога більшою кількістю таких засобів сприяє посиленню відчуття контрольованості ситуації і, внаслідок цього, більш ефективному подоланню проблем, що постають перед суб'єктом у складній ситуації [4, с. 233].

У власних дослідженнях S.R. Maddi доводить, що тренінги життєстійкості сприяють покращенню психологічного здоров'я військових, ефективності їхньої діяльності, удосконаленню лідерських якостей і навичок стресостійкості в складних життєвих (у тому числі й професійних) ситуаціях. Крім того, тренінги життєстійкості є надійним засобом посттравматичної реабілітації, оскільки сприяють пошуку нових сенсів життя, мотивації до діяльності, що загалом позитивно впливає на лікування симптомів посттравматичного стресового розладу, депресії або панічних атак.

На думку А.М. Романишина, одночасно із засвоєнням навичок управління стресом у військовослужбовців необхідно розвивати стресостійкість. В екстремальній ситуації це дозволить проаналізувати й оцінити нагальну обстановку, підібрати ефективний спосіб корекції ситуації та успішно його застосувати. Основний підхід науковця до розвитку стресостійкості військовослужбовця – це добровільні регулярні дозовані стресові впливи, на фоні яких цілеспрямовано виконується професійна діяльність. Методика розвитку стресостійкості співпадає із загальними принципами тренування: свідомість, цілеспрямованість, регулярність, систематичність [10, с. 189].

Стресостійкість є найважливішим психологічним чинником, що забезпечує ефективність та надійність професійної діяльності військовослужбовців-зв'язківців в умовах бойових дій. Високий рівень їхньої стресостійкості дозволяє попередити дезадаптивні та психосоматичні розлади шляхом мобілізації внутрішніх ресурсів, за допомогою попередньо опрацьованих стратегій і моделей поведінки в екстремальних умовах професійної діяльності.

Таким чином, проблема розвитку стресостійкості особистості набуває особливого значення, адже її високий рівень є основою професійної надійності військовослужбовців в умовах бойових дій. Насамперед, стресостійкість оберігає військовослужбовця-зв'язківця від особистісної

дезінтеграції, визначає його життєздатність і передбачає низький рівень особистісної тривожності, самоконтроль емоційно-вольової сфери, розвинену мотиваційну сферу задля успішного виконання завдань за призначенням.

Висновки з проведеного дослідження. Проведений аналіз наукової літератури свідчить про те, що поняття стресостійкості є поширеним, але його особливості залишаються недостатньо вивченими та обґрунтованими. Потрібне подальше вивчення особливостей проявів стресостійкості, вдосконалення методичного апарату дослідження, розробка нових підходів її формування та розвитку в процесі життєдіяльності особистості та підготовки професіоналів.

Аналіз стану наукових досліджень у галузі проблеми розвитку стресостійкості продемонстрував необхідність комплексного підходу у вивченні стресостійкості, яка визначається як складна інтегральна властивість особистості, що і забезпечує індивіду можливість переносити значні розумові, фізичні, вольові й емоційні навантаження, зберігаючи при цьому ефективність функціонування.

У формуванні стійкості до стресу велику роль відіграють спадкові (генетичні) властивості організму. Визначальними характеристиками первинної стресостійкості є швидкість переробки інформації, лабільність нервових процесів, надійність, витривалість, точність і продуктивність діяльності. Серед чинників індивідуального (онтогенетичного) розвитку організму найбільше значення підвищення рівня стресостійкості має досвід, набутий військовослужбовцем в екстремальних умовах.

Дані численних емпіричних досліджень підтверджують припущення про можливість і доцільність розвитку стійкості до стресу як професійно важливої якості на етапі професіоналізації.

Важливою характеристикою ефективності діяльності військовослужбовців є категорія надійності, яка багато в чому визначається стійкістю до дій екстремальних чинників. Тому проблема стресостійкості військовослужбовців в екстремальних умовах професійної діяльності є ключовою для розуміння психологічних механізмів її ефективності та розвитку.

Стресостійкість оберігає військовослужбовця-зв'язківця від особистісної дезінтеграції, визначає його життєздатність і передбачає низький рівень особистісної тривожності, самоконтроль емоційно-вольової сфери, розвинену мотиваційну сферу задля успішного виконання завдань за призначенням.

Проведений аналіз наукових підходів дослідження природи розвитку стресостійкості не охоплює усе коло актуальних питань, що належать до проблеми психологічних особливостей розвитку стресостійкості військовослужбовців-зв'язківців. Перспективами подальшого дослідження є розробка та запровадження особистісного опитувальника задля визначення детермінант стресостійкості військовослужбовців-зв'язківців, розробка системи тренінгових занять як частини програми розвитку стресостійкості задля підвищення рівня стресостійкості військовослужбовців, а також показників їхніх когнітивно-інтелектуальних та фізіологічних властивостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волошин П.В., Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах: методичні рекомендації / Н.О. Марута, Л.Ф. Шестопалова, І.В. Лінський, В.С. Підкоритов, І.І. Ліпатов, Ю.С. Бучок, В.І. Заворотний. – Харків, 2014. – 67 с.
2. Маклаков А.Г. Проблемы прогнозирования психологических последствий локальных военных конфликтов / А.Г. Маклаков, С.В. Чермянин, Е.Б. Шустов // Психологический журнал. – Т. 19. – № 2. – М.: Наука, 1998. – 118 с.
3. Корольчук В.М. Психологія стресостійкості особистості: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В.М. Корольчук; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2009. – 40 с.
4. Лукомська С.О. Посттравматичне зростання: теоретичні підходи, емпіричні методики та практичні рекомендації. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика: [монографія] / за ред. С.Д. Максименка, С.Б. Кузікової, В.Л. Зливкова. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. – 537 с.
5. Білова М.Е. Психологічні особливості осіб з різним рівнем стресостійкості (на прикладі працівників стресогенних професій): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / М.Е. Білова; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – О., 2007. – 20 с.
6. Андреева А.А. Стрессоустойчивость как фактор развития позитивного отношения к учебной деятельности у студентов: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология (психологические науки)»; Тамбовский гос. ун-т им. Г.Р. Державина. – Тамбов, 2009. – 155 с.
7. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В.А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 528 с.
8. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: [навчальний посібник для студентів ВНЗ] / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 580 с.
9. Ришко Г.М.. Основні концептуальні теорії та підходи до вивчення феномена стресостійкості особистості / Г.М. Ришко // Проблеми сучасної психології. – 2013. – Випуск 22. – 706 с.
10. Романишин А.М. Настанови з психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ: [навчально-методичний посібник] / [Романишин А.М., Бойко О.В., Воробйов Г.П., Замана В.М., Коберський Л.В., Муженко В.М., Ткачук П.П.]; за ред. Г.П. Воробйова. – Львів: АСВ, 2012. – 430 с.
11. Корольчук В.М. Психологічні засади дослідження стресостійкості особистості / В.М. Корольчук // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум. 2011. – Вип. 26 (29). – 399 с.
12. Зливков В.Л. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях / В.Л. Зливков, С.О. Лукомська, О.В. Федан. – К.: Педагогічна думка, 2016. – 219 с.

УДК 159.955

СПЕЦИФІКА РЕФЛЕКСИВНОСТІ СТУДЕНТІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ МЕТАКОГНІТИВІЗМУ

Шиліна А.А., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри соціології та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

Розглядається проблема рефлексивності і метакогнітивізму в психології. Проаналізовано теоретичні та емпіричні особливості рефлексивності і метакогнітивізму у вітчизняній і зарубіжній психології. Представлені результати дослідження рефлексивності студентів з різним рівнем метакогнітивної включеності в діяльність. Визначено особливості рефлексивності студентів з високим і низьким рівнем метакогнітивної регуляції діяльності.

Ключові слова: *метакогнітивна активність, метакогнітивні знання, метакогнітивна регуляція діяльності, рефлексивність, саморефлексія, соціорефлексія.*

Рассматривается проблема рефлексивности и метакогнитивизма в психологии. Проанализированы теоретические и эмпирические особенности рефлексивности и метакогнитивизма в отечественной и зарубежной психологии. Представлены результаты исследования рефлексивности студентов с разным уровнем метакогнитивной включенности в деятельность. Определены особенности рефлексивности студентов с высоким и низким уровнем метакогнитивной регуляции деятельности.

Ключевые слова: *метакогнитивная активность, метакогнитивные знания, метакогнитивная регуляция деятельности, рефлексивность, саморефлексия, социорефлексия.*

Shylina A.A. SPECIFIC OF REFLECTION OF STUDENTS WITH THE DIFFERENT LEVEL OF METACOGNITION

The problem of reflection and metacognition in psychology is considered. The theoretical and empirical features of reflection and metacognition are analyzed in domestic and foreign psychology. The results of a study of the reflection of students with different levels of metacognitive involvement in activity are presented. Specific features of the reflection of students with a high and low level of metacognitive regulation of activity are determined.

Key words: *metacognitive activity, metacognitive knowledge, metacognitive regulation of activity, reflection, self-reflection, social reflection.*

Постановка проблеми. Процес отримання вищої освіти передбачає великий обсяг теоретичних знань, які необхідно засвоювати студентам за допомогою актуалізації метакогнітивних здібностей та інтелектуальної рефлексії своїх дій в процесі навчання. У навчальній діяльності рефлексія безпосередньо впливає на функціонування когнітивно-мотиваційної сфери суб'єкта навчальної діяльності.

Рефлексія виступає своєрідним метакогнітивним механізмом, який виконує регулятивну функцію навчально-пізнавальної діяльності. Освоєння знань вимагає розвинутої здатності до рефлексії і це пояснюється взаємозв'язком метакогнітивних і рефлексивних процесів. Завдяки здатності до рефлексії студенти спроможні усвідомлено управляти своїми психічними процесами, в тому числі метакогнітивними, і контролювати їх. Організація і контроль власної інтелектуальної діяльності здійснюється за допомогою метакогнітивних процесів. Процес навчання вимагає від студента здатності до осмислення своєї інтелектуальної діяльності і контро-

лю над нею. Тому, крім уміння здійснювати когнітивні дії, студент повинен володіти вміннями здійснювати метакогнітивні дії. Раціональне поєднання когнітивних і метакогнітивних стратегій забезпечують ефективність і успішність освітнього процесу.

Таким чином, можна говорити про те, що метакогнітивні процеси і рефлексія є основними регулятивними механізмами навчальної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Навчальна діяльність передбачає оволодіння знаннями, вміннями і навичками, які призводять до розвитку пізнавальних здібностей особистості. Знання, які студенти набувають у вищому навчальному закладі, надаються їм на високому рівні, внаслідок чого виникає гостра потреба у зверненні до своїх метакогнітивних процесів. Студенту для подолання складнощів, які зустрічаються в процесі навчання, необхідно регулювати свої метакогнітивні процеси. Використання студентами метакогнітивних процесів робить їх більш автономними, самодетермінованими як у навчанні, так і у вирішенні проблем поряд з володінням

метакогнітивними стратегіями, важливе також бажання їх використовувати.

У вітчизняній і зарубіжній психології рефлексія займає одне з центральних місць. Результатами досліджень даного феномену стала психологічна теорія рефлексивної регуляції діяльності та метакогнітивні підходи до вивчення процесів рефлексії [4; 6].

У життєдіяльнісному підході рефлексія розуміється як внутрішньоособистісне відстеження, що дозволяє вибудовувати життєвий світ, метакогніція – як рівень в структурі пізнавальних процесів, пов'язаний з їх свідомою регуляцією. Рефлексія тут розуміється як регулятивний компонент метакогніції (співвідносить метакогніції між собою). У неї включається передбачення варіантів результату проблемної ситуації, повторний огляд рішення, генералізація рішення на більш широкий спектр ситуацій. Метакогнітивна регуляція потрібна не у всіх ситуаціях, а в тих, коли ситуація нова, в ній виявляються суттєві неузгодженості, на рішення задачі дано багато часу. Ці ситуації характерні для умов сучасного життя. Рефлексія розглядається як здатність думати про своє власне мислення, діяльність з метою їх вдосконалення [5, с. 154].

Основою розвитку напрямку метапізнання послужили ранні роботи Жана Піаже та знайшли своє відображення в подальших роботах Джона Флейвелла, якого вважають піонером в області досліджень метапроцесів. Дж. Флейвел розвиває ідеї Піаже, розглядаючи метапізнання як основу житейської мудрості. Саме Ж. Піаже належить періодизація розвитку метапізнавальних феноменів, зокрема рефлексії, та опис феноменології усвідомлення дитиною своїх пізнавальних процесів в ранньому віці. Метапізнавальні процеси у психологічній літературі здебільшого визначаються в контексті інтелектуального розвитку особистості. Такі вчені, як А. Браун, Дж. Вілсон, А.В. Карпов, М.О. Холодна дають чіткі визначення структурним особливостям та проявам метапсихічних процесів в онтогенезі. Однією з новітніх концепцій метапізнавальних процесів є концепція Т.Е. Чернокової. Під метапізнанням вона розуміє сукупність знань суб'єкта стосовно пізнавальної діяльності взагалі й особливостей пізнання, а також щодо психічних процесів, які забезпечують саморегуляцію пізнавальної діяльності [8].

В психології виділяють декілька напрямків в дослідженні розвитку метакогнітивних процесів. В рамках так званого «генетичного» напрямку метакогнітивні процеси та метакогнітивні здібності розглядаються як фактор загальної обдарованості особи-

стості. Вони можуть спонтанно проявлятися навіть у дошкільному віці, визначаючи динаміку і регуляцію розумових процесів, внаслідок чого формується так звана «метакогнітивна включеність», яка дозволяє здійснювати розумову діяльність одночасно у двох планах – в плані дій і в плані їх оцінки та регуляції [3, с. 252].

Основним завданням представників власне метакогнітивного напрямку є дослідження становлення окремих метакогнітивних процесів – метапам'яті, метамислення, самоусвідомлення у дітей старшого дошкільного віку і підлітків. Уявлення суб'єкта про пізнавальну діяльність позначаються в сучасній психології поняттям «метакогнітивні знання». Дж. Флейвелл класифікує такі знання на три типи: «персональні знання» про природу людських когнітивних процесів; «завданнєві знання», які відносяться до вимог різних завдань; «стратегічні знання» про тип стратегій, які можуть бути найбільш корисні [9].

Метапізнання визначається, як знання про функціонування власних когнітивних процесів, або, в більш неформальному контексті, «мислення про пізнання». Воно може приймати різні форми; включає знання про те, коли і як використовувати конкретні стратегії для навчання або вирішення задачі. Дослідження метапізнання розвивалось у двох паралельних напрямках. До певного моменту ці напрями залишались окремими, проте тепер вони обидва називаються «метапізнанням» [2, с. 184].

Експериментальні дослідження рефлексії почали інтенсивно розвиватися переважно в межах метакогнітивізму, починаючи з робіт про метапам'ять. Але до експериментальних робіт з рефлексії можуть бути віднесені дослідження С.Л. Рубінштейна, в яких явище рефлексії присутнє імпліцитно при характеристиці свідомої регуляції. Крім того, він говорив, що саме з пам'яттю пов'язана єдність самосвідомості, таким чином підкреслюючи зв'язок пам'яті з рефлексією. Узагальнення досліджень наприкінці ХХ століття дозволило визначитися з предметом психологічного вивчення рефлексії. В межах метакогнітивного підходу досліджувалася діяльність зі встановлення зв'язків між об'єктами, яка здійснюється шляхом рефлексивного виходу і складається з п'яти етапів: зупинка, фіксація, об'єктивація, відчуження, символізація. В дослідженнях рефлексії виходять з того, що її прояви є метамовними перетвореннями, є результатом зіткнення з труднощами та реорганізації, є комплектом впорядкованості (структури і динаміки) та впорядкування (самоконтролю і розвитку) [7, с. 195].

Рефлексія в психологічній літературі в найзагальнішому вигляді визначається як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Рефлексія є фундаментальною здатністю людини до самоаналізу, до осмислення і переосмислення своїх предметно-соціальних відносин з навколишнім світом і являє собою складову частину розвиненого інтелекту людини, а також пронизує людську діяльність у всьому різноманітті її форм і видів.

Основним принципом навчання, у якому центральним суб'єктом стає студент, можливо звести до наступного: студент бере на себе відповідальність за власне навчання, він бере активну участь у навчанні, викладач стає помічником та експертом. У процес навчання залучається попередній досвід студента, студент усвідомлює особистісні цілі та результати навчання, головним є розуміння та глибоке засвоєння матеріалу, а не заучування інформації. В.В. Давидов виділяє два рівня рефлексії: формальну та змістову. Для виконання повноцінної навчальної діяльності студентам необхідно вміти проводити рефлексію власних дій як формальну, так і змістову, а це передбачає цілий комплекс умінь:

- здійснювати контроль власних розумових та практичних дій;
- контролювати логіку розгортання своєї думки (суджень);
- визначати послідовність та ієрархію етапів діяльності, опираючись на рефлексію минулої діяльності через пошук її основ, причин, смислу;
- бачити у відомому – невідоме, у звичайному – незвичайне, тобто уміння бачити протиріччя, яке є причиною руху думки;
- здійснювати діалектичний підхід до аналізу ситуації, встати на позиції різних «спостерігачів»;
- перетворювати пояснення того явища, що спостерігали та аналізували у залежності від мети та умов.

Рефлексивні процеси мають бути постійно присутніми у навчальній діяльності тих, хто навчається. Тому рефлексивні уміння необхідно у них цілеспрямовано формувати. Ці рефлексивні уміння формуються у процесі навчальної діяльності протягом навчання. Від рівня сформованості рефлексії залежить ефективність навчання студентів.

Рефлексивна позиція студента допомагає йому аналізувати, критично осмислювати свою діяльність, порівнювати її цілі та результати, зрозуміти особливості власної навчальної діяльності. Рефлексивна функція виникає та реалізується у будь-якій діяльності, коли виникають труднощі [1].

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є вивчення рефлексивності і метакогнітивної включеності в діяльність у студентів з різним рівнем метакогнітивізму.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення мети нами використовувалися наступні психодіагностичні методики: диференційний тест рефлексії (Леонтьєва); методика рівня вираженості та спрямованості рефлексії М. Гранта; методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (А.В. Карпова) та опитувальник метакогнітивної включеності в діяльність.

У дослідженні взяли участь студенти ХНУВС у загальній кількості 65 осіб, які були розподілені нами за допомогою методики «Опитувальник метакогнітивної включеності в діяльність» на дві групи. У першу групу увійшли досліджувані, що набрали за даним опитувальником більше 180 балів – це група студентів з високим рівнем метакогнітивної включеності в діяльність. В другу групу увійшли досліджувані студенти, що набрали за опитувальником ОМВ менше 90 балів – це група з низьким рівнем метакогнітивної включеності в діяльність.

Показники особистісної рефлексії студентів з різним рівнем метакогнітивізму надано в таблиці 1.

За шкалою «Системна рефлексія» показник в першій групі становить $42,40 \pm 0,94$, в другій групі цей показник дорівнює $35,60 \pm 0,99$. Були отримані достовірні відмінності між групами у бік підвищення показника за цією шкалою у першій групі при $p \leq 0,001$.

Таким чином, студенти з високим рівнем метакогнітивізму характеризуються вищою здатністю до самодистанціювання і погляду на себе з боку, що дозволяє охопити одночасно полюс суб'єкта і полюс об'єкта.

У першій групі показник за шкалою «Інтророспекція» становив $25,60 \pm 0,65$, у другій групі показник за цією шкалою дорівнював $24,60 \pm 0,92$. Статистично значущі відмінності між групами визначені не були. Отже, досліджувані першої та другої групи рівною мірою схильні до зосередженості на власному стані, власних переживаннях.

Показник за шкалою «Квазірефлексія» в першій групі становив $29,00 \pm 0,72$, в другій групі цей показник дорівнював $24,92 \pm 0,92$, було визначено вірогідне підвищення показника у першій групі, при $p \leq 0,01$.

Тобто рефлексивні процеси у досліджуваних першої групи, на відміну від другої, є більш спрямованими на об'єкти, які не мають відношення до актуальної життєвої ситуації і пов'язані з відривом від актуальної ситуації буття у світі.

Показники спрямованості рефлексії студентів з різним рівнем метакогнітивізму надано у таблиці 2.

Як свідчать результати дослідження спрямованості рефлексії, що наведені у таблиці 2, показник «Саморефлексія» в першій групі з високим рівнем метакогнітивізму становив $51,40 \pm 0,90$, в другій групі цей показник дорівнює $37,92 \pm 1,52$. Були отримані достовірні відмінності між групами у бік підвищення показника за цією шкалою у першій групі, при $p \leq 0,001$. За шкалою «Соціорефлексія» показник в першій групі становив $38,80 \pm 0,33$, а в другій групі – $37,42 \pm 1,03$, значущої розбіжності між показниками не визначено.

Таким чином, студенти з високим рівнем метакогнітивізму характеризуються більшим рівнем схильності до самоаналізу змісту і функцій власної свідомості, до складу яких входять особистісні структури (цінності, інтереси, мотиви), мислення, пам'ять, механізми внутрішніх відчуттів, сприйняття, прийняття рішень, емоційного реагування, поведінкові шаблони.

Показники парціальних характеристик рефлексивності осіб з різним рівнем метакогнітивізму надано у таблиці 3.

Аналіз результатів дослідження, представлених у таблиці 3, показав, що за шкалою «Ретроспективна рефлексія діяльності» показник в першій групі становив $39,00 \pm 1,04$, в другій групі цей показник дорівнював $32,00 \pm 1,94$. Математико-статистичний аналіз виявив вірогідне підвищення показника у першій групі, з високим рівнем метакогнітивізму, при $p \leq 0,05$.

Отже, для досліджуваних першої групи більш характерними є: аналіз та оцінка вже виконаної діяльності, подій, що мали місце у минулому; спрямованість на більш повне усвідомлення, розуміння і структурування отриманого у минулому досвіду, передумов, мотивів, умов, етапів та результатів діяльності в минулому, що служить більш ефективному виявленню можливих помилок, пошуку причин власних невдач та успіхів.

За шкалою «Рефлексія теперішнього» показник в першій групі, з високим рівнем метакогнітивізму, становить $32,00 \pm 0,76$, а в другій групі, з низьким рівнем метакогнітивізму, – $31,46 \pm 1,56$, статистично значущі розбіжності між групами визначено не були.

Таким чином, для студентів обох груп характерними є включеність у ситуацію,

Таблиця 1

Показники особистісної рефлексії студентів з різним рівнем метакогнітивізму

Шкали	Група 1 (високий рівень)	Група 2 (низький рівень)	t	p
Системна рефлексія	$42,40 \pm 0,94$	$35,60 \pm 0,99$	4,76	0,001
Інтроекція	$25,60 \pm 0,65$	$24,60 \pm 0,92$	0,81	-
Квазірефлексія	$29,00 \pm 0,72$	$24,92 \pm 0,92$	3,24	0,01

Таблиця 2

Показники спрямованості рефлексії студентів з різним рівнем метакогнітивізму

Шкали	Група 1 (високий рівень)	Група 2 (низький рівень)	t	p
Саморефлексія	$51,40 \pm 0,90$	$37,92 \pm 1,52$	6,87	0,001
Соціорефлексія	$38,80 \pm 0,33$	$37,42 \pm 1,03$	1,08	-
Соціорефлексія	$38,80 \pm 0,33$	$37,42 \pm 1,03$	1,08	-

Таблиця 3

Показники парціальних характеристик рефлексивності студентів з різним рівнем метакогнітивізму

Шкали	Група 1 (високий рівень)	Група 2 (низький рівень)	t	p
Ретроспективна рефлексія	$39,00 \pm 1,04$	$32,00 \pm 1,94$	2,82	0,05
Рефлексія теперішнього	$32,00 \pm 0,76$	$31,46 \pm 1,56$	0,27	-
Рефлексія майбутнього	$39,40 \pm 1,21$	$33,53 \pm 1,55$	2,77	0,05
Рефлексія спілкування	$35,40 \pm 0,18$	$30,03 \pm 1,52$	2,95	0,05
Рефлексія майбутнього	$39,40 \pm 1,21$	$33,53 \pm 1,55$	2,77	0,05
Рефлексія спілкування	$35,40 \pm 0,18$	$30,03 \pm 1,52$	2,95	0,05

осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається у даний момент, тобто здійснюється рефлексія «тут і зараз», здатність співвідносити з предметною ситуацією власні дії, координувати, контролювати елементи діяльності відповідно до наявних умов, обмірковувати свою поточну діяльність.

Зафіксовані вірогідні відмінності за шкалою «Рефлексія майбутнього» між першою та другою групою, де показники становили $39,40 \pm 1,21$ та $33,53 \pm 1,55$ відповідно. Показники першої групи, з високим рівнем метакогнітивізму, за цією шкалою є вірогідно більшими при $p \leq 0,05$.

Виходячи з цього, студентів з високим рівнем метакогнітивізму можливо охарактеризувати як більш схильних до роздумів про майбутню діяльність, до уявлення ходу майбутньої діяльності, її планування, вибору найбільш ефективних способів, що конструюються на майбутнє.

Показник «Рефлексія спілкування» в першій групі становить $35,40 \pm 0,18$, в другій групі цей показник дорівнює $30,03 \pm 1,52$. Були отримані достовірні відмінності між групами у бік підвищення показника за цією шкалою у першій групі, при $p \leq 0,01$.

Отже, для першої групи більш притаманними є орієнтація на аналіз мислення інших людей, її дії, свою взаємодію з ними та взаємодію інших осіб між собою; наявність установки спостерігати й аналізувати власне пізнання, поведінку і розуміння цієї поведінки іншими.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, за результатами дослідження було визначено, що студенти з високим рівнем метакогнітивізму характеризуються більшою здатністю до самодисциплінування і погляду на себе з боку, що дозволяє охопити одночасно полюс суб'єкта і полюс об'єкта. Щодо типу спрямованості рефлексії, ці студенти більш схильні до самоаналізу змісту і функцій власної свідомості, до складу яких входять особистісні структури. Для студентів з високим рівнем метакогнітивізму характерне більш ефективне виявлення можливих помилок, пошук причин власних невдач та успіхів. Вони більш схильні до роздумів про майбутню діяльність, до уявлення ходу майбутньої діяльності, її планування, ви-

бору найбільш ефективних способів, що спрямовані на майбутнє. Відповідно, студентам з низьким рівнем метакогнітивізму притаманні вірогідно менш виражені окремі елементи рефлексивності.

Перспективою нашого дослідження є вивчення взаємозв'язків рефлексивності та окремих елементів метакогнітивної включеності в діяльність студентів з різним рівнем метакогнітивізму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондар Л.В. Рефлексія як основний компонент навчальної діяльності студентів / Л.В. Бондар, Н.Г. Ісхакова // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка, Психологія № 6 – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jml.nau.edu.ua/index.php/VisnikPP/article/view/10186/13388>.
2. Довгалюк Т.А. Поняття мислення як метакогнітивного процесу у психологічній науці / Т.А. Довгалюк, В.О. Волошина // Молодий вчений. – № 10 (25) – Частина 2 – жовтень – 2015 – С. 184–188.
3. Захарчук Т.М. Особливості розвитку метапсихічних процесів у дитячому віці / Т. М. Захарчук // Молодий вчений. – № 12 (39) грудень – 2016 – С. 251–254.
4. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. / А. В. Карпов. – М.: ИП РАН – 2004. – 450 с.
5. Троянская А.И. Рефлексивная позиция личности в поиске культурного самоопределения / А.И. Троянская // Материалы международного симпозиума «Образование и межнациональные отношения: преодоление дезинтегративных процессов в современном обществе» (организованного Удмуртским государственным университетом, Ижевск, 14–16 ноября 2013) – С 154–157.
6. Холодная М.А. Когнитивные стили: о природе индивидуального ума: учебное пособие / М. А. Холодная – М.: ПЭР СЭ – 2002. – 304 с.
7. Хомуленко Т. Б. Метапам'ять: наукові підходи та експериментально-інтроспективна методика дослідження / Т.Б. Хомуленко, Т.І. Доцевич // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди Серія «Психологія». 2014. – Випуск 49 – С. 193–211.
8. Чернокова Т.Е. Метакогнитивная психология: проблема предмета исследования / Т.Е. Чернокова // Вестник Поморского университета. – 2011. – № 3. – С. 153–158.
9. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-development inquiry / J. H. Flavell // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34(10). – P. 906 – 911.

УДК 159.9

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ЧИННИК ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТІВ- ВИПУСКНИКІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Ющенко І.М., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології
Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка

У статті проаналізовано результати емпіричного дослідження толерантності до невизначеності та психологічного благополуччя студентів. Розглянуто взаємозв'язок толерантності до невизначеності з іншими психологічними феноменами, що впливають на психологічне благополуччя особистості.

Ключові слова: ситуація невизначеності, толерантність до невизначеності, особистісна готовність до змін, психологічне благополуччя.

В статье проанализированы результаты эмпирического исследования толерантности к неопределенности и психологическому благополучию студентов. Рассмотрена взаимосвязь толерантности к неопределенности с другими психологическими феноменами, влияющими на психологическое благополучие личности.

Ключевые слова: ситуация неопределенности, толерантность к неопределенности, личностная готовность к изменениям, психологическое благополучие.

Yushchenko I.M. TOLERANCE TO UNCERTAINTY AS A FACTOR IN THE PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF GRADUATE STUDENTS

The article analyses the results of empirical study of the tolerance to uncertainty and psychological well-being of students, considers the correlations between tolerance to uncertainty with personal readiness for change and coping strategies of graduate students.

Key words: uncertainty situation, tolerance to uncertainty, personal readiness for change, psychological well-being.

Постановка проблеми. Вивчення чинників та механізмів досягнення і збереження психологічного благополуччя набуває особливого значення в умовах глобальних соціальних змін, що відбуваються в даний час у нашій країні й охопили не тільки політику, економіку, ідеологію, мистецтво, освіту, а й сферу людських взаємин. Зростання складності, темпів, різноманіття змін, що відбуваються у суспільстві, відображаються у свідомості людини як ситуація невизначеності. Дана реальність визначається як соціальна нестабільність, що призводить до відчуття невпевненості у завтрашньому дні, тривоги, страхів та фруструє природне прагнення до стабільності та порядку, ставить підвищені вимоги до суб'єкта в плані активності, оскільки він залучається до численних нових, раніше відсутніх у його досвіді соціальних ситуацій.

Невизначеність, непередбачуваність сучасного життя особливо гостро постає перед студентами-випускниками вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ) у вигляді різноманітних труднощів і проблем, пов'язаних з безробіттям, неясністю життєвих перспектив, неможливістю знайти гідну роботу за фахом, перейти з однієї сфери діяльності в іншу тощо.

Водночас соціально-економічні умови сьогодення зумовлюють необхідність формування конкурентоздатної особистості, яка володіє високою мобільністю, готовністю оперативно освоювати нововведення та швидко адаптуватися до мінливих умов дійсності, самостійно обирати або змінювати форми діяльності та забезпечувати саморегуляцію поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життєздатність, успішність, якість життя молоді людини та її психологічне благополуччя багато в чому залежать від її здатності справлятися з невизначеністю буття. У психологічній науці така здатність знайшла своє відображення у конструкті «толерантність до невизначеності».

Узагальнюючи погляди на толерантність/інтолерантність до невизначеності, можна дійти висновку, що дане поняття переважно розглядається у двох значеннях: по-перше, як характеристика когнітивного стилю, по-друге, як особистісний феномен, що впливає на перебіг всіх емоційних та когнітивних процесів, на систему соціальних установок, на міжособистісну та соціальну поведінку, зокрема поведінку в складних ситуаціях.

У роботах R.J. Hallman (1967), A.P. MacDonald (1970), R.W. Norton

(1975), J. Sidanius (1978), N.G. Rotter and A.N. O'Connell (1982), C.C. Chen та R. Hooijberg (2000), L.M. Sallot та L.J. Lyon (2003), S. Bakalis та T. Joiner (2004), F. Hartmann (2005), P.G. Clampitt та M.L., Williams (2007), F. Zenasni (2008), B.D. Naemi (2009), J.L. Herman (2010) толерантність до невизначеності розглядається як базова риса, що полягає у здатності приймати конфлікт та напругу, що виникають у ситуації двозначності, протистояти непов'язаності та суперечливості інформації, приймати невідоме, не почуватися незатишно перед невизначеністю [2].

У межах дослідження особистісних адаптаційних ресурсів останнім часом все більшого значення набуває вивчення толерантності до невизначеності саме як особистісної властивості, необхідної для успішної адаптації до нових, неочікуваних подій [3]. Дана властивість виявляється:

1) у здатності до прийняття рішень та осмислення проблеми (особливо коли не всі факти відомі і передбачити всі наслідки неможливо);

2) у здатності витримувати напругу кризових, проблемних ситуацій [5].

Цьому найбільшою мірою сприяє готовність людини сприймати нові події не як загрозу, а як виклик, шанс для виявлення свого потенціалу. В разі толерантності до невизначеності та психологічній налаштованості на позитивне сприйняття нового набагато легше відбувається перебудова ціннісних та смислових структур самосвідомості, переорієнтація на нові цілі та корекція особистісної позиції. Таким чином, здійснюється перехід на новий рівень особистісного розвитку, освоєння інших способів діяльності та утворення нових властивостей особистості.

Отже, вивчення толерантності до невизначеності як чинника, що впливає на стан психологічного благополуччя молоді, уявляється актуальним завданням в умовах якісних змін, що відбуваються і вже відбулися у сучасному суспільстві.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз результатів емпіричного дослідження толерантності до невизначеності як чинника психологічного благополуччя студентів-випускників ВНЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вивчення психологічного благополуччя нами була використана методика «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф. Толерантність до невизначеності вимірювалася за допомогою Шкали Д. МакЛейна (модифікація Е. Осіна) [1]. Для визначення стратегій поведінки та

визначення провідних копінг-стратегій був проведений Опитувальник способів подолання (WCQ), (адаптація Т.Л. Крюкова, Е.В. Куфтяк). Для виявлення внутрішньої готовності до змін використовувалась методика «Особистісна готовність до змін» – «Personal Change-Readness Survey» (PCRS), розроблена Ролніком, Хезером, Голдом та Халом в адаптації Н. Бажанової та Г. Бардієр [4].

У дослідженні брали участь 90 осіб юнацького віку, з яких 44 особи чоловічої статі і 46 осіб – жіночої. Всі досліджувані – студенти випускних курсів різних спеціальностей Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вік досліджуваних – 20-23 роки.

Обговорення результатів. Проаналізувавши показники толерантності до невизначеності у студентів-випускників, було отримано такі результати (див. табл. 1).

Таблиця 1

Значення окремих показників толерантності до невизначеності, у %

Показники толерантності до невизначеності	Рівень		
	Низький	Середній	Високий
Ставлення до новизни	7,8	72,2	20,0
Ставлення до складних задач	2,2	78,9	18,9
Ставлення до невизначених ситуацій	5,6	92,2	2,2

Отримані дані свідчать про те, що переважна більшість досліджуваних студентів має середнє вираження показників толерантності до невизначеності. Цікаво, що досить значна частка студентів (20,0%) показала високий рівень прояву показника «ставлення до новизни», отже для переважної частини випускників нові ситуації, які раніше не зустрічались в досвіді молодих людей, неповна інформація не лякають та не турбують їх.

У дослідженні було виявлено типи ставлення до невизначеності у студентів-випускників (див. табл. 2). Отримані результати свідчать про те, що переважна більшість студентів (73,3%) не лише демонструють високий рівень толерантності до невизначеності, але й досить часто надають перевагу ситуаціям невизначеності з непередбачуваним розгортанням подій та несподіваними наслідками.

Таблиця 2
Рівень прояву типів ставлення до невизначеності, у %

Тип ставлення до невизначеності	Рівень	
	Низький	Високий
Надання переваги невизначеності	38,9	61,1
Толерантність до невизначеності	26,7	73,3

Отримані дані можуть означати, що молоді люди сприймають невизначені ситуації як бажані, що містять у собі позитивний потенціал та певні можливості, вбачають у них виклик своїм здібностям та охоче йдуть на ризик, прагнучи використати такі ситуації у власних цілях. Можна припустити, що у сприйнятті двадцятирічних юнаків та дівчат ситуація невизначеності суспільних та життєвих орієнтирів є досить звичною, оскільки перебіг їх життя відбувався протягом безперервних змін та перетворень різних сторін життя. Крім того, високий рівень толерантності до невизначеності, на нашу думку, певною мірою зумовлений віковими особливостями досліджуваних. У

юнацькому віці досить сильним є прагнення до новизни, незвичайних подій та ситуацій, ризикованих та небезпечних пригод. Тому юнаки та дівчата розглядають ситуацію невизначеності як можливість вибору, розвитку, набуття нового досвіду.

Визначення загального рівня психологічного благополуччя студентів випускних курсів, показало, що більшість з них (66,7%) мають середній рівень, досить велика частка (30%) – високий та 3,3% низький (див. табл. 3). Аналіз окремих показників психологічного благополуччя показав, що найбільше виражені такі складові психологічного благополуччя, як «автономія», «особистісне зростання» та «самоприйняття».

Таблиця 3
Рівень психологічного благополуччя студентів-випускників, у %

Рівень психологічного благополуччя	Кількість, у %
Низький	30
Середній	66,7
Високий	3,3

Таблиця 4
Взаємозв'язок показників толерантності до невизначеності та складових психологічного благополуччя

Складові психологічного благополуччя	Показники толерантності до невизначеності		
	Ставлення до новизни	Ставлення до складних задач	Ставлення до невизначених ситуацій
Позитивні стосунки	$r=0,224^*$	$r=0,287^{**}$	$r=0,339^{**}$
Автономія		$r=0,352^{**}$	$r=0,329^{**}$
Управління середовищем		$r=0,352^{**}$	$r=0,235^{**}$
Особистісне зростання	$r=0,251^*$	$r=0,394^{**}$	$r=0,324^{**}$
Мета в житті		$r=0,308^{**}$	$r=0,266^{**}$
Самоприйняття	$r=0,219^*$	$r=0,388^{**}$	$r=0,252^{**}$

** $p \leq 0,01$ * $p \leq 0,05$

Таблиця 5
Рівні прояву показників особистісної готовності до змін

№	Показники особистісної готовності до змін	Рівні прояву від загальної кількості опитаних у %		
		низький	середній	високий
1	Пристрасність	27,0	68,0	5,0
2	Винахідливість	36,5	56,8	6,8
3	Оптимізм	18,0	81,1	0,9
4	Підприємливість, сміливість	1,8	97,3	0,9
5	Адаптивність, гнучкість	2,3	97,2	0,5
6	Впевненість	28,4	69,4	2,3
7	Толерантність до неоднозначності	0	96,8	3,2

Кореляційний аналіз показав наявність статистично значущих взаємозв'язків показників толерантності до невизначеності та складових психологічного благополуччя (див. табл. 4).

З'ясовано, що показники «ставлення до складних задач» та «ставлення до невизначених ситуацій» взаємопов'язані з усіма показниками психологічного благополуччя.

Найбільше достовірних взаємозв'язків показників толерантності до невизначеності було виявлено з такими складовими психологічного благополуччя, як: «позитивні стосунки», «особистісне зростання» та «самоприйняття». Отже, толерантність до неоднозначності найбільше корелює з такими особистісними властивостями, як: здатність до позитивного особистісного розвитку, позитивне ставлення до себе та

вміння встановлювати теплі взаємини з іншими.

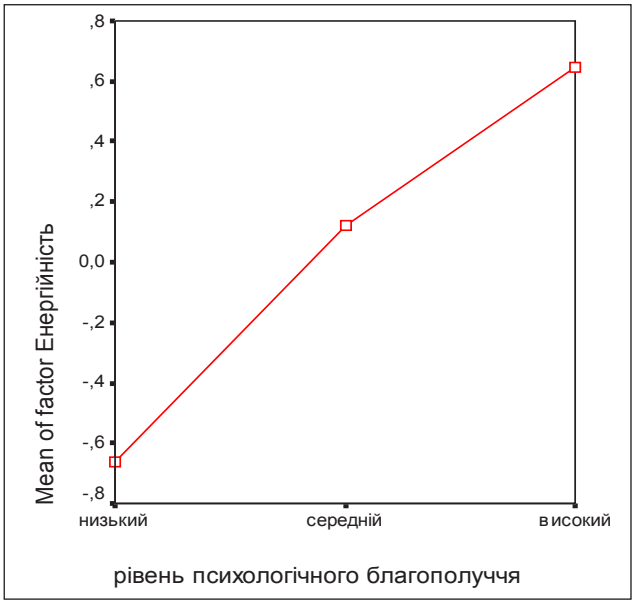
Встановлені залежності дають можливість стверджувати, що стан психологічного благополуччя студентів пов'язаний зі здатністю приймати складні завдання, що не мають однозначного вирішення та вмінням зберігати спокій у нестабільних, непередбачуваних за своїми наслідками ситуаціях.

У дослідженні було виявлено взаємозалежність між показниками толерантності до невизначеності та стратегіями подолання труднощів. Встановлено достовірний позитивний взаємозв'язок між показником «ставлення до новизни» та стратегіями «планування рішення проблеми» ($r=0,219$ при $p \leq 0,05$) та «позитивна переоцінка» ($r=0,235$ при $p \leq 0,05$). Показник «ставлення до складних задач» має прямий взаємозв'я-

Таблиця 6

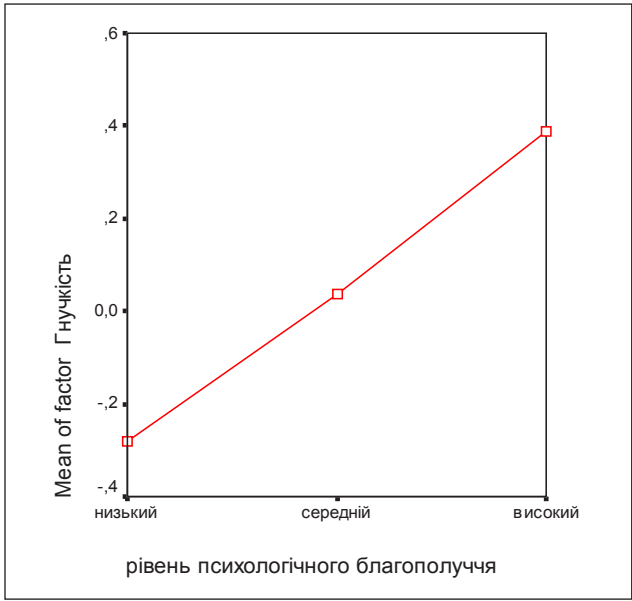
Вираженість показників факторів толерантності до невизначеності у студентів з низьким та високим рівнем психологічного благополуччя

№ 3/п	Назва фактору	Середнє значення показника у групі		Критерій різниці	Sig.	Достовірність різниці за t-критерієм Ст'юдента
		низький рівень толерант.	високий рівень толерант.			
1.	Фактор I «Енергійність»	-,66422	,64472	-4,794	0,000	достовірно ($p \leq 0,01$)
2.	Фактор II «Гнучкість»	-,27997	,38745	-2,343	0,220	достовірно ($p \leq 0,05$)

при $p < 0,01$

Рис. 1. Взаємозв'язок між фактором «енергійність» та рівнем психологічного благополуччя студентів

при $p < 0,05$

Рис. 2. Взаємозв'язок між фактором «гнучкість» та рівнем психологічного благополуччя студентів

зок із стратегією «планування вирішення проблеми» ($r=0,214$ при $p \leq 0,05$). З'ясовано, що такий тип ставлення до невизначеності як «надання переваги невизначеності» взаємопов'язаний зі стратегією «конфронтація» ($r=0,305$ при $p \leq 0,01$). Зворотній взаємозв'язок виявлено між толерантністю до невизначеності та стратегією «прийняття відповідальності» ($r=-0,263$ при $p \leq 0,05$).

Отже, досліджувані студенти з високим рівнем толерантності до невизначеності не лише надають перевагу таким адаптивним копінг-стратегіям, як «планування вирішення проблеми» та «позитивна переоцінка», але й застосовують більш різноманітний репертуар стратегій подолання складних ситуацій. Респонденти, які приймають невизначені ситуації як бажані, які не бояться змін, здатні йти на ризик, схильні застосовувати стратегію конфронтації на шляху вирішення проблемних ситуацій та менш схильні застосовувати стратегію пошуку соціальної підтримки та прийняття відповідальності.

Були отримані дані про те, що толерантність до невизначеності пов'язана з особистісною готовністю до змін.

Отримані дані свідчать про те, що більшість студентів мають загалом середній рівень показників особистісної готовності до змін. Найнижче досліджувані оцінюють свою винахідливість. Низький рівень даної властивості виявлений у 36,5% опитаних. Оптимальний середній рівень прояву даної властивості мають лише 56,8% студентів випускних курсів. Результати кореляційного аналізу вказують на наявність статистично значущих взаємозв'язків між показниками толерантності до невизначеності (на рівні $p \leq 0,01$) з усіма показниками особистісної готовності до змін.

Для виявлення факторів толерантності до невизначеності нами був здійснений факторний аналіз. Його результати дозволили визначити два найбільш значущі фактори толерантності до невизначеності із загальним внеском до сукупної дисперсії 54,85%.

I фактор – «енергійність» (внесок у сумарну дисперсію 28,12%) містить такі індивідуальні властивості, як: пристрасність (0,775), впевненість у собі (0,761), винахідливість (0,748), перевага невизначеності (0,405) та конфронтація (0,401).

Виокремлення даного фактора дозволяє вважати, що толерантність до невизначеності пов'язана з такими особистісними властивостями, як: високий життєвий тонус, енергійність, невтомність, вміння знаходити вихід зі складних життєвих ситуацій та вірою у власні можливості, впевненість

у собі з тенденцією до домінування та схильність до ризику.

II фактор – «гнучкість» (внесок у сумарну дисперсію 26,725%) складається із таких особистісних характеристик, як: оптимізм (0,757), ставлення до новизни (0,745), підприємливість (0,610) та адаптивність (0,576), прийняття відповідальності (-0,405).

Компоненти даного фактору вказують на те, що толерантність до невизначеності залежить від оптимізму, віри в успіх, в можливість позитивного розвитку подій, вмінні фіксуватися не на проблемах, а на можливостях їх вирішення, спокійному ставленні до незнайомих ситуацій, сміливості при зустрічі з новим та невідомим, здатності не наполягати на своєму, змінювати власні плани та рішення, якщо ситуація цього вимагає та не звинувачувати себе у випадку несприятливого розвитку подій.

Результати порівняння показників виявлених факторів толерантності до невизначеності (за t-критерієм Ст'юдента) між групами студентів із високим та низьким рівнем психологічного благополуччя наведені у наступній таблиці.

Шляхом дисперсійного аналізу з'ясовані особливості взаємозв'язку між факторами толерантності до невизначеності та рівнем психологічного благополуччя. Виявлено різницю дисперсій показників факторів толерантності до невизначеності залежно від рівня психологічного благополуччя досліджуваних (рис. 1).

На представлених графіках спостерігається пряма залежність між вираженістю показників факторів «енергійність» та «гнучкість» та рівнем психологічного благополуччя (рис. 1-2).

Отже, результати емпіричного дослідження дають можливість зробити наступні висновки.

Висновки з проведеного дослідження. Виявлено взаємозв'язок складових толерантності до невизначеності з показниками психологічного благополуччя у студентів-випускників ВНЗ.

Встановлено, що толерантність до невизначеності взаємопов'язана з такими ознаками психологічного благополуччя, як прагнення до особистісного зростання, самоприйняття та здатність встановлювати позитивні стосунки з іншими.

Виявлені фактори толерантності до невизначеності «енергійність» та «гнучкість» (адаптивність) містять показники типів ставлення до невизначеності, показники особистісної готовності до змін та показники провідних копінг-стратегій студентів-випускників.

Отримані дані дають підстави стверджувати, що готовність приймати виклики невизначеності, відкритість до новизни, наявність активності, енергії, невтомності та високого життєвого тону, вміння знаходити нові ресурси для вирішення проблем та орієнтуватися у можливих змінах, ефективні стратегії подолання складних життєвих ситуацій, оптимізм, віра у власні сили та можливості, спокій та самовладання в умовах невизначеності майбутнього – всі ці якості найбільшою мірою забезпечують психологічне благополуччя студентів-випускників.

Перспектива подальших досліджень толерантності до невизначеності вбачається у вивченні динамічних аспектів даного феномену, процесу «толєрування» невизначеності у зв'язку з необхідністю її формування у студентів, оскільки невизначеність та багатозначність – неминучі елементи сучасного навчання та професійного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Корнилова Т.В. Новый опросник толерантности к неопределенности / Т.В. Корнилова // Психологический журнал. – 2010. – Т.31. – № 1. – С. 74–86.
2. Леонов И.Н. Толерантность к неопределенности как психологический феномен: история становления конструкта / И.Н. Леонов // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». – 2014. – Вып 4. – С. 43-51.
3. Леонтьев Д.А. Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности / Д.А. Леонтьев // Психологические исследования. – 2015. – № 8.– № 40. – С. 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psystudy.ru>.
4. Почебут Л.Г. Взаимопонимание культур. Методология и методы этнической и кросскультурной психологии / Л.Г. Почебут // Психология межэтнической толерантности. – СПб. : 2005. – С. 167-169.
5. Психология неопределенности: единство интеллектуально-личностного потенциала человека / Т.В. Корнилова, М.А. Чумакова, С. А. Корнилов, М. А. Новикова. – Москва : Смысл, 2010. – 334 с.

СЕКЦІЯ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ;
ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 316.334.3:321

**МЕНТАЛЬНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО
САМОСОЗНАНИЯ В МОЛОДОМ ВОЗРАСТЕ**Велиева В.И., доктор философии по психологии,
преподаватель кафедры психологии*Бакинский государственный университет*

В статье рассматриваются структурно-функциональные характеристики гражданского самосознания молодежи, показана их ментальная детерминация, обоснованы психологические механизмы формирования. Применив корреляционный анализ результатов опросника «Предельные жизненные смыслы» Д.А. Леонтьева, проективной методики «Незаконченные предложения» Сакса-Леви, а также нестандартизированного самоотчета в форме теста 12-ти утверждений на самоотношение «Я – гражданин своей страны», удалось получить значимые коэффициенты корреляционной связи между ведущими базисными ценностно-смысловыми характеристиками респондентов и их гражданскими убеждениями и ориентациями.

Ключевые слова: гражданское самосознание молодежи, Азербайджан, ментальная характеристика личности, социальный статус семьи, активная жизненная позиция.

У статті розглядаються структурно-функціональні характеристики громадянської самосвідомості молоді, показана їх ментальна детермінація, обґрунтовані психологічні механізми формування. Застосувавши кореляційний аналіз результатів опитування «Граничні життєві смисли» Д.О. Леонтьєва, проективної методики «Незакінчені речення» Сакса-Леві, а також нестандартизованого самозвіту в формі тесту 12-ти тверджень на самоствавлення «Я – громадянин своєї країни», вдалося отримати значущі коефіцієнти кореляційної зв'язку між провідними базисними ціннісно-смысловими характеристиками респондентів і їх цивільними переконаннями і орієнтаціями.

Ключові слова: громадянська самосвідомість молоді, Азербайджан, ментальна характеристика особистості, соціальний статус сім'ї, активна життєва позиція.

Veliyeva V.I. MENTAL DETERMINANTS OF THE DEVELOPMENT OF CIVIC CONSCIOUSNESS
AT A YOUNG AGE

The article deals with the structural and functional characteristics of the youth's civil self-awareness, their mental determination is shown, psychological mechanisms of formation are grounded. Applying the correlation analysis of the results of the questionnaire «Limit vital meanings» of DA Leontiev, the projective methodology «Sachs-Levy's» unfinished sentences «, and also the non-standardized self-report in the form of the test of 12 statements on the self-attitude» I am a citizen of my country, «I managed to obtain significant coefficients correlation correlation between the leading basic values and semantic characteristics of respondents and their civic convictions and orientations.

Key words: civil self-consciousness of youth, Azerbaijan, mental characteristics of a person, social status of a family, active life position.

Постановка проблеми. Учитывая изменения современных геополитических пространств мирового сообщества и интенсификацию жизни в молодом возрасте, можно утверждать, что проблема формирования гражданского самосознания молодежи сегодня является достаточно актуальной и значимой сферой приоритетов для всего современного азербайджанского общества. Это обусловлено, прежде всего, прогрессивными экономическими и социальными изменениями, происходящими в республике, усилением геополитической мобильности граждан Азербайджана,

ассимиляцией европейского образа жизни и западных ценностей, а также поликультурным форматом социализации современных азербайджанских юношей и девушек.

Представляется, что в связи с этим, несмотря на необходимость интеграции в систему европейских ценностей и образа жизни, огромное значение приобретает проблема патриотических настроений и верности национальным, культурным традициям нашего общества. Это рассматривается видными азербайджанскими общественными и политическими деятелями

как психологический фундамент для формирования гражданского самосознания молодежи и как важнейшая проблема сохранения национального достоинства, единства и обеспечения процветания нации в дальнейшем. Также можно утверждать, что проблема гражданской консолидации на основе формирования развитого национального гражданского самосознания азербайджанской молодежи может рассматриваться как главная практическая задача в сфере модернизации образовательной политики Азербайджана.

В контексте изложенного ориентация исследования на изучение ментальных детерминант и осуществления поиска возможностей комплексного развития гражданского самосознания и патриотических настроений азербайджанской молодежи приобретает большую прикладную значимость.

Предмет исследования – взаимосвязь ментальных представлений и структурных характеристик гражданского самосознания в молодом возрасте.

Гипотеза исследования состоит в том, что в молодом возрасте формирование гражданского самосознания детерминруется ментальными структурами сознания личности, которые включают в себя ценностно-смысловые образования этнической и семейно-родовой ментальности, а также конструктивный опыт переживания критических жизненных ситуаций.

Постановка задания. Цель исследования – изучение психологических особенностей ментальной регуляции и механизма формирования гражданского самосознания учащейся молодежи Азербайджана.

В рамках сформулированной цели для решения были поставлены следующие задачи: на основе выделенных структурно-функциональных характеристик гражданского самосознания как самостоятельного психологического феномена подобрать адекватный диагностический инструментарий и изучить психологические особенности и механизм ментальной регуляции гражданского самосознания в молодом возрасте.

Методологической базой исследования являются основные теоретические положения социологии, социальной и политической психологии о регулирующей и системной роли глубинных ментальных структур сознания личности М. Вебера, А.Я. Гуревича, Э. Дюркгейма, К. Леви-Стросса (Гуревич А.Я., 1993; История ментальностей, 1996), о социокультурной метасистемной детерминации социального поведения и образа жизни человека

как его интегральной психологической характеристики Г.М. Зараковского, Е.С. Килимник, И.Т. Левыкина, И.Н. Некрасовой, Н.И. Сарджвеладзе, Э.В. Стоунквиста, В.И. Толстых, Ю.М. Швалба, концепция отклоняющегося поведения в условиях ценностно-смысловой аномии общества А.В. Маркина (Маркин А.В., 2009), а также концепция взаимосвязи социологического и социально-психологического подходов к исследованию социальной модели жизненных отношений и образа жизни личности В.А. Ядова (Ядов В.А., 1987).

Методы исследования: проективные методы (методика «Незаконченные предложения» Сакса-Леви и нестандартизированный самоотчет в форме теста 12-ти утверждений на самоотношение «Я гражданин своей страны»); опросные методы (опросники «Предельные жизненные смыслы» Д.А. Леонтьева и «Цель. Средство. Результат» А.А. Карманова), представляющие гражданское самосознание респондентов в поле его актуальных социальных смыслов и социальной деятельности, а также изучения личностных свойств респондентов, связанных с их гражданской позицией.

Для оценки системы субъективного отношения испытуемых к национальной культуре, менталитету и традициям как проявления любви к родному краю в процессе исследования использовался метод анкетирования с элементами технологии семантического дифференциала Ч. Осгуда. Одновременное использование диагностического инструментария, относящегося к различным методическим форматам, позволило преодолеть методологическую редукцию исследования гражданского самосознания, обусловленную метасистемным статусом изучаемого феномена.

Эмпирической базой исследования выступили:

- вторичный анализ материалов социологических и психологических исследований отечественных и зарубежных авторов по изучаемой проблематике;

- результаты матстатистической обработки проведенных в 2016–2017 гг. психологических исследований по проблемам этноментальной регуляции формирования и трансформации гражданских ценностей, политической идентичности учащейся молодежи Азербайджана. Репрезентативную выборку составили 100 человек респондентов, формирование выборки осуществлялось методом рандомизации (формирование случайной выборки по исходной таблице данных, 50% юношей, 50% девушек). При обработке полученных экспериментальных данных использовался стати-

стический метод (Т-критерий Стьюдента, корреляционный анализ по Пирсону, факторный анализ), также аналитический метод, сравнительный анализ.

Изложение основного материала.

В результате проведенного исследования можно утверждать, что была выявлена и статистически достоверно подтверждена взаимосвязь между ментальными представлениями респондентов и особенностями их гражданского самосознания (гражданскими ценностями, социальными смыслами и убеждениями, уровнем гражданской активности).

Высокие и достоверно значимые положительные корреляционные коэффициенты были получены между показателями «экзистенциальные ценности», «самореализация», «когнитивные ценности», «семейные ценности» и показателями гражданского самосознания респондентов «положительное отношение к истории родного края», «активная гражданская позиция», «стремление служить обществу и быть полезным», «патриотизм», «уважение к национальной культуре и традициям», «стремление к экономи-

ческому прогрессу общества» ($0,46 \leq K \text{ корр} \leq 0,85$ при $P\text{-level} \leq 0,05$) (см. таблица 1).

Проанализировав значение коэффициентов корреляции, можно утверждать, что ценностно-смысловые образования, формирующие содержательную направленность гражданской позиции респондентов, опосредованы глубинными ментальными структурами сознания, содержат отпечаток конструктивно пережитого критического жизненного опыта и отражают особенности семейно-родового и этнического менталитета.

Полученные корреляционные связи свидетельствуют, что система жизненных представлений личности в молодом возрасте идентична тем гражданским настроениям и ценностям, которые присущи человеку как члену определенной социокультурной общности. Чем ярче в системе этноментальных представлений молодежи представлены ценности и смыслы, связанные с уважением к истории собственного народа, любви к национальной культуре и почитания родовых (семейных) традиций, тем ярче в системе гражданских пред-

Таблица 1

Корреляционный анализ особенностей ценностно-смысловых представлений в структуре гражданского самосознания учащейся молодежи

Ведущие жизненные ценности и представления (Variable)	Содержательная направленность гражданского самосознания респондентов (Correlation: n=100, marked correlations are significant at P-level \leq 0,05)					
	Положительное отношение к истории родного края	Активная гражданская позиция	Стремление служить обществу и быть полезным	Патриотизм	Уважение к национальной культуре и традициям	Стремление к экономическому прогрессу общества
Альтруистические	0,60*	0,76*	0,83*	0,59*	0,76*	0,80*
Экзистенциальные	-0,07	0,03	0,07	0,29	0,19	0,18
Гедонистические	0,63*	0,67*	0,71*	0,43*	-0,21	0,71*
Самореализация	0,41	0,81*	0,81*	0,78*	0,91*	0,89*
Статусные	0,49*	0,79*	0,38	0,06	-0,39	0,30
Когнитивные	0,27	0,88*	0,72*	0,76*	0,81*	0,84*
Коммуникативные	0,06	0,34	0,15	0,34	0,71*	-0,12
Семейные	0,34	0,22	0,35	0,15	0,93*	0,12

ставлений будут выражены такие смысловые и ценностные ориентиры: стремление к экономическому процветанию родного края, желание служить и быть полезным своей Родине, тем отчетливее будут сформированы активная гражданская позиция и патриотические настроения.

При этом этноментальные ценности и смыслы идентичны в своем содержательно-смысловом и эмоционально-динамическом отношении системе ведущих жизненных смыслов личности и направленности субъективного отношения респондентов к своему государству как к своей Родине и безусловной духовной ценности ($0,42 \leq K_{корр} \leq 0,91$, при $P\text{-level} \leq 0,05$). Анализ корреляционных связей показывает, что чем активнее патриотически настроена молодежь, тем ярче в системе ее жизненных представлений выражены этнокультурные ценности и этноментальные представления. Можно обобщить, что воспитание активной гражданской позиции, развитого гражданского самосознания необходимо должно опираться на систему патриотического и национального воспитания молодежи по отношению к своим этническим корням.

Анализ содержательно-смысловых особенностей гражданского самосознания респондентов показал, что в среднем около 33% респондентов – это молодые люди в возрасте от 16-ти до 25-ти лет, которые

характеризуются развитым и зрелым гражданским самосознанием. Респонденты, чьи гражданские ценностные ориентации находятся в стадии диффузной (размытой) гражданской идентичности, составили 31%, респонденты, характеризующиеся состоянием моратория своей гражданской идентичности, то есть, те респонденты, чья гражданская идентичность находится в стадии формирования, составили 36%.

Следовательно, в молодом возрасте все юноши и девушки должны быть привлечены к активной социальной и культурной деятельности, к участию в общественных организациях и государственных программах по формированию развитого гражданского самосознания, основанного на чувстве патриотизма, любви к своей родине и уважения к культуре родного края. Только так можно сформировать взрослое гражданское общество, характеризующее развитым и патриотически ориентированным гражданским самосознанием.

Исследование показало, что ущербность гражданской Я-концепции личности в молодом возрасте может рассматриваться как системное основание для формирования в более зрелом возрасте субъективного чувства острой социальной фрустрированности (Цель $sr = -4,5$ баллов при , Средство $sr = -1,5$ баллов и Результат $sr = -3,6$ баллов для группы респондентов с диффузной гражданской идентич-

Таблица 2

Сравнение степени выраженности показателей опросника «Цель. Средство. Результат» А.А. Карманова у респондентов с различным уровнем сформированности гражданской идентичности

T-tests; Grouping: Груп. пер. (Т тест А.А.Карманова для подгрупп респондентов.sta) Group 1: Группа 1 Group 2: Группа 2 Group 3: Группа 3	Показатели методики А.А.Карманова «Цель.Средство.Результат» (Variable)		
	Цель	Средство	Результат
Mean Группа 1 «Позитивная гражданская идентичность»	7,9	4,2	3,5
Mean Группа 2 «Диффузная гражданская идентичность»	-4,5	-1,5	-3,6
Mean Группа 3 «Гражданская идентичность в стадии моратория»	-3,8	7,8	6,4
t-value/df (чел.) (гр.1/гр.2)	2,08043/30*	-4,61098/30*	-10,25471/30*
t-value/df (чел.) (гр.2/гр.3)	2,08043/30	-5,26708/30*	-4,24987/30*
t-value/df (чел.) (гр.1/гр.3)	2,21658/30*	3,43127/30*	2,10987/30*
P-level	$\leq 0,05$	$\leq 0,05$	$\leq 0,05$
Std.Dev. Группа 1	4,12378	5,09875	2,03984
Std.Dev. Группа 2	2,09176	4,98601	3,78271
Std.Dev. Группа 3	3,09756	6,87051	1,56739

Примечание: * выделены статистически значимые коэффициенты Стьюдента (критерий Т-тест)

ностью, что по сравнению с показателем «Цель», «Средство» и «Результат» значительно ниже по сравнению с этими же показателями для респондентов из других экспериментальных групп (см. таблица 2)), что выражается в невозможности ставить перед собой в контексте жизненной перспективы конструктивные цели, формировать системные, социально ценные иерархизированные мотивы деятельности.

Как следует из анализа данных в таблице 2, по сравнению с представителями других выделенных экспериментальных

подгрупп, респонденты с диффузной гражданской идентичностью затрудняются с профессиональным выбором, склонны к пустому времяпрепровождению, характеризуются экстернальным локус-контролем, инфантильны, тревожны, склонны неадекватно оценивать себя, их личностный рост носит непредсказуемый характер, формируемые ими жизненные цели не всегда обоснованы, устойчивы, отличаются крайним прагматизмом или неоправданной идеализацией.

Жизненная позиция молодежи с диффузной гражданской идентичностью ха-

Таблица 3

Частота встречаемости суждений патриотической и этнокультурной направленности в нестандартизированных самоотчетах испытуемых (тест 12-ти утверждений на самоотношение «Я гражданин своей страны») в целом по выборке (n=100))

Выделенные категории	Кол-во упоминаний (ко-во семантических единиц/респонденты группы) (чел.)	Кол-во деструктивных упоминаний (ко-во семантических единиц/респонденты группы) (чел.)
1. Группа 1 «Позитивная гражданская идентичность» (n=33)	396/33	0/33
– активное преобразование социальной реальности;	100/33	0/33
– ориентация на служение Родине;	99/33	0/33
– ориентация на этноментальную специфику страны, учет национальных и культурных традиций при формировании программ государственного и промышленного развития страны;	127/33	0/33
– этническая толерантность;	30/30	0/33
– ориентация на модернизацию общества в правовом и национальном культурном поле.	20/20	0/33
	20/18	0/33
2. Группа 2 «Диффузная гражданская идентичность» (n=31)	372/31	
– активное преобразование социальной реальности;	20/19	40/31
– ориентация на служение Родине;	16/16	5/3
– ориентация на этноментальную специфику страны, учет национальных и культурных традиций при формировании программ государственного и промышленного развития страны;	45/31	45/28
– этническая толерантность;	20/14	43/31
– ориентация на модернизацию общества в правовом и национальном культурном поле.	35/31	103/31
3. Группа 3 «Гражданская идентичность в стадии моратория» (n=36)	432/36	
– активное преобразование социальной реальности;	166/36	123/36
– ориентация на служение Родине;	37/36	35/18
– ориентация на этноментальную специфику страны, учет национальных и культурных традиций при формировании программ государственного и промышленного развития страны;	16/14	35/30
– этническая толерантность;	20/19	0/36
– ориентация на модернизацию общества в правовом и национальном культурном поле.		

рактируется пассивностью, ориентацией на противоречивые моральные, политические и нравственные идеалы, в структуре жизненных ценностей и представлений ярко выражены потребительская и иждивенческая мотивация поведения, страх самовыражения, неуверенность в себе, преобладают «энергосберегающие» мотивы.

Контент-анализ содержания стандартизированных самоотчетов испытуемых показал, что респонденты экспериментальной подгруппы 1 «Позитивная гражданская идентичность» отличаются по содержанию-смысловой направленности своих жизненных убеждений и целей от респондентов двух других подгрупп «Диффузная гражданская идентичность» и «Идентичность в стадии моратория» (см. таблица 3).

Согласно данным таблицы 3 можно утверждать, что субъективные представления респондентов из группы 1 «Позитивная гражданская идентичность», иллюстрирующие содержательные особенности реализации собственной гражданской позиции, не содержат деструктивной направленности. В отличие от респондентов группы 2 «Диффузная гражданская идентичность» и группы 3 «Гражданская идентичность в стадии моратория», граждан-

ская активность представителей группы 1 «Позитивная гражданская идентичность», как система их субъективных представлений относительно предполагаемого направления реализации своей гражданской позиции, ориентирована в русло экономического и социального прогресса общества на основе уважения к культуре и этнической самобытности родной страны.

Этноментальные представления о справедливости, гордости, честности, терпимости и любви к родному краю опосредуют представления молодежи о том, как следует развивать различные государственные сферы деятельности с целью достижения общественного прогресса. При этом патриотическое служение своей стране респонденты группы 1 связывают с сохранением культурной национальной самобытности и с уважением к государственной законности и правопорядку.

Анализ результатов опросной методики «Незаконченные предложения» Сакса-Леви показал, что особенности гражданских ценностно-смысловых ориентаций родительской референтной группы и образа жизни респондентов в молодом возрасте в значительной степени идентичны. При этом модели социального поведения

Таблица 4

Variable (Переменные/Методики)	Factor Loadings (Varimax raw) (2 .sta) Extraction: Principal components (Marked loadings are > ,700000) F1 F2	
Методика «Предельные жизненные смыслы» Д.А.Леонтьева		
Альтруизм	-0,679717	-0,680595
Экзистенциальные ценности	0,387826	-0,520193
Гедонизм	0,521283	0,804408*
Самореализация	-0,831617*	-0,384532
Статусность	0,103344	0,935283*
Когнитивные ценности	-0,830506*	-0,369098
Коммуникативные ценности	0,378879	0,314947
Семейные ценности	0,143694	-0,472506
Опросная методика «Незаконченные предложения» Сакса-Леви		
Положительное отношение к истории	0,143694	
Активная гражданская позиция	0,879719*	0,726245*
Стремление служить обществу и быть полезным	0,736052*	0,421840
Патриотизм	0,943496*	-0,053087
Верность национальной культуре и традициям	0,226465	0,461361
Стремление к экономическому прогрессу общества	0,924101*	0,251570
Цель	0,926900*	0,147708
Средство	0,957284*	0,233254
Результат	0,980026*	0,047275

и содержательно-смысловая модальность гражданской позиции респондентов в значительной степени повторяет образцы социального поведения, социальные ценности, жизненные ориентации, которые были приняты в семьях респондентов.

При этом подавляющее большинство опрошенных респондентов (87,6% от общей численности репрезентативной выборки) подтвердило, что уровень гражданской активности родителей, их жизненные ориентации и общественные интересы оказали значительное влияние на формирование собственной гражданской позиции и самосознания как гражданина своей страны.

Как видно, наиболее результативными в отношении оказания влияния на формирование гражданского самосознания и патриотических настроений респондентов в молодом возрасте оказались гражданские ценности и социальные модели поведения, принятые в семье, культурные общественные акции, историко-краеведческие проекты, этнокультурные и нацио-

нально-патриотические передачи и фильмы.

Перечисленные мероприятия, признанные респондентами как средства влияния на формирование их гражданских ценностей и представлений, можно рассматривать как ценностно формирующую интерактивную среду, деятельностное включение в которую способствует автоматизации гражданских ценностей и представлений, порождаемых включением молодежи в определенную социальную деятельность.

Принцип деятельностного опосредования необходимо рассматривать как ключевой психологический принцип, объясняющий эффективные педагогические влияния на формирование развитого гражданского самосознания в молодом возрасте, вследствие этого можно резюмировать, что только совместная деятельность с родителями, учителями, значимыми другими взрослыми в детском и подростковом возрасте способна сформировать активную гражданскую позицию и развитое гражданское самосознание молодежи.

Таблица 5

Удельный вес особенности социального, культурного и семейного окружения респондентов, придерживающихся различных стратегий социального влияния (n=100, в %)

Особенности социального, культурного и семейного окружения респондентов	Статус гражданской идентичности респондентов (n=100)		
	Позитивная гражданская идентичность (n=33)	Диффузная гражданская идентичность (n=31)	Гражданская идентичность в стадии моратория (n=36)
Наличие высшего образования у одного из родителей	68,7	27,4	56,7
Наличие высшего образования у двоих родителей	25,6	11,4	18,3
Среднее образование у двоих родителей	5,7	61,2	25,0
Активная гражданская позиция родителей, участие в политических и общественных движениях	55,7	16,7	37,6
Членства в общественных и политических организациях	75,6	9,6	23,5
Опыт управленческой или государственной деятельности родителей	78,9	2,3	11,8
Опыт преодоления сложных жизненных ситуаций у родителей	89,6	11,4	23,5
Опыт преодоления сложных жизненных обстоятельств у респондентов	12,4	5,3	12,6
Стратегия гражданского влияния «снизу» - «гражданская самореализация»	63,3	12,3	24,4
Стратегия гражданского влияния «сверху» - «управленческая самореализация»	36,7	23,3	40,0

Используя процедуру факторного анализа, с помощью процедуры Varimax raw (Варимакс вращения) удалось выделить два основных фактора (F1 и F2), которые обуславливают формирование активной гражданской позиции и гуманистических социальных ориентаций респондентов (см. таблица 4).

Сопоставив результаты факторного анализа с результатами анкетного опроса респондентов, можно конкретизировать, что независимо от своеобразия направленности своих политических убеждений и гражданских ценностей, молодые девушки и юноши, характеризующиеся развитым гражданским самосознанием и гражданской позицией, ориентированы на активное участие в преобразовании современного азербайджанского общества. Однако в зависимости от социального статуса, образовательного и культурного ценза своей семьи, молодежь ориентирована на выбор одной из двух стратегий воплощения своей активной гражданской позиции.

Первая стратегия – это стратегия служения государству через профессиональную самореализацию и личностный рост, через поиск возможностей быть полезным для общества, выполняя свой профессиональный долг на производстве как ответственный работник и признанный профессионал, в семье как ответственный за воспитание детей родитель и член общества, и в социуме как гражданин-носитель гуманистических общечеловеческих ценностей добра, милосердия, толерантности и миролюбия. Данной стратегии предпочитают придерживаться 63,3% респондентов из экспериментальной группы 1 «Позитивная гражданская идентичность». Процент опрошенных, которые придерживаются данной точки зрения, в сравнении с другими группами значительно меньше: из группы 2 «Диффузная гражданская идентичность» – 12,3% в сочетании с инфантильными и иждивенческо-потребительскими социальными установками респондентов, из числа респондентов группы 3 «Гражданская идентичность в стадии моратория» – 24,4%.

Вторая стратегия заключается в поиске путей прогрессивного преобразования азербайджанского общества посредством приобщения к общественно-политической или управленческой государственной деятельности, что предполагает участие в партиях и общественных организациях, активное политическое участие в жизни страны, получение хорошего образования с целью состояться как государствен-

ный деятель (государственный служащий, политик, депутат, дипломат и пр.) – 36,7% опрошенных респондентов из группы 1 «Позитивная гражданская идентичность», что в сопоставлении с другими экспериментальными группами значительно выше: группы 2 «Диффузная гражданская идентичность» – 23,3% в сочетании с ярко выраженной потребительской и гедонистической мотивацией, а из числа респондентов группы 3 «Гражданская идентичность в стадии моратория» эта категория составила 40,0%.

Получить наиболее общее представление о сравнительных отличиях респондентов позволяет таблица 5.

Анализируя данные, приведенные в таблице 5, можно заключить, что именно для респондентов с позитивной гражданской идентичностью характерны высокий образовательный и культурный статус семьи, активная гражданская позиция родителей, а также родительский опыт руководящей государственной или производственной работы.

Позитивная гражданская идентичность как формат воплощения активной гражданской позиции респондентов всегда идентичен в культурно-образовательном отношении характеристикам родительской референтной группы. Пример управленческой или государственной деятельности родителей, опыта их общественной или государственной деятельности рассматривается респондентами как субъективно значимая модель гражданского поведения, ментальные характеристики влияния семейного опыта организации социальной жизни рассматриваются как основание для формирования собственных гражданских ценностей и убеждений в молодом возрасте.

Выводы. Обобщая результаты проведенного эмпирического исследования, можно резюмировать:

- основными структурными характеристиками гражданского самосознания как психологического феномена являются содержательно-смысловые и эмоционально-динамические особенности ценностно-смысловых представлений личности относительно себя как гражданина общности, других как сограждан и система субъективного отношения к своим функциональным возможностям конструктивно влиять на жизнь общества;

- содержательно-смысловые и эмоционально-динамические структуры гражданского самосознания личности ментально опосредованы, поэтому включают в себя ценностно-смысловые образования этни-

ческой и семейно-родовой ментальности, а также конструктивный опыт переживания критических жизненных ситуаций;

– в современном азербайджанском обществе молодежь рассматривается как достаточно активная и социально мобильная прослойка общества, где 1/3 представителей которой это молодые люди, чье гражданское самосознание находится с стадии «размытой» диффузной идентичности, 2/3 юношей и девушек характеризуются относительно устоявшимися и социально ценными, гуманистически ориентированными представлениями и убеждениями;

– молодые люди с высоким уровнем сформированного гражданского самосознания рассматривают свою социальную роль как гражданина страны прежде всего в отношении активного влияния на общественные и государственные институты с целью улучшения уровня жизни общества в целом;

– современная молодежь характеризуется двумя предпочитаемыми стратегиями социального влияния как воплощения своей активной гражданской позиции: первая стратегия интерактивная, ориентированная на преобразование общества «сверху» (стратегия «управленческая самореализация»), гражданская стратегия влияния «сверху» предполагает ориентацию на получение престижного образования, наращивание своего культурного и профессионального потенциала прежде всего в управленческих государственных сферах деятельности (патриотически настроенный законопослушный государственный управленец), в отличие от стратегии гражданского влияния «снизу» (стратегия «гражданская самореализация»), которая предполагает ориентацию молодежи не на государственные, а на общественные формы влияния в виде достижения статуса аф-

филиативной гражданственности (патриотически настроенный законопослушный гражданин общности).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гуревич А.Я. От истории ментальностей к историческому синтезу / А.Я. Гуревич // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов» / Под ред. Ю.Л. Бессмертного. – М. : Наука, 1993.
2. История ментальностей и историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах / Подготовлено Гуревичем А.Я. – М. : Изд-во РГГУ, 1996.
3. Зараковский Г.М. Качество жизни населения России: Психологические составляющие / Г.М. Зараковский. – М. : Смысл, 2009. – 319 с.
4. Килимник Е.С. Риски современного мира как побудительные стимулы к трансформации образа жизни / Е.С. Килимник // Актуальні проблеми психології т. 7, вип. 20, ч. 1. – С. 229.
5. Маркин А.В. Функции отклоняющегося поведения в условиях информационной анонии: монография / А.В. Маркин. – ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2006. – 159 с.
6. Некрасова И.Н. Структурно-функциональный анализ образа жизни как интегральной характеристики смысловой сферы личности / И.Н. Некрасова // 36. наук. праць «Науковий вісник» Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2010. – № 3-4. – С. 77–84.
7. Сарджвеладзе Н.И. Личностная позиция и репрезентация жизненного пути у молодежи / Н.И. Сарджвеладзе // Психология личности и образ жизни. Под ред. Е.В. Шороховой. – М. : Наука, 1987. – С. 213.
8. Стоунквист Э.В. Маргинальный человек. Исследование личности и культурного конфликта / Э.В. Стоунквист // Современная зарубежная этнография: реферативный сб. – М., 1979. – С. 90.
9. Ядов В.А. Взаимосвязь социологического и социально-психологического подходов к исследованию образа жизни / В.А. Ядов // Психология личности и образ жизни. Под ред. Е.В. Шороховой. – М. : Наука, 1987. – С. 89–93.

УДК 159.955:316.64-91

ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ МОЛОДІЖНИХ МЕНТАЛЬНИХ КАРТ УКРАЇНИ

Дроздов О.Ю., д. психол. н., доцент,
завідувач кафедри загальної,
вікової та соціальної психології імені М.А. Скока

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка

Аналізуються змістовні особливості ментальних (когнітивних) карт України у свідомості вітчизняної студентської молоді. Наведено результати емпіричного лонгитюдного дослідження (2008–2017 рр.) динаміки локалізаційних та атрибутивних компонентів ментальних карт власної країни серед чернігівських студентів. Показано, що стосовно найзначущих локалізаційних складових (міста Київ та Чернігів) частин суттєвої динаміки не було. Поруч із тим змінилися соціальні уявлення стосовно «конфліктних просторів» – Криму та м. Донецька.

Ключові слова: ментальна карта, локалізаційні та атрибутивні компоненти, асоціації, студенти, Україна.

Анализируются содержательные особенности ментальных (когнитивных) карт Украины в сознании отечественной студенческой молодежи. Приведены результаты эмпирического лонгитюдного исследования (2008–2017 гг.) динамики локализационных и атрибутивных компонентов ментальных карт своей страны среди черниговских студентов. Показано, что относительно наиболее значимых локализационных составляющих (города Киев и Чернигов) существенной динамики не было. Вместе с тем изменились социальные представления относительно «конфликтных пространств» – Крыма и г. Донецка.

Ключевые слова: ментальная карта, локализационные и атрибутивные компоненты, ассоциации, студенты, Украина.

Drozdov O.Yu. THE PECULIARITIES OF THE DYNAMIC OF THE YOUTH'S MENTAL MAPS OF UKRAINE

The meaningful features of mental (cognitive) maps of Ukraine in the local students' consciousness are analyzed. The results of empirical longitudinal research (2008-2017) of dynamics of localizational and attributive components in mental maps of Ukraine among Chernihiv students are presented. It was shown the absence of significant dynamics relatively to the most meaningful localizational components (cities Kyiv and Chernihiv). At the same time social representations about "conflict spaces" (Crimea and Donetsk) are changed.

Key words: mental map, localizational and attributive components, associations, students, Ukraine.

Постановка проблеми. Вивчення уявлень особистості та соціальних груп про навколишній світ уже багато років виступає одним із традиційних напрямків гуманітарних, зокрема психологічних, досліджень. Однією з найвідоміших методологічних традицій у цьому плані стала концепція «ментальних / когнітивних карт» (*mental / cognitive map*), запропонована американськими дослідниками. Першим термін «когнітивна карта» (*cognitive map*) запропонував у 1948 р. американський психолог Е. Толмен, експериментально досліджуючи і пояснюючи орієнтацію щурів у штучних лабіринтах. Тут однак слід зазначити, що перші дослідження цього феномена почалися у першій половині ХХ ст. (Дж. Труубрідж, Ф. Шемякін). Систематичне вивчення «ментальних карт» почалося у другій половині ХХ ст., переважно в межах американського когнітивізму та необіхевіоризму. Паралельно розробки в цьому напрямку розпочинаються в інших гуманітарних та природничих науках – географії, політології, історії тощо [2].

У більшості зарубіжних наукових джерел подається визначення ментальних карт, запропоноване Р. Даунсом та Д. Сті: створене людиною зображення частини навколишнього простору, котре відображає світ таким, яким він уявляється людині. Такі карти виступають результатом ментального картографування (*cognitive mapping*), що, за визначенням дослідників, є комплексом когнітивних процесів, завдяки яким індивід набуває, закодує, зберігає, відтворює та маніпулює інформацією про навколишній простір [3]. Схожі визначення наводили й інші дослідники. Хоча більшість зарубіжних науковців розглядала ментальні карти як складову частину саме індивідуальної свідомості, окремі фахівці зазначали, що ці карти можуть мати і соціальне походження [2].

Вважається, що ментальні карти виконують такі функції: 1) вони завдають напрямок руху (маршрут) людині; 2) дають можливість внутрішньо («про себе») відрепетирувати просторову поведінку; 3) виступають мнемонічним механізмом (запам'ятовування розташування певних об'єктів); 4) ментальні

карти, як і реальні, є засобом структурування та поповнення знань людини про навколишній світ; 5) ментальні карти, будучи уявними моделями світу, відображають цілі поведінки людини, окреслюють коло її схильностей, потреб, мотивів [2].

Існують різні погляди щодо структури ментальних карт. Більшість фахівців поділяє думку про те, що навколишній простір репрезентований у свідомості людини у двох значеннях (умовно «знання-де» і «знання-що») [2]. Зокрема, згідно з Р. Даунсом та Д. Сті, будь-яка ментальна карта містить локалізаційні та атрибутивні компоненти. Перші – це інформація суто географічного характеру, в основі якої лежать знання про дистанцію до певних об'єктів (або між ними) та про напрямок щодо них – тобто свого роду «геометрія простору». «Атрибутивна» інформація відображає якісні характеристики тих чи інших об'єктів, розташованих у навколишньому просторі [3].

Більшість психологічних досліджень ментальних карт стосувалася уявлень мешканців населених пунктів про свої міста. Класичними у цьому плані вважаються дослідження ментальних карт у мешканців ряду американських міст, здійснені К. Лінчем та С. Мілгремом. Згодом почали досліджуватися ментальні карти «більшого масштабу» – країн, регіонів та світу загалом. Оскільки змістовні особливості таких «карт» зумовлені не лише демографічними та особистісними, але й соціаль-

ними чинниками, цей напрямок досліджень становить інтерес із точки зору соціальної та політичної психології. Ми припустили, що події українсько-російського конфлікту (зокрема анексія Криму, поява самопроголошених «ДНР» та «ЛНР» тощо) не могли не вплинути на змістовні особливості ментальних карт власної країни у свідомості громадян України, в т.ч. її молоді.

Постановка завдання. Отже, метою нашого дослідження стало виявлення особливостей динаміки локалізаційних та атрибутивних компонентів ментальних карт України серед вітчизняної студентської молоді.

Лонгитюдне дослідження, котре проводилося серед студентів психолого-педагогічного факультету Чернігівського педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, містило два етапи. Перший відбувався навесні 2008 р. (n=87) [1], а другий – навесні 2017 р. (n=84). Досліджуваним пропонувалося намалювати на стандартному аркуші А4 карту України «як вони собі її уявляють», підписати всі зображені географічні об'єкти. Після цього біля кожного компонента карти студентів просили написати декілька вільних асоціацій. Все дослідження проводилось анонімно. Отримані результати було піддано процедурі контент-аналізу.

Виклад основного матеріалу. Спочатку розглянемо особливості локалізаційних компонентів виявлених ментальних карт України. У середньому, їхня кількість коливалася

Таблиця 1

Динаміка локалізаційних складових ментальних карт України серед студентів (з частотою згадування не менше 25%)

2008 рік			2017 рік		
Ранг	Елемент	%	Ранг	Елемент	%
1	м. Київ	97	1	м. Київ	94
2	м. Чернігів	94	2	м. Чернігів	85
3	м. Донецьк	68	3	Крим (АРК)	79
4	Крим (АРК)	64	4	м. Львів	65
5	м. Львів	61	5	м. Одеса	60
6	р. Дніпро	52	6.1	м. Донецьк	42
7	м. Одеса	48	6.2	м. Харків	42
8	м. Харків	41	8	Карпати	38
9	Карпати	36	9.1	р. Дніпро	37
10	Чорне море	34	9.2	м. Суми	37
11	м. Дніпропетровськ	33	11	м. Луганськ	31
12	м. Сімферополь	31	12.1	Схід та/або Донбас	30
13	Схід та/або Донбас	27	12.2	Чорне море	30
14	м. Суми	26	14	м. Вінниця	26
15.1	Чернігівські райцентри	25			
15.2.	м. Полтава	25			

у межах 12 (2008 р.) – 11 (2017 р.) елементів, що само по собі є цілком природним. Справа в тому, що ментальні карти відрізняються від географічних неповнотою, спрощеністю, а часто – і викривленістю. У ментальних картах відображаються, передусім, найзначущі для своїх носіїв компоненти, а їх, як відомо, не може бути занадто багато.

У таблиці 1 наведено результати частотного аналізу найзначущих локалізаційних компонентів ментальних карт України.

Ці дані дозволяють виокремити ряд тенденцій. По-перше, основу ментальних карт власної країни складають саме населені пункти – міста. Це свідчить про те, що для опитаних студентів Україна уявляється в першу чергу як соціальний простір, і лише у другу чергу – як суто географічний.

Найбільш значущими елементами є столиця та Чернігів, що є цілком природним. Київ при цьому є лідером за частотою згадування, випередивши місто проживання та/або навчання опитаних. Останнє можна пояснити тим, що Київ, по-перше, виступає політичним (і майже географічним) центром України; по-друге, це найближчий до Чернігова мегаполіс, котрий має своєрідний «ефект ореолу», як своєрідний «географічний концентрат» перспектив та можливостей (це буде далі видно за даними аналізу асоціацій). Також відносно значущими «опорними точками» ментальних карт України є міста Львів, Одеса, Донецьк, Харків. Лише три найбільш важливих локалізаційних компоненти не були містами – це Кримський півострів, річка Дніпро та Карпати. Вірогідно, що всі згадані географічні об'єкти виступають свого роду ментальною «сіткою координат», символізуючи як географічні напрямки (центр-північ-південь-захід-схід), так і політико-ідеологічні тенденції (прозахідну-проросійську).

Слід також відмітити факт низької значущості для опитаних багатьох історико-культурних регіонів України (за винятком Криму та Сходу-Донбасу). Зокрема, частота згадування таких регіонів, як Полісся, Волинь, Закарпаття тощо, була і залишилася на рівні декількох відсотків.

Цікаво, що протягом 2008–2017 рр. змінилася значущість ряду локалізаційних компонентів молодіжних ментальних карт України. Так, зросла частота згадування Криму (з 64% до 79%), що є цілком логічним, адже цей і без того популярний регіон набув гострого політичного забарвлення в масовій геополітичній свідомості. Можливо, саме ця політизація стала причиною суттєвого зниження частоти згадування кримських населених пунктів. Зокрема, згадування Сімферополя впало з 31% до 4%, Севастополя – з 24% до 5%, Ялти – з 13% до 4%.

Певну динаміку значущості продемонстрували і населені пункти Сходу України. При цьому, якщо згадування неофіційної столиці Донбасу – Донецька знизилося (з 68% до 42%), то Луганська – навпаки, зросло (з 18% до 31%, можливо внаслідок появи «ЛНР»). Також зменшилося згадування такого мегаполіса, як Дніпропетровськ-Дніпро – з 33% до 18%. Можливо, що внаслідок гострого військово-політичного конфлікту в «зоні АТО» окремі населені пункти Сходу почали витіснятися з масової свідомості опитаних студентів (як своєрідні «осередки стресу»). У цьому контексті увагу привертає той факт, що, незважаючи на постійне інформаційне висвітлення подій на Сході України у вітчизняних ЗМІ, частота згадування цього регіону в ментальних картах майже не змінилася (27% та 30%) – на противагу Криму (вірогідно тому, що останній є хоча й окупованим, але відносно «мирним» простором). Показово, що на ряді карт Схід України виокремлювався та позначався безпосередньо як «АТО» або «зона АТО» (тобто у частині опитаних географічна семантика поступилася місцем військово-політичній).

Ще однією цікавою тенденцією стало зниження частоти згадування річки Дніпро (з 52% до 37%). Не виключено, що, на тлі українсько-російського конфлікту, ця річка почала втрачати для опитаної молоді значущість як культурно-географічний та геополітичний символ України.

Найменш згадуваними містами у 2008 р. були Тернопіль, Маріуполь, Луцьк, Кіровоград, Євпаторія, Чернівці. У 2017 р. лідерами «антирейтингу» виявилися міста Криму (Сімферополь, Севастополь, Ялта, Євпаторія), а також Тернопіль, Маріуполь, Кривий Ріг, Бровари та Кам'янець-Подільський (останнє є цікавим, враховуючи те, що це місто-фортеця є одним з туристичних центрів країни).

Виявлення атрибутивних (соціально-політичних) компонентів ментальних карт відбувалося шляхом контент-аналізу отриманих асоціацій. Останні розподілялися на три базові смислові групи – з позитивним, нейтральним та негативним значенням. Зазначимо, що аналіз асоціацій стосувався лише найзначущих (з частотою згадування не менше 50%) локалізаційних компонентів (окрім Донецька, значущість якого впала у 2017 р.). Стосовно майже всіх компонентів кількість нейтральних асоціацій була більшою в порівнянні з відповідями інших типів (але пропорційна частка їх змінювалася залежно від об'єкта).

Отже, стосовно **м. Києва** у 2008 р. ми отримали такі асоціації нейтрального характеру (70%): «столиця», «багато машин», «мегаполіс», «центр» (політичний, культурний), «вла-

да», «гроші», «розкіш», «робота», «Динамо». Кількість позитивних та негативних асоціацій була меншою – відповідно, 17% та 13%. До перших належали відповіді типу: «красиве місто», «серце України», «місто великих можливостей», «великі перспективи», «підвищений настрій, веселість», «туди я хочу» тощо. У негативних асоціаціях підкреслювались як відомі проблеми всіх мегаполісів («шум», «затори», «суєта», «бруд»), так і недоліки, притаманні центру політичної влади («корупція», «безлад», «олігархи, бандити, політики»).

У 2017 р. співвідношення нейтральних, позитивних та негативних асоціацій залишилося схожим (відповідно, 64%, 17% та 19%). У нейтральних асоціаціях домінувала відповідь «столиця», у позитивних – згадка про «можливості», а в негативних – зразка «шум» та «метушня». Отже, суттєвої динаміки в уявленнях чернігівських студентів про Київ не відбулося.

У 2008 р. нейтральні асоціації щодо **м. Чернігова** (62%) загалом відображали факт проживання чи навчання опитаних або історико-географічні особливості цього міста: «моє місто», «дім», «зараз проживаю», «навчання», «університет», «церкви», «природа», «р. Десна». Позитивні асоціації, які склали третину (34%) відповідей, мали наступний характер: «рідне місто», «улюблене місто», «батьківщина», «рідний дім», «найкраще місто», «друзі». Було зафіксовано і декілька негативних асоціацій: «низький рівень народжуваності», «найбідніша область», «рідне кладовище».

У 2017 р. отримано схожі результати. У нейтральних асоціаціях (67%) домінували теми проживання або навчання у Чернігові, а також його історії. Позитивні асоціації (31%) найчастіше стосувалися тем малої батьківщини, а також спокою («спокій», «тиша», «затишок», «мир» – така смислова категорія раніше не була виражена). У поодиноких негативних асоціаціях згадувалися «бруд» та «погані дороги». Як бачимо, соціальні уявлення опитаних про Чернігів також виявилися відносно стабільними.

Особливістю результатів 2008 р. щодо **м. Донецька** була повна відсутність асоціацій позитивного характеру. Більшість відповідей, як і в інших випадках, мала нейтральний характер (73%) і відображала економічну та політичну специфіку міста: «шахти», «шахтарі», «вугілля», «промисловість», «гроші», «В. Янукович», «Р. Ахметов», «ФК «Шахтар». Сприйняття Донецька та Донбасу взагалі як неформальної автономії можна було побачити на прикладі відповідей типу «Автономна республіка Ахметова», «другий Київ, там своє управління, своє життя». Негативні асоціації (27%) стосувалися екологічних

проблем («брудно», «проблеми екології», «найбрудніше місто»), кримінальних («мафія», «бандити», «братва») та відображали наявність регулярних техногенних катастроф на шахтах Донбасу («аварії», «вибухи»).

У 2017 р., як уже зазначалося раніше, частота згадування Донецька суттєво знизилася, але ми все рівно вирішили порівняти соціальні уявлення молоді до та після подій АТО. Цілком закономірним стало домінування асоціацій негативного типу (63%), серед яких очікувано домінувала тема війни («війна», «АТО», «смерть», «агресія»). Цікаво, що серед нейтральних асоціацій (29%) більш вираженими були «індустріальні» («шахти», «вугілля», «металургія»), що, вірогідно, є наслідком стійких стереотипів зі шкільної географії. Також зникли асоціації персоніфікованого характеру. У поодиноких позитивних асоціаціях згадувалися краса та багатство цього міста (мабуть, вже колишні...). Детальніше коментувати описані зміни соціальних уявлень про столицю Донбасу, мабуть, зайве.

Що стосується наступної опорної точки ментальної карти України – **м. Львова**, то у 2008 р. більшість нейтральних асоціацій (79%) мала історико-туристичне забарвлення («екскурсія», «місто-історія», «церкви», «історичні пам'ятки», «лев» («місто лева»), «дух історії», «кав'ярні»), а також стосувалася культурних особливостей львів'ян та галичан у цілому («українська мова», «львівський акцент»). Позитивних асоціацій було набагато менше (15%), і вони, знову ж таки, мали історико-туристичну спрямованість – «красиві місця», «дуже красиве місто», «краса архітектури». Поодинокі асоціації негативного типу проявились у відповідях «гастарбайтери», «звірі».

У 2017 р. було отримано схожі результати. У нейтральних асоціаціях (78%) частіше згадувалися історико-архітектурні особливості Львова, а також «кавова» та «шоколадна» теми. Позитивні асоціації (20%) стосувалися відпочинку (у святково-туристичному форматі), краси, бажання побувати там. Виявилось лише дві негативні відповіді («западенщина», «сміття»). Отже, уявлення чернігівських студентів про місто Лева виявилися доволі стійкими.

Аналізуючи асоціації 2008 р. стосовно **Криму**, ми зустрілися з певними труднощами. Справа в тому, що серед «кримських» асоціацій домінувала наступна тріада – «відпочинок», «море» та «сонце». Будучи самі по собі нейтральними поняттями, в поєднанні один з одним, а також з іншими компонентами («пляж», «літо»), вони можуть набувати явно позитивного характеру (а ряд опитаних студентів якраз давав одночасно декілька з вищенаведених відповідей). До того ж, як ві-

домо, в молодіжному, зокрема студентському, середовищі слово «відпочинок» має позитивне значення.

Тому ми зараховували асоціації типу «відпочинок» до групи з позитивним значенням, а всі інші «курортно-туристичні» асоціації – до нейтральної групи. Отже, за такої методики кількість нейтральних відповідей склала 53%. Крім домінуючих «курортних» асоціацій, тут зустрічались і відповіді, в яких відображались історико-політичні та культурні особливості кримчан («прагнення до незалежності», «Russia Forever», «російська мова»), хоча таких асоціацій було небагато. У групі позитивних асоціацій (43%), крім вже згаданого «відпочинку», були такі відповіді: «завжди мріяв», «гарна природа», «радість, здоров'я, сміх» тощо. Серед отриманих відповідей зустрілися лише дві негативні – «перлина, яку Україна занедбала» та «ворожість».

Цікаво, що 2017 р. нейтральні асоціації знову ж таки домінували (51%), і серед них найчастіше згадувалося море. Але тут з'явилася і нова смислова група відповідей, в яких підкреслювалася українська належність («частинка України», «Крим наш!»). Кількість позитивних асоціацій суттєво знизилася (до 21%), але в них, як і раніше, йшлося, переважно, про відпочинок. Очікувано збільшилася частка негативних відповідей (27%). Останні стосувалися тем анексії півострова («окупація», «не наш») і її соціально-психологічних наслідків («невизначеність», «незрозуміле становище», «несправедливість», «біль», «шок»). Отже, як і у випадку з Донецьком, атрибутивні компоненти ментальних карт зазнали змін.

У 2008 р. стосовно **р. Дніпро** ми отримали досить невелику (порівняно з іншими компонентами) кількість асоціацій. Тобто більшість студентів, які зобразили цю водну артерію на своїх картах, не навела жодних асоціацій щодо неї. Можливою причиною цього стало те, що, на відміну від інших компонентів (міст, географічних областей), населених людьми, річка, як «неживий» об'єкт, не має такої інформаційно-емоційної «забарвленості» в масовій свідомості. Майже всі відповіді носили нейтральний характер на зразок: «вода», «широкий та могутній», «природа», «Шевченко», «головна річка України», «запорожці». Були отримані лише одна позитивна («місце, де можна добре відпочити») та дві негативні («розкол [України] на дві частини», «брудний») асоціації.

Асоціації стосовно **м. Одеса** у 2017 р. розподілилися наступним чином. Більш вираженими були відповіді нейтрального типу (69%), поміж яких найчастіше згадувалося море. Можна припустити, що саме цим пояснюється збільшення значущості Одеси для опитаних (адже раніше південні моря

асоціювалися переважно із Кримом). Також мали місце «архітектурні» («пам'ятник Дюку», «Узвіз», «набережна», «порт») та «кліматичні» («сонце», «літо», «тепло») асоціації. Серед позитивних (31%) асоціацій частіше згадувалася тема відпочинку. Цікавим було те, що стосовно «Одеси-мами» не виявилось жодної негативної відповіді.

Висновки. Ментальні карти, як специфічний вид просторових уявлень (репрезентацій), можна вважати однією з форм прояву масової (побутової) свідомості. Вони не просто містять інформацію про певні географічні об'єкти (населений пункт, країна, світ), але й відображають особливості мотивації, світоглядних, зокрема політико-ідеологічних, орієнтацій свого носія.

Основними компонентами ментальних карт України у чернігівських студентів є столиця, власний населений пункт, крупні міста заходу, півдня та сходу, а також Кримський регіон. Найбільш стабільними виявилися локалізаційна значущість та соціальні уявлення студентської молоді стосовно столиці України та міста свого проживання/навчання. Внаслідок українсько-російського конфлікту динаміка локалізаційних компонентів торкнулася передусім частоти згадування Криму (збільшилася) та м. Донецьк (зменшилася). Основу атрибутивних компонентів ментальних карт складають асоціації, пов'язані з життєвим досвідом (поїздки, проживання), соціальними стереотипами, політичними орієнтаціями особистості. Динаміка атрибутивних компонентів (у вигляді збільшення негативних асоціацій) найбільшою мірою проявилася стосовно «конфліктних просторів» – Криму та м. Донецьк.

Перспективні напрямки подальших досліджень, на наш погляд, полягають у вивченні ментальних карт України серед представників інших вікових груп, а також мешканців інших географічних регіонів країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дроздов О.Ю. Особливості ментальних карт України (на прикладі студентів м. Чернігова) / О.Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / За заг. ред. М.М. Слюсаревського. – 2008. – Вип.8. – С. 297–304.
2. Дроздов О.Ю. Ментальні карти як форма презентації просторових уявлень / О.Ю. Дроздов // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. I: Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – 2012. – Вип. 33. – С. 172.
3. Downs R. M. Image and Environment: Cognitive Mapping and Spatial Behavior / Roger M. Downs, David Stea. – Chicago: Aldine Publishing, 1973. – 439 p.

УДК 159.922.7:316.6

ВПЛИВ СТРАТЕГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ НА ЇЇ ЗДАТНІСТЬ ДО АНТИЦИПАЦІЇ

Завацький В.Ю., к. психол. н.,
докторант кафедри психології та соціології

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті проведено аналіз наукових підходів до визначення стратегій соціальної поведінки особистості як стійкого комплексу дій, що переважає у неї для вирішення різноманітних завдань життєдіяльності. Показано, що стратегія поведінки формується в процесі життєдіяльності під впливом соціальних умов розвитку та залежить від особистісних характеристик людини. Визначено, що стратегія поведінки загалом є результатом свідомого вибору особистістю певних дій та опосередкована особистісними характеристиками, такими як ціннісні орієнтації, особистий досвід, установки та очікування та спрямована, насамперед, на адаптацію особистості до змінюваних умов діяльності. Стратегія поведінки особистості складається з трьох циклів: оцінювання та розуміння умов; формування гіпотези та попереднє вирішення (прогнозування результату); досягнення підтвердження чи не підтвердження правильності задуму. У системно-стратегічній концепції за домінуючим спрямуванням при вирішенні конкретного завдання виокремлено стратегії аналогізування; стратегії комбінування; реконструюючі стратегії; універсальні стратегії; стратегії випадкових підстановок, які впливають на антиципаційну спроможність особистості.

Ключові слова: *особистість, соціальна поведінка, стратегії поведінки, антиципація, антиципаційна спроможність особистості.*

В статті проведено аналіз наукових підходів до визначення стратегій соціального поведінки особистості як стійкого комплексу дій, що переважає у неї для вирішення різноманітних завдань життєдіяльності. Показано, що стратегія поведінки формується в процесі життєдіяльності під впливом соціальних умов розвитку та залежить від особистісних характеристик людини. Визначено, що стратегія поведінки загалом є результатом свідомого вибору особистістю певних дій та опосередкована особистісними характеристиками, такими як ціннісні орієнтації, особистий досвід, установки та очікування та спрямована, насамперед, на адаптацію особистості до змінюваних умов діяльності. Стратегія поведінки особистості складається з трьох циклів: оцінювання та розуміння умов; формування гіпотези та попереднє вирішення (прогнозування результату); досягнення підтвердження чи не підтвердження правильності задуму. У системно-стратегічній концепції за домінуючим спрямуванням при вирішенні конкретного завдання виокремлено стратегії аналогізування; стратегії комбінування; реконструюючі стратегії; універсальні стратегії; стратегії випадкових підстановок, які впливають на антиципаційну спроможність особистості.

Ключевые слова: *личность, социальное поведение, стратегии поведения, антиципация, антиципационные способности личности.*

Zavatsky V.Yu. INFLUENCE OF STRATEGIES OF SOCIAL PERSONAL ACTIVITY ON ITS ABILITY TO ANTICIPATION

The article analyzes the scientific approaches to the definition of strategies for the social behavior of the individual as a stable set of actions that prevails in her for solving various tasks of life. It is shown that the behavior strategy is formed in the process of vital activity under the influence of social development conditions and depends on the personal characteristics of a person. It is determined that the strategy of behavior as a whole is the result of conscious choice by the individual of certain actions and is mediated by personal characteristics (value orientations, personal experience, attitudes and expectations, and is primarily aimed at adapting the individual to changing conditions of activity). The strategy of personality behavior consists of three cycles: assessment and understanding of the conditions; The formation of a hypothesis and a preliminary decision (forecasting the result) to achieve confirmation or non-confirmation of the correctness of the idea. In the system-technical concept, the strategy of analogy is singled out as the dominant direction in solving a specific problem; Combining strategies; Reconstructive strategies; Universal strategies; Strategies of random substitutions that affect the person's anticipatory abilities.

Key words: *personality, social behavior; strategies of behavior; anticipation, anticipatory abilities of the individual.*

Постановка проблеми. Знання та розуміння людиною своїх патернів поведінки забезпечують можливість їхньої корекції та врахування в значущій сфері взаємодій син. Особливо це є необхідним у сучасному

світі, адже життя людини перенасичене стресовими ситуаціями, швидкими життєвими змінами, змінами в суспільстві, що може призводити до ірраціональної поведінки та психологічних проблем. Основою стратегії

пошуку аналогів є скерованість на побудову об'єктів, аналогічних тому, який береться за основу. Ця стратегія проявляється в наслідуванні певних норм, стандартів, зразків. У стратегії комбінування реалізується перетворення або складання різноманітних дій під час вирішення завдання. Реконструююча стратегія проявляється нестандартними, новими рішеннями, самостійним вирішенням певних завдань. Здатність володіти розумовими діями, знаходження аналогій, комбінування, реконструкція та використання елементів новаторства лежить в основі універсальної стратегії. Стратегія випадкових підстановок характеризується відсутністю послідовності розумових дій. Проте стратегії, у свою чергу, реалізується за допомогою певних дій (тактик), які впливають на здатність особистості до антиципації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психології поведінка особистості визначається як система складних актів, регульованих на різних рівнях. Дослідники виділяють біохімічний, біофізичний, інформаційний, психологічний рівні регуляції. Поведінка людини вважається продуктом еволюції та суспільного розвитку як особлива форма взаємодії з навколишнім світом, де, на відміну від тваринного світу, більшого значення набувають вищі психічні форми регуляції, які носять активний, свідомий, цілеспрямований характер та пов'язані з мисленням, мовою, культурою, морально-етичними нормами й правилами [3; 4; 7; 8; 9].

Констатовано, що проблеми людської поведінки розглядаються в чисельних психологічних теоріях та з різноманітних теоретико-методологічних позицій. Визначено, що стереотипні моделі поведінки, стратегії поведінки розглядалися з точки зору когніцій щодо пізнавальних процесів (А. Адлер Р. Гарднер, Дж. Каган, Дж. Келлі, Ю. Козелецький, Г. Олпорт та ін.); у контексті цілеспрямованої діяльності (Б. Вяткін, Є. Ільїн, Є. Климов, С. Максименко, В. Мерлін, В. Моляко, Б. Паригін, В. Ромеєць та ін.). Проблема стереотипів поведінки була предметом наукового дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, таких як К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, О. Асмолов, Г. Балл, Л. Виготський, М. Вебер, І. Кон, О. Кронік, Д. Леонтьєв, С. Максименко, В. Моляко, К. Роджерс та ін. Праці наведених учених мають велике значення для вивчення цієї проблеми саме на загальнометодологічному рівні, оскільки надають змогу цілісно осмислити, як у контексті соціально-психологічних проблем життєвого шляху відбувається усвідомлення особистістю власного майбутнього.

Стратегія є сукупністю правил і положень особистості під час вибору рішень. Стратегія спрямована на майбутні події, вона зумовлює їхній зміст та характер. Зазначимо, що не всі вчені розглядають стратегію як раціональне утворення, спрямоване, насамперед, на адаптацію особистості до змін зовнішніх та внутрішніх умов життєдіяльності [2].

Таким чином, найчастіше стратегію визначають як спосіб, метод, алгоритм розв'язання проблеми, який, зокрема, впливає на здатність особистості до прогнозування.

Постановка завдання. Мета статті – провести аналіз наукових підходів до визначення стратегій соціальної поведінки особистості як стійкого комплексу дій, що переважає в неї, для вирішення різноманітних завдань життєдіяльності та розкрити їх вплив на здатність особистості до антиципації.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, соціальна поведінка є поведінкою, яка виражається в сукупності вчинків та дій індивіда в суспільстві під впливом соціально-економічних чинників та пануючих норм. Тобто на стратегію поведінки особистості впливає вся сукупність чинників навколишнього середовища. Б. Паригін [6] пропонує розглядати соціальну поведінку в диференціації на звичайну (нормативну, стандартну, стереотипну) і незвичайну (асоціальну-антисоціальну), психічно неадекватну (анормальну) та інноваційну (творчу, оригінальну) [5].

У сучасній соціальній психології інтеракціонізм включає не тільки розвиток ідей Г. Міда [10], але й ряд інших теорій, таких як теорія ролей (Т. Сарбін [12]) і теорія референтних груп (Г. Хаймен, Р. Мертон) [11]. В інтеракціонізмі в більшій мірі, ніж в інших теоретичних напрямках психології, зроблена спроба встановити саме соціальні детермінанти поведінки людини. Для цього вводиться в якості ключового поняття «взаємодія» (звідси і назва орієнтації), в ході якого і здійснюється формування поведінки особистості. Сукупність поведінкових процесів, пов'язаних із задоволенням фізичних та соціальних потреб у процесі соціальної взаємодії, є соціальною поведінкою.

Зазначимо, що основою нових тенденцій в теоретичному розвитку західноєвропейської соціальної психології є прагнення подолати методологічний індивідуалізм. В емпіричних дослідженнях це визначилось в тому, що на перший план вийшли об'єкти, які займали раніше другорядне місце, наприклад міжгрупові відносини, а традиційні об'єкти (групові процеси, соціальний

стереотип) отримали нове висвітлення. У рамках культурологічного підходу найбільш рельєфно постають нові способи розв'язання методологічних і теоретичних проблем стратегій соціальної поведінки: звертання до елементів культури (цінностей, традицій і норм) як до регуляторів цих взаємодій; дослідження психологічних механізмів регуляції соціальної поведінки особистості через різноманітні знакові та ідейно-психологічні форми; аналіз індивідуальної поведінки з урахуванням соціального середовища, в якому вона здійснюється.

Вищим критерієм розвитку особистості вважається здатність людини до саморегуляції, до прогнозування власної поведінки. А. Бандура [1] вважав, що існують три процеси, які є основою саморегуляції поведінки: процес самоспостереження, самооцінки та самозвіту. За допомогою вербальних та образних репрезентацій люди виробляють та зберігають досвід таким чином, що він слугує орієнтиром для майбутньої поведінки. Здатність формувати образи бажаних майбутніх результатів реалізується в стратегіях поведінки й спрямована на постановку перспективних цілей та досягнення віддалених результатів. Когнітивні процеси наділяють людину здатністю передбачати, випереджати результат поведінки. Отже, стратегії поведінки особистості регулюються значною мірою передбачуваними наслідками та цілями особистості. На думку вченого, люди формують когнітивний образ певної поведінкової реакції шляхом спостереження моделі поведінки, а потім ця закодована інформація слугує орієнтиром їхніх подальших дій. Так, навчіння через спостереження регулюється увагою, збереженням інформації в пам'яті (образне та вербальне кодування), моторно-репродуктивними (перетворення інформації у поведінку, в дії) та мотиваційними процесами (внутрішні стимули) [2].

Залежно від ситуації виокремлюють різні типи стратегій поведінки особистості: вербальна (проявляється в мові); знакова (реакція на знак); рольова (відповідає вимогам, які висуваються до індивіда певною соціальною роллю); відхиляюча поведінка (суперечить прийнятим у суспільстві правовим, моральним, соціальним та іншим нормам). Визначено, що переоцінка особистістю своїх комунікативних можливостей, послаблення критичності в контролі за реалізацією комунікативної програми поведінки, тобто неадекватні стратегії поведінки особистості негативно позначаються на міжособистісних і групових стосунках, що може викликати агресію, депресію, конфлікт тощо.

Дослідження проводилося на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій. Загальний обсяг вибірки – 125 респондентів, серед яких: студенти та викладачі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля та його структурних підрозділів. Вибірка складалася із представників чоловічої та жіночої статі у віці від 18 до 43 років – 70 жінок та 55 чоловіків.

Емпіричними методами дослідження слугували: бесіда, спостереження, методика Л. Регуш «Здатність до прогнозування»; копінг-тест Р. Лазаруса, адаптований Т. Крюковою, О. Куфтяк, М. Замишляєвою; шкали реактивної та особистісної тривожності, розроблені Ч. Спілбергером, адаптовані Ю. Ханіним; тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Дж. Крамбо та Л. Махоліка, адаптований Д. Леонтьєвим. В якості методів обробки та інтерпретації емпіричних даних виступили кількісний аналіз із використанням методів математичної обробки даних з їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 19.0).

Кореляційний аналіз емпіричних даних щодо вивчення впливу стратегій соціальної поведінки особистості на її здатність до прогнозування показав, що показники вираженості копіngu конфронтації мають позитивні кореляційні зв'язки з усіма компонентами життєстійкості та з її інтегральними значеннями. Ознаки копіngu прийняття ризику мають зворотні кореляції зі стратегією дистанціювання ($r=-0,49$; $p\leq 0,05$). Залученість має значущі зв'язки зі стратегіями планування розв'язання проблем та позитивною переоцінкою ($r=0,53$; $p\leq 0,05$). Інтегральний показник вираженості життєстійкості має значущі зв'язки з вираженістю стратегій конфронтації та планування розв'язання проблем ($r=0,57$; $p\leq 0,05$).

Дослідження смисложиттєвих орієнтацій показало, що параметр осмисленості життя має значущі позитивні кореляції з іншими шкалами методики СЖО ($p\leq 0,05$). Чим менші величини показників, тим менша загальна усвідомленість життя та навпаки. Кореляційний аналіз взаємозв'язків смисложиттєвих орієнтацій з іншими показниками виявив, що прямі кореляційні зв'язки на рівні $p\leq 0,05$ між СЖО1 «Цілі в житті» та СЖО3 «Процес життя» ($r=0,58$), із СЖО4 «Локус контролю Я» ($r=0,63$), СЖО5 «Локус контролю – життя» ($r=0,64$), СЖО «Осмисленість життя» ($r=0,68$); між СЖО1, СЖО2, СЖО4, СЖО5 та стратегіями соціальної поведінки ($r=0,37$; $0,46$; $0,34$; $0,49$ при $p\leq 0,05$). Спосте-

рігаються зворотні кореляційні зв'язки між СЖО3 та реактивною тривожністю ($r = 0,34$; $p \leq 0,05$); між СЖО4 та особистісною тривожністю ($r = 0,35$; $p \leq 0,05$); між СЖО4 і копінгом втечі уникання ($r = 0,41$; $p \leq 0,05$) та прямий зв'язок між СЖО4 й копінгом планування розв'язання проблем ($r = 0,50$; $p \leq 0,05$).

У дослідженні виявлений зворотний зв'язок способів виходу з кризових ситуацій у респондентів із різними стратегіями соціальної поведінки ($r = 0,36$; $p \leq 0,05$), з внутрішнім локусом контролю ($r = 0,41$; $p \leq 0,05$) та загальною усвідомленістю життя ($r = 0,4$; $p \leq 0,05$). Тобто легкість виходу з кризових ситуацій впливає на антиципаційні здібності особистості, її здатність до прогнозування та пов'язана із загальним показником усвідомленості життя.

Визначено, що фактор оцінки також має позитивну кореляцію ($r = 0,32$; $p \leq 0,03$) із здатністю до прогнозування ($r = 0,47$; $p \leq 0,05$) та з фактором сили ($r = 0,51$; $p \leq 0,05$). Фактор оцінки має зворотну кореляцію ($r = 0,33$; $p \leq 0,05$) з показниками особистісної та реактивної тривожності (чим нижче тривожність, тим більшою є впевненість людини в собі). Отже, самооцінка та впевненість у собі має істотний вплив на вибір особистістю прогнозів поведінки. Аналіз кореляційних взаємозв'язків фактора сили зі стратегіями поведінки виявив позитивні кореляції ($r = 0,54$; $p \leq 0,05$), що свідчить про взаємозв'язок впевненості в собі та схильності покладатися на свої сили зі стратегіями соціальної поведінки та її антиципацією.

Показано, що антиципаційні здібності особистості впливають на легкість виходу з кризових ситуацій та пов'язані із загальним показником усвідомленості життя.

Зазначимо, що детермінанти стратегій поведінки особистості є сукупністю умов, чинників, якостей, що зумовлюють засоби її формування та реалізації. Зовнішніми детермінантами стратегій поведінки особистості є соціальні, групові, індивідуальні цінності, норми, які регулюють та регламентують поведінку ззовні. Сюди зараховуються ціннісні орієнтації, установки, мотиви, інтереси, переконання, психологічні особливості особистості. Детермінанти особистості є внутрішніми детермінантами поведінки, мають системну структуру та перебувають в певному взаємозв'язку між собою. Отже, розглядаючи поведінку особистості, необхідно враховувати всю гаму її детермінант та їхню роль у той чи інший момент здійснення вчинку як зовнішнього прояву поведінки людини.

Таким чином, вибір стратегії поведінки тісно пов'язаний із особистісними характеристиками та антиципацією власної потен-

ційної поведінки. Основною функцією стадії вибору є розгляд наслідків можливих дій і відповідно їхня імовірність.

Висновки. Чинниками, які впливають на стратегії поведінки особистості та її здатність до антиципації, є: індивідуально-психологічні особистісні чинники: потреби, мотиви, цілі, думки, соціальні установки, воля, сприйняття та ін.; соціально-групові феномени: однією з головних соціальних детермінант соціальної поведінки є взаємодія; характер взаємин із групами, членом яких людина є; групові норми, ціннісні орієнтації, рольові приписи; міжгрупові взаємодії; вплив референтних груп; соціокультурні детермінанти включають: аналіз індивідуальної поведінки з урахуванням соціально-економічного середовища, в якому вона здійснюється; реально існуючий соціальний простір, соціальний час у рамках соціальних процесів, які включають в себе фрагменти соціального буття; різні знакові й ідейно-психологічні форми (надання певних значень (символів) впливам зовнішнього світу і реагування більшою мірою на ці символи, а не на самі взаємодії); елементи культури (цінності і норми) як регулятори суспільної взаємодії; «взаємовплив-взаємозалежність»; геополітичні детермінанти; фактори історично-регіональної специфіки, які впливають на формування певного типу соціальної поведінки. Стадії вибору властиві такі основні особливості. По-перше, суб'єкт, якщо перебуває на цій стадії дії, відкритий, сприйнятливий до нової інформації. По-друге, процес опрацювання інформації орієнтований на реальність, неупереджений, тобто відносно вільний від типових помилок в оціночних судженнях.

Узагальнюючи, можна сказати, що вироблення стратегії соціальної поведінки особистості скероване, передусім, антиципацією, здатністю до прогнозування. При цьому запланована стратегія часто значно відрізняється від реалізованої, тобто реалізується комбінація свідомої та виникаючої стратегії. Орієнтація на внутрішній вибір створює в людини ілюзію відсутності зовнішнього тиску, взяття відповідальності на себе спонукає людину бути послідовною у виконанні обраної стратегії соціальної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура А. Теория социального научения / Бандура А. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
2. Бохонкова Ю.О. Историко-психологический анализ подходов до изучения стратегий поведения личности в научной литературе / Ю.О. Бохонкова // Актуальные проблемы психологии: Этничная психология. Историческая психология. Психолінгвістика / за ред. С.Д. Максимен-

ка, М. -Л.А. Чепи. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – Т. IX, ч. 5. – С. 118–123.

3. Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) / О.А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5–12.

4. Лисичкин В.А. Теория и практика прогностики. Методологические аспекты / В.А. Лисичкин. – М. : Наука, 1972. – 224 с.

5. Павелків Р.В. Загальна психологія / Р.В. Павелків. – К. : Кондор, 2009. – 576 с.

6. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М. : Политиздат, 1971. – 165 с.

7. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис : [монографія] / під ред. Р.В. Павелківа, Н.В. Корчакової. – Рівне : Волинські береги, 2009. – 368 с.

8. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.

9. Шелепин Ю.Е. Восприятие и механизмы принятия решений / Ю.Е. Шелепин, В.А. Фокин, А.К. Хараузов, О.А. Вахрамеева, Н. Фореман, В.Н. Чихман // Экспериментальная психология в России: традиции и перспективы. – М. : Ин-т психол. РАН, 2010. – С. 327–331.

10. Björkman Mats Predictive behavior : Some aspects based on an ecological orientation // Scandinavian Journal of Psychology. – 2008. – Vol. 7. – P. 43–57.

11. Ekehammar B. Interactionism in personality from a historical perspective / B. Ekehammar // Psychol. Bull. – 1974. – Vol. 81, № 12. – P. 1026–1048.

12. Thomas W. The Polish peasant in Europe and America / W. Thomas, F. Znaniecki. – N. Y. : Dover, 1958. – Vol. 1–2. – P. 35–149.

УДК 159.5

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ОСІБ ІЗ РОЗЛАДАМИ МИСЛЕННЯ

Катасанов О.М., аспірант

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті розглянута класифікація порушень мислення. Okремо розкрита сутність нав'язливих станів (обсесій). Розглянуто визначення конфлікту. Встановлено, що конфліктологічна компетентність є неодмінною умовою конструктивного вирішення конфліктів. Показано, що структура даного феномену включає гностичний, проектувальний, конструктивний та комунікативний компонент. Складне поняття конфліктологічної компетентності пропонується розглядати із системних позицій. Визначено, що між її структурними компонентами існують ієрархічні зв'язки. Базовим є гностичний компонент. Встановлено, що інші автори намагаються осмислити конфліктологічну компетентність через здатність особистості до організації взаємодії в конфліктних ситуаціях.

Ключові слова: *конфлікт, конфліктна ситуація, конфліктологічна компетентність, компоненти конфліктологічної компетентності, мислення, розлади мислення, нав'язливі стани.*

В статье рассмотрена классификация нарушений мышления. Отдельно раскрыта сущность навязчивых состояний (обсессий). Рассмотрены определения конфликта. Установлено, что конфликтологическая компетентность является непременным условием конструктивного разрешения конфликтов. Показано, что структура данного феномена включает гностический, проектировочный, конструктивный и коммуникативный компонент. Сложное понятие конфликтологической компетентности предлагается рассматривать с системных позиций. Определено, что между ее структурными компонентами существуют иерархические связи. Базовым является гностический компонент.

Ключевые слова: *конфликт, конфликтная ситуация, конфликтологическая компетентность, компоненты конфликтологической компетентности, мышление, расстройства мышления, навязчивые состояния.*

Katasonov O.M. THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASES OF STUDY OF CONFLICTOLOGICAL COMPETENCE IN INDIVIDUALS WITH DISADVANTAGES OF INSPIRATION

The article deals with the classification of mental disorders. Separately disclosed the essence of obsessivestates (obsession). The definition of conflict is considered. It has been established that conflict-based competence is an indispensable condition for the constructive resolution of conflicts. It is shown that the structure of this phenomenon includes a gnostic, design, constructive and communicative component. The complex notion of conflict-related competence is proposed to be considered from system positions. It is determined that there are hierarchical links between its structural components. The basic is the Gnostic component. It is established that other authors attempt to comprehend conflict-relate competence through the ability of an individual to organize interaction in conflict situations.

Key words: *conflict, conflict situation, conflictual competence, components of conflictological competence, thinking, thinking disorders, obsessivestates.*

Постановка проблеми. Сучасне життя характеризується нестабільністю суспільно-політичних та економічних процесів, що призводить до підвищення рівня напруги і конфліктності у всіх аспектах життя українців. Внаслідок цього актуальними та значимими є питання виникнення та вирішення суперечок і конфліктів.

Оскільки конфлікт є компонентом у всіх процесах побудови форм поведінки, його слід розглядати як частину загальної структури суспільних взаємин і поведінки окремого індивіда. Вміння оптимально вести себе в конфліктних ситуаціях передбачає як розуміння причин і механізмів виникнення конфліктів, так і аналіз конфліктних ситуацій, тому процеси мислення є особливо значущими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорії конфлікту досліджували Л. Петровська, Ф. Бородкін, О. Донцов та ін.

Проблемі мислення присвячена велика кількість досліджень, які розглядають різні особливості процесу мислення в ході рішення задач і проблемних ситуацій (О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, О. Матюшкін, ін.).

Однак на сьогодні недостатньо розробленою залишається проблема вивчення конфліктологічної компетентності в осіб із розладами мислення.

Постановка завдання. Мета статті – представити результати теоретичного аналізу теоретико-методологічних основ вивчення конфліктологічної компетентності у осіб з розладами мислення.

Виклад основного матеріалу. Побудова теорій протікання внутрішніх процесів мислення в системі взаємодії людей у конфліктних ситуаціях наштовхується на великі труднощі через те, що мається на увазі взаємодія об'єктивних чинників реальної ситуації і суб'єктивних факторів внутрішньо особистісного характеру, пов'язаних з особливостями пізнавальних процесів, опосередкованих індивідуальними особливостями суб'єктів взаємодії, в тому числі і зіткненні кількох суб'єктивних реальностей.

Сама конфліктна ситуація в даному випадку є джерелом розумової і творчої діяльності суб'єкта, ланкою що безпосередньо зв'язує мислення і діяльність особистості.

Мислення включає в себе складні процеси аналізування, синтезування, узагальнення, а також емоційні оцінки, невербалізовані змісти, «предгіпотези», зміни установок у ході вирішення задач, виникнення і задоволення пізнавальних процесів.

Б. Зейгарник виділяє групи порушення мислення.

1. Порушення операційної сторони мислення. Вони проявляються в разі зниження

рівня та викривлення процесу узагальнення. Особистість із таким розладом мислення не може в повній мірі оперувати загальними ознаками.

2. Порушення особистісного компоненту мислення. Проявляється в таких характеристиках, як різноплановість мислення, зниження критичності, зниження саморегуляції та нездатність до цілеспрямованого процесу мислення.

3. Порушення динаміки діяльності мислення. Це порушення проявляється в лабільності мислення (поверховість розмірковування), нестійкості способу виконання операцій мислення, ригідності та слабкій здатності до переключення.

4. Порушення процесу саморегуляції пізнавальної діяльності. У цьому випадку відсутньою є цілеспрямована організація мисленневих дій [5].

В. Кузнецов та В. Чернявський розлади мислення поділяють на:

- формальні (їх можна диференціювати за темпом, логікою, цілеспрямованістю);
- продуктивні (появи в особистості нав'язливих, надцінних ідей, помилкових, неправдивих тверджень, що не відповідають реальній дійсності) [9].

У психоаналізі невроз нав'язливих станів об'єднується під загальною назвою – обсесії. Це поняття включає в себе три форми: невроз нав'язливих станів, обсесивно-компульсивний або анальний характер, нав'язливе повторення.

Нав'язливі дії або думки людина вживає для зниження рівня тривоги. Сама по собі нав'язливість починає грати подвійну роль – як психічний захист і як задоволення імпульсів несвідомого рівня психіки. Психічні страждання особистості визначаються інтенсивністю емоційних атак і можливостями функціонування її захисної системи.

На даний момент зберігається безліч питань із приводу нозологічної приналежності і діагностики обсесій.

Нав'язливі стани, що виникають з 2 до 18 років (за даними деяких авторів – до 12 років), класифікуються як хвороба Жиль де ля Туретта, а такі ж нав'язливості, що виникають в більш зрілому віці, визначаються як синдром Туретта або, набагато частіше, як обсесивно-компульсивний розлад [4].

Обсесивно-компульсивний розлад (ОКР) – розлад, що характеризується домінуванням в клінічній картині обсесій і/або компульсій. Термін «обсесії» позначає думки, уявлення або імпульсивні потяги (англ. ideas, images, or impulses), які в стереотипній формі знову і знову приходять на розум хворому. Компульсії (нав'язливі дії, ритуали) представляють собою стере-

отипні вчинки, що багаторазово повторюються (англ. stereotyped behaviours), які не доставляють внутрішнього задоволення і не призводять до виконання корисних завдань; сенс компульсії полягає в запобіганні будь-яких об'єктивно малоймовірних подій, їх важливим ефектом є також зниження рівня тривоги і/або внутрішнього дискомфорту [16].

Крім obsesій і компульсій, для ОКР характерні симптоми тривоги – або у вигляді вегетативних симптомів тривоги, або у вигляді тяжких відчуттів внутрішньої чи психічної напруги.

Очевидно, що симптоматика ОКР зачіпає три провідних психологічних аспекти функціонування людини, як вони виділені в моделях А. Елліса і А. Бека: думки (когніції), емоції (почуття) і поведінка. У когнітивній сфері при ОКР відзначаються нав'язливі думки (obsесії), в емоційній – симптоми тривоги, в поведінковій – нав'язливі дії (компульсії) [11].

Слід зазначити, що якщо когнітивна терапія А. Бека переважно говорить про вплив думок на емоції і поведінку, то раціонально-емотивна терапія А. Елліса акцентує увагу на взаємозв'язок мислення і емоцій, які, діючи в круговороті причинно-наслідкових відношень, перетворюються один на одного і одночасно взаємодіють із поведінкою.

Пошук ефективних методів терапії obsесивно-компульсивних розладів залишається одним із центральних завдань сучасної психіатрії. Актуальність проблеми визначається не тільки великою поширеністю в структурі психічної патології (ОКР складають 2-3% в загальній популяції), але і суб'єктивною вагою пережитого хворим страждання, зниженням якості життя та соціального функціонування. За даними ряду досліджень, пацієнти з ОКР складають 1% від усіх хворих, які отримують лікування в психіатричних закладах [3; 15].

ОКР відноситься до числа захворювань, що характеризуються хронічним перебігом; за деякими даними, у 65% хворих obsесивно-компульсивна симптоматика набуває несприятливий, стійкий характер і виявляє резистентність до проведеної фармакотерапії [3].

Всесвітня федерація спільнот біологічної психіатрії (WFSBP) з фармакотерапії тривоги, obsесивно-компульсивного та посттравматичного розладу виділяє «чистий» ОКР і розлади ОКР-спектру. До останніх відносять тики, синдром Туретта, PANDAS-синдром і інші.

Синдром Туретта – це найбільш важкі прояви тикових гіперкінезів – генералізо-

ваний тик, при якому поведінкові розлади зустрічаються у вигляді obsесивно-компульсивного синдрому, де необхідна допомога психіатра [6].

Синдром Туретта (СТ) часто супроводжується вираженими емоційно-поведінковими розладами, які нерідко призводять до стійкої соціальної дезадаптації та інвалідазації.

Obsесивно-компульсивна симптоматика проявляється нав'язливими думками (obsесії), необґрунтованими страхами або стереотипіями, повторюваними рухами, які нерідко мають вигляд ритуалу (компульсії).

Часто зустрічаються нав'язливі думки, страх забруднення, нав'язливе відчуття тривоги, дотримування суворого розпорядку дня і визначений порядок під час вмивання і одягання, перевірка і повторна перевірка своїх дій, нав'язлива лічба. Досить часто пред'являються скарги на болі в ногах, що може свідчити про підвищену чутливість до болю і наявність нав'язливих відчуттів [3].

Діагностика obsесій, особливо їх моторного компонента, що виникають в зрілому віці, становить серйозну і недостатньо вирішену проблему.

По перше, такі випадки зустрічаються досить рідко, по-друге, основна маса хворих потрапляє в поле зору неврологів з приводу різних «екстрапірамідних» гіперкінезів і дистоній. Причиною даної ситуації є те, що моторні прояви obsесивно-компульсивного розладу дуже важко відрізнити від екстрапірамідних гіперкінезів.

Параклінічні методи обстеження таких пацієнтів, в тому числі і ЕЕГ, є неінформативними, і для постановки діагнозу лікаря доводиться спиратися тільки на власний досвід та інтуїцію [12].

Детальніше розглянемо зв'язок конфліктологічної компетенції та процесів мислення.

Конфлікт (від лат. conflictus – зіткнення) в психології розуміється як зіткнення різноспрямованих цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів суб'єктів взаємодії, фіксованих ними в жорсткій формі [10, с. 456].

Конфлікт визначається широко: від суперечок і розбіжностей до війн. На думку А. Анцупова та А. Шипілова, конфлікт – це найбільш гострий спосіб усунення протиріч, які виникають у процесі взаємодії, що полягає в протидії суб'єктів конфлікту і супроводжується негативними емоціями [1, с. 5].

Дане розуміння сутнісних характеристик конфлікту стало базисним в багатьох теоретичних і прикладних психолого-акмеологічних дослідженнях.

У сучасній психології конфлікти розглядаються в таких напрямках:

- наслідок мотивів, які діють на людину;
- результат певної ситуації конкурентної чи кооперативної взаємодії людей;
- складна багаторівнева система взаємозалежних компонентів;
- стан дезінтеграції людини, результатом якої є виникнення протиріч.

Кожного разу, опиняючись у новій ситуації, суб'єкт, який починає вирішувати певне протиріччя, є сукупністю внутрішніх умов, що опосередковують усі зовнішні впливи, в тому числі і вимоги діяльності, яку він виконує. Внутрішні умови в даному випадку – це попередні зовнішні впливи, які інтеріоризуються і стають внутрішніми та спадковими і вроджені особливості суб'єкту, тобто первинно внутрішні. У діяльності, що спрямована на вирішення ситуації, відбувається збагачення, оновлення та розвиток здібностей особистості.

Предметом конфліктології є природа виникнення і розвитку конфлікту, вимір ступеню розвитку конфлікту, способи спрямованого впливу на конфліктну ситуацію. Конфліктна ситуація може розвиватися в разі зіткнення і спільних, і антагоністичних інтересів, а також їх варіацій.

Дуже часто конфлікти виникають і розвиваються в силу когнітивних причин – незнання стану людей, особливостей їх поведінки, динаміки протистояння, тобто тих чинників, які стоять за застосовуваними тактичними прийомами. Це незнання посилює протиріччя, провокує стихійні інциденти, перешкоджає їх правильному вирішенню [10].

Ситуативна характеристика конфлікту відзначається протиріччям, яке лежить в його основі та складає проблемне поле конфлікту.

М. Кашапов зазначає, що проблемності ситуація набуває в разі виявлення в ній протиріч і породжує процес мислення, спрямований на «зняття» протиріч [7].

На першому рівні мислення створює образ об'єкта, спираючись на сформовані механізми його освоєння, осмислює взаємозв'язок образу об'єкта і схеми діяльності.

На цьому рівні відбувається:

- 1) аналіз проблемної ситуації;
- 2) розгляд шляхів вирішення;
- 3) процес вирішення проблеми і проблемної ситуації;
- 4) оцінка правильності рішення [8].

На другому, аксіологічному рівні виділяється велика глибина рефлексії людини.

Під змістом проблемної ситуації розуміють такі її особливості:

- її характер (є суттю проблемності);
- спрямованість потрібного вирішення (в якому напрямку проходить його пошук).

У сучасній когнітивній психології виділяються два етапи в процесі мислення: етап створення моделі проблемної ситуації та етап оперування цією моделлю, який розуміється як пошук у проблемному просторі.

Отже, конфліктологічна компетентність є неодмінною умовою конструктивного вирішення конфліктів.

Необхідно окремо відзначити, що термін конфліктологічної компетентності є досить новим і до недавнього часу в психологічній літературі прямо не вживався, хоча малася на увазі необхідність відповідних знань і умінь.

В. Солодовников зазначає, що конфліктологічну компетентність не слід ототожнювати з поняттям «конфліктна компетентність» та визначає її як характеристику особистості, яка має велику цінність, як важливу складову частину загальної комунікативної компетентності, як вміння впливати на розвиток конфліктів і вирішувати їх [13].

А. Харітонов дане поняття представляє як інформаційно-регуляторну підсистему професіоналізму. Вчений зазначає, що структура даного феномену складається зі:

- знання про причини виникнення конфлікту, закономірності його розвитку і проявів, про поведінку опонентів у конфліктному протистоянні, їх психічні стани та ін. (гностичний компонент);

- вміння передбачати дії опонентів, їх поведінку в конфлікті, розвиток конфлікту і його наслідки (проектувальний компонент);

- вміння впливати на учасників конфлікту, визначати думку суспільства по відношенню до конфліктуючих, здійснювати профілактику конфлікту (конструктивний компонент);

- вміння ефективно спілкуватися з учасниками конфлікту, враховуючи їх особистісні характеристики і емоційні стани (комунікативний компонент) [14].

Складне поняття конфліктологічної компетентності пропонується розглядати із системних позицій [1].

Між її структурними компонентами – гностичним, просторовим, конструктивним (регулятивним), комунікативним, нормативним і рефлексивно-статусним – існують ієрархічні зв'язки. Базовим є гностичний компонент. Знання сутнісних характеристик конфлікту служить основою для передбачення дій конфліктуючих сторін, формування умінь управляти конфліктом, діяти з урахуванням інформативних ознак [2].

Інші автори намагаються осмислити конфліктологічну компетентність через здатність особистості до організації взаємодії в конфліктних ситуаціях.

Підводячи підсумки розбору дефініцій конфліктологічної компетентності, відзначи-

мо, що більшість із них зводиться до компонентної характеристики розглянутої якості. Нам видається, що подібний підхід до визначення конфліктологічної компетентності недостатній, оскільки в незначній мірі зачіпає поведінку різних сторін конфлікту. Вважаємо, що характеристику конфліктологічної компетентності доцільно збагатити стратегіями поведінки в конфліктній ситуації.

У зв'язку із цим та в контексті теми нашого дослідження ми пропонуємо визначити конфліктологічну компетентність не традиційно (як сукупність деяких компонентів), а за допомогою поведінкових стратегій.

Отже, конфліктологічна компетентність індивіда – це його здатність мінімізувати деструктивні форми конфліктної взаємодії шляхом вибору різних стратегій поведінки.

У даній дефініції системоутворюючою ланкою є саме стратегії поведінки в конфліктній ситуації.

Висновки. З вищесказаного можемо зробити висновок, що вибір стратегії поведінки в конфліктній ситуації є головним для вирішення конфлікту, що виводить на перший план саме процеси мислення. Відповідно, конфліктологічна компетентність в осіб із розладами мислення потребує більш детального та ґрунтовного вивчення.

Перспективи подальшого дослідження мають полягати в площині інтегративних досліджень динаміки формування конфліктологічної компетентності в осіб із розладами мислення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анцупов А.Я. Конфликтология : Учебник для вузов, 5-е изд. / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – СПб. : Питер, 2014. – 512 с.
2. Вишнякова Н.Ф. Конфликтология: Уч. пособие. 2-е изд. / Н.Ф. Вишнякова. – Минск : Университетское, 2002. – 246 с.
3. Волель Б.А. Современные психофармакологические подходы в лечении обсессивно-компульсивных расстройств / Б.А. Волель // Психиатрия и психофармакотерапия. – 2002. – № 3. – С. 104.

4. Гордеев С.А. Особенности межполушарной асимметрии ЭЭГ у больных с генерализованным тревожным расстройством / С.А. Гордеев, С.Б. Шварков, Г.В. Ковров, С.И. Посохов, Н.А. Дьяконова // «Ассиметрия». – 2009. – Т. 3. – № 4. – С. 4–24.

5. Зейгарник Б.В. Патопсихология / Б.В. Зейгарник. – Изд. 2-е, переработанное и дополненное. – М. : Издательство Московского университета, 1986. – 287 с.

6. Зыков В.П. Тики и синдром Туретта у детей. Часть 2 / В.П. Зыков // Лечебное дело. – 2009. – № 1. – С. 13.

7. Кашапов М.М. Теория и практика решения конфликтных ситуаций / М.М. Кашапов / под. научн. ред. проф. А.В. Карпова. – Москва – Ярославль : Ремдер, 2003. – 183 с.

8. Клочко В.Е. Самоорганизация в психологических системах : проблемы становления ментального пространства личности / В.Е. Клочко. – Томск : Изд-во ТГУ, 2005. – 174 с.

9. Мартинюк І.А. Патопсихологія. Навчальний посібник / І.А. Мартинюк. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 208 с.

10. Петровская Л.А. О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта / Л.А. Петровская // Социальная психология : хрестоматия. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 475 с.

11. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.С. Карвасарского. – СПб. : Питер, 2000. – 752 с.

12. Пушков В.В. Клиническая динамика и терапия болезни Туретта у детей / В.В. Пушков, И.В. Кравченко // Обзорение психиатрии и медицинской психологии. – 2007. – № 3. – С. 17.

13. Солодовников В.В. Социология социально-дезадаптированной семьи / В.В. Солодовников. – СПб. : Директ, 2007. – 384 с.

14. Харитонов А.Н. Семейный психоанализ / А.Н. Харитонов // Материалы V. Всероссийской научно-практической конференции по психотерапии и клинической психологии «Душевное здоровье человека – духовное здоровье нации». – М., 2002. – С. 56.

15. Hollander E. The obsessive-compulsive spectrum disorders / E. Hollander, S. Benzaquen // International Review of Psychiatry. – 1997. – Volume 9. – P. 99.

16. The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders : Clinical Descriptions and Diagnostic Guidelines. – Geneva : World Health Organization, 1992. – XII+362 p.

УДК 159.9

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОФЕСІЙНИХ СТРЕСІВ У ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

Каширіна Є.В., здобувач
кафедри практичної психології та соціальної роботи
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті проведено аналіз сучасних підходів до проблеми вивчення організаційно-професійних стресів у фахівців соціономічної сфери. Визначено соціально-психологічні чинники попередження організаційно-професійних стресів у фахівців соціономічної сфери: оптимістичний когнітивний стиль, що характеризується активною життєвою позицією, життєлюбністю, почуттям гумору, високою мотивацією досягнення, орієнтованістю на моторну і мовну активність; здатність встановлювати і розвивати міжособові стосунки, здійснювати і приймати інструментальну й емоційну підтримку; здатність до адаптивного мислення, яке свідчить про усвідомленість, самоконтроль, рефлексивність, гнучкість мислення, здатність дистанціюватися від травматичних подій, що зменшує прояв стресової симптоматики; здатність до впевненої поведінки, яке проявляється в самовпевненості, соціальній сміливості, ініціативності, позитивному ставленні до себе, відповідальності, соціальній компетентності; здатність управляти психофізіологічними станами; здатність до самоорганізації часу життя, що включає вміння раціонально розпоряджатися часом власного життя, планувати і визначати пріоритети власних справ, пунктуальність.

Ключові слова: фахівці соціономічної сфери, організаційно-професійні стреси, соціально-психологічні чинники попередження організаційно-професійних стресів.

В статті проведено аналіз сучасних підходів до проблеми вивчення організаційно-професійних стресів у фахівців соціономічної сфери. Визначено соціально-психологічні чинники попередження організаційно-професійних стресів у фахівців соціономічної сфери: оптимістичний когнітивний стиль, що характеризується активною життєвою позицією, життєлюбністю, почуттям гумору, високою мотивацією досягнення, орієнтованістю на моторну і мовну активність; здатність встановлювати і розвивати міжособові стосунки, здійснювати і приймати інструментальну й емоційну підтримку; здатність до адаптивного мислення, яке свідчить про усвідомленість, самоконтроль, рефлексивність, гнучкість мислення, здатність дистанціюватися від травматичних подій, що зменшує прояв стресової симптоматики; здатність до впевненої поведінки, яке проявляється в самовпевненості, соціальній сміливості, ініціативності, позитивному ставленні до себе, відповідальності, соціальній компетентності; здатність управляти психофізіологічними станами; здатність до самоорганізації часу життя, що включає вміння раціонально розпоряджатися часом власного життя, планувати і визначати пріоритети власних справ, пунктуальність.

Ключевые слова: специалисты социономической сферы, организационно-профессиональные стрессы, социально-психологические факторы предупреждения организационно-профессиональных стрессов.

Kashirina E.V. MODERN APPROACHES TO THE PROBLEM OF STUDYING THE ORGANIZATIONAL-PROFESSIONAL STRESS IN SPECIALISTS OF THE SENIOR SOCIETY

The article analyzes modern approaches to the problem of studying organizational and professional stresses among specialists in the socionic sphere. Socio-psychological factors of prevention of organizational and professional stresses among specialists in the socionic sphere are defined: an optimistic cognitive style characterized by an active vital position, love of life, high motivation for achievement, orientation toward motor and speech activity; the ability to establish and develop interpersonal relationships, make and take instrumental and emotional support; ability to adaptive thinking, which indicates awareness, self-control, reflexivity, flexibility of thinking, the ability to distance oneself from traumatic events, reduces the manifestation of stress symptoms; ability to confident behavior, which manifests itself in self-confidence, social courage, initiative, positive attitude towards oneself, responsibility, social competence; the ability to manage psychophysiological conditions; the ability to self-organize life time, including the ability to rationally manage the time of one's own life, to plan and determine the priorities of one's own affairs, punctuality.

Key words: specialists in the socionic sphere, organizational and professional stresses, social and psychological factors of prevention of organizational and professional stresses.

Постановка проблеми. Динаміка сучасних соціально-політичних перетворень, розгортання нових умов функціонування суб'єктів господарювання, впровадження організаційних змін підвищують значущість управлінської діяльності в забезпеченні конкурентоздатності організації. Проте нова модель управління, суттєві зміни змі-

сту та технології управлінської діяльності, екстремальність умов її здійснення стимулюють розвиток організаційно-управлінських стресів фахівців соціономічної сфери діяльності.

Організаційно-професійні стреси, негативно впливаючи на фізичне, психічне, інтелектуальне здоров'я фахівців, знижують продуктивність професійної діяльності, призводять до професійних і особистісних деформацій, що порушує їх працездатність, знижує ефективність і стабільність роботи всієї організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки визначилось кілька напрямків вивчення феномену стресу: когнітивний (Т.М. Березіна, В.А. Бодров, S. Folkman, R.S. Lazarus), динамічний (Л.О. Китаєв-Смик, Т.О. Нелюбова), поведінковий (В.І. Євдокімов, А.В. Калусь, В.Л. Маріщук, А. Kagan, L. Levi, H.G. Wolff), адаптаційний (Є.С. Горелова, Ф.З. Меєрсон), особистісний (К.В. Судаков, Ю.В. Щербатих, A. Billings, S. Folkman, R.S. Lazarus, R. Moos). Значна кількість наукових праць присвячена вивченню факторів організаційно-професійного стресу (P. Vuosiere, R.L. Kahn), висвітленню впливу професійної діяльності на особистість та здоров'я працівників (О.О. Баранов, Л.М. Мітіна, А.О. Реан, Н.В. Самоукіна, І.В. Сурніна, Т.М. Титаренко, J. Johansson, M. Frankenhaeuser), аналізу взаємозв'язку професійного та особистого життя людини (R.S. Bhagat, C.L. Cooper) [1; 2; 5; 7; 9; 11 та ін.].

Науковцями активно розробляються методи психічної регуляції та адаптації людини до професійних стресогенних факторів (Т.М. Березіна, В.А. Бодров, Л.Г. Дика, Є.Н. Кірьянова, Г.Б. Леонова, В.Л. Маріщук, С.А. Шанкін, Ю.В. Щербатих), саморегуляції психічних станів (Є.П. Ільїн, Л.О. Китаєв-Смик, В.І. Моросанова, Р.Р. Сагієв, В.І. Щедров), програми профілактики стресів та управління стресовим станом (J.I. Elkind, M. Frese, S.E. Jackson) [3; 4; 6; 8; 10 та ін.].

Однак при всьому розмаїтті досліджень недостатньо вивченими залишаються соціально-психологічні чинники виникнення організаційно-професійних стресів у фахівців соціономічної сфери. Поза увагою науковців залишається проблема попередження та корекції стресових станів в умовах здійснення соціономічної діяльності. Очевидною є необхідність комплексного вивчення причин, закономірностей організаційно-професійних стресів з урахуванням специфіки діяльності, а також впливу соціально-психологічних чинників на формування та ступінь прояву, якісну своєрідність орга-

нізаційно-професійних стресів фахівців соціономічної сфери.

Постановка завдання. Мета статті – провести аналіз сучасних підходів до проблеми вивчення організаційно-професійних стресів у фахівців соціономічної сфери та визначити соціально-психологічні чинники їх попередження.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічною основою дослідження виступили: основні положення про сутність особистості (Л.С. Виготський, С.Д. Максименко, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн); принципи системно-діяльнісного підходу до вивчення праці (А.О. Деркач, А.В. Журавльов); концепції психологічного стресу (В.О. Бодров, Л.О. Китаєв-Смик, Г. Сельє, С.Д. Spielberger); теорії професійного становлення особистості (Г.О. Бал, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева); парадигми вивчення професійного стресу (В.А. Бодров, Г.Б. Леонова, В.Л. Маріщук, Ю.В. Щербатих, C.L. Cooper, R.S. Lazarus, W. Schonpflug); теоретичні моделі стресу на робочому місці (Т. Cox, J.R. Hackman, R.A. Karasek, A. Marcell); теорії організаційного стресу та організаційної поведінки (P. Vuosiere, R.L. Kahn); методологія системного підходу до управлінської діяльності керівника (Н.Л. Коломінський, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.В. Третьяченко), положення про стресори управлінської діяльності (В.Г. Дибшлаг, Е.С. Кузьмін, Т.А. Beehr, C. Cooper, L. Lang, J.S. Newman, W. Siegert); фундаментальні положення про професійну діяльність в особливих умовах (О.О. Назаров, О.В. Тімченко); концепція професійного вигорання (Н.Є. Водопьянова, Л.М. Карамушка); основні положення теорії стресостійкості (Б.Х. Варданян, П.Б. Зільберман) та адаптивності (В.А. Абабков, К.С. Горелова, Ф.З. Меєрсон, С.А. Шапкін); концептуальні підходи до вивчення копінг-поведінки (Л.І. Анциферова, І.Г. Сізова, С.І. Філіпченкова, S. Folkman, S.E. Hobfoll, R.S. Lazarus); теоретичні та методологічні засади соціально-психологічного тренінгу (Л.А. Петровська, О.С. Прутченков, К. Рудестам, Т.С. Яценко).

Проведений теоретичний аналіз показав, що останнім часом активно входять в обіг суспільної практики поняття «соціономічні професії». До цієї групи професій дослідники відносять ті, що, згідно з класифікацією Є. Клімова, входять до типу «людина-людина». Предметом професійної діяльності фахівця соціономічного профілю постає соціальна взаємодія, а змістом – різні аспекти її відтворення в суспільстві. Особливе значення в цьому контексті відведене професіям соціального працівника та фахівця із

соціальної допомоги (соціального забезпечення).

Емпіричне дослідження було проведено на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Северодонецьк) серед соціальних працівників та фахівців з соціальної допомоги. Вибірку склали 118 респондентів (68 жінок та 50 чоловіків) віком від 29 до 48 років.

Встановлено, що на розвиток організаційно-професійних стресів впливають ситуаційні, інституціональні (організаційні й соціальні) фактори та індивідуальні характеристики особистості. Так, особистісна соціально-психологічна феноменологія виражена передусім у соціально-психологічних якостях – відносно стійких особливостях респондентів, що виявляються при контак-

тах з різноманітністю соціального середовища – іншими людьми, групами, суспільними явищами, а також представлена динамічно: у вигляді соціально-психологічних процесів і станів (чи компонентів психічних станів), які виникають у працівників соціальної сфери в процесі здійснення професійної діяльності, групової взаємодії та під впливом думок, спонукань, емоційних переживань.

Індивідуальні відмінності у виникненні та прояві професійних стресів багато в чому обумовлені своєрідними особистісними особливостями людини, які характеризуються тими або іншими диспозиціями й установками стосовно життя, роботи, здоров'я і, у зв'язку із цим, відрізняються ступенем уразливості та глибиною переживання стресу.

Таблиця 1

Організаційно-професійні стрес-чинники професійної діяльності фахівців соціальної сфери (N = 118)

Стрес-чинники	Характеристика стрес-чинників	Рівень стресогенності	
		Кількість визначених респондентами професійних проблем	% від загальної кількості
Матеріально-технічний модуль	комплекс матеріально-технічного забезпечення діяльності організації: обладнання, умови праці і т. ін.	27	6,69
Кадровий модуль	політика організації в сфері трудових ресурсів: система відбору, навчання, розстановки персоналу, трудова мотивація та стимулювання.	89	21,52
Соціально-психологічний модуль	морально-психологічний клімат в колективі, міжособові відносини, що виникають в процесі професійної діяльності.	49	12,16
Управлінський модуль	сукупність розподілу обов'язків та повноважень, управлінська ієрархія, прийняті в організації методи прийняття та узгодження управлінських рішень, стиль керівництва.	111	29,87
Фінансовий модуль	фінансові питання організації та фінансова політика	36	9,12
Інформаційно-аналітичний модуль	особливості каналів передачі інформації, її зберігання та інформаційного забезпечення діяльності організації	14	3,15
Маркетинговий модуль	провідні потреби споживачів та покупців, їх задоволення шляхом реалізації послуг, що здійснюються організацією	8	1,32
Зовнішній модуль	елементи макросередовища, що впливають на життєдіяльність організації: відносини з державними структурами, політика в країні тощо	51	13,09

У професійній діяльності фахівцям значеного профілю доводиться реалізувати певні соціальні ролі, включатися в різні соціальні групи, налагоджувати міжособові стосунки, вирішувати конфліктні ситуації, адаптуватися до різних чинників організаційного середовища. Ефективна психічна адаптація є однією з передумов їх успішної професійної діяльності. Соціально-психологічна адаптація – це процес подолання проблемних ситуацій особистістю, в ході якого вона використовує сформовані на попередніх етапах свого розвитку навички соціалізації, що дозволяють їй взаємодіяти з групою без внутрішніх або зовнішніх конфліктів, продуктивно виконувати провідну діяльність, виправдовувати рольові очікування, і при усьому цьому самостверджуватися, задовольняти свої основні потреби.

Ступінь прояву ознак організаційно-професійного стресу багато в чому залежить від ряду чинників: очікувань, мотивації, установок, переконань, минулого досвіду особистості. Однією з досить загальних установок свідомості є оптимізм і песимізм – тобто тенденція бачити в явищах навколишнього світу хороші або погані моменти. Обидві стратегії мають свої переваги та недоліки, і кожен індивідуум підсвідомо або неусвідомлено вибирає свій тип ставлення до життя, виходячи з власного досвіду, особливостей вищої нервової діяльності.

Крім того, виникнення та переживання стресу певним чином детерміновано статевими та гендерними особливостями.

Так, визначено відмінності в копінг-стратегіях, які використовуються чоловіками і жінками в стресових ситуаціях. Відмінності стресових реакцій у представників різних статей проявляються в способах, які вони використовують для подолання негативних переживань. Так, жінки, відчуваючи пригніченість, прагнуть думати про можливі причини свого стану. Чоловіки, навпаки, намагаються відгородитися від депресивних емоцій, концентруючись на чому-небудь іншому або залучаючись до фізичної активності щоб знизити емоційну напругу. Аналізована модель також припускає, що жіноча реакція ретельно обдумати з тенденцією до нав'язливого фокусування на проблемі, збільшує жіночу уразливість щодо депресії.

Реагування фахівців соціономічної сфери на стресогенні чинники професійної діяльності опосередковується особливостями вікових змін, а також специфікою стадій професійного становлення та проявом професійних криз. Різні вікові періоди відрізняються

(окрім особливостей психічного і особистісного розвитку) центральною проблемою цього періоду, яка обумовлює типові труднощі, критичні ситуації або кризи. Тобто на кожному віковому етапі виникає своя специфічна проблема, яка вимагає вирішення. Успішне розв'язання кризи є запорукою подальшого розвитку здорової особистості та необхідним чинником ефективного проживання наступних стадій. На рівні індивідуальної свідомості людиною вікова криза – це гостра емоційна ситуація, тяжке відчуття потреби і необхідності змін у поєднанні з неясністю їх характеру і способів, нарешті, почуття розгубленості, безпорадності, безсилля, що посилює психічну напругу і опосередковує розвиток організаційно-професійних стресів.

Встановлено, що на систему оцінки людиною стресу і стратегію його подолання впливає й професійний досвід. Робота впливає на якість сприйняття й оцінку проблемних ситуацій шляхом періодичного зіткнення особистісних здібностей, можливостей, навичок з вимогами професійної діяльності. Процеси подолання стресу, що використовуються для вирішення проблем на роботі, застосовуються і для подолання стресу в інших життєвих ситуаціях.

Модераторами стресу можуть бути характеристики соціального оточення, такі як соціальна інтеграція, соціальні ресурси, соціальне пристосування. Так, соціальна підтримка здатна зменшити негативний ефект стресових подій, що впливають на самопочуття, психічні і соматичні системи, бо наявність підтримки супроводжується позитивним душевним станом і викликає редукцію психічних і соматичних симптомів. Знання і впевненість у тому, що при важких життєвих подіях тебе підтримають (когнітивна, емоційна підтримка та підтримка самооцінки), а також наявність релевантних осіб, які підтримують під час стресу, сприяють зменшенню негативних ефектів стресу.

Для визначення соціально-психологічних чинників організаційно-професійних стресів фахівців соціономічної сфери проаналізовано результати анкетування респондентів за допомогою методики В.М. Снеткова «Середовище організаційних проблем» (табл. 1).

Отримані дані дослідження соціально-психологічних чинників попередження організаційно-професійних стресів у фахівців соціономічної сфери підтверджують розроблену загальну концептуальну модель та можуть використовуватися для розробки корекційної програми управління організаційно-професійними стресами, спрямова-

ної на мінімізацію дії стрес-факторів професійної діяльності фахівців соціономічної сфери, розширення їх рольового репертуару, розвитку навичок ефективної взаємодії та організації професійної діяльності.

Висновки. Визначено соціально-психологічні чинники попередження організаційно-професійних стресів у фахівців соціономічної сфери: оптимістичний когнітивний стиль, що характеризується активною життєвою позицією, життєлюбністю, почуттям гумору, високою мотивацією досягнення, орієнтованістю на моторну і мовну активність; здатність встановлювати і розвивати міжособові стосунки, здійснювати і приймати інструментальну й емоційну підтримку; здатність до адаптивного мислення, яке свідчить про усвідомленість, самоконтроль, рефлексивність, гнучкість мислення, здатність дистанціюватися від травматичних подій, що зменшує прояв стресової симптоматики; здатність до впевненої поведінки, яке проявляється в самовпевненості, соціальній сміливості, ініціативності, позитивному ставленні до себе, відповідальності, соціальній компетентності; здатність управляти психофізіологічними станами; здатність до самоорганізації часу життя, що включає вміння раціонально розпоряджатися часом власного життя, планувати і визначати пріоритети власних справ, пунктуальність.

Отже, на попередження організаційно-професійних стресів фахівців соціономічної сфери впливають індивідуально-психологічні особливості: темперамент, рівень тривожності, тип мислення, особливості локусу контролю, спрямованість характеру, когнітивні конструкти, що зумовлюють способи реагування на життєві труднощі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березина Т.Н. Стресс и резервные способности человека (может ли человек «мысленно» послать сигнал об опасности) / Т.Н. Березина, С.А. Рыбцов, Е.И. Хитрякова // Мир психологии. – 2008. – № 4 (окт.–дек.). – С. 148–160.
2. Бодров В.А. Информационный стресс / В.А. Бодров. – М. : ПЭР СЭ, 2000. – 352 с.
3. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса. Часть 1 : „COPING STRESS” и теоретические подходы к его изучению / В.А. Бодров // Психологич. журнал. – 2006. – № 1. – С. 122–133.
4. Ильин Е.П. Оптимальные состояния человека как психофизиологическая проблема / Е.П. Ильин // Психол. журнал. – 1981. – Т. 2. – № 5. – С. 35–42.
5. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса / Л.А. Китаев-Смык. – М. : Наука, 1983. – 368 с.
6. Корольчук В.М. Психология стрессостойкости личности : дис. д-ра психол. наук : 19.00.01 / В.М. Корольчук. – К., 2009. – 480 с.
7. Крайнюк В.М. Психология стрессостойкости личности / В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 431 с.
8. Леонова А.Б. Психология труда и организационная психология : современное состояние и перспективы развития : [хрестоматия] / А.Б. Леонова, О.Н. Чернышева ; рец. Е.А. Климов, А.И. Донцов. – М. : Радикс, 1995. – 448 с.
9. Марищук В.Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В.Л. Марищук, В.И. Евдокимов. – СПб. : Сентябрь, 2001. – 260 с.
10. Шапкин С.А. Методика изучения стратегий адаптации человека к стрессогенным условиям профессиональной деятельности / С.А. Шапкин // Проблемность в профессиональной деятельности : теория, методы психологического анализа ; отв. ред. Л. Г. Дикая. – М. : ИП РАН, 1999. – № 2. – С. 132–160.
11. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции / Ю.В. Щербатых. – СПб. : Питер, 2006. – 256 с.

УДК 159.938.3:378

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТРАВМУЮЧИХ ПОДІЙ У ШКОЛЯРІВ

Кім О.В., аспірант

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті розглядаються теоретичні аспекти проблеми травмуючих подій у школярів. Аналізується сутність, умови, причини та наслідки травмуючих подій, практика роботи з психотравмою та етапи в психокорекційній роботі зі школярами, які пережили травмуючу подію.

Ключові слова: *травма, травмуюча подія, соціальна дезадаптація, травмуючі обставини, особистість, ПТСР.*

В статье рассматриваются теоретические аспекты проблемы травмирующих событий у школьников. Анализируется сущность, условия, причины и последствия травмирующих событий, практика работы с психотравмой, этапы в психокоррекционной работе со школьниками, которые пережили травмирующее событие.

Ключевые слова: *травма, травмирующее событие, социальная дезадаптация, травмирующие обстоятельства, личность, ПТСР.*

Kim O.V. SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TRAUMATIC EVENTS AMONG SCHOOLCHILDREN

The article deals with the theoretical aspects of the problem of traumatic events in schoolchildren. The essence, conditions, causes and consequences of traumatic events and the practice of work with psychotrauma and stages in psychocorrection work with schoolchildren who have experienced a traumatic event are analyzed.

Key words: *trauma, traumatic event, social disadaptation, traumatic circumstances, personality, PTSD.*

Постановка проблеми. Проблема психологічної травматизації привертає увагу фахівців, оскільки дослідження даного явища є надзвичайно важливим у контексті необхідності збереження психологічного здоров'я школярів. Впродовж життя людини агресивні стресогенні впливи спричиняють психологічну травму [8, с. 95]. Психотравмуючі події, складні життєві ситуації суттєво порушують базове почуття безпеки зумовлюють ризик руйнування адаптаційної системи особистості, що призводить до невротизації, зростання конфліктності у соціальних взаєминах. Деякі з таких подій усвідомлюються особистістю як психологічно травмуючі ситуації (техногенні й екологічні катастрофи, війни, суспільні потрясіння, насилля, нещасні випадки тощо), проте інші травми – «родом з дитинства», вони залишаються непоміченими, забутими, витісняються в підсвідомість і невидимо для людини керують, визначають її емоційні стани, вчинки, а нерідко й долю [8, с. 96].

Події, які сьогодні відбуваються в нашій країні, дуже сильно впливають на особистість, зокрема на дітей, надаючи при цьому сильний психотравмуючий та дезадаптуючий вплив, підвищуючи при цьому рівень виникнення різних психогенних розладів. Будь-який екстремальний вплив стає катастрофічним тоді, коли він призводить до великих руйнувань, викликає смерть, пора-

нення і страждання значного числа людей (військові дії, природні катаклізми, різні катастрофи, насильства тощо) [1, с. 3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою переживання травмуючих подій у психології займалися такі вчені: Р.Л. Аткинсон, Ю.А. Александровський, Ф.Б. Березін, Б.В. Зейгарник, Е.С. Калмикова, М. Леві, М.Ш. Магомед-Емінов, В.М. Мясичев, Н.В. Тарабріна та ін.

Минуло майже півтора століття відтоді, коли науковці звернулися до вивчення психологічної травми, та тисячоліття досвіду людства в подоланні душевних страждань і втрат.

Наукове дослідження проблематики травми розпочалося з другої половини XIX століття з розвитком психологічної науки і народженням психотерапії. Технічний прогрес приніс не тільки комфорт і можливість для полегшення праці, а й нещасні випадки, катастрофи, що створило новий соціальний контекст формування уявлень про травму [11, с. 13]. У зв'язку з надзвичайним поширенням травмуючих ситуацій практично всі базові психотерапевтичні підходи зверталися до проблеми травми, методів і технологій подолання травматичних переживань. Поняття психічної травми запропонував німецький невролог Альберт Ойленбург у 1878 р., і пізніше воно набуло подальшого розвитку з позицій різних психологічних теорій. Наприкінці XIX століт-

тя склалися теорії, що підкреслюють психологічну природу травми: диссоціативна модель, яка вийшла з французької психіатричної традиції (зокрема, П. Жане), і модель відреагування Й. Брейера і З. Фрейда [11, с. 14].

Дослідження психічної травми бере початок із психоаналітичних розвідок (З. Фрейд, А. Фрейд, Х. Хартман, Б.-Д. Фурст та ін.). Нині травма широко досліджується російськими вченими в межах клінічної психології та психіатрії, травматичних неврозів та ПТСР (М. Магомед-Емінов, О. Лазебна, М. Решетніков, Н. Тарабріна, Н. Осухова та ін. [8, с. 96]).

Постановка завдання. Мета статті – надати психологічну характеристику травмуючих подій у школярів.

Виклад основного матеріалу. Словник практичного психолога трактує психічну травму як деструктивний стан, що порушує нормальне функціонування психіки, породжуючи психологічний дискомфорт, неврози та інші захворювання [17, с. 861].

У межах сучасної вітчизняної психології мова йде про здатність особистості уникати психічних травм як вияв психологічної гнучкості, вміння ефективно вирішувати потенційно травмуючі життєві проблеми, здатність адаптуватися, передбачати, вгадувати, інтуїтивно прогнозувати можливі психотравмуючі впливи навколишнього середовища і вчасно вживати відповідних заходів (Т. Яценко, В. Романовський та ін.) [17, с. 862].

Психоаналіз визначає психічну травму як несподіване надмірне подразнення, під впливом якого звичні способи функціонування психіки виявляються неефективними, «Я» (як основна структурна складова психіки) стає безпорадним у примиренні суперечливих психічних тенденцій. З. Фрейд вказував, що психічна травма – це фактор потужного впливу оточення на Его, з яким психіка не може впоратися шляхом відреагування або асоціативної переробки. Фундаментальна детермінанта травматичної ситуації, за З.Фрейдом, – переживання безпорадності з боку «Я» перед накопиченням лібідіозного збудження [14, с. 42].

Умовами психотравмуючої ситуації є ірраціональні страхи, тривога сепарації (від'єднання від первинного лібідного об'єкту – матері), едипів комплекс. Інфантильні травми фіксуються в психіці найбільш міцно, їх характер, а нерідко й наслідки, приховані від особистості через амнезію дитячих спогадів. Факт забування ранніх переживань З. Фрейд розцінював як доказ їх травматичності для людини.

А. Фрейд, Х. Гартман пов'язували виникнення психологічної травматизації

психіки дитини з постійними невдачами матері у виконанні нею функції «охоронного щита», внаслідок чого дитина постійно переживає психічне напруження, яке невидимо і невідчутно накопичується. Загалом дитячі травми зумовлені нехтуванням батьками базовими потребами дитини (в безпеці, любові, прийнятті), з грубим порушенням, невдоволенням цих потреб [8, с. 97].

У сучасному житті людина знаходиться в умовах постійного стресу і психотравмуючих ситуацій. Технічний прогрес, швидкий темп життя, постійна гонка за матеріальними благами, невідповідність бажаного і реального, проблеми з близькими і рідними людьми – все це призводить до травм, які мають різноманітну природу. Починаючи з дитинства і до самої старості людина піддається різноманітним негативним впливам, під час яких спрацьовують різноманітні захисти, для того щоб зберегти цілісність психіки [5, с. 379].

Саме поняття «травма» походить від грецького *trauma* – рана, ушкодження. За визначенням, це ушкодження в організмі людини та тварини в результаті дії факторів зовнішнього середовища.

Традиційно травми розрізняють:

- 1) за видом травмуючого фактора (людина, природа);
- 2) за терміном дії травмуючого фактора (гострі, хронічні);
- 3) за обставинами, за яких травма виникає (катастрофа, сім'я, спорт, військові дії тощо).

У нашому розумінні психічна травма пов'язана з негативними емоціями, сильними за рівнем напруженості, тривалими за часом, і характеризується переживаннями, зверненнями на себе (Я і Я). Це дисгармонія, це дисонанс, це розлад у психічному світі особистості. Для психології важливим є розуміння того, як попередити травму, що є в людині такого, що можна провокувати, викликати психічну травму [12, с. 11].

Отже, травма розглядається як даність для особистості, а психотравмуюча ситуація (ПТС) – як можливість цієї даності. Тобто йдеться про різний ступінь вияву травми, викликані різноманітними ситуаціями на життєвому шляху конкретної особистості.

Це можуть бути ситуації, що характеризуються раптовістю й масивністю емоційних впливів на людину, психологічно не підготовлену до них, а також ситуації, пов'язані із забобонами, навіюванням, підозріливістю, невпевненістю в собі, емоційною нестійкістю, зниженою критичною оцінкою обставин [12, с.12].

Психотравмуюча подія – ситуація, яка є небезпечною для життя та здоров'я лю-

дини, може супроводжуватись відчуттям безсилля, страху, жахливими картинами (військові дії, терористичні акти, вбивство, сексуальне чи фізичне насильство, ДТП, стихійні лиха). Будь-який екстремальний вплив стає катастрофічним тоді, коли призводить до великих руйнувань, викликає смерть, поранення і страждання значного числа людей (військові дії, природні катастрофи, різні катастрофи, насильства і т.д.).

Проаналізувавши різні наукові джерела, порівнявши теорії, підходи та дослідження, можна говорити про те, що травматична подія є одним з найбільш розповсюджених чинників виникнення дезадаптації особистості. Зокрема, дітей шкільного віку. Травмуюча подія розуміється як екстремальна критична подія, яка володіє потужним негативним впливом, ситуація загрози, що вимагає від індивіда екстраординарних зусиль по боротьбі з наслідками впливу.

Проаналізувавши психологічну літературу, ми можемо стверджувати, що основним наслідком травмуючої події є дезадаптація особистості [6, с. 76].

Уведення в науковий обіг поняття посттравматичного стресового розладу (ПТСР) дозволило сформулювати загальну модель реагування людини на травму. Крайня травматизація перевищує психічні можливості людини, спроможність інтегрувати переживання травматичного досвіду в контекст значень. За понад столітню історію змінилися саме розуміння травми, її причин і впливу на людину, поняття норми, напрями і методи терапії, суспільне ставлення. З новими підходами приходять і нові запитання, а також гостріше постають старі. Сучасні теорії травми репрезентуються на індивідуальному (особистісному) і колективному (групи або етносу, країни в цілому) рівнях.

Колективні антропогенні катастрофи (війни, репресії, етнічне насильство, економічні та екологічні кризи і т.ін.) призвели до усвідомлення глибини потрясінь та масштабності психологічних і культурних наслідків травматизації.

У загальному сенсі психологічна травма розглядається як реакція особистості на стресові життєві події, як певна «нормальна реакція на ненормальні обставини». Травма виявляє вплив на подальше життя людини, руйнуючи її фізичне та психічне здоров'я [11, с. 34].

Травматична подія здатна викликати в школярів важкий психологічний стрес, який супроводжується відчуттям страху, жаху і безпорадності. Порушення, які розвиваються у людини після пережитої травми, впливають на всі рівні життєдіяльності:

фізіологічний, особистісний, міжособистісний, соціальний. Усе це призводить до стійких особистісних змін людини і її оточення. До особливостей травматичної події відносяться: раптовість, відсутність схожого досвіду, брак контролю травмуючої події, горе і втрата, постійні зміни, експозиція смерті (будь-яке зіткнення зі смертю призводить до переоцінки цінностей), моральна невпевненість, поведінка під час події, масштаб руйнування. Травма – це пошкодження організму, викликане прямим впливом зовнішнього середовища (при пораненні, забитті тощо) [2].

На думку Б.В. Зейгарник, психічна травма – порушення психіки в результаті інтенсивного зовнішнього впливу [7].

Тарабрина Н.В. вважає, що після травмуючих подій школярі зазвичай відчувають ряд психологічних реакцій. Зазвичай вони переживають гострий стан травматичного стресу протягом деякого часу (до місяця) по закінченні впливу стрес-факторів, після чого більша частина людей повертається до звичайного для них стану. Однак вплив травмуючих подій на деяких осіб триває і після цього терміну. При цьому вони переходять у стан посттравматичного стресу, що ускладнює їх адаптацію до звичайних умов життя і веде до виникнення різних дезадаптивних форм поведінки. У результаті в школярів розвивається синдром посттравматичних стресових розладів (ПТСР) [19, с. 36].

Згідно із сучасними поглядами травматичні ситуації є стресовими тоді, коли результатом впливу стресора є порушення в психічній сфері за аналогією з фізичними порушеннями. У якості стресора в таких випадках виступають травматичні події – екстремальні кризові ситуації, що володіють потужним негативним наслідком, ситуації загрози життю для самого себе або значимих близьких. Такі події докорінно порушують почуття безпеки індивіда, викликаючи переживання травматичного стресу, психологічні наслідки якого різноманітні. Факт переживання травматичного стресу для деяких людей стає причиною появи в них у майбутньому посттравматичного стресового розладу (ПТСР) [9, с. 44].

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) – неспокійна відстрочена реакція на травматичний стрес (такий як природні й техногенні катастрофи, бойові дії, катування, згвалтування й ін.), здатний викликати психічні порушення практично в будь-якої людини [3].

Існує точка зору, яка може послужити сполучним елементом між концепціями стресу й травматичного стресу. Ця точка

зору виражається в ідеї тотального стресора, який провокує якісно інший тип реакції, який полягає в консервації адаптаційних ресурсів («прикинутися мертвим») [12, с. 23].

Найважливішим у цій схемі виступає невизначена відстроченість виникнення ПТСР-синдрому, що надзвичайно ускладнює своєчасність надання психологічної допомоги. ПТСР-синдром може мати важкий характер і впливає на все подальше життя людини. Однак посттравматичний стресовий розлад виникає далеко не у всіх учасників тієї чи іншої екстремальної ситуації. Це залежить від ряду факторів:

- особливості особистості;
- значущість ситуації для людини;
- біопсихічні особливості індивіда (особливостей нервової системи, статеві та вікові особливості);
- досвід переживання екстремальної ситуації;
- наявність у людини психічних травм;
- різні форми залежної поведінки або схильності до них;
- відсутність або наявність підтримки з боку значущих осіб [19, с. 41].

На жаль, школярі змушені зустрічатися з травматичними і стресовими чинниками значно частіше. Ці чинники впливають на дитину в період її розвитку, тим самим порушуючи нормальні процеси формування і становлення особистості. Пережитий травматичний досвід впливає на когнітивні процеси, особливості поведінки, міжособистісні відносини, самооцінку і, в цілому, на світогляд [13].

До виникнення психотравми й стабілізації фрустрованого стану ведуть передчасні наполегливі примуси дитини, зумовлені непослідовним вихованням, що призводить до невдач й труднощів адаптації дитини до світу, культурних і соціальних обмежень (З. Фрейд). Травматичні переживання періоду шкільного навчання можуть спричинити в подальшому утворення особистісного міфу, що характеризується викривленням автобіографічних спогадів (А. Фрейд). Види травм раннього періоду розвитку (за Л. Бурбо): знехтуваний, покинутий, принижений, зраджений, підданий несправедливості, що утворюють захисні маски: той, ким знехтували, – «утікач»; той, кого покинули, – залежний; той, кого принижували, – мазохіст; той, кого зрадили, – контролюючий; той з ким обійшлися несправедливо, – ригідний [8, с. 98].

Ці захисні маски є способом парадоксальної адаптації до травми. Супутніми чинниками психологічної травми є переживання потрясіння та душевного болю. З огляду на силу травматичного впливу та

суб'єктивну значимість для особистості травмуючих подій відбувається міцна фіксація на травмі [8, с. 99].

Фіксація на травмі свідчить про невдалу інтеграцію травматичного досвіду в цілісну структуру життєвого досвіду особистості. Це «закріплення життєвої установки на певному відрізку чи події власного минулого, в силу чого теперішнє і майбутнє залишаються для людини певною мірою відчуженими» [17, с. 860].

При цьому значно підвищується рівень емоційної збудливості (Н. Тарабріна), з'являються дисоційовані стани з тенденцією до миттєвого мимовільного перенесення людини в травматичне минуле, дій і вчинків, адекватних не теперішній, а саме минулій травматичній ситуації (О. Лазебна). Оскільки психічні травми не існують у психіці ізольовано, а взаємодіють одна з одною, виникає сумація емоційних компонентів, що пов'язано із зростанням психічної напруги, появою деструктивних установок («злої долі», «нещадного життя», «чужого на святі життя» та ін.). Характерними ознаками психічної травми російські дослідники називають ефект вторгнення (активне відновлення травмуючих подій внаслідок фіксацій на травмі) та уникнення (протидія хворобливим спогадам через уникнення ситуацій, думок, почуттів, вражень, пов'язаних з травмою, а також нездатність пригадати травматичні епізоди внаслідок витіснення). Включається захисний механізм психологічного стискання – виведення травмуючого досвіду зі свого «Я» та побудова подвійного захисного бар'єру від внутрішньої та зовнішньої стимуляції, що може нагадати про травму (М.Ш. Магомед-Емінов та ін.). [16, с. 352].

Травма призводить до розбалансування психічної системи, дезінтеграції психіки, відбувається втрата необхідної для оптимальної життєдіяльності рівноваги. Оскільки організм – це система, націлена на активний пошук стабільного й найбільш оптимального стану рівноваги (І. Пригожин), цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів, що виявляється, зокрема, в адаптаційних можливостях (А. Корольов), у ньому закладені механізми самовідновлення, здатні «повернути до норми» ушкоджений орган, відновити оптимум функціональної діяльності. Однак шкода, нанесена особистості й організму в результаті психологічної травми, може виявитись настільки сильною, що механізми самовідновлення порушуються, адаптивні можливості особистості значно послаблюються – дитина здатна функціонувати в соціумі зі зниженою активністю, а в певних аспектах активності, прямо чи

опосередковано пов'язаних з характером травми, спостерігається неадекватність, неадаптивність, «дивакуватість» [8, с. 99].

Виразеним стає ефект сенсифікації психіки до подальших психотравм: після отримання першої, або чергової психічної травми, поки вона не зжита, не асимільована у внутрішній досвід особистості, дитина має знижений поріг сприйнятливості до наступної травматизації. За таких умов отримання другої травми значно знижує цей поріг і полегшує виникнення наступної (К. Ясперс). У результаті травми викає дезорганізація поведінки, послаблення життєвого тону, зведення ресурсів; магистральна життєва орієнтація дитини негативно фіксована минулим; сімейні стосунки втрачають ефективність, життєві інтереси і відносин стають мінливими, поведінка – інфантилізованою (примітивізованою), відбувається зведення життєвих перспектив.

Травми спричиняють самодеструктивні стратегії поведінки в міжособистісних відносинах та любовних взаєминах (особливо у підлітків), оскільки любов, прихильність за таких умов асоціюється із стражданням, несправедливістю, почуттям самотності. Стаючи дорослою, людина шукає відносини, в яких любов може проявитися лише в тому випадку, якщо вона буде страждати. А також: самоагресія (аж до суїциду); комплекс жертви, знедоленої людини; відчуження від себе та інших; психологічне «стискання» (депресія, ригідність, уникнення нового досвіду); складні типи конфліктних, співзалежних, садомазохістичних відносин [8, с. 100].

Окреслимо основні тенденції самодеструктивної поведінки школярів, що виникають внаслідок психологічної травми:

- 1) самодепривація емоційної сфери;
- 2) аутоагресивні тенденції;
- 3) ригідність і негнучкість у всіх сферах життєдіяльності;
- 4) посилене утворення акцентуацій характеру;
- 5) самозаперечення (гідності власного Я, досягнень, почуттів та ін.);
- 6) мазохістські тенденції і, як наслідок, тяжіння до співзалежних стосунків із однолітками та людьми;
- 7) навчена безпорадність – це стереотип самодеструктивної поведінки, що виникає в умовах постійної небезпеки і проявляється у відмові від пошуку виходу із ситуації навіть тоді, коли така можливість несподівано з'являється, людина як би «зависає» в бездіяльності, що може привести до стагнації внутрішніх потенціалів і ресурсів [8, с. 100].

До основних симптомів ПТСР-синдрому (за МКБ-10) відносяться [19, с. 117]:

– повторне проживання психотравмуючої події (нав'язливі спогади про подію, нічні кошмари, почуття сильного стресу й напруги при згадуванні травмуючої події тощо);

– уникання речей, які нагадують про психотравмуючу подію (уникнення дій, місць, речей, думок або відчуттів, які нагадують про психотравмуючу подію, неможливість згадати важливі моменти психотравмуючої події, відчуття відокремленості від інших людей тощо);

– збільшене занепокоєння, тривога і емоційне збудження (проблеми зі сном, дратівливість і спалахи гніву, труднощі з концентрацією та зосередженням уваги тощо).

Виділяють чотири характеристики психічної травми:

1) подія, яка відбулася, усвідомлюється, тобто людина розуміє причини свого стану, пам'ятає саме травмуючу подію і бачить можливі наслідки травми для себе, своїх близьких тощо;

2) психотравмуюча подія обумовлена зовнішніми обставинами;

3) травмуюча ситуація руйнує звичний для людини уклад життя;

4) пережита подія викликає жах, відчуття безпорадності, безсилля [19, с. 119].

Залишається відкритим і потребує подальшого дослідження питання психологічної роботи з травмою.

Травмуючі обставини залишають дитину без стабільного, безпечного та підтримуючого оточення, яке є необхідним для нормального розвитку. Навіть якщо сім'я переїхала на нове місце в повному складі, дорослі не можуть приділяти вихованню і проблемам дітей стільки ж уваги, скільки приділяли раніше. Батьки, самі переживаючи тяжкий стрес та кризу ідентичності, не завжди здатні виконувати звичні сімейні ролі. Вони часто не мають сил, щоб допомогти своїм дітям. Із втратою найближчого оточення (близьких, родичів, сусідів) сім'я втрачає значну частину соціальної підтримки [18, с. 105].

Всім дітям і підліткам, які пережили психотравму, необхідна психосоціальна підтримка. Але є діти, які потребують спеціальних і більш професійних видів допомоги (психотерапія, фармакотерапія) для полегшення наявних у них емоційних порушень. Важливо також включати в роботу з дітьми батьків тому, що їх оцінка поведінки своєї дитини є головним джерелом інформації про її реакції на психотравмуючий фактор. Крім того, необхідно організувати навчальну роботу і навчання батьків спілкуванню таким чином, щоб вони придбали соціальні

та комунікативні навички, необхідні для поліпшення якості відносин зі своїми дітьми і розпізнавання типів поведінки і реакцій у дітей, які потребують професійної психологічної допомоги [15].

Практика роботи з психотравмою дає змогу говорити про види травматизації: пряму й опосередковану травматизації. Пряма травматизація – це критична подія, яка стосується особи, пригнічує її здатність контролювати ситуацію, а також ставить під сумнів поняття безпеки, уміння і значення. Опосередкована травматизація – це критична подія, яка стосується клієнта, породжує травматичні наслідки для рятувальників і психологів, які мають своє коріння в характері події або в передачі емоцій.

При наданні психологічної допомоги школярам, що побували в травмуючих ситуаціях, варто взяти до уваги, що справжнє нещастя настає тоді, коли закінчується дія стихії та починається надання допомоги потерпілим. Саме тому в сучасних умовах більш актуальними стають питання психологічної та психосоціальної допомоги школярам, що зазнали впливу травмуючої ситуації [5, с. 386].

Травма має подвійну природу: спочатку виявляється руйнівна сила, вона забирає здатність людини жити і радіти життю. Інша сторона, парадокс травми – її здатність зцілювати і трансформувати дитину. Скільки в дитини травм, стільки і ресурсів, за допомогою яких вона бореться з нею. Травма в цьому контексті – це все те, що викликає нестерпні душевні страждання і тривоги. Психіка влаштована достатньо гармонійно і має свої механізми, які дозволяють людині в цих умовах зберегти свою цілісність і вижити. Це захист, який називають дисоціацією. При сильній психотравмі «фрейдівські механізми» виявляються недієвими. У той момент оптимальним є вихід із травматичної ситуації, якщо це можливо [5, с. 387].

Особливо велику увагу потрібно звернути та надати додаткову допомогу для травмованої стресом дитини в таких випадках: коли реакція на подію вагомо змінює звичну поведінку дитини (наприклад, з'являється інтенсивна безнадійність, страх та патологічно знижений настрій); коли така поведінка продовжується протягом тривалого часу (більше двох тижнів) і заважає нормальному функціонуванню дитини [14, с. 208].

Враховуючи дослідження зарубіжних фахівців L. Amaya-Jackson, J. Fairbank, M. A. Gordon, M. Mueller, а також наш досвід роботи з потерпілими, можна виді-

лити кілька етапів у психокорекційній роботі з школярами, які пережили психічну травму [20, с. 162].

1. Зниження поточних загроз та стабілізація. На цьому етапі дуже важливо формувати почуття безпеки через ізолювання людини від джерела травмування, захист та підтримку оточуючих, формування навиків копінгу по відношенню до травматичних спогадів, відновлення активності, якісного сну тощо.

2. Повторне переживання травматичних спогадів із метою їх десенсибілізації. На цьому етапі використовуються такі методики: метод експозиції в уяві та в реальності, імагінативні техніки, когнітивно-наративні реконструкції, корекція з використанням арт-терапевтичних підходів тощо.

3. Корекція негативних інтерпретацій та допінг-стилів. На цьому етапі важливо змінити когнітивні спотворення внаслідок пережитої травми (переконання, правила, негативні автоматичні думки), а також негативні копінги у формі гіперкомпенсацій, уникань, надмірного контролю, використання ритуалів, алкоголю і т. п. Подібне відбувається за допомогою методу сократівської бесіди та системи поведінкових експериментів або експозиції до окремих стимулів.

4. Повернення до життя. Цей етап передбачає повне відновлення попередньої активності, формування навиків самопомоги, дистанціювання від психолога. У роботі з травматичними спогадами упродовж пілотного дослідження найбільш ефективними методами корекції виявились такі, як експозиція в уяві та когнітивно-наративні реконструкції [20, с. 163].

На думку Гоцуляк [5, с. 386], існують різні погляди на психотравму в шкільному віці і роботу з нею. Особливої уваги заслуговують два напрямки роботи – це танцювально-рухова і соматична терапії. Пітер Левін, американський учений і психотерапевт, розробив метод, який назвав «Соматичне переживання» (70–90 рр.) Спочатку ця техніка застосовувалася для роботи з шокowymi травматичними переживаннями. Потім її почали використовувати і для терапії інших видів травм (емоційних, медичних, травм розвитку). На думку П. Левіна, даний метод спрямований на активацію, усвідомлення і дезактивацію тілесного переживання травматичного досвіду. Ключ до зцілення травми лежить в усвідомленні і переживанні того, що тілесно відчувається. Суть роботи полягає в тому, що в ході тілесних відчуттів відбувається пробудження тих природних зцілюючих процесів, які дозволяють вилікуватися від травми. Тілесне

відчуття актуалізує в людини, що переживає травму, незавершені травматичні реакції і допомагає їм завершитися. Це завершення відбувається завдяки специфічним психологічним і фізіологічним зцілюючим процесам, які виникають у процесі тілесного переживання і дозволяють трансформувати травматичні симптоми.

Соматопсихотерапія розшифровується як робота з психічними переживаннями. Цей метод працює таким чином: відчуття в тілі опредмечуються завдяки певним запитанням. Потім необхідно вирішити, що з цими почуттями робити далі. Робота в соматотерапії розділяється на три етапи: діагностичний; оціночний; терапевтичний [5, с. 387].

У соматичній терапії детально були розроблені методи і техніки роботи з тілесними відчуттями: сканування тілесних відчуттів, дослідження відчуттів, створення ресурсів на рівні тіла. Важлива увага приділяється роботі з рухами, оскільки виникнення психічної травми розглядається як наслідок незавершеності інстинктивної реакції організму на травматичну подію.

Використовуються техніки: відстеження імпульсів до руху і їх руховий вираз, уповільнення руху, повторення руху (один і той же рух повторюється кілька разів у повільному темпі). Звернемо також увагу на танцювально-рухову терапію (ТРТ).

Виникнення танцювально-рухової терапії було пов'язано з іменами Меріон Чейз, Труді Шооп, Мері Уайтхауз. Цей метод почав розвиватися в США у 40–60 рр. Танцювально-рухова терапія – це використання виразного руху і танцю як засобу, за допомогою якого індивід залучається до процесу особистісної інтеграції і зростання. Вона була заснована на принципі, що існує взаємозв'язок між рухами й емоціями. Через рух і танець внутрішній світ кожної людини стає відчутним, відкритим для розуміння та усвідомлення. Терапевт створює безпечне середовище, холдинговий простір, у якому будь-які відчуття можуть бути безпечно виражені. Як було зазначено вище, обидва напрями працюють з цілісним досвідом переживання, торкаючись різних рівнів. Соматична терапія розширює і поглиблює те, що стосується внутрішнього досвіду переживання; досліджує тілесні відчуття і виявляє імпульси до руху. А танцювальна терапія «багато знає» про те, як перетворити імпульс у видимий рух і як працювати з руховою формою [5, с. 389].

Та все ж школярі, які пережили травмуючу подію, схильні уникати нагадування про неї, тим самим часто віддаляються від інших людей, від своїх близьких або друзів. Наслідки

такого уникнення можуть бути деструктивними, які проявляються у важкості повернення до навчання, бути в колі друзів або займатися домашніми справами [1, с. 7].

Висновки. Теоретичний аналіз психологічної літератури виявив, що під терміном «травматична подія» зазвичай позначають широкий клас небажаних для школяра, важко контрольованих ситуацій, які характеризуються потужним негативним впливом на особистість, що представляє реальну або уявну загрозу життю або фізичній цілісності особистості або її близьких.

Отже, в науковій психологічній літературі травму пов'язують: із раптово виникаючою загрозою життю й цілісності організму; з негативним досвідом дитинства; з кризовими станами особистості. Механізм дії травми включає: наявність зовнішнього події, яка суб'єктивно переживається як травматична; гостре емоційне переживання, що супроводжується відчуттям психологічного дискомфорту і душевного болю; обмеження функціонування «Я» і як наслідок – як негайні, так і відстрочені в часі реакції (психосоматичні розлади, афективні порушення та ін.); руйнування адаптаційної системи особистості; посилення схильності до майбутньої травматизації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абалмасова К.О. Соціальна відчуженість осіб, які пережили травмуючу подію / К.О. Абалмасова, Я.А. Демченко, О.О. Сергієнко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2015. – Вип. 17. – С. 3–10.
2. Аткинсон Р.Л. Введение в психологию / Р.Л. Аткинсон, Р.С. Аткинсон, Э.Е. Смит, Д. Дж. Бем, С. Нолен-Хоэксема. – М. : Прайм-Евроник, 2003. – 672 с.
3. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 1999. – 518 с.
4. Василюк Ф.Е. Психология переживания / Ф.Е. Василюк. – М. : МГУ, 2004. – 262 с.
5. Гоцуляк Н.С. Психологічна травма: аналіз та шляхи її подолання / Н.С. Гоцуляк // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер. : Педагогічні та психологічні науки. – 2015. – № 1. – С. 378.
6. Демченко Я.А. Особливості прояву дезадаптації у осіб, які пережили психотравмуючу подію / Я.А. Демченко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2015. – Вип. 18. – С. 74.
7. Зейгарник Б.В. Патофизиология / Б.В. Зейгарник. – М.: МГУ, 1996. – 287 с.
8. Іваненко Б.Б. Психологічна травма як чинник самодеструктивної поведінки особистості / Б.Б. Іваненко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія. – 2016. – Вип. 239. – С. 95.

9. Кириленко Т.С. Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості (вчинково-орієнтований підхід): монографія / Т.С. Кириленко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 100 с.
10. Колодзин Б. Как жить после психической травмы [Текст] / Б. Колодзин. – М: Шанс, 1992. – 94 с.
11. Литвиненко С.А. Психологія травми: трансгенераційний та феноменологічний аспекти / С.А. Литвиненко, В.М. Ямницький // Психологія: реальність і перспективи. – 2015. – Вип. 4. – С. 14.
12. Навчально-методичний комплекс до дисципліни «Психологія травмуючих ситуацій». / Упоряд. Т.С. Кириленко. – К., 2013. – С. 43.
13. Обухова Н.О. Соціальний супровід та адаптація сімей дітей вимушених з особливими потребами та дітей-інвалідів вимушених переселенців в нових умовах / Н.О. Обухова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://imidg.ucoz.ua/elgurnal/vyp22/7/obukhova_tezi.pdf.
14. Осухова Н. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях / Н. Осухова. – М. : Академия. – 2007. – 288 с.
15. Профилактика посттравматических стрессовых расстройств: психологические аспекты. Методический пособие / Упор.: Д.Д. Романовська, О.В. Ілашук. – Чернівці : Технодрук, 2014. – 133 с.
16. Психология состояний. Хрестоматия / Составители Т.Н. Васильева, Г.Ш. Габдреева, А.О. Прохоров. – М. : ПЕР СЭ; СПб. : Речь, 2004. – 608 с.
17. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн. : Харвест, 2003. – 976 с.
18. Сьомкіна І.С. Соціально-педагогічна робота з сім'ями вимушених переселенців: стан та перспективи / І.С. Сьомкіна // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», 2015. – № 11. – С. 102.
19. Тарабрина Н.В. Психология посттравматического стресса: теория и практика / Н.В. Тарабрина. – М. : Институт психологии РАН, 2009. – 296 с.
20. Томчук С.М. Особливості профілактики та корекції посттравматичних стресових станів в учнів загальноосвітніх навчальних закладів / С.М. Томчук // Наука і освіта. – 2014. – № 11. – С. 161.
21. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – СПб. : Питер, 2002. – 384 с.

УДК 316.6

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СУБКУЛЬТУРИ ЗАСУДЖЕНИХ НА ОСОБИСТІТЬ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ

Настояща У.В., старший викладач
кафедри психології
Академія Державної пенітенціарної служби

У статті наведено теоретичний аналіз зарубіжної та вітчизняної літератури з проблеми професійного становлення та деформації пенітенціарних службовців, обґрунтовані модель особистості працівника ДКВС і роль субкультури засуджених у професійній деструкції. Проаналізовано чинники і результати деструктивного впливу субкультури на особистість працівника ДКВС.

Ключові слова: професійне становлення пенітенціарних службовців, професійна компетентність, модель особистості працівника ДКВС, професійна деформація, професійна деструкція, субкультура засуджених, механізми соціально-психологічного впливу.

В статье приведен теоретический анализ зарубежной и отечественной литературы по проблеме профессионального становления и деформации пенитенциарных служащих, обоснованы модель личности работника УИС и роль субкультуры осужденных в профессиональной деструкции. Проанализированы факторы и результаты деструктивного влияния субкультуры на личность работника УИС.

Ключевые слова: профессиональное становление пенитенциарных служащих, профессиональная компетентность, модель личности работника УИС, профессиональная деформация, профессиональная деструкция, субкультура осужденных, механизмы социально-психологического воздействия.

Nastoiashcha U.V. THEORETICAL ASPECTS OF THE INFLUENCE OF SUBCULTURE OF PERSONNEL OF PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE

The article presents a theoretical analysis of foreign and domestic literature on the problem of the professional formation and deformation of penitentiary employees, the model of the personality of the prison officer and the role of the subculture of convicts in professional destruction are justified. The factors and results of the destructive influence of the subculture on the personality of the MIS employee are analyzed.

Key words: professional formation of penitentiary employees, professional competence, personality model of the prison officer, professional deformation, professional destruction, subculture of convicts, mechanisms of socio-psychological impact.

Постановка проблеми. Багаторічний науковий і практичний досвід зарубіжних та вітчизняних досліджень щодо особливостей професійної підготовки, відбору та специфіки професійної діяльності працівників ДКВС свідчить про наявність у цій сфері проблем, значимість і актуальність яких неможливо перебільшити або переоцінити. Але досі, на жаль, недослідженою залишається міра впливу субкультури засуджених на особистість працівника державної кримінальної служби. Відсутні дані щодо того, чи є вона чинником їх професійних деформацій та деструкцій. Відкритим залишається й питання профілактичних засобів, застосування яких дасть змогу запобігати ситуації кримінального зараження цією субкультурою людей, які, хоч і проходять ретельний відбір перед вступом на посаду, не застраховані ані від наслідків постійного емоційного напруження, ані від специфічності власних посадових обов'язків, ані від деструктивних впливів соціального оточення, з яким працюють. Від вирішення цих питань залежить не тільки психологічне здоров'я працівників ДКВС, але й якість та результат їх професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження становлення професіонала у сучасній психології представлені різними напрямками. Серед них виокремлюється вивчення динамічних особливостей професійної соціалізації (В. Чебишева, В. Шадріков, В. Бодров, Є. Клімов, М. Пряжніков); окремі якості професіонала, включаючи професійні знання й уміння (компетентності), здібності, мотиви, риси особистості, професійно значущі якості (В. Карпов, В. Дружинін, В. Ковальов); закономірностей реалізації пізнавальних функцій у процесі професійної діяльності (А. Філіппов, Д. Ошанін, Ю. Корнілов, Д. Завалішина); становлення професіонала в конкретних видах професії, таких як льотчик, керівник, вчитель, психолог та ін. (Ю. Стрелков, В. Чебишева, О. Борісова, А. Маркова, Л. Мітіна).

Доволі специфічним є професійне становлення працівника Державної кримінально-виконавчої служби та більш значне місце в дослідженні сучасних та зарубіжних вчених присвячено проблемі їх професійної деструкції, або професійної деформації (О. Бандурки, В. Беда, С. Безносова, Д. Гарольда, Д. Гріна, Ю. Голика, Є. Додіна, А. Дулова, М. Ібрагімова, К. Злоказова, С. Кабанова, В. Кіотя, Л. Колодкіна, М. Корольчука, М. Костицького, Р. Кузнецова, В. Крайнюка, Х. Лангерока, К. Леонгарда, І. Максимова, Н. Матюхіної, В. Медведева, Н. Москвіна, В. Олійникова, В. Плішкіна,

В. Плетнікова, В. Погрібної, М. Савчина, О. Синявської, А. Сімковіча, Б. Сьєдіна, В. Столбового, О. Столяренко, А. Сухова, С. Раїнкіна, Р. Ратінова, В. Робозерова, А. Роші, Л. Терновського, Ю. Тихомирова, А. Шатохіна, А. Шестак та ін.).

Питання особливостей тюремної субкультури в місцях позбавлення волі, її атрибутивні та регулятивні елементи розглядалися у фундаментальних працях таких визнаних фахівців в галузі кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права: Ю. Антоняна, Н. Барабанова, С. Бородіна, М. Гернета, Я. Гилинського, А. Гурова, А. Долгової, С. Іншакова, Д. Корецького, В. Кудрявцева, С. Лебедева, І. Мацкевича, А. Міхлина, О. Старкова, І. Уварова, І. Шмарова тощо. Проблемні питання тюремної і кримінальної загалом субкультури, її впливу на різні сторони суспільного життя, а також система державної і громадської протидії їй ставали об'єктом вивчення багатьох зарубіжних кримінологів та психологів (К. Blachut, Т. Blomberg, К. Lucken, L. Devon, R. Franzese, D. Hobbs, J. O'Lear, Н. Mannheim).

Проте наявні дослідження були спрямовані більшою мірою на особистість засудженого, а працівник ДКВС, завдяки ретельному профдоброру, вважається особистістю невідкладною зовнішнім впливам. Дослідники не дають відповідь на запитання, в який момент професійного буття виникає ризик професійних деструкцій, які чинники, окрім професійного вигорання, на це впливають, чи є субкультура засуджених, постійне спілкування з ними фактором професійної деформації та як взаємодія з ними впливає на особистість працівників ДКВС.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в дослідженні теоретичних аспектів соціально-психологічного впливу субкультури засуджених на особистість працівників ДКВС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Успішність професійної діяльності працівників ДКВС суттєво залежить від особливостей, напрямів, рівнів розвитку їх особистості. Значний доробок науковців підтверджує загалом підтверджує тезу про роль особистісних чинників у професійній діяльності особистості. Так, на думку О. Бондарчук, професіоналізм працівника напряму пов'язаний із рівнем особистісного розвитку [5]. Г. Балл вказував на ціннісно-смісловий стрижень особисті як детермінанту її професійної спрямованості [3]. За В. Гордієнко [8], професіонал має бути соціально компетентною, психологічно зрілою

особистістю, яка характеризується високою професійною майстерністю, що визначає її спосіб життя, особливий професійно орієнтований, відповідальний світогляд і почуття приєднання до професійної спільноти.

Та й сам феномен становлення працівника у будь-якій сфері виробництва як професіонала часто пояснюється через особистісні характеристики. Так, професійне становлення працівника постає як процес зміни особистості під впливом соціально-професійної ситуації, професійної діяльності і власної активності, спрямованої на самореалізацію у праці [12]. А. Каганов розглядає професійне становлення як послідовне проходження етапів, що змінюють один одного в рамках навчання у ВНЗ (перехідного, накопичувального і визначального), яке, у свою чергу, завершується на четвертому етапі, в період роботи на конкретному виробництві в обраному виді діяльності [10].

Крім того, професійне становлення дослідники визначають ще як професійну самоактуалізацію (В. Бодров, Є. Клімов, М. Пряжников тощо), професіоналізацію (Т. Міронова), набуття суб'єктності у професійної діяльності (Г. Балл, А. Брушлінський, В. Семиченко, В. Татенко тощо), досягнення професійної компетентності (В. Зарубін, А. Мудрик тощо) тощо.

Отже, саме інтегральні характеристики особистості (наприклад, суб'єктність (суб'єкт-діяльнісний підхід), професійна компетентність (компетентнісний підхід), професіоналізм (діяльнісний підхід)) показано як результат професійного становлення (професіоналізації, професійної самоактуалізації).

Загалом же в сучасній психології досі немає структурованої, повністю розробленої моделі тих особистісних якостей, які є значущими в професійній діяльності працівника ДКВС.

У компетентнісному підході були зроблені спроби виділити види професійних компетенцій пенітенціарних службовців. Виділяють такі компетенції: професійні знання, уміння, навички (Н. Моторова, О. Панова та ін.); комунікативна толерантність, емпатія, самоконтроль (М. Коданева); комунікативні, організаторські компетенції, професійне мислення, мнемічні та атенційні процеси (І. Соломіна); професійна культура (П. Голодов); громадянськість (Е. Заутовська, І. Макеєва та ін.); інформаційна компетентність, що включає в себе потребу у пошуку, оцінці та використанні інформації для власного саморозвитку (О. Трутніна); духовно-моральні компетенції або професійно-ціннісні (Н. Самойлік та ін.).

Ю. Ісмагілов вважає, що модель професійного працівника ДКВС має включати у себе: соціально-політичні якості (патріотизм, толерантність тощо); службово-бойові (честь, гідність, відповідальність, самостійність тощо); професійно-комунікативні якості; професійно-культурні якості (в них автор включає інтерес до суспільних цінностей, вміння організувати культурне дозвілля та виховання ув'язнених); індивідуально-особистісні (прагнення до саморозвитку, професійної самоактуалізації, креативної діяльності тощо) [13].

Ще одна модель професійного працівника пенітенціарної служби включає в себе: кваліфікаційні вимоги (рівень освіти, об'єм знань, професійні навички, досвід тощо), встановлені заборони та обмеження (вік, громадянство тощо), особистісні якості (ініціативність, комунікабельність, надійність, управлінські здібності тощо) та мотиваційні якості (коло професійних та особистісних інтересів, знижена схильність до корупції тощо) [15].

Таким чином, є певні наукові напрацювання щодо набору особистісних якостей, які мають становити психологічну основу формування професіонала у сфері ДКВС.

Узагальнюючи, окреслимо модель особистості працівника ДКВС – професіонала:

Складники моделі	Психологічні індикатори складників
Мотиваційно-ціннісна	Ціннісне ставлення до себе як професіонала, до інших (колеги та засуджених), до професії
Когнітивна	Цілісність образу «Я» професіонала
Афективна	Адекватність самооцінки, зокрема професійної, позитивне ставлення до себе та інших, емпатія, стресостійкість, толерантність щодо оточення
Конативно-регулятивна	Інфернальний локус контролю, рефлексивність, конструктивні стратегії поведінки в конфліктній взаємодії

Толерантність, емпатія, гнучкість, стійкість морально-ціннісної та мотиваційної систем особистості, комунікативна компетентність, стресостійкість, наполегливість у досягненні намічених цілей, від яких залежить характер відносин із представниками субкультури ув'язнених, ефективність впливу на них, успішність власної життєдіяльності – це ті якості, які мають бути сформованими у процесі професійного становлення. І саме за цими параметрами доцільно аналізувати особливості профе-

сійної деформації (професійної деструкції) в процесі реалізації працівником ДКВС своїх професійних функцій.

Сучасні дослідники (С. Безносів, Е. Зеєр, В. Хвостов та ін.) розуміють професійну деформацію як когнітивні зміни, психологічну дезорієнтацію, які розвиваються під дією зовнішніх та внутрішніх факторів професійної діяльності [4; 9; 14]. Крайнім ступенем професійної деформації вважають професійну деградацію.

С. Безносів виділяє психологічні явища, що супроводжують професійну деформацію співробітників виправних установ й установ виконання покарань: погляд на засудженого як на «невиправного»; порушення етичних та посадових норм та інструкцій, девіантна та делінквентна поведінка у позаслужбовий час; зміна цілей діяльності; неадекватний вибір засобів і способів рішення завдань; втрата імунітету і протидії негативним впливам засуджених, звикання й розвиток чутливості до них; втрата професіоналізму, зниження самоконтролю, стереотипізація сприйняття соціального оточення; втрата потреби в інтелектуальному, духовному, освітньому й культурному саморозвитку; деформація ідеалів особистості, перенос службової ролі на позаслужбові взаємини; фізична та вербальна агресія тощо [4].

Таким чином, можемо передбачати, що на особистісному рівні особистості працівника ДКВС професійна деформація включає в себе: у мотиваційно-ціннісній сфері – хиткість моральних цінностей, інверсію загальнолюдських цінностей; у афективній сфері – почуття суб'єктивного неблагополуччя, тривожність, зниження емпатії, стресостійкості, прояви інтолерантності щодо ув'язнених; у когнітивній сфері – суперечливі уявлення про себе як професіонала, про ув'язнених як гідних поваги і підтримки, збіднення лексики; у конативній сфері – безвідповідальність, втрату самоконтролю, звуження потреб та кола інтересів.

Е. Зеєр та інші автори поділяють чинники, що призводять до професійних деструкцій, на три групи: *об'єктивні*, пов'язані із соціально-професійним середовищем: соціально-економічною ситуацією, іміджем і характером професії, професійно-просторовим середовищем; *суб'єктивні*, зумовлені особливостями особистості й характером професійних взаємин; *об'єктивно-суб'єктивні*, створені системою й організацією професійного процесу, професіоналізмом керівників [9].

Інші автори називають й інші чинники професійної деформації працівників виправних установ: особливості контингенту засуджених, ізоляція умов професій-

ної діяльності, низький престиж професії (І. Томаржевська, А. Хвостов, Л. Проценко, В. Мухіна та інші), професійні стереотипи [6], які впливають на оцінку сприйняття, ставлення до оточення, викликаючи «асоціально-перцепцію».

Немає жодних досліджень щодо соціально-психологічного впливу субкультури засуджених на особистість працівника ДКВС, його професійну самореалізацію, адаптацію, деформацію тощо, хоча проблемні питання тюремної і кримінальної загалом субкультури, її впливу на різні сторони суспільного життя, а також система державної і громадської протидії їй ставали об'єктом вивчення багатьох зарубіжних та вітчизняних кримінологів та психологів.

Субкультуру засуджених визначають як вид кримінальної субкультури, зумовлений системою впливів держави на засуджених у вигляді позбавлення волі, включаючи створення для них умов відбування покарання і регулювання багатьох сторін їх життєдіяльності з одного боку, з іншого – їх вимушеним прагненням пристосуватися, забезпечити свою безпеку, самоствердитися в співтоваристві собі подібних, де неминуче формується притаманна такому співтовариству система цінностей, понять, звичаїв, що регулюють взаємовідносини між ізольованими від суспільства особами [2].

На думку Ю. Антоняна, В. Верещагіна і Г. Калманова, субкультура засуджених реалізується в неформальних нормах і правилах поведінки, заборонах і приписах, санкціях і заохоченнях, у деяких видах художньої творчості, вона ж закріплює ієрархію середовища, встановлює соціальні ролі. У сукупності все це утворює моральну і психологічну основу буття осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі [1].

Місця позбавлення волі – доволі закритий соціально-психологічний простір і це зумовлює обмін соціально-психологічними впливами між субкультурами засуджених та працівників ДКВС. Отже, нами передбачається, що в таких умовах професійної діяльності вагомим у процесі професіоналізації та особистісного розвитку працівника ДКВС може виявитись той тиск із боку спільноти засуджених, який останні чинять на свідомість працівника, в результаті чого останній як об'єкт впливу добровільно приймає систему внутрішніх смислів спільноти засуджених як його суб'єкта. У цьому контексті предметом нашого подальшого вивчення мають стати особистісні ефекти такого впливу – конкретні зміни в складниках моделі особистості професіонала.

Висновки з проведеного дослідження.

Спираючись на аналіз спроб побудувати модель особистості працівника ДКВС, нами виділено такі її складники: мотиваційно-ціннісний, афективний, когнітивний, конативно-регулятивний. Теоретично обґрунтоване положення про те, що процес становлення особистості професіонала у сфері ДКВС часто підлягає впливу цілої системи чинників, що призводять до професійних деструкцій. Показано, що такі чинники переважно пов'язані із соціально-професійним середовищем (соціально-економічною ситуацією, іміджем і характером професії, професійно-просторовим середовищем, зокрема, субкультура засуджених), зумовлені особливостями особистості й характером професійних взаємин, створені системою й організацією професійного процесу, професіоналізмом керівників. Обґрунтовані психологічні індикатори деформації особистісних якостей працівника ДКВС під впливом субкультури засуджених.

На особистісному рівні особистості працівника ДКВС професійна деформація включає в себе: у мотиваційно-ціннісній сфері – хиткість моральних цінностей, інверсію загальнолюдських цінностей; в афективній сфері – почуття суб'єктивного неблагополуччя, тривожність, зниження емпатії, стресостійкості, прояви інтолерантності щодо ув'язнених; у когнітивній сфері – суперечливі уявлення про себе як професіонала, ув'язнених як гідних поваги і підтримки, збіднення лексики; у конативній сфері – безвідповідальність, втрату самоконтролю, звуження потреб та кола інтересів.

Представлені результати аналізу зарубіжних та вітчизняних розробок у сфері професійної самореалізації пенітенціарних працівників, особливостей субкультури засуджених, механізмів соціально-психологічного впливу тощо є початковою ланкою у дослідженні міри та механізмів професійної деформації особистості працівників ДКВС та ролі субкультури засуджених у цьому процесі. Також планується розроблення системи психологічної профілактики деструкцій професійної та особистісної сфери пенітенціарних службовців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонян Ю.М. Тюремная субкультура и нейтрализация ее негативных проявлений / Ю.М. Антонян,

В.А. Верецагин, Г.Б. Калманов // Государство и право. – 1996. – № 10. – С. 72–79.

2. Анфиногенов В.А. Человеческие потребности, интрессы и ценности в тюремной субкультуре / В.А. Анфиногенов // Общество и право. – 2014. – № 1(47). – С. 98–101.

3. Балл Г.А. Психология в радиогуманистической перспективе : Избр.труды / Г.А. Балл. – К.: Основа, 2006. – 408 с.

4. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности / С.П. Безносков. –СПб.: ООО Издательство «Речь», 2004. – 272 с.

5. Бондарчук О.І. Соціально-психологічні основні особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : [монографія] / О.І. Бондарчук. – К.: Наук. світ, 2008. – 318 с.

6. Бурькина В.М. Профилактика профессиональной деформации личности сотрудников органов внутренних дел [Методическое пособие] / В.М. Бурькина. – М.: ИМЦ ГУК МВД России, 2004. – 144 с.

7. Волянюк Н.Ю. Профессиональное развитие субъекта деятельности / Н.Ю. Волянюк // Физическое воспитание студентов творческих специальностей. – 2003. – № 2. – С. 37–47.

8. Гордієнко В.І. Розвиток особистості в процесі професіоналізації : професіогенез особистості / В.І. Гордієнко // Психологія праці та професійної підготовки особистості: навч.посібник / за ред. П.С. Перепелиці, В.В. Рибалки. – Хмельницький: ТУП, 2001. – С. 48–67.

9. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов / Э.Ф. Зеер. – 4-е изд., перераб., доп. – М.: Академический Проект: Фонд «Мир», 2006. – 336 с.

10. Каганов А.Б. Рождение специалиста: профессиональное становление студента / А.Б. Каганов. – Минск: Изд-во БГУ, 1983. – 111 с.

11. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 304 с.

12. Общая и профессиональная педагогика: Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности «Профессиональное обучение»: В 2-х книгах / Под ред. В.Д. Симоненко, М.В. Ретивых. – Брянск: Издательство БГУ, 2003. – Кн. 1. – 174 с.

13. Психологическая модель формирования духовно-нравственных качеств курсантов вузов ФСИН России: [Монография] / Исмаилова Ю.С., Аксенова Г.И. – Рязань: Академия ФСИН России, 2011. – 171 с.

14. Хвостов А., Проценко Л., Мухина В. Сотрудники уголовно-исполнительной системы: экстремальные условия профессии и их следствия // Развитие личности. – 2003. – № 3. – С. 133–144.

15. Шогенова Н.У. Формирование кадрового состава учреждений и органов уголовно-исполнительной системы на основе компетентностного подхода (организационно-правовой аспект) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н.У. Шогенова. – Рязань : АПУ ФСИН России, 2013. – 24 с.

УДК 159.943

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ

Подофей С.О., к. психол. н.,
викладач кафедри педагогіки та психології
Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті розглядаються теоретичні підходи до розуміння соціально-психологічних основ взаємодії. Визначено механізм соціальної взаємодії. Висвітлюються психологічні особливості взаємодії людини в умовах студентського оточення.

Ключові слова: механізм соціальної взаємодії, Я-концепція, життєва ситуація, мотивація, дія.

В статье рассматриваются теоретические подходы к пониманию социально-психологических основ взаимодействия. Определен механизм социального взаимодействия. Освещаются психологические особенности взаимодействия человека в условиях студенческого окружения.

Ключевые слова: механизм социального взаимодействия, Я-концепция, жизненная ситуация, мотивация, действие.

Podofiei S.O. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL BASIS OF INTERACTION

The article deals with theoretical approaches to understanding the socio-psychological foundations of interaction. The mechanism of social interaction is defined. The psychological features of human interaction in a student environment are described.

Key words: mechanism of social interaction, self-concept, life situation, motivation, action.

Постановка проблеми. Проблема ефективної взаємодії найбільш актуальна для студентської молоді в умовах її адаптації до нової життєвої ситуації самостійного життя, навчання та встановлення нових міжособистісних стосунків, які впливають як на життя студентської групи загалом, так і на життя кожної особистості. Одним із факторів успішної взаємодії є рівень відповідальності кожного в ній. Як певна властивість відповідальність розвивається залежно від активності людини в соціальній діяльності, а також від співвідношення властивостей особистості (зокрема відповідальності) з мотивом взаємодії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Українські психологи розглядають взаємодію (інтерацію) «в соціально-психологічному плані – аспект спілкування, що виявляється в організації людьми взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності, досягнення певної спільної мети» [2, с. 75].

Важливу роль у взаємодії має вчинкова концепція В.А. Роменця та концептуальні підходи гуманістичної психології про формування Я-концепції в онтогенезі (Р. Бернс, К. Роджерс), а також уявлення про смисл Я, що, за В.В. Століним, виявляється у зіставленні властивостей людини з її мотивами та визначається у діяльності.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у виявленні механізму соціальної взаємодії та визначенні особистісних та міжособистісних чинників

взаємодії студентів. Отже, розглядаючи взаємодію студентів, необхідно встановити теоретичні підходи до розуміння її соціально-психологічних основ. Ставиться завдання: вивчити життєву ситуацію студента, а саме його внутрішні структурні компоненти Я-концепції: самооцінку, Я-образи, ставлення до себе та до інших. Крім того, необхідно визначити потреби та мотиви, спрямовані на взаємодію особистості у студентському та професійному середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. В.А. Роменець розглядає життєву ситуацію як поєднання внутрішнього психічного і зовнішнього, які взаємно детермінуються [5]. Важливо, як людина ставиться спочатку до себе у ситуації взаємодії, а саме яка самооцінка, самоставлення та Я-образи, що становлять, за Р. Бернсом, Я-концепцію людини, що і є внутрішнім утворенням самої життєвої ситуації [1]. Крім того, необхідно визначити ставлення студента до інших, їх потреб, мотивів взаємодії кожного у групі та поза її межами, що і формує сутність такої взаємодії, її смисл.

В.В. Столін розкриває поняття, за значенням синонімічне Я-концепції – смисл Я як одиницю самосвідомості (рис. 1.). Цей смисл Я «пов'язаний з активністю суб'єкта, що відбувається в його соціальній діяльності» [9, с. 103–104]. Автор зазначає, що властивості особистості «виявляються в собі самій не просто шляхом оцінки себе як об'єкта, але й шляхом осмислення себе в ситуаціях, коли ці властивості чи їх від-

сутність виступає як перепона на шляху її власної активності чи, навпаки, як умови, що полегшують її діяльнiсну самореалізацію» [9, с. 271]. Так, смисл Я виникає, за В.В. Століним, у результаті співвідношення властивостей особи з мотивом діяльності» [9, с. 107]. Відповідно до логіки суджень В.В. Століна, Т.В. Слотіна підтверджує, що «множинність діяльностей приводить до множинності смислів Я, перетини діяльностей – до вчинків, вчинки – до конфліктних смислів Я, конфліктний смисл Я, у свою чергу, дає хід розвитку та подальшій роботі самосвідомості» [8, с. 55].

Тому діяльність студента, різноманітність її мотиваційної сфери призводить до її значущості як особистості, що має унікальні наміри самореалізуватися, підняти власну значущість серед інших. Одночасно розвиваючи стосунки зі значущими іншими та виконуючи різні діяльності, студент перебуває у потенційно конфліктній ситуації, в якій одні й ті самі дії можуть мати різний смисл у ставленні до різних мотивів дій, у чому й виявляється конфлікт. Особливо загострюється конфлікт у соціально-психологічному житті студента в період адаптації. Можливі протиріччя між бажаним і дійсним, між можливостями студента та його життєвою ситуацією їх реалізації, що може породжувати напругу в емоційному стані та може визначатися в наявності розбіжності між самооцінкою студента та рівнем домагань, чи неурівноваженості у поведінковій сфері, що у сукупності сприяє формуванню внутрішнього протистояння, наростанню внутрішнього конфлікту особистості, і все це потребує відповідної перебудови ієрархії мотивів.

Тому схема побудови смисла «Я» надає нам можливість зрозуміти внутрішній спосіб інтеграції діяльності людини та ієрархізації її мотивів, особливості взаємозв'язків особистісних властивостей, які спрямовані

на визначення смислу Я, та реалізації його у діяльності [9].

У психології механізм соціальної взаємодії складається з потреби, мотивації та самої дії [4]. Потреба в особі співвідноситься з об'єктами, суб'єктами середовища, актуалізуючи визначені мотиви. Поступовий розвиток інтересу призводить до появи в індивіда цілі щодо конкретних об'єктів: «Момент появи цілі означає усвідомлення індивідом ситуації і можливість подальшого розвитку суб'єктивної активності, яка далі призводить до формування мотиваційної установки, яка означає потенційну готовність до здійснення соціальної дії» [4, с. 448].

За концепцію В.А. Роменця, життєва ситуація – одна з первинних компонент вчинку, який у психології розглядається як «основна одиниця соціальної поведінки». Вчинок – свідома дія, оцінювана як акт морального самовизначення людини, в якому вона утверджує себе як особистість – у своєму ставленні до іншої людини, себе самої, групи або суспільства, природи загалом. Вчинок може бути виражений: 1) дією, або бездіяльністю; 2) позицією, вираженою в словах; 3) ставленням до чого-небудь, що проявляється в жесті, погляді, тоні мовлення, смислово-муд підтексті; 4) дією, спрямованою на подолання фізичних перешкод та пошук істини [10, с. 67].

В основі вчинку, за В.А. Роменцем, покладено дію встановлення та розриву певних зв'язків людини із середовищем. Можливий конфлікт між суспільною нормою поведінки та певною психологічною спрямованістю особистості (інтерес, прагнення, властивості особистості), між наявними зв'язками та необхідністю встановлювати нові зв'язки. Особа визначає, чого вона хоче, але перед нею стоять суспільні норми поведінки, що спрямовують вольові зусилля та протиставляють «Я хочу», «Я повинен», «Я змуше-

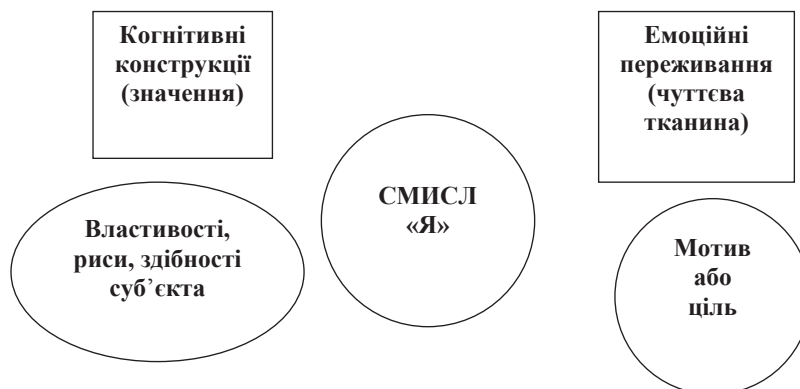

Рис. 1. Схема побудови смисла «Я» [9, с. 104]

ний». Відбувається боротьба мотивів. Таким чином, мотивація актуалізує потребу й трансформується суб'єктом у певну мету. Початковим компонентом реально-практичної структури вчинку людини виступає залежність між мотивом та ситуацією як співвідношення між Я-ідеальним та Я-дійсним. Прагнення людини до ідеалу мотивує його дію на зміну та створення нової ситуації. Тому задачею нашого дослідження буде визначення психологічних особливостей формування нового ставлення студента до життєвої ситуації, яка визначатиметься в актуалізації його психічних ресурсів. Життєва ситуація включає в собі внутрішні та зовнішні умови розвитку особистості, а саме: її властивості, психологічні стани, її природні особливості (темперамент, здібності), культурно-історичні, соціальні умови, а також спонукальний вплив самої ситуації та відповідний досвід предметно-орієнтовальної діяльності. Життєва ситуація створює сукупність потреб, бажань, прагнень особистості, та у разі їх збігу з можливостями, здібностями та зовнішніми умовами реалізації ця ситуація набуває спонукальної сили та актуалізує мотиваційну сферу з її потребами, мотивами, а також мотиваційними факторами: інтересами, бажаннями та намірами. Таке теоретичне уявлення про структуру вчинку, розроблену В.А. Роменцем, яка включає в себе

чотири логічних компоненти: «ситуативний», «мотиваційний», «дійовий» і «післядійовий» [5, с. 174], подано на рис. 2.

Прагнучи до вчинку та відчуючи здатність до його реалізації, особистість робить свій вибір у здійсненні вчинку, за наслідки якого несе власну відповідальність. За В.А. Роменцем, людина долає несвободу, залежність від несприятливих обставин, ситуації загалом, через переосмислення «з її зовнішніми та внутрішніми умовами, чинниками, детермінантами на основі пізнання, самопізнання, перегляду своїх позицій, настанов, зміни переконань, якщо вони суперечать істині, тобто через боротьбу мотивів і вибір того єдиного, якому має бути підпорядкована вся активність» [5, с. 168]. На другому етапі визначення вчинку стоїть задача використати свободу, відвойовану в ситуації та актуалізувати рушійні сили психічного розвитку від спонук та потреб до мотивів саморозвитку. Мотивація саморозвитку трансформує потреби індивіда у певну мету. У момент переходу від мотиву до цілі студент вирішує проблему відокремлення «Я хочу» від «Я повинен», співвідносячи її з цілями оточення (групи, організації).

У зв'язку з провідним інтимно-особистісним спілкуванням студента у групі ровесників його активність у поведінковій сфері спрямовується на здійснення впливу на оточення,

Рис. 2. Структура вчинку (за В.А. Роменцем)

на зміну своєї позиції в системі міжособистісних стосунків. Серед актуальних соціальних мотивів в юнацькому віці визначаються такі: мотиви досягнення успіхів та уникнення невдач, мотиви прагнення до людей та страх бути відкинутим (мотиви афіліації), мотиви просоціальної поведінки (альтруїзм, надання допомоги), мотиви антисоціальної та асоціальної поведінки (агресивність, девіантна поведінка), мотив влади тощо. Через те, що самооцінка в юнацькому віці набуває визначеної сформованості та самостійності, особа в змозі оцінити свої здібності та властивості та, з огляду на це, вирішує питання про ситуаційну ієрархію мотивів своїх вчинків таким чином, щоб із максимальними результатами використати заради задоволення потреб свої здібності та можливості. Аналізуючи витрати власних зусиль та час на задоволення потреб у цій ситуації, студент вирішує та визначає, як треба в ній практично діяти. Оскільки в поняття про мотивацію, крім уявлення про мотив, входять також імовірність його задоволення у цій ситуації, цінність досягнення успіху, самооцінка здібностей та зусиль, яких студенту треба прикласти для досягнення наміченої цілі.

«Об'єктивна, зовнішня зміна взаємин людини з оточенням, що відбивається у її свідомості, змінює й внутрішній психічний стан людини, перебудовує її свідомість, її внутрішнє ставлення до інших людей та до самої себе, що, за визначенням С.Л. Рубінштейна, виражається у вчинку та формує особистість у ньому» [7, с. 445]. Це підтверджує вчинкова концепція В.А. Роменця, що важливо для ситуації студентського життя юнаків та дівчат, які щойно закінчили школу і беруть відповідальність за власне прийняття рішення у виборі професії та навчального закладу. Студенти самостійно вчать визначати пріоритетні потреби, мотиви, цілі, оцінки, ціннісні орієнтири, та багато інших змін відбувається як у їхній Я-концепції, становленні Я-образу студента, так і у зовнішніх проявах психіки (нові види діяльності, розвиток стосунків, перегляд власних ціннісних орієнтацій та груп тощо), що стимулює його самоствердження у взаємодії.

Психологи звертають увагу, понад усе, на необхідність емоційного відгуку особи на визначені факти, події, взаємини людей. Має з'явитися міцне переживання, що є не випадковим, перехідним, швидким епізодом, а подією в житті студента. Внутрішній механізм породження особистісної риси зводиться до процесу виклику емоційного переживання, яке призводить до визначення потреби та мотиву, тобто до здійснення спонукальної функції емоції [3]. Усі психологічні утворення, зокрема й особистісні, мають

сильний енергетичний компонент, природа якого емоційна. Тож, сила кожного особистісного утворення (якості, цінності, почуття) залежить від емоційного переживання, від емоційної напруженості, створюючи таку психологічну ситуацію, що дає змогу виявитися емоційному ставленню студента до визначеного кола явищ, де цей утворений емоційний стан буде ним пережито, ми тим самим спрямовуємо формування змін у його особистісних та міжособистісних властивостях [11, с. 281–282]. Емоції, за О.М. Леонтьєвим, виконують функції внутрішніх сигналів, вони відображають стосунки між мотивами (потребами) та успіхом [3].

Тому однією із задач ставиться розвиток позитивних емоцій та вміння студентів регулювати негативні емоції у стосунках з іншими, що сприяло підвищенню їх оцінки життєвої ситуації, сприяло їх мотивації до позитивних взаємодій, спрямованих як на власний успіх, так і на спільний успіх всієї групи. Крім того, виникає задача передбачити зародження перепон розвитку позитивної емоційної сфери студента, запобігти їх виникненню через корекцію його негативних емоційних проявів. Звісно, що зовнішні умови (впливи інших, стосунки, діяльність) та внутрішні психічні стани, властивості, процеси формують емоції як ставлення між мотивами та успіхом. Один з актуальних аспектів нашого дослідження – це визначення такого внутрішнього ставлення та визначення очікувань студентів.

Мотив має функцію спонукання та спрямовування дії на предмет, а також функцію смислоутворення, тобто виявлення змісту мотиваційної системи загалом, самозвіт у смислі свого вчинку. О.М. Леонтьєв визначає мотив як той предмет, що відповідає актуальній потребі, тобто, виступаючи як засіб її задоволення, організує та визначеним чином спрямовує поведінку [3]. Спрямованість та організованість, тобто доцільність та розумність поведінки, можуть забезпечити тільки конкретний мотив – предмет цієї потреби. Потреба виявляється суб'єктивно несвідомо в емоціях, а мотив виступає у свідомості людини як об'єкт, або ціль, на яку спрямований вчинок. Ціль визначається мотиваційно-спонукальним змістом свідомості, який людиною сприймається як безпосередній та ближчий очікуваний результат його вчинку. Прагнення студента його здійснити визначається власним активним вибором у системі боротьби мотивів, що потребує самостійності та виявлення творчих сил. Виявляється суперечність, що завжди існує між цілями і засобами, потребами і можливостями. Процес творення засобів підпорядковується меті діяльності.

Третім етапом здійснення вчинку є сама дія, що спочатку визначається метою, цільовизначенням та цілепокладанням, які у комплексі актуалізують проблему засобів, які необхідно обговорювати та обдумувати [5]. Важливо, що вибір засобів студента підпорядковується меті діяльності. Саме ціль відкриває перехід до вчинкової дії. Спочатку ціль має характер зовнішньої предметності та розкривається у ставленнях до оточуючих фонових предметів та може бути досягнена тільки через посередництво цих предметів і на основі зв'язків із ними, зводячи їх до рівня засобу. Предмет – ціль – стає засобом впливу, точніше, комунікації з іншими предметами, особами та розкриває міжособистісні стосунки. Результатом, продуктом вчинку, за В.А. Роменцем, є нове ситуаційне ставлення людини [5, с. 390]. Під час прийняття рішення юнаку треба навчитися переосмислювати свої цілі, переконатися, що цього він бажає понад усе, переоцінити засоби, які він збирається використати. врахувавши при цьому рівень оволодіння ними та особливості ситуації, в якій він буде діяти, її зовнішні та внутрішні сторони. В.А. Роменець, зазначає: «<...>зв'язок внутрішнього та зовнішнього, психіки, свідомості й діяльності <...>слова й діла, теоретичного й практичного, є вчинок, що дає змогу суб'єкту перейти від наміру до дії». Самопізнання юнаків та дівчат у студентському оточенні врешті-решт виступає їхньою рефлексією та реакцією на його вимоги та викликає зміни у самих студентів порушенням внутрішньої рівноваги (іноді навмисним з їхнього боку), які відкривають нерозвідані в собі резерви, задають нові прагнення в самореалізації, самотворенні. Зростання інтересу особистості до свого психічного життя дає йому змогу поступово звільнитися від диктату середовища, дорослих та разом із тим вчитися переносити на себе відповідальність за власне життя, свій успіх, можливість винайти для себе смисл вчинку та взаємодії в соціумі.

Оцінювання себе, своїх дій як різновид вчинкової активності, як рефлексивний процес будується за принципом зворотного зв'язку між метою та тим, що отримано в процесі виконання [5, с. 173]. Результати вчинкової активності особи утворюють ефект післядії як певної реакції, що задає подальше розгортання інших вчинків. В.А. Роменець характеризує післядію (рефлексію) як підсумовування скоєного, закрочення нової вчинкової спіралі на цьому ґрунті. Усвідомлення вчинку означає знання мети, засобів його здійснення та суспільних наслідків. Акт вибору є прийняттям рішення, яке перетворюється на намір до дії. Почут-

тя відповідальності та наміри реалізуються в дію, яка передбачає співвіднесення її з метою та з цілями оточення в післядії [5].

Одним із найважливіших соціальних здібностей у життєвій ситуації студента є здібність знаходити компроміс між самореалізацією (прагнення бути таким, як ніхто інший) та соціальною пристосованістю (бути таким, як інші) [6]. Водночас А. Адлер визначав соціальний інтерес, здібність людини бути пов'язаною із соціумом, що проявляється у прагненні до взаєморозуміння, співпереживанні, співпраці з людьми, у здібності ідентифікувати себе з групою. Тому однією із задач дослідження є створення умов для виявлення унікальності кожного студента та розвитку його розуміння потреб власної групи та вміння ідентифікувати себе з групою.

Висновки з проведеного дослідження. Орієнтуючись на теоретичне уявлення про структуру вчинку, розроблену В.А. Роменцем, яка включає в себе чотири логічних компоненти («ситуативний», «мотиваційний», «дійовий» і «післядійовий») [5, с. 174], а також на схему побудови смислу Я.В.В. Століна, можна встановити соціально-психологічні основи взаємодії. Зважаючи на наведене вище, можна визначити спрямованість подальшого дослідження особистісних та міжособистісних чинників взаємодії студентів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс; пер. с англ. М.Б. Гнедовского, М.А. Ковальчук / под общ. ред. В.Я. Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
2. Корнев М.Н. Соціальна психологія : Підручник / М.Н. Корнев, А.Б. Коваленко. – К., 1995. – 304 с.
3. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев. – М.: Смысл; КДУ, 2005. – 511 с.
4. Москаленко В.В. Соціальна психологія: підручник / В.В. Москаленко. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
5. Основи психології: підручник / [за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця]. – К.: Либідь, 1995. – 632 с.
6. Ромек В.Г. Тренинг уверенности в межличностных отношениях / В.Г. Ромек. – СПб.: Речь, 2003. – 175 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2006. – 713 с.
8. Слотина Т.В. Психология личности: [учеб. пособие] / Т.В. Слотина. – СПб.: Питер, 2008. – 304 с.
9. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М., Изд-во МГУ, 1983. – 286 с.
10. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний словник / В.Б. Шапар. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.
11. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника / П.М. Якобсон. – М.: Просвещение. – М., 1966. – 292 с.

УДК 159.92

СУЧАСНИЙ СТАН ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Савчук О.А., здобувач
кафедри практичної психології та соціальної роботи
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті проведено аналіз сучасного стану готовності майбутніх фахівців соціальної сфери до професійного самовизначення. Встановлено, що готовність до професійного самовизначення – це інтегративна якість особистості майбутнього фахівця соціальної сфери, яка об'єднує професійні знання, уміння, навички та особистісні якості, спрямовані на компетентне виконання професійної діяльності в соціономічній галузі та постійне прагнення до професійного самовизначення. Виокремлено компоненти готовності до професійного самовизначення майбутніх фахівців соціальної сфери – ціннісно-мотиваційний, когнітивно-оцінний, діяльнісно-рефлексивний, особистісно-афективний. Ціннісно-мотиваційний компонент визначає ставлення майбутніх фахівців соціальної сфери до професійного самовизначення, прагнення до кар'єрного зростання, самовдосконалення умінь, навичок і особистісних якостей. Когнітивно-оцінний компонент включає систему психологічних знань загальнопрофесійної і спеціальної підготовки, передбачає виявлення професійних теоретичних і практичних знань із проблем професійного самовизначення; розвиток професійних знань, формування та розширення професійного кругозору, вироблення і закріплення професійно значущих умінь і навичок. Діяльнісно-рефлексивний компонент включає наявність у майбутніх фахівців соціальної сфери комплексу умінь, необхідних для професійної діяльності, які надалі вони зможуть вдосконалювати, а також знання методів і технологій саморозвитку. Особистісно-афективний компонент готовності дає змогу майбутнім фахівцям соціальної сфери усвідомлено підійти до майбутньої професійної діяльності, зрозуміти і вибрати для себе найпродуктивніші напрями роботи, сприяє ефективній діяльності і подальшій успішній професійній та особистісній самореалізації.

Ключові слова: студенти, фахівці соціальної сфери, професійне самовизначення, готовність до професійного самовизначення.

В статье проведен анализ современного состояния готовности будущих специалистов социальной сферы к профессиональному самоопределению. Установлено, что готовность к профессиональному самоопределению – это интегративное качество личности будущего специалиста социальной сферы, которое объединяет профессиональные знания, умения, навыки и личностные качества, направленные на компетентное выполнение профессиональной деятельности в социэкономической области и постоянное стремление к профессиональному самоопределению. Выделены компоненты готовности к профессиональному самоопределению будущих специалистов социальной сферы – ценностно-мотивационный, когнитивно-оценочный, деятельностно-рефлексивный, личностно-аффективный. Ценностно-мотивационный компонент определяет отношение будущих специалистов социальной сферы к профессиональному самоопределению, стремление к карьерному росту, самосовершенствованию умений, навыков и личностных качеств. Когнитивно-оценочный компонент включает систему психологических знаний общепрофессиональной и специальной подготовки, предполагает выявление профессиональных теоретических и практических знаний по проблемам профессионального самоопределения, развитие профессиональных знаний, формирование и расширение профессионального кругозора, выработку и закрепление профессионально значимых умений и навыков. Деятельностно-рефлексивный компонент включает наличие у будущих специалистов социальной сферы комплекса умений, необходимых для профессиональной деятельности, которые в дальнейшем они смогут совершенствовать, а также знание методов и технологий саморазвития. Личностно-аффективный компонент готовности позволяет будущим специалистам социальной сферы осознанно подойти к будущей профессиональной деятельности, понять и выбрать для себя самые направления работы, способствует эффективной деятельности и дальнейшей успешной профессиональной и личностной самореализации.

Ключевые слова: студенты, специалисты социальной сферы, профессиональное самоопределение, готовность к профессиональному самоопределению.

Savchuk O.A. MODERN STATUS OF READINESS OF FUTURE SPECIALISTS OF THE SOCIAL SPHERE TO PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION

The article analyzes the current state of readiness of future specialists of the social sphere for professional self-determination. It is established that readiness for professional self-determination is an integrative quality of the personality of the future specialist in the social sphere, which unites professional knowledge, skills, skills and personal qualities aimed at the competent performance of professional activities in the socio-economic field and the constant striving for professional self-determination. The components of readiness for professional

self-determination of future specialists in the social sphere are singled out: value-motivational, cognitive-evaluative, activity-reflective, personality-affective. The value-motivational component determines the attitude of the future specialists of the social sphere to professional self-determination, the desire for career growth, self-improvement of skills, skills and personal qualities. The cognitive-evaluative component includes a system of psychological knowledge of general professional and special training, involves the identification of professional theoretical and practical knowledge on the problems of professional self-determination; the development of professional knowledge, the formation and expansion of the professional horizon, the development and consolidation of professionally significant skills. The activity-reflexive component includes the presence in future specialists of the social sphere of a complex of skills necessary for professional activity, which they can later improve, as well as knowledge of methods and technologies of self-development. The personality-affective component of readiness allows future specialists in the social sphere to consciously approach the future professional activity, understand and choose for themselves the most areas of work, promotes effective activity and further successful professional and personal self-realization.

Key words: *students, specialists in the social sphere, professional self-determination, readiness for professional self-determination.*

Постановка проблеми. Нині для сучасного суспільства актуальним є завдання підвищення ефективності професійної освіти. Особливо гостро воно постає для представників соціальної сфери, де об'єктом праці є людина з її різноманітними проблемами та труднощами. Насамперед, це стосується соціальних працівників, фахівців із соціальної допомоги (соціального забезпечення). Соціономічні професії (типу «людина–людина») передбачають постійну роботу з людьми та безпосереднє спілкування в процесі професійної діяльності. Тому до представників цих професій висуваються підвищені вимоги, оскільки об'єктом праці є інші люди [1; 4; 7; 9]. Разом із тим сучасне суспільство вимагає від такого фахівця не тільки великого обсягу професійних знань, а й низки якостей зрілої особистості: готовність до зміни та розвитку, до прийняття самостійних рішень, до співвіднесення своїх життєвих сенсів зі смислами суспільства та загальнолюдськими цінностями [2; 3; 5; 6; 8]. Отже, актуалізуються соціальні норми, що виражають вимоги соціальної групи до поведінки особистості, груп та їх взаємин. Усі перелічені вище якості – прояви цілісного світогляду індивідуальності як вищого рівня інтеграції особистісно-суб'єктних характеристик людини.

За безумовної важливості досліджень сучасних науковців проблема вивчення готовності майбутніх фахівців соціальної сфери до професійного самовизначення є недослідженою та потребує використання нових підходів до її розв'язання, систематизації та теоретичного осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери, особливо вості їх професійного становлення були предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців. Так, функціонування суб'єкта в межах соціономічних професій та розширення спектру

його ролей вивчали А. Журавльов, В. Зазикін, О. Занковський, Б. Косов, Р. Кричевський, К. Левін, Н. Ревенко, Ф. Тейлор, Ф. Фідлер, R. Haus, T. Mitchell, H. Minzberg, R. Mocker, E. Schein, R. Tannenbaum, W. Schidt та інші. Професійні деструкції професійні деформації особистості представників соціономічних професій (керівників, менеджерів, обслуговуючого персоналу, робітників правоохоронних органів і соціальних служб, педагогів, медичних працівників тощо) досліджували С. Безносів, В. Зазикін, Е. Зеєр, Г. Маркова, В. Орел, С. Maslach, S. Jackson та інші. Зміни змісту сенсу праці протягом життя людини, зміни в особистісних цінностях фахівців соціономічного профілю були темою досліджень таких вчених і практиків: О. Казакова, В. Марков, Ф. Лютенс, К. Девіс, Ю. Сінягін, В. Толочек, Е. Frieling, K. Sonntag, F. Herzberg, B. Mausner, B. Snyderman, R. Robbins. Формування різноманітних особистісних та професійних якостей у процесі підготовки групи фахівців соціономічних спеціальностей досліджувались у контексті формування: професійної культури проектної діяльності (Т. Васильєва, І. Нікішина, О. Проніна); емоційного інтелекту (О. Чіркїна); полікультурної компетенції (А.В. Скрипкіна, О. Горін); конфліктологічної культури (Т. Браніцька). У наукових дослідженнях, які здійснені вітчизняними та зарубіжними науковцями, порушуються проблеми вивчення безпеки життя професійної діяльності, розглядаються різні вікові категорії тих, хто навчається тощо. Однак вивчення готовності майбутніх фахівців соціальної сфери до професійного самовизначення залишається поза увагою дослідників.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в аналізі сучасного стану готовності майбутніх фахівців соціальної сфери до професійного самовизначення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз проблеми сучасного стану готовності майбутніх фахівців соціальної сфери до професійного самовизначення, з точки зору вивчення сучасного досвіду та узагальнення отриманих результатів наукового пошуку, показав, що проблема професійного самовдосконалення має тривалу історію та відображена у працях філософів, педагогів та психологів. Незважаючи на широке висвітлення проблеми, такий її аспект, як формування готовності майбутніх фахівців соціальної сфери, не знайшов теоретичного обґрунтування і практичного втілення.

Встановлено, що професійне самовизначення – багатогранне і комплексне явище, функціонування якого підпорядковується безперервним процесом самопізнання, розроблення, реалізації та контролю власних дій із досягнення індивідуально-усвідомлених професійних позицій, який триває і після закінчення студентом вищого навчального закладу, адже соціальний працівник, який має вдосконалювати інших, зобов'язаний вдосконалюватися усе своє життя. Характерним для структури процесу професійного самовизначення майбутніх фахівців соціальної сфери є еволюція цього процесу, де простежується перехід від одного етапу до іншого: самопізнання – самоуправління – самотворення – самомоніторинг. Останнє супроводжується переходом на етап самопізнання тільки нового рівня. Самопізнання забезпечує формування і розвиток особистісних ціннісних орієнтацій та узгодження їх із загальнолюдськими, національними, а також професійними цінностями. Самоуправління включає визначення мети та основних завдань професійного самовизначення, розроблення програми особистісного та професійного розвитку, а також передбачає організацію, планування власної діяльності та впорядкування роботи особистості над собою. Самотворення – найважливіший і найтриваліший етап професійного самовизначення, у процесі якого реалізуються поставлені цілі та завдання. Цей етап потребує особливої наполегливості, системності та систематичності, оскільки зумовлює процес самовизначення, його ефективність, особистий та професійний успіх. Самомоніторинг – останній етап професійного самовизначення, який полягає в осмисленні власних дій щодо поставлених завдань та оцінки їх виконання, а також виправлення недоліків та помилок із метою підвищення рівня реалізації діяльності.

Із метою аналізу сучасного стану готовності майбутніх фахівців соціальної сфе-

ри до професійного самовизначення був проведений констатувальний експеримент. Вибіркову сукупність на констатувальному етапі експерименту становили 155 студентів спеціальностей «Соціальна робота» та «Соціальна допомога», «Соціальне забезпечення» центрального, східного та західного регіонів України. У процесі констатувального експерименту було виділено такі завдання: на основі виокремлено-структурних компонентів (ціннісно-мотиваційного, когнітивно-оцінного, діяльнісно-рефлексивного, особистісно-афективного) визначити стан та рівні готовності майбутніх фахівців соціальної сфери до професійного самовизначення; за допомогою методів математичної статистики проаналізувати отримані на констатувальному етапі дані емпіричного зрізу з метою з'ясування доцільності використання експериментальних засобів під час професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери. З метою виконання зазначених завдань застосовувалися емпіричні методи: анкетування, діагностування рівня готовності майбутніх фахівців соціальної сфери до професійного самовизначення (бесіда, пряме й опосередковане спостереження; методика М. Куна – Т. Мак-Партланда «Хто Я?», методика «Вивчення професійної спрямованості особистості» (Є. Рогова), проєктивна методика «Опис життєвого шляху успішного фахівця соціальної сфери») та застосовувалися методи математичної статистики. Під час розроблення методичного апарату дослідження особливу увагу приділено визначенню таких процедур, що дають, насамперед, визначити рівень готовності майбутніх фахівців соціальної сфери до професійного самовизначення.

За допомогою методик М. Куна – Т. Мак-Партланда «Хто Я?» та «Вивчення професійної спрямованості особистості» (Є. Рогова) досліджувані мали можливість переглянути своє ставлення до окремих аспектів професійної діяльності, здійснити саморефлексію, відрефлексувати можливі варіанти самовдосконалення, пошуку відповіді на запитання «Ким Я є насправді?», «Чи зможу я реалізуватись як фахівець соціальної сфери?». Для процесу формування готовності до професійного самовизначення цей аспект є вагомим, його застосування у професійній діяльності сприятиме усвідомленню мети та мотивів обраного виду діяльності. З метою визначення мотивації вибору професії студентам було запропоновано анкету, за якою передбачалось зазначити із запропонованих у списку мотивів ті, які спонукали їх до вибору професії, та ті, які дають можливість іден-

тифікувати себе в ролі обраного фаху. Її застосування надає можливість виявити ставлення майбутніх фахівців соціальної сфери до обраного ними фаху та рівень зацікавленості ним, тобто визначити ціннісно-мотиваційні пріоритети, а саме: здатність оцінювати власну позицію в обраній діяльності (активність, зацікавленість, ставлення до об'єкта діяльності). Неповною мірою усвідомлювані мотиви вивчалися за проективними методиками, які були адаптовані нами до контингенту студентів та профілю підготовки. Це проективна методика «Опис життєвого шляху успішного фахівця соціальної сфери», з метою виявлення у досліджуваних ставлення до окремих аспектів професійної діяльності, визначення самопізнання особистості майбутнього фахівця соціальної сфери. Студентам пропонувалося змоделювати в описовій формі особистий і професійний шлях становлення, що давало можливість провести професійне самодослідження, здійснити саморефлексію, яка, власне, спонукала їх до висновку про необхідність спеціальної підготовки, визначення рівня домагання в утвердженні свого Я. Аналіз описів проективної методики виявив кілька основних векторів життєвого шляху студентів, за яких можна досягти успішного результату в професійному напрямі підтвердив переважання в ієрархії мотивів власне навчально-професійних та широких соціальних мотивів. Зокрема, просування у трудовій діяльності (висхідна мобільність) – 29,7%, постійне професійне вдосконалення – 15,5%, реалізація підбору сучасних технологій навчання і визнання їх навколишніми людьми – 18,8%, наявність ґрунтовних знань та особистісних якостей справжнього фахівця – 13,5%, самореалізація в усіх сферах життя – 9,6%, утруднюються з відповіддю – 12,9%.

На підставі відповідей 35,5% студентів встановлено, що професійну діяльність у ролі соціального працівника пов'язують із постійним професійним самовдосконаленням, формуванням необхідних професійно значущих якостей, які сприятимуть ефективній професійній діяльності, 15,5% – із новітніми технологіями навчання, лише 7,1% досліджуваних пов'язують з необхідністю оволодіння, а 4,5% студентів зазначають важливість розвитку найкращого в особистості через любов до неї.

За результатами емпіричного дослідження було з'ясовано, що вибір професії та навчально-професійна діяльність є полімотивованим, тобто в її основі лежать мотиви різних груп, і кожна з них має певне значення для студента на етапі його фахового становлення.

Результати констатувального експерименту діагностування майбутніх фахівців соціальної сфери щодо стану у них готовності до професійного самовизначення показали, що більшість майбутніх фахівців соціальної сфери володіють недостатніми знаннями про професійне самовизначення; найбільша кількість досліджуваних виявлена з низьким рівнем особистісно-афективної готовності (58,7%); більшість із них має низький рівень мотиваційно-ціннісної готовності – 46,5%; середній рівень – 34,2% та найменша кількість респондентів високий рівень такої готовності – 19,3%. Діагностичне обстеження виявило, що більшість студентів-майбутніх фахівців соціальної сфери перебували на початкових рівнях готовності до професійного самовизначення, що актуалізувало необхідність удосконалення професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери та необхідність визначення соціально-психологічних умов забезпечення ефективного її формування в процесі професійної підготовки.

Висновки з проведеного дослідження. Встановлено, що готовність до професійного самовизначення – це інтегративна якість особистості майбутнього фахівця соціальної сфери, яка об'єднує професійні знання, уміння, навички та особистісні якості, спрямовані на компетентне виконання професійної діяльності в соціономічній галузі та постійне прагнення до професійного самовизначення. Виокремлено компоненти готовності до професійного самовизначення майбутніх фахівців соціальної сфери – ціннісно-мотиваційний, когнітивно-оцінний, діяльнісно-рефлексивний, особистісно-афективний. Ціннісно-мотиваційний компонент визначає ставлення майбутніх фахівців соціальної сфери до професійного самовизначення, прагнення до кар'єрного зростання, самовдосконалення умінь, навичок і особистісних якостей. Когнітивно-оцінний компонент включає систему психологічних знань загальнопрофесійної і спеціальної підготовки, передбачає виявлення професійних теоретичних і практичних знань із проблем професійного самовизначення, розвиток професійних знань, формування та розширення професійного кругозору, вироблення і закріплення професійно значущих умінь і навичок. Діяльнісно-рефлексивний компонент включає наявність у майбутніх фахівців соціальної сфери комплексу умінь, необхідних для професійної діяльності, які далі вони зможуть вдосконалювати, а також знання методів і технологій саморозвитку. Особистісно-афективний компонент готовності дає змогу майбутнім фахівцям соці-

альної сфери усвідомлено підійти до майбутньої професійної діяльності, зрозуміти і вибрати для себе найпродуктивніші напрями роботи, сприяє ефективній діяльності і подальшій успішній професійній та особистісній самореалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Ю.В. Психолого-акмеологические особенности развития профессиональной направленности личности студентов вузов : [монография] / Ю.В. Андреева, А.С. Седунова; под ред. Н.И. Калакова; УлГУ. – Ульяновск : УлГУ, 2004. – 143 с.
2. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения / А.А. Бодалев. – М. : Наука, 1998. – 232 с.
3. Боровикова С.А. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / С.А. Боровикова. – СПб.: СПбГУ, 1991. – 135 с.
4. Буркова Л.В. Визначення класу соціономічних професій / Л.В. Буркова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 7. – С. 68–73.

5. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Е.П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – № 4. – С. 22.
6. Исаев В.П. Психологические особенности будущей профессиональной деятельности специалистов социологического профиля / В.П. Исаев // Мир науки, культуры, образования. – 2013. – № 4(41). – С. 203–206.
7. Сорокоумова С.Н. Специфика профессиональной деятельности специалистов помогающих профессий / С.Н. Сорокоумова, В.П. Исаев // Педагогическое образование. – 2013. – № 4. – С. 186–190.
8. Шагро О.Ф. Правильний вибір професії як одна з умов формування творчого фахівця в галузі освіти / О.Ф. Шагро // Актуальні проблеми формування творчої особистості вчителя початкових класів: Матеріали третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця : ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 2005. – С. 18–21.
9. Шагро О.Ф. Свобода вибору як один із засобів професійного самовизначення студентів / О.Ф. Шагро // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. – Вип. 6 (45). – Полтава, 2005. – Серія «Педагогічні науки». – С. 201–208.

УДК 159.9

ТРАНСФОРМАЦІЯ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ЦІННОСТЕЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ВНЗ

Смирнова О.О., здобувач
кафедри практичної психології та соціальної роботи
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті проведено аналіз трансформацій смисложиттєвих орієнтацій і цінностей студентської молоді в полікультурному середовищі вищого навчального закладу. Показано, що в полікультурному середовищі вищого навчального закладу студенти більшою мірою орієнтовані в майбутнє, ніж на сьогодення (процес) і результат життя (минуле). Рівень оцінки локусу контролю свідчить про велику переконаність студентів у можливостях, які взагалі існують. При цьому вони не завжди впевнені у своїх силах контролювати події власного життя і не завжди беруть відповідальність за них на себе. Загальна свідомість життя має найбільш високі кореляції з результативністю життя і локусом контролю – життя. Локус контролю – Я також найтісніше пов'язаний із загальною свідомістю життя і цілями життя. Показано, що в полікультурному середовищі вищого навчального закладу ціннісні типи (доброта, універсалізм і самостійність) набувають для молоді більшого значення. Більш високе місце в ієрархії займають цінності – ідеали, любов і пізнання нового, підвищуються показники всіх шкал смисложиттєвих орієнтацій. Порівняно високу самостійність студентської молоді можна розглядати як наслідок необхідності більшої саморегуляції поведінки в умовах зміни традиційного укладу життя. Крім того, зростає значимість ціннісних типів: конформність, доброта і універсалізм, а також спілкування. Визначено, що у полікультурному освітньому середовищі вищу цінності молоді більшою мірою набувають просоціального характеру.

Ключові слова: студенти, смисложиттєві орієнтації, цінності, полікультурне середовище, вищий навчальний заклад.

В статье проведен анализ трансформации смысловых ориентаций и ценностей студенческой молодежи в поликультурной среде высшего учебного заведения. Показано, что в поликультурной среде высшего учебного заведения студенты в большей степени ориентированы в будущее, чем на настоящее (процесс) и результат жизни (прошлое). Уровень оценки локуса контроля свидетельствует о том, что при достаточно большой убежденности студентов в возможностях, которые вообще существуют в жизни, они не уверены в своих силах контролировать события собственной жизни и не всегда берут ответственность за них на себя. Общая осмысленность жизни имеет наиболее высокие корреляции

с результативністю життя і локусом контролю – життя. Локус контролю – Я також найбільш тісно пов'язаний з загальною осмисленістю життя і цілями життя. Показано, що в полікультурній середі вищого навчального закладу ціннісні типи доброта, універсальність і самостійність набувають для молоді більшу значимість. Більш високе місце в ієрархії займають цінності – ідеали, любов і знання нового, підвищуються показники всіх шкал смисложиттєвих орієнтацій. Відносно високою самостійністю молоді можна розглядати як наслідок необхідності більшої саморегуляції поведінки в умовах зміни традиційного ладу життя. Крім того, зростає значимість ціннісних типів: конформність, доброта і універсальність, а також спілкування. Встановлено, що в полікультурній освітній середі вузу цінності молоді в більшій мірі набувають просоціального характеру.

Ключові слова: студенти, смисложиттєві орієнтації, цінності, полікультурна середа, вище навчальне закладу.

Smirnova O.O. TRANSFORMATION OF THE MEANINGFUL ORIENTATIONS AND VALUES OF STUDENT YOUTH IN THE MULTICULTURAL ENVIRONMENT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

The article analyzes the transformation of the meaningful orientations and values of student youth in the multicultural environment of the higher educational institution. It is shown that in a multicultural environment of a higher educational institution students are more oriented to the future than to the present (process) and the result of life (the past). The level of evaluation of the control locus indicates that, given the sufficiently large conviction of students about the opportunities that exist in life, they are not sure of their own power to control the events of their own lives and do not always take responsibility for them. The general meaning of life has the highest correlation with the effectiveness of life and the locus of control – life. Locus of control – I am also most closely associated with the overall meaningfulness of life and the goals of life. It is shown that in the multicultural environment of the higher educational institution, the value types of kindness, universalism and independence acquire greater significance for young people. Higher place in the hierarchy is occupied by the values-ideals of love and knowledge of the new, the indicators of all scales of meaningful orientations increase. Relatively high independence of young people can be viewed as a consequence of the need for greater self-regulation of behavior in conditions of changing the traditional way of life. In addition, the importance of value types increases: conformity, kindness and universalism, as well as communication. It is established that in the multicultural educational environment of the university, the values of young people acquire a more pro-social character.

Key words: students, meaningful orientations, values, multicultural environment, higher education institution.

Постановка проблеми. Прискорення соціальної динаміки і структурні зміни в суспільстві призвели до трансформації суспільних ідеалів і індивідуальних цінностей. У сучасних умовах «кризи цінностей» і відсутності загальноприйнятої ідеології уявлення про культурно схвалювану поведінку розмиваються, а вибір моделей поведінки спирається на ієрархію індивідуальних цінностей, смисложиттєві орієнтації особистості. Таким чином, вивчення цінностей і смисложиттєвих орієнтацій особистості дає змогу отримати уявлення про тенденції у зміні соціальних норм, установок і стратегій поведінки. У зв'язку з цим особливу увагу привертає студентська молодь, оскільки вона найбільш динамічна і чуйно реагує на соціальні зміни. Разом із тим у цьому віці активно розвивається система особистісних смислів і відбувається породження нових смислових структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічних дослідженнях цінності розглядаються як життєві цілі, смисли та ідеали, які визначають загальну спрямованість діяльності, а особистісні цінності як одну з форм існування цінностей. При цьому біль-

шість авторів не проводить відмінності між особистісними цінностями і ціннісними орієнтаціями, часто розглядаючи їх як синоніми. Слідом за М. Яницьким і О. Сірим [10; 11; 12; 15], ми розглядаємо ціннісні орієнтації як систему індивідуальних установок, переконань, переваг, опосередкованих особистісними смислами і такими, що мають прояв у поведінці. Смисложиттєві орієнтації людини розглядаються в психології як результат усвідомлення цінностей, цілей і змісту власного життя, в тісному зв'язку з поняттями «ціннісні орієнтації», «життєві цілі» і «сенс життя». В. Чудновський визначає смисложиттєві орієнтації як цілісну систему свідомих і виборчих зв'язків, що відображають спрямованість особистості, наявність життєвих цілей, осмисленість виборів і оцінок, задоволеність життям (само-реалізацією) і здатність брати за неї відповідальність, впливаючи на її хід [14]. Інше значення цього поняття пов'язано з тестом смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва [9], створеного на основі адаптації тесту «Мета в житті» Д. Крамбо і Л. Махолька, що є, у свою чергу, операціоналізацією теорії прагнення до сенсу В. Франкла [13].

Поняття «сенс» широко використовується в діяльнісному підході. За О. Леонтьєвим [7; 8], особистісний смисл породжується ставленням мотиву до мети. У концепції Б. Братуся [4] сенс представлений як складна динамічна система, яка і зумовлює всю життєдіяльність людини. Д. Леонтьєв розглядає сенс як принцип регуляції поведінки людини її життєвим світом як цілим [9]. Проблема формування і динаміки ціннісних та смисложиттєвих орієнтацій особистості розглядається в дослідженнях в контексті загальних закономірностей психічного розвитку, в безпосередньому зв'язку з особливостями вікового розвитку на різних його стадіях.

Дослідники представляють формування ціннісних орієнтацій особистості як результат взаємодії розумових структур, що розвиваються з поступово розширюваним соціальним досвідом (Ж. Піаже); як результат інтеріоризації, переходу від інтерпсихічного (соціального) до інтрапсихічного індивідуального способу життя людини (Л. Виготський, О. Леонтьєв, Б. Ананьєв, О. Асмолов, Д. Леонтьєв) [1; 3; 6; 7; 9]. В юнацькому віці

система ціннісних орієнтацій набуває регулятивних функцій (Л. Божович), формується власний світогляд людини, що створює можливість формування внутрішньої, автономної системи цінностей. Однак динамічна система ціннісних орієнтацій не зупиняється у своєму розвитку; кризи розвитку призводять до переосмислення життєвих цілей, зміні характеру діяльності і міжособистісних взаємин і до певної трансформації системи цінностей (М. Яницький). Як середовищні фактори формування індивідуальної системи цінностей дослідники виділяють сім'ю, школу, трудовий колектив, що виступають як «транслятори соціального досвіду», норм і цінностей (Г. Андреева) [2]; вказується на зростання вплив ЗМІ та масових інформаційних процесів на ціннісні орієнтації особистості (О. Асмолов та ін.). У численних дослідженнях, що відносяться до ціннісних і смисложиттєвих орієнтацій сучасної студентської молоді, представлена суперечлива картина впливу соціальних змін на трансформацію цінностей, що може пояснюватися, насамперед, відмінностями в методичних підходах до дослідження і

Таблиця 1

Показники смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді

Шкали тесту СЖО	Н	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє значення	Стандартне відхилення
Цілі життя	166	19	41	30,8143	5,87273
Процес життя	166	17	40	31,8852	6,13621
Результативність життя	166	14	32	25,1486	4,54912
Локус контролю – Я	166	11	29	21,3069	3,88477
Локус контролю – життя	166	17	42	29,8567	5,97294
Осмислення життя (загальне)	166				

Таблиця 2

Інтеркореляції шкал тесту СЖО

Шкали тесту СЖО	Цілі життя	Процес життя	Результативність життя	Локус контролю – Я	Локус контролю – Життя	Осмислення життя (загальне)
Цілі життя	1	349(**)	543(**)	687(**)	489(**)	724(**)
Процес життя	349(**)	1	662(**)	438(**)	596(**)	761(**)
Результативність життя	543(**)	662(**)	1	608(*)	756(**)	839(**)
Локус контролю – Я	687(**)	438(**)	608(*)	1	569(**)	784(**)
Локус контролю – Життя	489(**)	596(**)	756(**)	569(**)	1	798(*)
Осмислення життя (загальне)	724(**)	761(**)	839(**)	784(**)	798(*)	1

Примітка: ** Кореляція на рівні значущості 0,01.
Кореляція на рівні значущості 0,05

в теоретичних підставах, з яких інтерпретуються емпіричні дані [5]. Проте в цих дослідженнях простежуються загальні тенденції в зміні ціннісно-сислової сфери молоді в різних соціальних умовах. Однак, незважаючи на безліч досліджень цінностей, зокрема з урахуванням різних середовищних і соціально-психологічних умов, мало досліджена роль полікультурного і поліетнічного оточення, зокрема вплив поліетнічного освітнього середовища вузу на динаміку ціннісних та смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді. Зважаючи на це, визначено мету нашого дослідження.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в аналізі структури і динаміки смисложиттєвих орієнтацій і цінностей студентської молоді в полікультурному середовищі вищого навчального закладу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методи отримання інформації – аналітичний огляд літератури з проблеми дослідження, бесіда, тестування. Методи оброблення емпіричних даних – кореляційний аналіз, кластерний аналіз, дисперсійний аналіз (ANOVA). Оброблення даних проводилося за допомогою статистичної системи SPSS-19.0. Методики емпіричного дослідження – методика діагностики індивідуальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С. Бубнова); тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) (Д. Леонтьєв). Емпіричним дослідженням було охоплено 166 студентів (106 юнаків і 60 дівчат) віком 19–23 років Міжнародного факультету Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

Нижче наведено результати емпіричного дослідження смисложиттєвих орієнтацій (за тестом смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва) і кореляційний аналіз взаємозв'язків шкал тесту СЖО з цінностями, виявленими за допомогою методики С. Бубнової. Табл. 1 містить дані описової статистики показників смисложиттєвих орієнтацій студентів.

У дослідженій вибірці середні значення шкал смисложиттєвих орієнтацій близькі тим середнім значенням, які наведені в тесті СЖО Д. Леонтьєва. Усі відмінності між даними знаходяться в межах менше половини стандартних відхилень від середніх значень. Найбільше середнє значення отримано за шкалою «Цілі життя», що характеризує наявність або відсутність у житті цілей у майбутньому, які надають життю осмисленість, спрямованість і тимчасову перспективу.

Юнацький вік і рання юність, як відомо, характеризуються спрямованістю в майбут-

не, тому порівняно високі значення за цим показником легко пояснюються. Разом із тим найменше середнє значення за шкалою «Локус контролю – Я» (Я – хазяїн життя) вказує на сприйняття себе як володаря достатньої свободи вибору в реалізації своїх життєвих цілей та свідчить про те, що цілі життя недостатньо підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію і вірою в свої можливості контролювати події власного життя. При цьому порівняно високе середнє значення за шкалою «Локус контролю – життя» (або керованість життя) є показником достатньої впевненості в свободі приймати рішення і реалізовувати їх в життя, а також властивого зазначеному віку більшого оптимізму. Невисоке середнє значення за шкалою «Результативність життя» (або задоволеність самореалізацією), як і більш високе значення за шкалою «Процес життя» (або інтерес і емоційна насиченість життя) також відповідають тестовій нормі. Табл. 2 містить аналіз інтеркореляцій між шкалами СЖО.

Таким чином, оцінка за результатами тесту СЖО щодо співвідношення трьох тимчасових локусів смислу – майбутнє (Цілі життя), сьогодні (Процес життя) і минуле (Результативність життя) – дає змогу говорити про те, що студенти більшою мірою орієнтовані на майбутнє, ніж на сьогодні (процес) і результат життя (минуле). Рівень оцінки локусу контролю свідчить про те, що за умови великої переконаності респондентів у можливостях, які взагалі існують, вони мало вірять у свої сили контролювати події власного життя і не завжди беруть відповідальність за них на себе. Загальна свідомість життя має найбільш високі кореляції з результативністю життя і локусом контролю – життя. Локус контролю – Я також найтісніше пов'язаний із загальною свідомістю життя і цілями життя.

Аналіз показує, що значимі позитивні кореляції шкала «Цілі життя» має з такою цінністю, як матеріальний добробут і високий соціальний статус, значимий негативний зв'язок – із пізнанням нового. Шкали «Процес життя» і «Результат життя», а також локус контролю – життя і загальний показник «Осмислення життя» не має значимих кореляцій із жодною з цінностей, за С. Бубновою. Локус контролю – Я має значні позитивні кореляції також з цінностями «матеріальний добробут» і «високий соціальний статус». Таким чином, цілі життя у студентської молоді асоціюються, насамперед, із досягненням матеріального благополуччя і тісно пов'язаного з ним в оцінках випробовуваних високого соціального статусу. Шкала «Локус контролю –

Я» (Я – хазяїн життя) також має значні позитивні зв'язки тільки з двома зазначеними цінностями. Пізнання нового тут, навпаки, негативно пов'язане з цілями життя, що вказує на девальвацію престижу знання і його ролі в соціальному успіху. Зауважимо також, що цінність пізнання нового не має значущих позитивних зв'язків із жодною з цінностей, за С. Бубною, але значимо негативно корелює з визнанням людей, любов'ю і, як уже зазначалося, з матеріальним добробутом. Таким чином, у полікультурному середовищі ВНЗ домінуючі ціннісні орієнтації студентської молоді є соціоорієнтованими і відображають прагнення до здоров'я (безпеки), надання допомоги і прийняття групою. Їх висока значимість витісняє на другий план цінності індивідуалізму, власних досягнень, а також духовні цінності. Цілі життя студентської молоді люди пов'язують, перш за все, з досягненням матеріального благополуччя і високого соціального статусу. При цьому вони (цілі життя) здебільшого мають декларативний характер, оскільки матеріальне благополуччя і високий соціальний статус не домінують у ціннісних орієнтаціях, а здатність досягати своїх цілей і контролювати події власного життя випробуваними оцінюється низько. Має місце розбіжність між цілями в житті і домінуючими ціннісними орієнтаціями молоді, адже цілі життя пов'язані з матеріальним добробутом і високим соціальним статусом, а домінуючі цінності належать до полюса збереження і традицій.

Висновки з проведеного дослідження. У полікультурному середовищі вищого навчального закладу ціннісні типи (доброта, універсалізм і самостійність) набувають для студентської молоді більшого значення; більш високе місце в ієрархії займають цінності – ідеали любові і пізнання нового, підвищуються показники всіх шкал смисложиттєвих орієнтацій. Порівняно високу самостійність студентської молоді можна розглядати як наслідок необхідності більшої саморегуляції поведінки в умовах зміни традиційного укладу життя. Крім того, зростає значимість ціннісних типів (конформність, доброта і універсалізм), а також спілкування; знижується значимість цінностей-ідеалів «матеріальний добробут»

і «соціальний статус». Таким чином, у поліетнічному освітньому середовищі вищого навчального закладу цінності студентської молоді здебільшого набувають просоціального характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / Б.Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 232 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: МГУ, 1998. – 429 с.
3. Асмолов А.Г. О предмете психологии личности / А.Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 118–130.
4. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 234 с.
5. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система / С.С. Бубнова // Психологически журнал. – 1999. – Т. 20. – № 1. – С. 36–46.
6. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М. : Смысл ; Эксмо, 2005. – 1136 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
8. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции / А.Н. Леонтьев // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. – М.: МГУ, 1984. – С. 162–171.
9. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 1. – С. 15–25.
10. Серый А.В. Система личностных смыслов: структура, функции, динамика / А.В. Серый; науч. ред. М.С. Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2004. – 272 с.
11. Серый А.В. Психологические механизмы функционирования системы личностных смыслов / А.В. Серый, М.С. Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2002. – 123 с.
12. Серый А.В. Смысло-жизненные аспекты профессионального самоопределения студентов вуза / А.В. Серый, М.С. Яницкий // Ползуновский вестник. – № 3–4. – 2003. – С. 80–85.
13. Франкл В. Доктор и душа / В. Франкл ; пер. с англ. А.А. Борева. – СПб. : Ювента, 1997. – 286 с.
14. Чудновский В.Э. Психологические составляющие оптимистического смысла жизни / В.Э. Чудновский // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. – С. 3–14.
15. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С. Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.

УДК 159.922.7:316.6

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ ОСОБИСТОСТІ ЗРІЛОГО ВІКУ

Спицька Л.В., к. психол. н.,
докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті проведено аналіз наукових підходів до визначення соціально-психологічних особливостей стресових розладів особистості зрілого віку як структурно складних станів, що розвиваються при травматичних (екстремальних) ситуаціях внаслідок емоційного або фізичного стресу. Показано, що до розуміння сутності стресових розладів особистості зрілого віку підходять з урахуванням психоаналітичної, трансної та дисоціативної теорій, гіпотези про травматичний імпринт, теорії формування патологічних асоціативних емоційних мереж тощо. Розглянуто теоретичні моделі таких розладів: психодинамічну, когнітивну, психосоціальну та мультифакторну, яку визнано провідною в їх розвитку. Констатовано, що в межах комплексної моделі значущими характеристиками травматичних чинників визначені раптовість, стрімкий темп розвитку катастрофічної події і тривалість її впливу, повторюваність протягом життя, а також вразливість особистості до формування розладів, про яку свідчать не тільки особливості поєднання конституційно-біологічних, соціально-демографічних, екзогенних чинників, а й схильність до віктимізації або риси травматофільії.

Ключові слова: особистість зрілого віку, стресовий розлад, соціально-психологічні особливості стресового розладу, психотерапія.

В статье проведен анализ научных подходов к определению социально-психологических особенностей стрессовых расстройств личности зрелого возраста как структурно сложных состояний, развивающихся при травматических (экстремальных) ситуациях вследствие эмоционального или физического стресса. Показано, что к пониманию сущности стрессовых расстройств личности зрелого возраста подходят с учетом психоаналитической, трансной и диссоциативной теорий, гипотезы о травматическом импринте, теории формирования патологических ассоциативных эмоциональных сетей и др. Рассмотрены теоретические модели таких расстройств: психодинамическая, когнитивная, психосоциальная и мультифакторная, которая признана ведущей в их развитии. Констатировано, что в рамках комплексной модели значимыми характеристиками травматических факторов определены внезапность, стремительный темп развития катастрофического события и длительность его воздействия, повторяемость в течение жизни, а также уязвимость личности к формированию стрессовых расстройств, о которой свидетельствуют не только особенности сочетания конституционно-биологических, социально-демографических, экзогенных факторов, но и склонность к виктимизации или черты травматофилии.

Ключевые слова: личность зрелого возраста, стрессовое расстройство, социально-психологические особенности стрессового расстройства, психотерапия.

Spitska L.V. ANALYSIS OF SCIENTIFIC ATTITUDES TO DETERMINATION OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF STRESS DISORDERS OF PERSONALITY IS MATURE AGE

The article analyzes the scientific approaches to the determination of the socio-psychological characteristics of stressful personality is mature age disorders as structurally complex states developing in traumatic (extreme) situations due to emotional or physical stress. It has been shown that the understanding of the essence of stress disorders of personality is mature age personality is mature age is suitable taking into account the psychoanalytic, trance and dissociative theories, the hypothesis of a traumatic imprint, the theory of the formation of pathological associative emotional networks, etc. The theoretical models of such disorders are considered: psychodynamic, cognitive, psychosocial and multifactorial, Their development. It was stated that within the framework of the complex model, the suddenness, the rapid rate of development of the catastrophic event and the duration of its impact, the frequency of recurrence during life, and the vulnerability of the individual to the formation of stress disorders are indicative of the significant characteristics of traumatic factors, which is indicated not only by the features of a combination of constitutional, biological, social-demographic, exogenous factors, but also a propensity for victimization or features traumatophilia.

Key words: personality is mature age, stress disorder, socio-psychological features of stress disorder, psychotherapy.

Постановка проблеми. В умовах напруженої соціально-політичної ситуації, техногенних катастроф, гострих конфліктів у суспільстві та мікросоціумі, коли мо-

лодь часто перебуває в умовах психотравмуючих та/або екстремальних ситуацій, вивчення проблеми виникнення стресових розладів та їх подолання є актуальним як у

психологічному, так і в соціальному аспектах. У той час як деякі стресові фактори є складовою частиною життєдіяльності особистості, зокрема, втрата близької людини або хронічне захворювання, інші стресори лежать за межами універсального життєвого досвіду. До них відносяться природні катастрофи, нещасні випадки, пов'язані з авіа- та автокатастрофами, що мають тяжкі наслідки, насильство і збройні конфлікти тощо [1; 2; 11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Встановлено, що дослідження ПТСР здебільшого виконані в межах робіт медичного та медико-психологічного профілю. Визначено клініко-психопатологічні особливості ПТСР у комбатантів (Б. Бадмаєв, В. Василевський, О. Єпанчинцева, О. Караяні, Я. Подоляк, О. Столяренко, Г. Фастовець) і ліквідаторів наслідків аварій на ЧАЕС (М. Зеленова, О. Лазебна, Н. Тарабрина); клінічну типологію ПТСР й питання диференціальної психофармакотерапії (В. Волошин, М. Маркова, Б. Михайлов, В. Підкоритов, В. Черкасов, Л. Шаповалова); транзиторні психотичні стани при ПТСР (Т. Дмитрієва, Б. Дрига, Г. Раствовцев), клініко-динамічні характеристики ПТСР (Н. Бундало, М. Григорьев, О. Дорожкін, О. Малюткіна, К. Пурсенко, А. Сумароков, Б. Циганков) і психофізіологічні маркери стійкості при бойовій психотравмі (Ю. Бубеев, І. Ушаков); психічну ригідність як фактор розвитку ПТСР у співробітників оперативних підрозділів (О. Косова) та його особливості при ендогенних захворюваннях (Н. Ільїна, О. Колюцька, А. Смулевич, Л. Тухватуліна); розкрито патопсихологічні аспекти ПТСР (Ю. Зинченко, Т. Марчук, О. Напреєнко, О. Тхостов), зокрема особистісні зміни при таких розладах (Х. Ахмедова, В. Вид, Ю. Попов, Д. Романовська, Н. Семенова, Л. Хохлов). Особливе значення відведено ставленню самих постраждалих до травматичної події (Т. Бохан, О. Ілащук, І. Озерецький, В. Стець, М. Щербак).

Констатовано, що більша частина досліджень із проблеми дослідження стосується епідеміології, етіології, динаміки, діагностики й терапії учасників бойових дій, жертв різного виду катастроф й терористичних актів, та переважно виконана на контингенті молоді [6; 7]. При цьому мало досліджень, присвячених вивченню соціально-психологічних особливостей розвитку та подолання таких розладів в осіб зрілого віку, попри те, що науковці (Л. Боярин, І. Добряков, Н. Завацька, З. Кекелідзе, Т. Мельницька, Л. Пілецька тощо) вказують на специфіку формування проявів стресових розладів та їх корекції в осіб різних вікових груп. Крім

того, наявний досвід психологічної допомоги в осіб зрілого віку вимагає поглибленого наукового аналізу, узагальнення та систематизації [5; 8; 9].

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в аналізі наукових підходів до визначення соціально-психологічних особливостей стресових розладів особистості зрілого віку як структурно складних станів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного підходу (Б. Ананьєв, В. Ганзен, І. Данилюк, М. Журба, Б. Ломов, В. Мерлін, Г. Щедровицький); теорії: психіки як відображення дійсності (Б. Ананьєв, А. Коваленко, О. Леонтьєв), детермінізму (С. Рубінштейн), психології відносин особистості (О. Лазурський, В. Мясіщев), вікової та корекційної психології (А. Борисюк, В. Бочелюк, Л. Головей, А. Реан, Д. Фельдштейн), психології спілкування (О. Блинова, О. Бодальов, Б. Ломов), теорії стресу (П. Анохін, Ю. Губачев, Л. Китаєв-Смик, В. Марищук, Г. Сельє, Н. Хрустальова), психологічних захистів особистості й копінг-поведінки (Р. Грановська, Р. Лазарус, О. Лосієвська, І. Микільська, В. Ташликов), психології посттравматичного стресу (О. Ілащук, Т. Мельницька, І. Озерецький, Л. Пілецька, М. Решетніков, В. Рибніков, В. Стець, Н. Тарабрина, С. Чермянін, М. Щербак); положення про саморозвиток, самодетермінацію й свободу особистості як суб'єкта життєдіяльності (А. Брушлинський, Г. Костюк, Д. Леонтьєв, С. Максименко, В. Петровський, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева); ідеї феноменологічної психології та психотерапії щодо описового вивчення людини (Л. Бінсвангер, Ю. Бохонкова, Дж. Бьюдженталь, Е. Гусерль, Ю. Джендлін, К. Ясперс); екзистенціально-гуманістичні концепції (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), принципи психотерапевтичних теорій щодо організації психологічної допомоги молоді (Е. Берн, С. Гарькавець, М. Гулдінг, Р. Гулдінг, З. Ковальчук, Р. Мей, Я. Морено, Ф. Перлз, М. Тоба, І. Ялом, Т. Яценко).

Визначено, що стресові розлади виникають як відставлена та/або затяжна реакція на стресову подію або ситуацію (короткочасну/тривалу) загрозливого або катастрофічного характеру (Г. Боуландер, А. Егендорф, С. Фіглей). Доведено, що екстремальними можуть бути й ситуації, які мають значення для окремої людини, наприклад акти агресії, насильницькі дії

(Б. Шостакович). З'ясовано, що інформація з проблеми дослідження відрізняється су-перечливістю, пов'язаною, насамперед, із використанням різних методичних підходів. Такі розлади описують через призму діагностичних вказівок сучасних систематик поведінкових розладів (В. Гарнов, Д. Джонсон, Д. Ковальський, О. Краснянський, П. Морозов, М. Сілвер). Використовується феноменологічний підхід із визначенням різноманіття ознак стресових розладів, постадійного їх розвитку зі схильністю до затяжного перебігу, формування особистісних змін (Є. Александров, А. Андрющенко, І. Гурін, О. Загоруйко, З. Кекелідзе, Г. Красильников, Т. Марчук, О. Напреєнко, М. Павлова, Б. Положий, А. Портнова). При цьому неоднозначно трактується роль індивідуально-типологічних та особистісних особливостей, що призводять до їх виникнення. Зокрема, до них відносять істеро-збудливі (М. Джишкаріані, В. Литкін) та астеничні (В. Вид, Ю. Попов) риси характеру людини, емоційну нестійкість й підвищену тривожність (О. Єпанчинцева). Показано значення соціально-демографічних характеристик у розвитку ПТСР (Г. Каплан, Дж. Мюррей, Ю. Попов, Б. Седок). Як предиктори таких розладів розглядають психічні травми в дитинстві (О. Загоруйко, Ц. Короленко), залежність від психоактивних речовин (І. Гурін, В. Литкін), психічну ретравматизацію (Р. Робінсон) тощо. Проте, на нашу думку, ці чинники предиспозиції можуть знизити поріг для розвитку стресових розладів або погіршити їх перебіг, але вони не є обов'язковими і недостатні для пояснення виникнення таких розладів загалом в осіб всіх вікових груп.

Встановлено, що за відсутності єдиної загальноприйнятої теоретичної концепції, яка визначає детермінанти та механізми виникнення і розвитку стресових розладів, розроблено кілька підходів (теоретичних моделей), серед яких виокремлено дві основних групи (психологічні та біологічні), а також мультифакторні (комплексні) моделі [3; 4; 10]. Встановлено, що до психологічних моделей належать психодинамічна (В. Зимін, Б. Кілборн, М. Пордер, М. Пуховський, Н. Райкрофт, С. Соловйова, Г. Томе), когнітивна (К. Калмикова, Д. Кларк, П. Ленг, М. Падун, К. Чемтоб, Р. Янофф-Бульман) і психосоціальна (М. Горовіц, Б. Грінн, Дж. Лінд, Дж. Уільсон), в основу якої покладений інформаційно-психолого-психофізіологічний підхід (М. Горовіц). Показано, що основні психологічні концепції за етіологічним принципом систематизовано у такий спосіб: реактивна (резидуальна) модель стресу, провідними

факторами якої є об'єктивні причини та нейробіологічні детермінанти; диспозиційна модель, до якої належать психодинамічна й екзистенційно-гуманістична концепції, які акцентують на особистісно-індивідуальних характеристиках; інтеракційна (особистісно-середовищна) модель, що враховує як особистісні, так і ситуаційні змінні. Остання група включає в себе інтерперсональну концепцію (Х. Салліван), концепцію системи відносин (В. М'ясищев) й мульти-модальну теорію (Р. Лазарус). Перспективною є мультифакторна (комплексна) модель (А. Меркер), в межах якої виокремлюється значення трьох основних груп чинників, поєднання яких призводить до формування стресових розладів: особливості самої травматичної події; захисні механізми співволодіння; фактори ризику (вік, негативний минулий досвід, психічні розлади в анамнезі, низький рівень інтелекту і соціально-економічних умов життя).

Констатовано активне застосування різноманітних методів допомоги особистості зі стресовими розладами (Д. Беккер, С. Єніколов, І. Озерецький, О. Смирнов, В. Стець, Л. Шестопалова, М. Щербак), основними з яких є когнітивно-поведінкова (І. Королькова, М. Наров, А. Простяков), психодинамічна (Т. Кин, Е. Фoa, М. Фридман), гіпно-сугестивна (Д. Бром, К. Коннор), сімейна (І. Валінурова, О. Єпанчинцева, О. Пермькова) психотерапія, техніки десенсибілізації (П. Девідсон, Л. Максфілд, К. Паркер, А. Пушкар'єв, Ф. Шапіро) тощо. Водночас визначається недостатність цілісних підходів до психотерапії ПТСР у молоді. З'ясовано, що використовується обмежена кількість комплексних реабілітаційних програм у роботі з особами цієї вікової групи або перевага надається психофармакотерапії.

Вищезазначене зумовлює необхідність визначення та диференціації соціально-психологічних чинників стресових розладів в осіб зрілого віку, а також розроблення на їх основі інтегрованої програми психологічної допомоги у подоланні таких розладів.

Дослідження проводилося на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Северодонецьк). Вибірку становили 160 досліджуваних з ознаками стресових розладів. Вік досліджуваних – від 36 до 49 років.

Психотерапевтична та психолого-консультативна робота будувалася на основі полімодального підходу, який об'єднував техніки раціональної, когнітивної, біхевіоральної психотерапії, релаксаційні методики, гештальт-терапію, психодраму, логотерапію, психологічний дебрифінг з

урахуванням провідних стратегій подолання ПТСР у молоді: особистісного дистанціювання, моделювання, зміни позиції, зниження суб'єктивної значущості. Такий підхід націлений на переоцінювання смислового переживання певного (травматичного) моменту, зафіксоване в попередньому досвіді, й утверджується інший погляд на ситуацію, себе, зовнішні умови та впливи. Новий сенс досягається через винаходження переживання, що відповідає більшій свободі, спонтанності, можливості довіряти собі та іншим, перевіряти та випробувувати свою психологічну межу, робити вибір, знаходити особистісний ресурс із метою подолання стресових розладів.

Під час впровадження формувальних заходів враховувалися соціально-психологічні особливості осіб зрілого віку та відповідність обраних методів допомоги основним завданням запропонованої програми: зниження психоемоційної напруженості; опрацювання вражень, реакцій і почуттів досліджуваних; формування у них розуміння сутності подій, що відбулися, й психотравматичного досвіду; зменшення відчуття унікальності та патологічності власних реакцій шляхом обговорення почуттів та обміну переживаннями; мобілізація внутрішніх ресурсів, групової підтримки, солідарності й розуміння; зниження індивідуального та групового напруження; підготовка до переживання тих проявів і реакцій, які можуть виникнути в подальшому; розвиток комунікативної та соціальної компетентності; навчання основним методам психологічної саморегуляції.

Вивчено можливість подолання стресових розладів в умовах індивідуальної та групової форм психокорекційної роботи, відмінність між якими вбачалася в організаційному, а не змістовно-смісловому характері. Під час організації простору психокорекційної та консультативної взаємодії психолога з учасниками груп було впроваджено низку вимог, що відповідали сучасним уявленням про організаційно-інтеракційні особливості психотерапевтичних стосунків. Ці вимоги розглядалися нами як психологічні умови актуалізації внутрішніх ресурсів осіб зрілого віку. До них належали взаємна відповідальність психолога та учасників за процес і результати спільної діяльності (реалізується через обговорення й укладання організаційного та терапевтичного контракту); реалізація феноменологічної установки «тут і тепер» (Ф. Перлз, К. Стайнер), відсутність тиску або примусу учасників – недирективність (К. Роджерс) тощо. Зауважимо, що урахування етнокультурних і релігійних особливостей осіб

зрілого віку також сприяло ефективності заходів формувального впливу, особливо в досягненні мети щодо зміни травматичних деструктивних переконань.

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз наукових підходів до визначення соціально-психологічних особливостей стресових розладів особистості зрілого віку та власний досвід психотерапевтичної діяльності дали змогу розробити інтегровану соціально-психологічну програму подолання стресових розладів в осіб зрілого віку, побудовану на принципах: активності, зворотного зв'язку, диференційованого підходу, доступності та комплексності психологічної допомоги, формування позитивного самоставлення і конструктивної життєвої перспективи, мобілізації адаптивних копінг-механізмів, з урахуванням провідних стратегій (особистісне дистанціювання, моделювання, зміна позиції, зниження суб'єктивної значущості) подолання таких розладів. Ефективність розробленої програми доведена позитивною динамікою рівня інтеграції між потребою в досягненні головних життєвих цінностей та можливістю їх досягнення в реальності, зниженням показників внутрішнього дискомфорту, ситуативної та особистісної тривожності, депресії, індексів агресивності та ворожнечі, підвищенням комунікативної та соціальної компетентності, формуванням адаптивних копінг-стратегій поведінки, розширенням мережі соціальної підтримки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александровский Ю.А. Психогении в экстремальных условиях / Ю.А. Александровский. – М.: Медицина, 1991. – 132 с.
2. Аракелов Г.Г. Стресс и его механизмы / Г.Г. Аракелов // Вестник МГУ. – Серия 14: Психология. – 1995. – № 4. – С. 45–53.
3. Гошовська Д.Т. Психологічна реінтеграція особистості в умовах глобальних трансформацій: засадові положення / Д.Т. Гошовська, Я.О. Гошовський // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2015. – № 3(38). – С. 134–142.
4. Дворніченко Л.Л. Справедливість як фундаментальна вимога адаптації особистості до критичних ситуацій життя / Л.Л. Дворніченко // Матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 19–20 лют. 2015 р., м. Суми. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. – С. 27–30.
5. Завацька Н.Є. Реадаптація кризової особистості методами когнітивно-поведінкової терапії / Н.Є. Завацька // Теоретичні і прикладні проблеми психол.: зб. наук. праць СХУ ім. В. Даля. – Луганськ: СХУ ім. В. Даля, 2006. – № 1 (12). – С. 85–94.
6. Завацький В.Ю. Критерії оцінки ефективності соціальної адаптації особистості у посттравматич-

ний стресовий період / В.Ю. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2015. – № 3(38). – С. 471–478.

7. Завацький В.Ю. Теоретико-методологічні підходи до механізмів формування невротичних розладів та їх корекції / В.Ю. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2015. – № 1(36). – С. 146–154.

8. Заханевич В. Соціально-психологічний тренінг як складова соціальної роботи з різними категоріями населення / В. Занахевич // Наук. вісник ун-ту «Львівський Ставропігон» : Серія психолого-педаго-

гічна. – Львів : Вид-во ун-ту «Львівський Ставропігон», 2005. – Вип. II. – С. 31–39.

9. Злобіна О.Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О.Г. Злобіна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.

10. Козир М.В. Формування інформаційної компетентності особистості в кризових умовах / М.В. Козир // Матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 19–20 лют. 2015 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. – С. 45–48.

11. Саннікова О.П. Емоціональність в структурі личности / О.П. Саннікова. – Одеса : Хорс, 1995. – 334 с.

УДК 159.938.3:378

«СПІЛКУВАННЯ» ТА «КОМУНІКАЦІЯ»: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ В ПРОСТОРІ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Товстогора Ю.В., аспірант
лабораторії психології політико-правових відносин
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

У статті представлено результати аналізу соціально-психологічних підходів, які дозволили виявити ресурси комунікації та надали можливість комплексного дослідження спілкування у міжособистісних стосунках. Описано феномени «спілкування» та «комунікації» у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. На основі розглянутих поглядів видатних науковців представлено аналіз «комунікативного повороту», що сприяв трансформації розуміння комунікативних процесів (комунікації та спілкування) у гуманітарних науках. Також в статті розглянуто функції та закономірності спілкування, які мають важливе значення для наукових досліджень комунікативних властивостей особистості та їх впливу на внутрішньогрупові стосунки молоді. Розглянуто класичні моделі комунікації, що відображають соціальні реалії сучасного суспільства.

Ключові слова: комунікативний поворот, комунікація, комунікативна поведінка, спілкування, міжособистісні стосунки, взаємопорозуміння, взаємодія, взаємовплив.

В статье представлены результаты анализа социально-психологических подходов, которые позволили выявить ресурсы коммуникации и предоставили возможность комплексного исследования общения в межличностных отношениях. Описаны феномены «общение» и «коммуникации» в их взаимосвязи и взаимообусловленности. На основе рассмотренных взглядов ведущих ученых представлен анализ «коммуникативного поворота», который способствовал трансформации понимания коммуникативных процессов (коммуникации и общения) в гуманитарных науках. Также в статье рассмотрены функции и закономерности общения, которые имеют важное значение для научных исследований коммуникативных свойств личности и их влияния на внутригрупповые отношения. Рассмотрены классические модели коммуникации, отражающие социальные реалии современного общества.

Ключевые слова: коммуникативный поворот, коммуникация, коммуникативное поведение, общение, межличностные отношения, взаимопонимание, взаимодействие, взаимовлияние.

Tovstokora Yu.V. „INTERCOURSE” AND „COMMUNICATION”: INTERPRETATIONAL FEATURES IN SPACE OF SOCIAL PSYCHOLOGY

The focus of the article is on the socio-psychological interpretation of the phenomenon of communication and of intercourse as a universal mechanism of society formation. The phenomena of „intercourse” and of „communication” are described in their interconnection and interdependence. The author considers intercourse and communication as a complex phenomenon, being studied by many branches of humanitarian knowledge. In a brief review, the history of studying the phenomenon is shown: of intercourse and of communication. The author analyzes and compares different approaches to the concept of intercourse and of communication. In conclusion the author presents her own vision of communication processes.

Key words: communicative turn, communication, communicative behavior, intercourse, interpersonal relationships, mutual understanding, interaction, mutual influence.

Постановка проблеми. Вивчення особливостей комунікації набуває значення у зв'язку з інтенсифікацією та поширенням інформаційних технологій, постійними змінами у різних сферах суспільства, які охоплюють економіку, політику, освіту тощо. Тривалий час вчені розглядали комунікацію як форму відносин між людьми, що здійснювалися за допомогою мовлення. Однак з розвитком комунікативістики стало очевидним, що при розгляді процесу спілкування було б невірним враховувати тільки власне мовленнєві засоби як поверхнєве вираження, мислеоформлення та діяльність, не беручи до уваги більш глибоку сутність комунікації.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувається «комунікативний поворот» у ставленні до комунікації: вона починає викликати підвищений інтерес, оскільки зміщуються інтерес дослідників від загального розгляду суспільства до моделювання форм міжособистісного спілкування, міжкультурної комунікації, пошуків засобів подолання конфронтацій у суспільстві. Відповідно, в концептуальних моделях теорія соціальної комунікації стає основною методологічною базою вивчення соціальних явищ та процесів.

Історія дослідження комунікативних процесів показує, що осмислення їх сутності і механізмів формування завжди було представлено в гуманітарному знанні в різних ракурсах, проте сучасні зміни, що відбуваються в соціумі, вимагають виявити її нові характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну роль грає спілкування, бо саме воно є первинним по відношенню до комунікації, приводячи к формуванню та оволодінню соціальними знаннями в процесі «взаємодії». Вивчення спілкування як складного, багатогранного процесу привертало і нині перевертає увагу багатьох дослідників. Вагомий внесок у дослідження спілкування як особливого виду пізнавальної діяльності зробили дослідники М.І. Лісіна, О.М. Леонтьєв, В.М. Соковнін; проблемою теорії спілкування, а саме – проблемою її змісту, форм, видів та норм займалися російські дослідники М.П. Ерастов, І.О. Зимня, О.О. Леонтьєв; особливості комплексного дослідження спілкування представлено у загальнопсихологічних підходах М.С. Кагана, О.О. Леонтьєва, Б.Ф. Ломова. Психологічні особливості спілкування знаходять своє відображення в працях російських та українських дослідників Г.М. Андрєєвої, Б.Г. Ананьєва, В.М. Бехтерева, О.О. Бодальова, М.І. Лісіної, В.М. М'ясищева, Б.Д. Паригіна, Л.А. Петровської, В.А. Семиченко, О.В. Скрипченко, Т.С. Яценко та інших.

Великий внесок в осмислення особливостей комунікації внесли Ф. Хайдер (теорія структурного балансу), Т. Ньюком (теорія комунікативних актів), Ч. Осгуд, П. Танненбаум (теорія конгруентності). Т. Ньюком, відповідно до теорії комунікативних актів, визначає, який тип відносин «А» і «Б» до об'єкту буде породжувати прихильність між ними або, навпаки, неприязнь.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення ресурсів різних підходів до тлумачення «спілкування» та «комунікації», що дадуть можливість комплексного дослідження міжособистісних стосунків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Трансформуючи тезу «<...> комунікація та спілкування розкривають різноманітні аспекти багатогранної взаємодії індивідів в світі та суспільстві <...> Комунікація та відповідний їй обмін інформацією є істотною стороною та засобом, методом спілкування» [4, с. 51], можна стверджувати, що дослідження явищ соціально-психологічної науки в її історії та сучасності також не буде повним без глибокого аналізу феномену спілкування та комунікації.

Для підтвердження цього погляду варто звернутися до наукових праць Б.Ф. Ломова, яким була створена концепція трактування спілкування як самостійної категорії в структурі гуманітарного знання. Дослідник зауважує, що існують співвідношення спілкування з іншими категоріями (психічні явища), що відбуваються в процесі взаємодії. Відповідно, він виділяє дві форми активності суб'єкта – діяльність і спілкування, в процесі яких реалізується взаємний обмін способами і результатами, уявленнями, ідеями, установками, емоціями, почуттями. Результат спілкування – це стосунки з іншою людиною [6, с. 27]. Також слід згадати теорії соціальної активності в спілкуванні та комунікативній дії, в яких людина з'являлася як комунікативна особистість (І.І. Булічов, М.С. Каган, М.В. Рац, Л.Г. Тульчинський, Г.П. Щедровицкий).

Як зазначає Р.С. Немов, спілкування є ядром формування людської психіки, її розвиток вбачається в становленні культурної комунікативної поведінки індивіда [11]. Отже, спілкування з іншими формує людину як особистість, дає їй можливість отримати інтереси, звички, схильності, засвоїти норми і форми моральної поведінки, визначити цілі життя. Тому особливості та закономірності спілкування та його інші аспекти повинні досліджуватися з позиції комунікативного підходу.

Так, О.М. Леонтьєв вважає, що «спілкування є актуалізацією стосунків» [5, с. 31]. Він аналізує людське спілкування як кому-

нікацію, як відношення, як взаєморозуміння і як взаємовплив, «спілкування є стороною людських стосунків». Про це також свідчать соціально-психологічні підходи, в яких надається структура спілкування. Г.М. Андреева виокремлює структуру, що містить три взаємопов'язані сторони спілкування: комунікативну, яка полягає в обміні інформацією між індивідами; інтерактивну, що зумовлює процес взаємодії; перцептивну, що знаходить своє відображення в процесі сприйняття, пізнання співрозмовника та вибудовування на цій основі взаєморозуміння між партнерами по спілкуванню [1].

А.О. Реан, аналізуючи безліч визначень спілкування у психології, виділяє чотири основні функції (компоненти), що розкривають його зміст: когнітивно-інформаційна – прийом та передача інформації; регулятивно-поведінкова – загострює увагу на особливостях комунікативної поведінки індивідів та на взаємній регуляції їхніх дій; афективно-емпатійна функція, яка характеризує процес обміну і регуляції спілкування на емоційному рівні; соціально-перцептивна – обумовлює процес взаємного сприйняття, порозуміння і взаємопізнання співрозмовників. Означені структурні компоненти дають можливість визначити комунікативні властивості особистості у спілкуванні: комунікативну толерантність, взаємопорозуміння, взаємовплив, взаємопізнання, взаєморозуміння, моральні уявлення, товариськість, емоційну стійкість тощо [13]. Комунікативні властивості особистості ми визначаємо як сукупність взаємопов'язаних особистісних характеристик, що регулюють процес спілкування та обумовлені системним поєднанням внутрішніх чинників та зовнішніх умов (комунікативні норми і традиції соціального середовища).

Під «функцією спілкування» С.Д. Максименко розглядає різні форми та засоби обміну і передачі інформації, завдяки яким стає можливим збагачення дій і взаємопорозуміння людей (зв'язок людини зі світом у всіх формах дійсності). На думку ученого, спілкування виконує, як мінімум, три функції: комунікативну – обмін інформацією між учасниками спілкування; інтерактивну функцію – організацію взаємодії між індивідами; та перцептивну, що зумовлює процес сприйняття співрозмовниками один одного та встановлення на цій основі взаємопорозуміння [8].

Б.О. Пархомінський підкреслює тісну єдність понять комунікації та спілкування: «Комунікація – це той же процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії, як і спілкування, тоді як спілкування в підсумку зводиться до елементарних актів комунікації. Обидва

вони можуть бути включені в одне загальне поняття комунікативні процеси, що відбуваються в суспільстві і культурі, суть яких складається в генеруванні, породженні, переробці, трансформації, передачі, трансляції, зберіганні та знищенні інформації, організованій у вигляді значень, повідомлень, текстів, літератур, мистецтв» [12, с. 45].

Передумовами комунікативного повороту 60–90-х рр. ХХ століття слугувала діяльність представників західного гуманітарного напрямку, яка стала поштовхом до фундаментальних змін у методології соціально-психологічної науки, а саме – відбулося утворення нової парадигми у розгляді феномену комунікації.

Так, Ю.К. Мельвіль стверджував, що «комунікативна тенденція» центрується навколо переходу від «гносеологічного к колективному індивіду», коли «<...> соціум, культурно мовленнєва спільнота людей постає <...> атрибутом у всій практичній та теоретичній діяльності <...>» [9, с. 8]. Відповідно, «комунікативний рух» включає в себе не тільки феноменологію слова, тексту, а також спілкування, стосунки, діалог, культуру тощо. Однак така прискіплива увага до поняття комунікації в контексті наукового пізнання була прикута не завжди. Лише з настанням комунікативного повороту ми можемо говорити про становлення комунікативної проблематики як активно досліджуваної в різних галузях науки та філософії.

Сучасна теорія комунікацій, з одного боку, розвивається в рамках раціональної прагматики (К.-О. Апель, Ю. Хабермас), а з іншого – в руслі постмодерністської естетики (Ж. Бодріяр, М. Фуко, Ф Ліотар). Досить швидко подолавши структурний формалізм при розгляді комунікації, розроблений К. Шенноном, К. Леві-Стросом, філософія комунікацій навантажує процес інтерсуб'єктивної взаємодії не тільки функцією обміну інформацією, а й норморегулюючим та етичним змістом. Можемо стверджувати, що повсякденність людини базується на слідуванні нормам та правилам. Засвоєні у процесі соціалізації, вони задають основу – як думати, діяти, як і що планувати тощо. Отже, їх наявність у повсякденності створює можливість безконфліктної взаємодії між людьми. Процес відображення соціальної реальності в нормах та правилах має дві форми: 1) стихійна форма виникнення норм; 2) усвідомлено розроблені нормативні установки (наприклад, закон).

Підхід західних психологів Ч. Осгуда, П. Танненбаума до поняття «взаємини» розкривається в теорії конгруентності (балансу). Означена теорія трактує комунікацію як прагнення особистості змінити

ставлення до інших індивідів під впливом потреби встановлення стосунків (конгруентності) когнітивної структури одночасно до двох індивідів. Відповідно до теорії конгруентності спілкування залежить від загального знаку та інтенсивності відносин у триаді. Також необхідно відзначити, що уявлення про сутність соціальної комунікації відображені в концепціях інформаційного суспільства Д. Беллом, М. Маклюеном, Е. Масудю, О. Тоффлером, де комунікаційні відносини заміщають всі інші суспільні зв'язки людини.

Особливе значення у розгляді комунікації займає структурно-функціональний підхід Н. Лумана, який розглядає її як системну механізмів, які забезпечують співіснування різних соціальних груп. Так, Н. Луман надає комунікації унікальну роль конструктора системи суспільства. Відповідно, за Н. Луманом, «суспільство» – це комунікативно-зачинена система. Вона формує комунікацію засобами комунікативних практик» [7, с. 223]. Так, наприклад, протекційна практика (як практика ставлення до «інших як інакших») в основі якої закладено категорію «інакшості», що функціонує як механізм дестигматизації індивіда у суспільстві, оскільки нейтралізує негативне наповнення «чужого» та дає змогу побачити ознаки «свого» у співвіднесенні з іншим. Відповідно, «інакшість» виступає іманентною якістю іншого, що перебуває сама в собі, але не переходить у категорію «чужий». Отже, протекційна практика у комунікації задає тотожність «іншого як інакшого». Таким чином, відбувається визнання прав «іншого як інакшого» та сприймання його більшістю як собі подібного [14, с. 153].

Потужний вплив на розуміння комунікації здійснив дискурсивно-комунікативний підхід Ю. Хабермаса [15], згідно з яким акцентовано увагу «на орієнтації іншого» у конструюванні соціальної реальності. Ю. Хабермас визначає поняття комунікації як сукупності «актів взаєморозуміння», які здатні зв'язувати між собою плани різних учасників і з'єднувати їх цілеспрямовані дії в «єдину зв'язну інтеракцію». Процеси взаєморозуміння в цьому випадку націлені на «досягнення згоди», яке залежить від раціонально мотивованого схвалення змісту того чи іншого висловлювання. Взаєморозуміння, тим самим, характеризується як «домовленість», як «практика досягнення згоди». Якщо взаєморозуміння є механізмом координації комунікації, то згода – її результат (наприклад, акт довіри між співрозмовниками).

Отже, комунікативний поворот посприяв розумінню мови як континууму

(середовища) міжособистісного спілкування. Також необхідно звернути увагу, що саме означений поворот сприяв тектонічним зрушенням психологічної думки. Так, комунікація почала розглядатися у смислово та змістовному аспекті соціальної взаємодії, які спрямовані на збереження індивідуальності кожного з комунікантів в досягненні соціальної спільності.

За теорією І.Н. Карицького, довіра виступає певним каталізатором комунікації, що впливає на функціонування внутрішньогрупових стосунків [1]. У структурі внутрішньогрупових стосунків учений виокремлює складові, детерміновані довірою: мотиваційну, концептуальну, практичну, інструментальну, методологічну, перцептивну. Визнаючи за «іншим» право на несхожість, право на свободу у проявах своєї «інакшості» у звичаях і вірі, в ціннісних орієнтаціях людина довіряє іншій стороні у тому, що і вона теж буде визнавати аналогічні права.

А. Назарчук вважає, що нове розуміння комунікації, задане Ю. Хабермасом, сприяє трансформації «іншого» у соціальному знанні, яке ще не було настільки чітко усвідомлене [10]. Отже, комунікативний поворот посприяв розумінню мови як континууму (середовища) міжособистісного спілкування. Також необхідно звернути увагу, що саме означений поворот сприяв тектонічним зрушенням психологічної думки. Так, комунікація почала розглядатися у смислово та змістовному аспектах соціальної взаємодії, які спрямовані на збереження індивідуальності кожного з комунікантів в досягненні соціальної спільності.

На думку А.С. Гапонова, «комунікативний поворот», який відбувся у ХХ столітті, сприяв змінам в розумінні комунікації в соціології та психології, оскільки людська свідомість за своєю організацією має першопочатково комунікативний характер, а не зводиться до структур діяльності як своєї основи» [2, с. 71].

Подібної думки дотримується В.І. Курбатов, який вважає, що комунікація є актом спілкування, що володіє соціальною природою і соціальним статусом (важливість процесу комунікації для суспільства зумовило його соціальне регулювання. Б.С. Ерасов зазначав з цього приводу, що дослідження комунікації розкривається у двох підходах: інструментальному та розуміючому. Перший підхід націлений на досягнення практичного результату (наприклад, успішна адаптація індивідів у соціальній групі). Другий дає можливість розглядати зміни в культурі та особистості, які відбуваються в результаті зустрічі із Іншим [3].

У вивченні комунікативних процесів Ф.І. Шарков виокремлює два підходи до вивчення комунікації: 1) раціоналістичний, основу якого склали концепції технологічного детермінізму (теорії інформаційного суспільства, в яких інформація розглядалася як основа культури, а засоби масової інформації – як джерело соціального розвитку); 2) ірраціоналістичний, представлений соціально-психологічними концепціями (концепції взаєморозуміння між людьми, які розглядають дії, метою яких була комунікація) [16].

Таким чином, упродовж другої половини ХХ століття на тлі трансформацій, що відбуваються у зв'язку з комунікативним поворотом особливої актуальності, поширення та популярності набуває комунікативна проблематика: спілкування, міжособистісні стосунки тощо. Відповідно, можемо зазначити, що комунікативна парадигма набуває статусу парадигми соціально-психологічних наук.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, у сферу дії соціально-комунікаційного підходу потрапляють такі проблеми, як взаємодія індивіда, колективу, суспільства в процесах створення, поширення, сприйняття, оцінки і використання наукових знань. Зацікавленість «комунікацією» в контексті соціально-психологічних досліджень обумовлена логікою розвитку уявлень про міжособистісні стосунки у суспільстві. З одного боку, це поняття здатне інтегрувати різні теоретичні підходи до проблеми ефективного спілкування, а з іншого боку, структурує різні поняття, характеристики, комунікативні властивості особистості тощо. Таким чином, загальні підходи комунікації репрезентують суспільство як комунікативну систему, соціальні дії – як комунікативні дії, людину – як комунікативну особистість, мовленнєві події – як комунікативні акти. Отже, теорії комунікації збагачують теоретичні ресурси гуманітарної науки і орієнтуються на пошук адекватних методологічних засобів дослідження міжособистісних стосунків.

Зрозумілим стає і те, що однією з вирішальних характеристик дослідження міжособистісних стосунків у суспільстві є його комунікативна природа. Відповідно, хід, результати, індивіди не можуть бути відірвані від ситуації спілкування, в якій здійснюється наукове дослідження. Кожен елемент пізнавального акту і його зміст пронизані контекстом комунікативного впливу.

Проведене дослідження висвітлює теоретичний аспект розгляду окресленої проблематики, тому доцільним і перспек-

тивним слід вважати емпіричне вивчення особливостей впливу комунікативних властивостей особистості на внутрішньогрупові стосунки молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева М. : Аспект-Пресс, 2008. – 363 с.
2. Гапонов А.С. Социальная наука в контексте «герменевтического поворота» / А.С. Гапонов // Вестник Томского государственного университета. – № 324. – 2009. – С. 71-74.
3. Ерасов Б.С. Социальная культурология / Б.С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 591 с.
4. Каган М. С. Мир общения / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
6. Ломов Б.Ф. Проблемы общения в психологии / Б.Ф. Ломов. М. : Владос, 2001. – 245 с.
7. Луман А.Н. Теория общества / А.Н. Луман ; пер. с нем., англ. А.Ф. Филиппова. – М. : «КАНОН-пресс-Ц», 1999. – С. 196-236.
8. Максименко С.Д. Загальна психологія: [навч. посібник] / С.Д. Максименко. – видання 3-є, перероблене та доповнене. – К. : Цент учбової літератури, 2008. – 272 с.
9. Мельвиль Ю.К. Пути буржуазной философии XX века / Ю.К. Мельвиль. – М. : Мысль, 1983. – 247 с.
10. Назарчук А.В. Теория коммуникации в современной философии / А.В. Назарчук. – М. : Прогресс-Традиция, 2009. – 320 с.
11. Немов Р.С. Психология: общие основы психологии. Книга 1 / Р.С. Немов – М. : «Просвещение», 1994. – 576 с.
12. Пархоминский Б.А. Логика, психология, семиотика: аспекты воздействия / Б.А. Пархоминский. – М. : Правда, 1990. – 45 с.
13. Товстокора Ю.В. Комунікативна поведінка особистості: особливості взаємозв'язків між компонентами / Ю.В. Товстокора // Педагогічний процес : теорія і практика : [зб. наук. пр.] / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Благод. фонд ім. Антона Макаренка. – К. : Едельвейс, 2017. – С. 69-74.
14. Товстокора Ю.В. Соціальний запит як чинник конструювання практик толерантного ставлення у суспільстві / Ю.В. Товстокора // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; [редакційна колегія: Л.А. Найдюнова, Л.Г. Чорна, І.Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17) – С. 150-160.
15. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : «Наука». – 2001. – 378 с.
16. Шарков Ф.И. Коммуникология: основы теории коммуникации: [учебник] / Ф.И. Шарков. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012. – 592 с.
17. Tovstokorya Yu. Characteristics of communicative behaviour of students obtaining different professions / Yu. Tovstokorya // TILTAI : social sciences. – 2016. – № 3.

УДК 159.922

ПЕРФЕКЦІОНІСТСЬКА САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ ЖІНОК: ВІКОВИЙ АСПЕКТ

Чепурна Г.Л., к. психол. н.,
завідувач кафедри психології

Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені К.Д. Ушинського

У статті висвітлено стан наукової розробки проблеми перфекціоністської самопрезентації в сучасній психологічній науці. Представлено результати емпіричного дослідження (n=70) структури, ступеня прояву перфекціоністської самопрезентації жінок молодого та середнього віку.

Ключові слова: перфекціоністська самопрезентація, демонстрація досконалості, поведінковий невияв недосконалості, вербальний невияв недосконалості.

В статье рассматривается состояние научной разработки проблемы перфекционистской самопрезентации в современной психологической науке. Представлены результаты эмпирического исследования (n=70) структуры, степени проявления перфекционистской самопрезентации женщин молодого и среднего возраста.

Ключевые слова: перфекционистская самопрезентация, демонстрация совершенства, поведенческое не проявление несовершенства, вербальное не проявление несовершенства.

Chepurna G.L. PERFECTIONIST SELF-PRESENTATION OF WOMEN: THE AGE ASPECT

The article describes the state of scientific development of the problem of perfectionist self-presentation in modern psychological science. The results of the empirical research (n = 70) of the structure, the degree of manifestation of perfectionist self-representation of women of young and middle age are presented.

Key words: perfectionist self-presentation, demonstration of perfection, behavioral imperfection, verbal failure of imperfection.

Постановка проблеми. У сучасному соціокультурному просторі стандарти ідеальної зовнішності, обов'язкової «ок'єйності» в сферах кар'єри, особистого життя, материнства стають для жінок особливо актуальними маркерами успішного життєздійснення. Прагнення «здаватися досконалим» (перфекціоністську самопрезентацію) дослідники називають соціальною хворобою XXI століття. Різноманітні форми руйнівної перфекціоністської самопрезентації, що полягають у створенні та постійному шліфуванні «блискучого фасаду», пронизують усі сфери життєдіяльності людини та можуть проявлятися в різних формах соціальної практики: зловживанні наркотиками, алкоголем, інформаційними технологіями, дієтами, системами духовного і тілесного «самовдосконалення», фітнесом, пластичною хірургією тощо.

Отже, дослідження вікових аспектів перфекціоністської самопрезентації у жінок є релевантним практичним завданням пошуку нових шляхів підвищення індивідуальної самопрезентаційної компетентності та подолання пов'язаних із перфекціонізмом девіацій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сам термін «перфекціоністська самопрезентація» було введено в науковий обіг наприкінці XX століття А. Басом і С. Фіном [1]. Автори однієї з найбільш

поширених в науковому вжитку моделей перфекціонізму П. Гевітт та Г. Флетт розглядають перфекціоністську самопрезентацію як стійкий інтерсперсональний стиль, що проявляється в прагненні здаватися досконалим і виступає фактором інтерсперсональних та інтраперсональних проблем [6]. Згідно з концепцією канадських дослідників, перфекціоністська самопрезентація є багатомірним конструктором та містить в собі наступні складові: демонстрація досконалості; поведінковий невияв недосконалості; невербальний невияв недосконалості.

Компонент «демонстрація досконалості» характеризується прагненням здаватися бездоганим в очах інших, викликати своєю досконалістю захоплення та повагу, створювати образ успішної людини. Причому людина намагається справити враження на інших, вихваляючись або демонструючи свої чесноти з метою маскування того, що вона вважає власним недоліком. Високі показники компоненту «демонстрація досконалості» корелюють з нарцисичними тенденціями, емоційною нестабільністю.

Компонент «поведінковий невияв недосконалості» відображає прагнення поводитися таким чином, аби приховати від інших помилки, а отже, власну недосконалість. Дана складова пов'язана з низькою самооцінкою, соціальною тривожністю тощо.

Компонент «невербальний невияв недосконалої» проявляється у спробах уникати ситуації вербального розголошення та визнання особистісної недосконалої в інтерперсональних ситуаціях [6].

Уразливим місцем залишаються питання про методи і прийоми емпіричного дослідження феномену перфекціоністської самопрезентації. На сьогодні розроблена лише єдина діагностична методика «Шкала перфекціоністської самопрезентації», представлена канадськими психологами П. Гевіттом і Г. Флеттом [1].

У сучасній психологічній науці проблема перфекціоністської самопрезентації постає предметом підвищеного наукового інтересу переважно психотерапевтичних теорій і практик. Дослідники торкаються проблем визначення чинників формування (О. Соколова, П. Циганкова, Е. Рехардт, П. Іконен та інші), структури перфекціоністської самопрезентації (П. Гевіт, Г. Флет, А. Золотарьова), зв'язку перфекціоністської самопрезентації із психічними девіаціями (А. Габке, О. Соколова, С. Шері, П. Циганкова та інші). Останнім часом увагу науковців привертає гендерний аспект проблеми перфекціоністської самопрезентації (П. Циганкова, О. Пикулева).

Варто зазначити, що у вітчизняній психології феномен перфекціоністської самопрезентації залишається фактично поза увагою соціально-психологічної науки, опосередковано це питання висвітлено в працях, присвячених дослідженню перфекціонізму [2-5]. Теоретичне та емпіричне дослідження перфекціоністської самопрезентації жінок різного віку дозволить розширити уявлення як про самопрезентаційні стратегії особистості в сучасному соціумі, так і про феномен перфекціонізму.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у визначенні структури, ступеня прояву особливостей перфекціоністської самопрезентації жінок молодого та середнього віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження було проведено серед 70 жінок віком від 25 до 50 років. У вибірку увійшли 35 (50%) жінок віком до 35 років та 35 (50%) жінок віком від 35 до 50 років. У дослідженні ми дотримувалися концепції структури перфекціоністської самопрезентації П. Гевітта та Г. Флетта. Респондентам була запропонована методика «Шкала перфекціоністської самопрезентації -2» (автори П. Гевітт та Г. Флетт, адаптація І. Золотарьової) [1]. Методика містить три шкали: демонстрація доскона-

лості; поведінковий невияв недосконалої; невербальний невияв недосконалої.

Результати первинного статистичного аналізу дозволяють отримати уявлення про загальний рівень перфекціоністської самопрезентації жінок (Табл. 1).

Таблиця 1
Рівень перфекціоністської самопрезентації жінок

Рівень перфекціоністської самопрезентації	Низький	Середній	Високий
Кількість респондентів (у %)	18,6	60	21,4

З представлених в таблиці даних бачимо, що переважна більшість опитаних жінок має середній рівень перфекціоністської самопрезентації (60%), що підтверджує наявність перфекціоністських тенденцій в структурі різних типів особистості. Високий рівень виявлено майже у кожній п'ятій досліджуваній. Слід зауважити, що витрати психоенергетичного потенціалу задля необхідності «здаватись досконалою» є не завжди виправданими.

Отже, існує необхідність цілеспрямованої роботи зі своєчасного виявлення, психопрофілактики та психологічної корекції пов'язаних з перфекціоністською самопрезентацією девіацій. Лише чверть респондентів (21,4%) потрапила до групи з низьким рівнем перфекціоністської самопрезентації.

Результати первинного статистичного аналізу дозволяють отримати уявлення про рівень вияву структурних компонентів перфекціоністської самопрезентації жінок, зокрема компоненту «демонстрація досконалої» (Табл. 2).

Таблиця 2
Рівень компоненту «демонстрація досконалої» у жінок

Рівень компоненту «демонстрація досконалої»	Низький	Середній	Високий
Кількість респондентів (у %)	15,7	68,6	15,7

Отже, можемо констатувати, що більш ніж половина опитуваних жінок мають середній рівень прояву компоненту «демонстрація досконалої». Відповідно, вдаються до активного самопрезентаційного стилю, що дозволяє їм створювати образ людини з видатними здібностями, яка во-

лодіє бездоганною репутацією, соціальною компетентністю та успіхом в соціумі. Водночас 16% має високий рівень прояву цієї складової самопрезентації, а отже, відчувають нав'язливу необхідність в демонстрації власного благополуччя в усіх сферах життя, характеризуються прагненням здаватися бездоганними в очах інших, аби приховати будь-які власні недоліки.

Ще однією складовою перфекціоністської самопрезентації виступає поведінковий невияв недосконалості (Табл. 3).

Таблиця 3

Рівень компоненту «поведінковий невияв недосконалості»	Низький	Середній	Високий
Кількість респондентів (у %)	18,6	62,9	18,6

Наведені у таблиці дані вказують на те, що переважна частина жінок (63%) має середній рівень компоненту «поведінковий невияв недосконалості». Майже кожна п'ята досліджувана демонструє високий рівень прояву складової «поведінковий невияв недосконалості», тобто прагне поводитись таким чином, аби приховати від інших помилки, а отже, власну недосконалість. 18,6% опитаних жінок належать до групи з низьким рівнем вищезазначеної складової перфекціоністської самопрезентації.

Також нами було встановлено рівні прояву компоненту «вербальний невияв недосконалості» (Табл. 4).

Таблиця 4

Рівень компоненту «вербальний невияв недосконалості» жінок

Рівень демонстрації досконалості	Низький	Середній	Високий
Кількість респондентів (у %)	22,9	54,3	22,9

Як бачимо, більш ніж половина досліджуваних жінок має середній рівень компоненту «вербальний невияв недосконалості». 23% опитуваних мають високий рівень прояву компоненту «вербальний невияв недосконалості», а отже, уникають ситуації вербального розголошення та визнання особистісної недосконалості в інтерперсональних ситуаціях. Такі жінки відмовляються від активної самопрезентаційної стратегії, оскільки значною мірою залежні від думки інших і надчутливі до критики, схильні до уникнення ситуацій, в яких їхні недоліки можуть стати мішенню для громадського обговорення. У зв'язку із цим можуть видаватися замкненими у процесі комунікації або ж нездатними визнати власні помилки.

Характеристика останнього компоненту перфекціоністської самопрезентації дещо

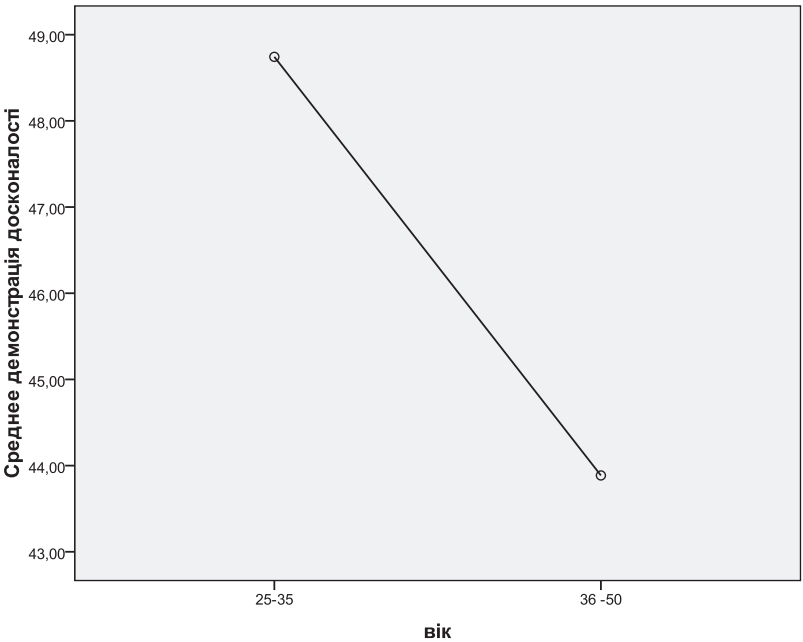

Рис. 1. Значення показника «демонстрація досконалості» залежно від віку досліджуваних

суперечить характеристикам іншої складової – демонстрації досконалості. Цю логіку підтверджують і дані кореляційного аналізу, за допомогою якого виявлено статистично значущі взаємозв'язки між шкалами «демонстрація досконалості» та «поведінковий невияв недосконалості» ($r = 0,409$ при $p \leq 0,01$), проте відсутні статистично значущі взаємозв'язки між шкалами «демонстрація досконалості» та «вербальний невияв недосконалості». Остання має значущі кореляційні зв'язки із шкалою «поведінковий невияв недосконалості» ($r = 0,287$ при $p \leq 0,05$). Ймовірно, йдеться про різні окремі стратегії перфекціоністської самопрезентації – демонстрація досконалості з поведінковим невиявом недосконалості (активна самопрезентаційна стратегія, спрямована на демонстрацію чеснот задля «маскування» недоліків) або ж поведінковий невияв недосконалості з вербальним невиявом недосконалості (унікаючий стиль поведінки, спрямований на превенцію будь-яких проявів «недосконалості»).

Нами було припущено, що значення показників перфекціоністської самопрезентації жінок може залежати від віку. За допомогою дисперсійного аналізу встановлено статистично значущу різницю ($p \leq 0,05$) середніх значень показників складової «демонстрація досконалості» залежно від віку досліджуваних (Рис. 1).

Як бачимо з вищенаведеного рисунку, з віком значення показника «демонстрація

досконалості» зменшуються, що може свідчити про застосування жінками середнього віку інших, більш оптимальних стратегій самопрезентації. Також зауважимо, що саме молоде покоління жінок виховувалося під впливом особливого соціокультурного дискурсу сучасності, що зумовлює специфічні форми соціалізації, а саме – культ досконалості, індивідуального успіху, обов'язкового щастя.

За допомогою дисперсійного аналізу встановлено статистично значущу різницю ($p \leq 0,05$) середніх значень перфекціоністської самопрезентації залежно від віку досліджуваних (Рис. 2).

Як бачимо з Рис. 2, з віком значення показника «перфекціоністська самопрезентація» зменшуються. Що може свідчити про застосування жінками середнього віку інших, більш оптимальних стратегій самопрезентації.

Проведене нами дослідження надало змогу оцінити зв'язок між рівнем демонстрації досконалості та віком досліджуваних (Табл. 5).

Як бачимо з Таблиці 5, у групі досліджуваних із середнім рівнем демонстрації досконалості відсоткові показники представників жінок різних вікових груп. Низький рівень демонстрації досконалості відповідає середньому віку досліджуваних жінок. У групі з низьким рівнем демонстрації досконалості майже 82%

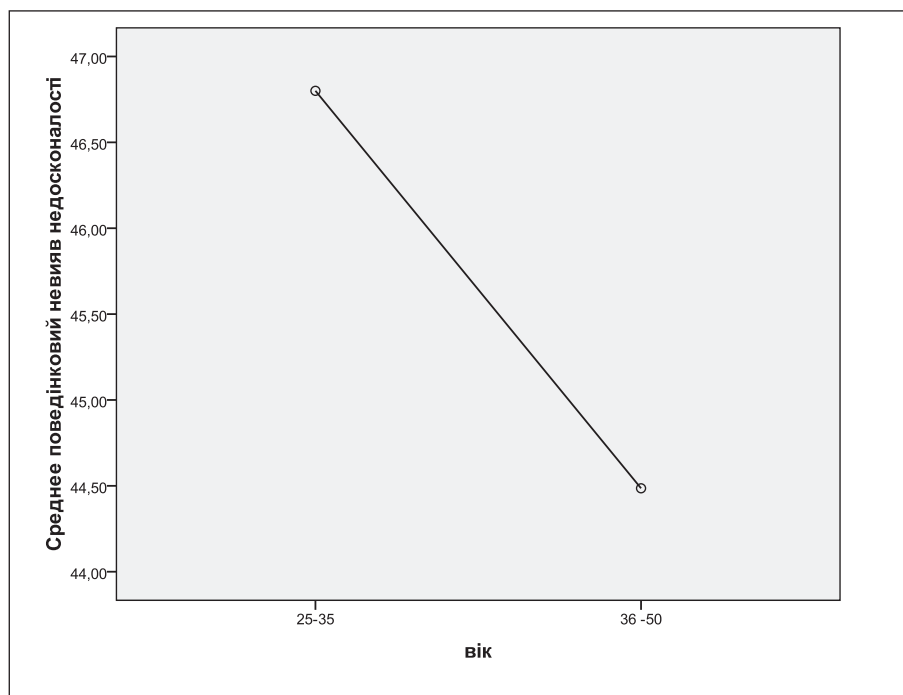

Рис. 2. Значення показника «перфекціоністська самопрезентація» залежно від віку досліджуваних

досліджуваних – жінки середнього віку. У групі з високим рівнем демонстрації досконалості більше половини досліджуваних належить до вікової категорії 25-35 років.

Таблиця 5
Рівень прояву демонстрації досконалості у жінок різних вікових груп

Рівні демонстрації досконалості	вік	
	25-35	36-50
Низький	18,2	81,8
Середній	54,2	45,8
Високий	63,6	36,4

Як бачимо з Таблиці 5, у групі досліджуваних із середнім рівнем демонстрації досконалості відсоткові показники представників жінок різних вікових груп. Низький рівень демонстрації досконалості відповідає середньому віку досліджуваних жінок. У групі з низьким рівнем демонстрації досконалості майже 82% досліджуваних – жінки середнього віку. У групі з високим рівнем демонстрації досконалості більше половини досліджуваних належить до вікової категорії 25-35 років.

Нами встановлено статистично значущий взаємозв'язок між рівнем вербального вияву недосконалості та віком досліджуваних (Табл. 6).

Таблиця 6
Рівень прояву вербального вияву недосконалості у жінок

Рівень вербального вияву недосконалості	вік	
	25-35	36-50
Низький	25,0%	75,0%
Середній	55,3%	44,7%
Високий	62,5%	37,5%

У групі жінок з низьким рівнем вербального вияву недосконалості лише кожна п'ята досліджувана належить до вікової категорії 25-30 років. Натомість жінки середнього віку складають 75% даної групи. У групі з високим рівнем вербального вияву недосконалості більше половини (62,5%) досліджуваних жінок належать до вікової групи 25-35 років, в цій групі знаходяться 37,5% жінок середнього віку, яким теж властиве уникнення ситуації вербального розголошення та визнання особистісної недосконалості у процесі соціальної взаємодії.

Нами встановлено статистично значущий взаємозв'язок між рівнем перфекці-

оністської самопрезентації та віком досліджуваних (Табл. 7).

Таблиця 7
Рівень перфекціоністської самопрезентації у жінок різних вікових груп

Рівень вербального вияву недосконалості	вік	
	25-35	36-50
Низький	23,1%	76,9%
Середній	54,8%	45,2%
Високий	60,0%	40,0%

Як бачимо з наведених у таблиці даних, у групі досліджуваних з низьким рівнем перфекціоністської самопрезентації переважають жінки середнього віку, з високим рівнем перфекціоністської самопрезентації – більше половини досліджуваних – молоді жінки до 35 років, в групі досліджуваних з середнім рівнем перфекціоністської самопрезентації майже однаково представлені жінки різних вікових категорій.

Висновки з проведеного дослідження. В результаті дослідження перфекціоністської самопрезентації жінок встановлено, що для більшості жінок в досліджуваній вибірці є характерним середній рівень перфекціоністської самопрезентації. Кожна п'ята досліджувана жінка має високий рівень перфекціоністської самопрезентації, а отже, перебуває в зоні виникнення патопсихологічних ризиків.

Виокремлено стратегії перфекціоністської самопрезентації: активна самопрезентаційна стратегія, спрямована на демонстрацію чеснот задля «маскування» недоліків та уникаючий стиль, спрямований на превенцію поведінкових та вербальних проявів «недосконалості».

За допомогою дисперсійного аналізу встановлено статистично значущу різницю середніх значень показника компонента «демонстрація досконалості» та загального показника перфекціоністської самопрезентації залежно від віку досліджуваних: з віком значення показника «демонстрація досконалості» та значення загального показника «перфекціоністська самопрезентація» зменшуються.

Встановлено статистично значущий взаємозв'язок між рівнем перфекціоністської самопрезентації та віком досліджуваних: у групі досліджуваних з низьким рівнем перфекціоністської самопрезентації переважають жінки середнього віку, з високим рівнем перфекціоністської самопрезентації – більше половини досліджуваних становлять молоді жінки до 35 років, у групі

досліджуваних з середнім рівнем перфекціоністської самопрезентації майже однаково представлені жінки різних вікових категорій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Золотарева А.А. Адаптація методики «Шкала перфекціоністської самопрезентації» П. Хьюитта / А.А. Золотарева // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 6. – С. 59–66.
2. Кононенко О.І. Фактор самопрезентації перфекціонізму в структурі перфекціонізму особистості / О.І. Кононенко // Наука і освіта. – 2015. – № 11-12. – С. 61–67.
3. Лоза О.О. Моделі перфекціонізму та методики його діагностики / О.О. Лоза // Вісник Дніпропетров-

ського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля. Серія : «Педагогіка і Психологія». – 2011. – № 1 (1). – С. 122-125.

4. Павлова В.С. Перфекціонізм як психологічний феномен / В.С. Павлова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки. – 2013. – Т. 2. – Вип. 10. – С. 242-246.

5. Чепурна Г.Л. Соціально-психологічний аспект дослідження перфекціоністської самопрезентації / Г.Л. Чепурна // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – 2015. – Вип. 128. – С. 270-273.

6. Hewitt P. The interpersonal expression of perfection. Perfectionistic self-presentation and psychological distress / P. Hewitt, G. Flett // Journal of Personality and Social Psychology. – 2003. – V. 84. – № 6. – P. 1303 – 1325.

УДК 159.92

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ОСВІТНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Чуловський В.Е., здобувач
кафедри практичної психології та соціальної роботи
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті проведено аналіз особливостей формування соціальної компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії у вищому навчальному закладі. Показано, що соціальна компетентність базується на психологічному знанні та життєвому досвіді його використання; психологічній готовності проявляти цілеспрямовану активність на основі цих знань; системі вмінь, навичок, що допомагають розв'язувати проблемні питання; особистісних якостях, що впливають на правильний вибір активності та поведінки студентської молоді в умовах освітньої взаємодії. Встановлено, що структурно-змістовна модель компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії у вищому навчальному закладі включає такі компоненти: когнітивно-оцінювальний, мотиваційно-емоційний, діяльнісно-особистісний. Виявлено, що основними соціально-психологічними чинниками формування соціальної компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії є: соціальне сприйняття; соціальна інтуїція; розуміння суб'єкта соціальної взаємодії; психологічна проникливість; моральна спрямованість особистості; моральні та просоціальні цінності; соціальна інтуїція.

Ключові слова: студенти, соціальна компетентність, освітня взаємодія, вищий навчальний заклад.

В статті проведено аналіз особливостей формування соціальної компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії у вищому навчальному закладі. Показано, що соціальна компетентність базується на психологічному знанні та життєвому досвіді його використання; психологічній готовності проявляти цілеспрямовану активність на основі цих знань; системі вмінь, навичок, що допомагають розв'язувати проблемні питання; особистісних якостях, що впливають на правильний вибір активності та поведінки студентської молоді в умовах освітньої взаємодії. Встановлено, що структурно-змістовна модель компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії у вищому навчальному закладі включає такі компоненти: когнітивно-оцінювальний, мотиваційно-емоційний, діяльнісно-особистісний. Виявлено, що основними соціально-психологічними чинниками формування соціальної компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії є: соціальне сприйняття; соціальна інтуїція; розуміння суб'єкта соціальної взаємодії; психологічна проникливість; моральна спрямованість особистості; моральні та просоціальні цінності; соціальна інтуїція.

Ключевые слова: студенты, социальная компетентность, образовательное взаимодействие, высшее учебное заведение.

Chulovsky V.E. FORMATION OF SOCIAL COMPETENCE OF STUDENT YOUTH IN THE CONDITIONS OF EDUCATIONAL INTERACTION

The article analyzes the peculiarities of forming the social competence of student youth in conditions of educational interaction in a higher educational institution. It is shown that social competence is based on psychological knowledge and life experience of its use; psychological readiness to show purposeful activity on the basis of this knowledge; system of skills, skills, helping to solve problematic issues; personal qualities that influence the correct choice of activity and behavior of student youth in conditions of educational interaction. It is established that the structurally-substantial model of the competence of student youth in conditions of educational interaction in a higher educational institution includes cognitive-evaluative, motivational-emotional, activity-personal components. It was revealed that social perception is the main socio-psychological factors in the formation of the social competence of student youth in conditions of educational interaction; social intuition; understanding of the subject of social interaction; psychological insight; the moral orientation of the individual; moral and prosocial values, social intuition.

Key words: students, social competence, educational interaction, higher education institution.

Постановка проблеми. Аналіз сучасних підходів до проблеми формування соціальної компетентності особистості студентської молоді показав, що провідні ідеї діяльнісного, особистісно орієнтованого, акмеологічного, контекстного підходів об'єднує саме компетентнісний підхід.

Наведений підхід інтегрує, в першу чергу, принципи діяльнісного підходу, оскільки компетентність безпосередньо проявляється в діяльності й пов'язана з виявленням, постановкою та розв'язанням безлічі проблем і завдань, що виникають під час освітньої взаємодії; особистісно орієнто-

ваного підходу, що проектується на особистість, її потреби та можливості, на її цілі та цінності, становлення духовно-моральних якостей особистості. Компетентнісний підхід «вбирає» в себе принципи акмеологічного підходу, оскільки компетентність розуміється як неодмінний атрибут й одна з базових основ цілеспрямованості, прагнення, готовність і здатність студентської молоді до керування власним життям; андрагогічного підходу, що ґрунтується на просуванні особистості студента до самостійного освоєння знань, навичок, умінь, до його активної участі у вибудовуванні та корекції власного життєвого шляху, гнучкої адаптивності в умовах стрімких трансформаційних змін. З точки зору особистісно-діяльнісного підходу компетентність може бути описана через співставлення стану особистісної сфери студентства і визначена як складна інтегративна якість особистості, яка опосередковує діяльність та спрямована на підвищення її ефективності. Саме тому в дослідженні ми припустили, що соціальна компетентність студентської молоді лежить в основі успішної освітньої взаємодії та їх навчальної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасних дослідженнях, зокрема акмеологічних, інтегруються принципи діяльнісного й особистісно-діяльнісного підходу, тому компетентність розглядається як елемент більш складних систем та аналізується з урахуванням тих закономірностей, умов і чинників, які забезпечують вищий рівень у певній галузі діяльності зрілих людей [1; 3; 4; 11].

Соціальна компетентність – це системне інтегральне утворення, що проявляється у здатності молодої людини ефективно справлятися з вимогами і проблемами повсякденного життя, підтримувати стан психічного благополуччя і реалізовувати це в адаптивній поведінці в умовах освітньої взаємодії з іншими людьми та в навколишньому середовищі. В дослідженнях соціальна компетентність розглядається як рівень психологічної культури, в інших – як самостійний вид компетентності, як стрижень інших компетенцій [6; 12; 13]. Назване поняття лежить на перетині психологічних, соціологічних та педагогічних наук й означає можливості людини в системі діяльності «людина-людина» [2; 5; 7; 8; 10]. Соціальна компетентність відіграє важливу роль у зміцненні здоров'я в широкому сенсі з точки зору фізичного, психічного і соціального благополуччя. Зокрема, якщо є проблеми зі здоров'ям, пов'язані з поведінкою, а поведінка пов'язана з нездатністю ефективно боротися зі стресами

у житті, підвищення соціальної компетентності може зробити важливий вклад. Це особливо необхідно тоді, коли поведінка більш залучена в якості джерела проблем зі здоров'ям [7; 9].

У сучасній науці, крім соціальної компетентності, вивчаються й окремі види компетентності: психологічна, професійна, конфліктологічна, антикризова та ін. В рамках теорії компетентній компетентність визначається як здатність особистості здійснювати складні види дій, а термін «компетентність» використовується практично як синонім терміна «компетенція». У відповідності з цією теорією, компетенції – це сфера відносин між знаннями та діями в людській практиці, прагматично орієнтовані риси особистості. При цьому компетенції розглядаються як внутрішні, потенційні, приховані психологічні новоутворення, які потім виявляються в компетентності людини. Наразі компетентність найчастіше визначають як поєднання психічних якостей, психічний стан, що допомагає діяти самостійно та відповідально (дійова компетентність), як здатність людини виконувати певну діяльність. У нашому випадку – це вміння ефективно функціонувати в суспільстві, бути гнучким та адаптивним. Про наявність компетентності свідчить особистісна зрілість людини, узгодженість із самою собою та зі світом [3; 5; 6; 10; 13].

Постановка завдання. Мета статті – провести аналіз особливостей формування соціальної компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії у вищому навчальному закладі.

Вклад основного матеріалу дослідження. Дослідження особливостей формування соціальної компетентності проводилося на базі Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. У ньому взяли участь 200 студентів (115 майбутніх психологів та 85 майбутніх філософів) психологічного та філософського профілів навчання.

Концепція соціальної компетенції визначає соціальну поведінку студентської молоді загалом та, в широкому сенсі, включає їхні адаптивні здатності та ефективність функціонування в певних соціальних ситуаціях. Атрибутами соціальної компетентності вважаються соціальні навички, цілеспрямовані можливості та міжособистісні відносини особистості студента, які впливають на їхнє особисте життя та психічне здоров'я. Це здатність бути толерантним до критики та до невизначеності, здатність змінювати себе, висловити свою незгоду, вміння вибачитися, починати та підтримувати розмови належним чином, вміння ор-

ганізувати свій час, відкрито виражати почуття і багато інших. Важливі компоненти соціальної компетентності – це, насамперед, вербальні та невербальні комунікаційні здатності, емпатія.

Встановлено, що структурно-змістова модель компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії у вищому навчальному закладі включає такі компоненти: когнітивно-оцінювальний, мотиваційно-емоційний, діяльнісно-особистісний. Когнітивно-оцінювальний компонент включає обсяг загальноосвітніх знань, що використовуються в якості основи, фундаменту, а часто й методу в самоосвітній пізнавальній діяльності. Мотиваційно-емоційний компонент складається зі ставлення до навчальної діяльності (самоосвіти), до розширення світогляду, до постійного поповнення знань і підвищення загальнокультурного рівня. Діяльнісно-особистісний компонент включає вміння самостійного оволодіння знаннями та пізнавальними вміннями під час використання різних джерел і в різних формах самоосвіти (читання, слухання, спостереження, експерименту та ін.); вміння розумової діяльності (чуттєвого пізнання, «техніки мислення», зокрема, бачення проблем і вибору шляхів їхнього розв'язання); вміння самоорганізації пізнавальної діяльності (вибору джерел пізнання та форм самоосвіти, планування, організації робочого місця, самоорганізації діяльності, самоконтролю та ін.). Цей компонент включає такі якості: адекватна самооцінка, впевненість у собі, вміння керувати конкретними емоційними станами, діяти розумно і виконувати дії, спрямовані на досягнення свідомо поставленої мети.

Формування соціальної компетентної студентської молоді – це, насамперед, розвиток рефлексивної особистості з позитивним психологічним потенціалом, здатної організувати, планувати свою діяльність

і поведінку в динамічних ситуаціях; особистості, яка володіє новим стилем мислення, нетрадиційними підходами до розв'язання проблем, адекватним реагуванням у нестандартних ситуаціях.

Сутність методологічної основи програми формування соціальної компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії у вищому навчальному закладі проявляється в комплексній реалізації психологічних, філософських, педагогічних, методичних принципів, які виступають в якості принципів побудови і функціонування даної системи. Ефективність методологічної системи забезпечується принципами її побудови (інтегративністю і автономністю, модульністю, гнучкістю, диференційованістю, орієнтацією на особистісне сприйняття) й принципами її функціонування (відкритістю, безперервністю, керованістю, діалогічністю, етапністю, відповідністю форм і методів роботи психолога, установкою на творчий саморозвиток, співтворчість, орієнтацією на перехід від інтуїтивної дії в ситуації життєвих змін до усвідомленого розв'язання життєвих проблем). Евристичний метод використовувався нами при проведенні педагогічних майстерень, диспутів, рольових ігор, кейс-стаді (case-study) в тому моменті, коли необхідним було генерування нових оригінальних ідей, сильний творчий імпульс. Сутність кейс-стаді полягає в самостійній діяльності, в можливості поєднання теоретичної підготовки та практичних навичок. Кейс може бути підготовлений як в друкованому, так і мультимедійному варіанті. Цей метод сприяє розвитку та вдосконаленню аналітичних та оціночних навичок, навчанню сумісної праці, вмінню знаходити найбільш раціональне розв'язання поставленої проблеми. Він являє собою приклад, який був взятий із реального життя, цілком є спільний аналіз конкретної ситуації та ви-

Таблиця 1

Показники сформованості соціальної компетентності студентської молоді за різновидом фахової підготовки

Показники соціальної компетентності	Загальна вибірка, n= 200		Психологи, n= 115		Філософи n= 85		Ф- крит. Фішера
	X	σ	X	σ	X	σ	
Психологічна проникливість	0,39	4,827	0,77	5,188	0,23	4,219	0,001
Соціальна інтуїція	1,94	4,684	2,12	4,874	1,79	4,333	-
Спрямованість на розуміння	0,61	4,542	0,40	4,661	0,87	4,385	0,05
Психологічна інтерпретація	0,79	5,339	1,68	5,545	0,42	4,780	0,001
Неупередженість (безсторонність)	-0,49	4,841	-0,41	5,046	0,81	4,551	0,05

Примітка: X – середнє арифметичне значення; σ – середньоквадратичне відхилення

роблення практичного спільного рішення. Обов'язковим ми вважаємо використання методу рефлексії, адже вважаємо його найважливішим при функціонуванні нашої методичної системи, оскільки психологічна рефлексія особистості має спрямованість як на власну діяльність, так і на діяльність, скеровану ззовні.

Поглиблення та закріплення соціальних навичок здійснювалося в процесі тренінгових занять (за типом активного соціально-психологічного навчання) з розвитку пізнавальних здібностей, навичок спілкування та самопізнання, конструктивного розв'язання конфліктних ситуацій в групі, а також психологічних ігор на розвиток соціальних навичок і установок на самостійне розв'язання соціальних проблемних ситуацій. Робота психологів сприяла створенню розвивального середовища, параметри якого – індивідуально-орієнтований підхід, збалансовані методики, ігрове навчання.

Під час формування соціальної компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії перевага надавалася саме груповій формі тренінгів, яка дозволяла достатньо легко моделювати процес міжособистісної взаємодії, відпрацьовувати різні ситуації залежно від виду діяльності учасників групи та з урахуванням індивідуального рівня розвитку їхньої комунікативної діяльності. Більш того, така форма роботи ефективна сама по собі, оскільки завдяки груповій фасілітації підвищується пізнавальна активність її членів, збільшується працездатність та виникає можливість надання психотерапевтичної підтримки окремим учасникам програми.

Показники сформованості соціальної компетентності студентської молоді за різновидом фахової підготовки наведено у табл. 1.

Виховання та освіта мають вийти на принципово новий рівень організації, актуально активізувати підсвідомість, свідомість та інтуїцію. В освітній процес необхідно включити адаптивні розвивальні програми, заняття з основ саморозвитку та самопізнання, розвитку соціальної компетентності. Необхідно включити весь комплекс потенціалу навчального закладу для одночасного впливу як на суб'єкт, так і на об'єкт їхньої реалізації.

Висновки з проведеного дослідження. Встановлено, що структурно-змістовна модель компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії у вищому навчальному закладі включає такі компоненти: когнітивно-оцінювальний, мотиваційно-емоційний, діяльнісно-особистісний. Когнітивно-оцінювальний компонент

включає обсяг загальноосвітніх знань, що використовуються в якості основи, фундаменту, а часто й методу в самоосвітній пізнавальній діяльності. Мотиваційно-емоційний компонент складається зі ставлення до навчальної діяльності (самоосвіти), до розширення світогляду, до постійного поповнення знань і підвищення загальнокультурного рівня. Діяльнісно-особистісний компонент включає вміння самостійного оволодіння знаннями та пізнавальними вміннями під час використання різних джерел і в різних формах самоосвіти (читання, слухання, спостереження, експерименту та ін.); уміння розумової діяльності (чуттєвого пізнання, «техніки мислення», зокрема, бачення проблем і вибору шляхів їхнього розв'язання); вміння самоорганізації пізнавальної діяльності (вибору джерел пізнання та форм самоосвіти, планування, організації робочого місця, самоорганізації діяльності, самоконтролю та ін.). Цей компонент включає такі якості: адекватна самооцінка, впевненість у собі, вміння керувати конкретними емоційними станами, діяти розумно і виконувати дії, спрямовані на досягнення свідомо поставленої мети. Виявлено, що основними соціально-психологічними чинниками формування соціальної компетентності студентської молоді в умовах освітньої взаємодії є: соціальне сприйняття; соціальна інтуїція; розуміння суб'єкта соціальної взаємодії; психологічна проникливість; моральна спрямованість особистості; моральні та просоціальні цінності, соціальна інтуїція.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анікіна Н.В. Континуум особистісних виявів і психологія домагань / Н. В. Анікіна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – 2005. – Вип. 12 (15). – С. 60–70.
2. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – Житомир : Рута : Волинь, 2008. – 232 с.
3. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Н.М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / за заг. ред. О.В. Овчарук. – К., 2004. – С. 47–52. – (Б-ка з освітньої політики).
4. Бодалев А.А. Личность и общение : избранные труды / А.А. Бодалев. – М. : Педагогика, 1983. – 271 с.
5. Бондарчук О.І. Психологічна компетентність фахівця: зміст та основні підходи / О.І. Бондарчук // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологія / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Т. 2, вип. 8. – Миколаїв, 2012. – С. 30–36.
6. Варбан Є.О. Психологічна компетентність як запорука життєвого досвіду / Є. О. Варбан // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : наук.-ме-

год. збірник / редкол.: Н. Софій та ін. – К. : Контекст, 2000. – 336 с.

7. Завацька Н. Є. Особливості соціальної підтримки у осіб з різним ступенем соціальної адаптації / Н. Є. Завацька // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон. – К. : ДП Інформ.-аналіт. агентство, 2010. – Т. 8, вип. 7. – С. 90–105.

8. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури / С.Д. Максименко. – К. : Наук. думка, 1998. – 226 с.

9. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу : навч. посібник / В.В. Москаленко. – К. : Центр учб. л-ри, 2007. – 448 с.

10. Овчинникова И. В. Диагностический инструментарий для мониторинга развития ключевых компетентностей учащихся : метод. пособие / И. В. Овчинникова, Г. А. Кирмач. – Луганск : СПД Резников В. С., 2009. – 356 с.

11. Пазюченко Т. М. Професійна орієнтація на педагогічну працю: консультативний тренінг / Пазюченко Т. М. ; за ред. В.Ф.Моргуна. – К. : Либідь, 2000. – 116 с.

12. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Рубинштейн С. Л. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.

13. Федорчук В.М. Соціально-психологічний тренінг «Розвиток комунікативної компетенції викладача» : навч.-метод. посібник / Федорчук В. М. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2004. – 240 с.

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

**Випуск 4
Том 1**

Коректура • *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка • *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 23,72. Замов. № 959. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.